

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

PHD-HALLGATÓK III. KONFERENCIÁJA

2014. május 16.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák, műhelybeszélgetések
X.**

**PHD-HALLGATÓK III. KONFERENCIÁJA
2014. május 16.**

Sorozatszerkesztő:
Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)
2. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)
3. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból (2012.)
4. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Tradíció és innováció a 20. századi magyar paraszti gazdálkodásban (2012.)
5. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Kultusz és propaganda (2012.)
6. kötet: Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (Szerk.): Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből (2012.)
7. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Doktorandusz hallgatók I. konferenciája. 2012. május 9. (2013.)
8. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Módszertani tanulmányok (2013.)
9. kötet: Gyarmati Enikő (Szerk.): PhD-hallgatók II. konferenciája (2013. május 3.) (2014.)

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

PHD-HALLGATÓK III. KONFERENCIÁJA

2014. május 16.

Szerkesztette:
Rakita Eszter

Liceum Kiadó
Eger, 2015

Lektorálták:

Dr. Bartók Béla

főiskolai docens

Dr. Bessenyei József

egyetemi tanár

Csesznokné dr. Kukucska Katalin

főiskolai docens

Dr. Gebei Sándor

egyetemi tanár

Dr. Pap József

főiskolai tanár

Dr. Rainer M. János

egyetemi tanár

Dr. Romsics Ignác

egyetemi tanár

Dr. Szarka László

egyetemi docens

Dr. Tóth Eszter Zsófia

tudományos főmunkatárs

Dr. Ungváry Krisztián

tudományos munkatárs

ISBN 978-615-5250-62-0

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Tördelőszerkesztés: Szutor Zsolt

Megjelent: 2015-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

Előszó.....	7
Bajcsi Ildikó – A Sarló mozgalom tevékenysége (1928–1934).....	9
Barna Béla – Az Eger és Vidéke hetilap (1884–1893) és újságírói.....	22
Bóna László – Besztercebánya etnikai változásai a 19. század közepéig	43
Cserháti Katalin – Az oktatás és származás vizsgálata a MÁV Tisztképző Tanfolyamán 1887–1890 között.....	64
Gál Máté – „Jelentés a vallással kapcsolatos tömegnevelő munka helyzetéről és feladatairól”.....	89
Gali Máté – Berzeviczy Albert élete és munkássága (1853–1936).....	109
Gortva János – Mindennapok Pásztón az I. világháború árnyékában	125
Gyombolai Gyula – Werner atya és a „fekete hollók”.....	142
Hadobás Eszter – Az Egri Érseki Jogakadémia vonzáskörzetének vizsgálata az 1870 és 1880 közötti időszakban.....	154
Kis Csaba – Az egri vár mint bázisváros-tényező a Rákóczi-szabadságharc idején.....	175
Kovács-Veres Tamás Gergely – A taksás nemesek 1772–1773. évi összeírása Borsod vármegyében.....	196
Mészáros Ádám – Gyermekáldás Romhányban az állami anyakönyvezés kezdeti időszakában 1896–1924 között.....	223
Nagy Zoltán József – Futballtörténelem diszkurzív szemlélettel.....	248
Rakita Eszter – A falusi társadalom vizsgálatának lehetőségei a birtokviszonyok tükrében.....	260
Szabóné Sinka Szilvia – Rákócziabánya lakosainak mindennapi élete (1957–1989)	273
Wencz Balázs – Az MKP Komárom-Esztergom vármegyei politikája az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakában	294

ELŐSZÓ

Ez a tanulmánykötet a *Konferenciák, műhelybeszélések* című sorozat legújabb kiadványa. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola elsőéves PhD-hallgatóinak immár harmadik alkalommal, 2014. május 16-án megrendezett konferenciáján elhangzott előadások kibővített, jegyzetekkel ellátott és szakmai–nyelvi lektoráláson átesett változata olvasható ebben a kötetben. A konferencián felszólalók a témák igen széles skáláját érintették a magyar történelem különböző korszakaiból. A hagyományos, szöveges források feldolgozásán alapuló kutatási eredmények bemutatásán kívül elhangzottak életrajzi, demográfiai, kutatás-módszertani jellegű, illetve kvantitatív elemzéseket felvonultató előadások is. Ennek a változatos, színes előadásanyagnak az írásos változatát vehetjük most kézbe.

A kötet összesen 16 tanulmányt tartalmaz, amelyek a kora újkortól a 20. századig meglehetősen szerteágazó területeket érintenek. *A Magyar Királyság, illetve a Kárpát-medence története 1526–1790 között* doktori programot Kis Csaba és Kovács-Veres Tamás Gergely képviseli egy–egy tanulmánnyal. *A Magyarország története a reformkor végétől 1918-ig* doktori program hallgatói közül heten: Barna Béla, Bóna László, Cserhádi Katalin, Gortva János, Hadobás Eszter, Mészáros Ádám és Rakita Eszter szerepelnek a kötetben. Végül a *Magyarország története 1918-tól napjainkig* doktori programból szintén hét hallgató: Bajcsi Ildikó, Gál Máté, Gali Máté, Gyombolai Gyula, Nagy Zoltán József, Szabóné Sinka Szilvia és Wencz Balázs írásai olvashatók.

A kötetben megjelenő tanulmányok alfabetikus sorrendben következnek egymás után. A sort Bajcsi Ildikó tanulmánya indítja, amely a Sarló-mozgalom 1925 és 1934 közötti tevékenységével foglalkozik. Barna Béla írásában az Eger és Vidéke hetilap történetét és néhány újságírójának életrajzát ismerteti az 1884 és 1893 közötti időszakban. Ezt követi Bóna László tanulmánya, amely Besztercebánya 19. századi etnikai változásait vizsgálja. Cserhádi Katalin a MÁV Tisztképző Tanfolyamának négy évfolyamán végez elemzéseket az oktatás és a származás kapcsolatának tekintetében. Gál Máté tanulmánya az államszocialista egyházpolitika és a vallásos világnézet harcát mutatja be Heves megyében 1958 és 1964 között. Gali Máté politikai–életrajzi írásában Berzeviczy Albert életútját és munkásságát vázolja fel. Gortva János Pásztó lakosainak mindennapi életével foglalkozik az első világháború idején. Gyombolai Gyula írása a Werner Alajos és társai ellen folyt „fekete hollók” fedőnevű állambiztonsági akció bemutatására törekszik. Ezután következik Hadobás Eszter iskolatörténeti tanulmánya, amely az Egri Érseki Jogakadémia vonzáskörzetének meghatározására vállalkozik az 1870 és 1880 közötti időszakban. Kis Csaba az egri vár bázisvárosi tényezőjének lehetőségeit vizsgálja II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idején. Kovács-Veres Tamás Gergely a Borsod megyei taksás nemesek 1772–1773-ból származó két összeírásának

eredményeit veti össze. Mészáros Ádám a romhányi gyermekszületések alakulását elemzi 1896 és 1924 között, a polgári anyakönyvek vizsgálatával. Nagy Zoltán József diszkurzív szempontból tekint a magyar futball és a politika kapcsolatára a szocialista időszakban. Rakita Eszter a falusi társadalom vizsgálatának lehetőségeit veszi számba a földbirtokviszonyok alapján, illetve a források metodológiai elemzésén keresztül. Szabóné Sinka Szilvia Rákócziabánya lakosainak mindennapi életével foglalkozik az 1957–1989-ig tartó időszakban, főleg oral history-interjúk alapján. A tanulmányok sorát végül Wencz Balázs írása zárja, amely az MKP Komárom-Esztergom megyei politikáját vázolja fel az Ideiglenes Nemzetgyűlés korából.

A szerkesztő

A SARLÓ MOZGALOM TEVÉKENYSÉGE (1928–1934)¹

BAJCSI ILDIKÓ

Bevezető

A dolgozat célja a Sarló nevű csehszlovákiai magyar értelmiségi–ifjúsági mozgalom munkájának – kialakulásának, szerveződésének, ideológiai és generációs arculatának, politikai céljainak – a bemutatása. A mozgalom kritikai és elfogulatlan elemzése mindmáig komoly kihívást jelent a történetírás számára. A baloldali kisebbségi csoport értékelését 1938 után Magyarország részéről elsősorban a konzervatív „nemzeti” irányvonal határozta meg.² A pártállami időszakban a hivatalos, baloldali ideológia szellemében igyekeztek a mozgalmat újraértékelni és „glorifikálni”. Ennek keretén belül számos visszaemlékezés, önéletrajz és egyéb olyan munka is született, mely a baloldali alternatívát már az első Csehszlovák Köztársaságban reális perspektívaként értékelő Sarlós-legenda megteremtésére irányult.³ A rendszerváltás időszaka a téma szempontjából is új távlatokat nyitott meg. A Sarló értékelése kapcsán megszülettek azok a munkák, melyek már új

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Ez a hozzáállás már az I. bécsi döntés előtti években is jellemező volt a magyarországi álláspontra. Ezt nemcsak az 1930-as évek elején született pozsonyi magyar konzul magyar külügyminisztérium felé intézett jelentései igazolják, de a Magyar Szemle írásai is. Erről ld. Bővebben *Gogolák Lajos*: A szlovenszkói magyar ifjúság újabb mozgalmi. Magyar Szemle 1933. XVIII./3.sz. 237-246. Vö: *Moravék Endre*: Magyar kultúregyesületek a Felvidéken. Magyar Szemle, 4.sz. (1937.) Érsekújvár és vidéke. – http://izamky.sk/NZONLINE/docs/1937_26_1.pdf (2014. 08. 20.)

³ 1978-ban, a Sarló megalakulásának ötvenedik évfordulójára született meg az a kötet, mely tanulmányok, emlékezések és egyéb dokumentumok által emlékezik meg a mozgalom múltjáról. A régi sarlósok összeállításában készült munka szintén a mozgalom hagyományának a megteremtésére irányult. Sándor László (összáll.): Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

szempontból vizsgáldtak, egyúttal sokkal reálisabb képet adtak a mozgalomról.⁴ Emellett lehetőség nyílt olyan írások közlésére, melyek a sérelmi irányvonalat követve erős kritikát fogalmaztak meg a mozgalom tevékenységét illetően.⁵

A mozgalom újraértékelése a reális és kritikus szemlélet megteremtése mellett azért is fontos, mert azt az időszakot érinti, amely a csehszlovákiai magyarság kisebbségi közösségépítése szempontjából nemcsak afféle „gründerzeitnek” számított, hanem sok tekintetben máig egyfajta referencia-korszaka az értékelvű, demokratikus kisebbségi önszerveződésnek.

A szervezeti formát öltő mozgalom életében három szakasz különíthető el. Ezek keretében szemléltetjük a Sarló vezetői által megfogalmazott célokat, s azt a tevékenységet, amellyel mind Magyarország, mind pedig Csehszlovákia többségi közvéleményének figyelmét is fel tudták kelteni. Elemzésünk a Sarló kialakulásának és munkájának bemutatásán túl kitér a Sarló meghatározó személyiségeinek világnézeti pozícióira, s azokra az ideológiai konfliktusokra és változásokra, melyek a mozgalom történetét nagymértékben befolyásolták.

Az „apák nemzedékével” mind inkább szembekerülő, magát „új arcú magyarokként” meghatározó első csehszlovákiai magyar kisebbségi generáció baloldali szerveződésű csoportjának gyökerei 1925-ig nyúlnak vissza. A fiatal értelmiség rövid időn belül komoly politikai, tudományos és közéleti szerepet vállalt Csehszlovákiában, amely összefüggött a Köztársaság nemzetiségi, politikai viszonyaiban átrendeződésével, a csehszlovák válsághoz vezető kül- és belpolitikai változásokkal. A mozgalom állandó változásban volt. A kezdetben népies szellemű szervezet egyre inkább a szociális kérdések irányába tolódott el. Az ideológiai konfliktusok pedig elvezettek a mozgalom felbomlásához. Balogh Edgár, a mozgalom vezetője a Sarló baloldali szárnyával együtt belépett a munkásmozgalomba.⁶ Az 1934-ben felbomlott mozgalom eredményei ennek ellenére tartós hatást gyakoroltak a csehszlovákiai magyar társadalom önismeretére, közösségi identitására,

⁴ *Cornelius, S. Deborah: In Search of the Nation: The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925-1934. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Distributed by Columbia University Press. Colorado, 1998.*

⁵ *Popély Gyula: Ez volt a Sarló. Irodalmi Szemle online, 2009. június – <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2009/2009-junius/437> (2013. 12. 02.)*

⁶ Balogh Edgár publicista és egyetemi tanár, a Sarló mozgalom alapítója és vezetője a mozgalom felbomlásáig. Bővebben róla ld. A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona 1918-tól. Balogh Edgár: <http://adatbank.sk/lexikon/balogh-edgar-kessler/> (2013. 12. 10.), valamint A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Balogh Edgár: <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/514.html> (2013.12.03.) Balogh Edgárral együtt kell megemlíteni Jócsik Lajos szociológust, író és politikust, aki a Sarló másik alapítója és vezetőségi tagja volt. Baloghot 1932-33-ig követte és vele együtt csatlakozott a CSKP-hoz való felsorakozásban. Jócsik Lajosról bővebben ld: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona 1918-tól. *Jócsik Lajos*: <http://adatbank.sk/lexikon/jocsik-lajos/> (2013.12.10.)

de a határokon túl, Magyarországon és Erdélyben is komoly visszhangot váltottak ki. A kisebbségi magyar ifjúság, valamint a csehszlovákiai magyar mikrotársadalom számára sok tanulsággal járt a Sarlónak mint mozgalomnak rövid ideig tartó tevékenysége, még inkább a baloldali „sarlós” generáció politikai szerepvállalása. Mindez azért is volt különösen fontos, mert abban az időszakban történt, amely a csehszlovákiai magyarság kisebbségi közösségépítése szempontjából az egyik legfontosabb periódusnak számított.

Az „új arcú” magyarok önmeghatározási kísérlete a Felvidéken

1920-ban, a trianoni békeszerződés megkötése által az újonnan megalakult Csehszlovákiába körülbelül 800 ezer magyar anyanyelvű lakos került.⁷ Bár a parlamenti demokrácia elveit a gyakorlatban is megvalósító első Csehszlovák Köztársaság nyelvi, kulturális, oktatási és politikai jogokat biztosított a kisebbségek számára, a magyarság számos olyan feladattal szembesült az új helyzetben, melynek megoldásában csakis saját magára hagyatkozhatott.

Az új kisebbségi magyar közösség egyik legfontosabb céljának saját maga meghatározását, kisebbségi helyzetének és az abból adódó feladatok felmérését tartotta a történelem által kialakított és mindenki számára új körülmények között. Ez komoly feladatokat jelentett a „szlovenszkói” magyar értelmiségnek, hiszen Erdéllyel ellentétben Szlovenszko és Kárpátalja a történelem folyamán sohasem alkotott külön közjogi egységet, így a felvidéki magyarságban nagyrészt hiányzott a történelmi és területiális identitás. Ezért a „szlovenszkói” magyarság az új kisebbségi magyar generáció kinevelésének feladata állt, vagy a generáció meghatározó költőszemélyisége, Győry Dezső kifejezésével élve az „új arcú” magyarok nemzedékének a megteremtése.⁸

A Trianon előtti Magyarországon született, de már Csehszlovákiában szocializálódott „új arcú” nemzedék az apák nemzedékével szembekerülve határozta meg magát. Az új generáció a magyarországi egyetemekről kiszorulva elsősorban a cseh egyetemeken összpontosult, és ott is szervezte meg magát. Nánay Béla deb-

⁷ Az újonnan megalakult Csehszlovákiába került magyarság tényleges számát nem lehet hitelt érdemlő módon pontosan megállapítani. A régi Magyarország területén végrehajtott 1910-es népszámlálás adatai, melyek lakosság anyanyelvi megoszlását vizsgálták, nem tekinthetők megbízhatónak. Az 1910-es népszámlálás alkalmával összeszámolt 1 066 577 után 1921-ben már csak 744 621, 1930-ban pedig 691 923 magyart mutatnak az újonnan megalakult ország területén a csehszlovákiai népszámlálások. *Turczel Lajos*: Két kor mezsgyéjén. Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1983. 13-14. (2. kiadás).

⁸ Erről ld. *Szalatnai Rezső*: Új arcú magyarok. *Korunk*, 1929. decemberi szám.: <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=12&cikk=5047> (2013.12.01.)

receni kötődésű református lelkész és tanár a következőket írja az új kisebbségi generáció megjelenése kapcsán: „Míg az eltűnő nemzedék, mint laudator temporis acti, a múltért sír és sóhajt (...) azalatt új sarj nőtt. (...) Új magyar lelkület alakul ki.”⁹A „szlovenszkói” magyarok önmeghatározásában komoly jelentősége volt a fiatal generáció által szervezett ifjúsági mozgalmak. A társadalom fejlődésével együtt megszületett a mozgalmak ideológiai sokszínűsége is.

A Sarló a két világháború közti csehszlovákiai magyarság egyik legjelentősebb, baloldali irányultságú ifjúsági mozgalma volt. Az első olyan fiatalokat tömörítő országos szervezet, melyet a csehszlovákiai magyar fiatal generáció belülről önállóan alakított ki.¹⁰ A mozgalom hivatalosan 1928-tól 1934-ig működött. Történetében három szakasz különíthető el. Az első időszak 1925-től 1928-ig terjedt, a második 1928-tól 1931-ig, míg a harmadik szakasz 1931-től 1934-ig különül el. A kezdeményezés a prágai főiskolások cserkészszervezetéhez, a Szent György Körhöz kapcsolódik, amely szervezet tagjai 1926-ban egy újszerű népi mozgalmat indítottak meg, mégpedig a regösjárást.¹¹ A Sarlót és a regösmozgalmat tehát egyazon nemzedéki csoport, mégpedig a csehszlovákiai magyar értelmiségi ifjúság első generációja szervezte meg. A mozgalom ideológiai bázisa tehát a Szent György Kör volt. Propagátora és fóruma pedig a Krammer által szerkesztett *Mi Lapunk* című középiskolás-cserkész folyóirat, valamint a *Vetés* című sarlós röpirat.

A mozgalom gyökerei

A Szent György Körtől a Sarlóig (1925–1928)

A prágai német egyetem bölcsészkarán szerveződő csehszlovákiai magyar fiatal értelmiségi generáció Balogh Edgárral az élen a cserkészmozgalomban látták a népmozgalmi feladatok megoldásának keretét. A Szent-György Körben összegyűlt fiatalok „*telve feszültségekkel kerülnek fel az egyetemre. Alapérzésük, hogy el kell intézni a problémákat, melyeket sorsuk körülményei vetettek elébük. Probléma lett a magyarság sorsa, a tartalma. Meg kell oldani a magyarság fennmaradásának nagy rejtélyét. Szabadulni kell egy nagy tehetetlenségérettől, mely*

⁹ Nánay Béla: A kisebbségi, id.m. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m980308.htm> (2013. 12.05.)

¹⁰ Az ifjúsági mozgalmak közül különbséget lehet tenni azok között, melyeket készen talált az ifjúság és melyet ő maga alakított ki belülről és melyet az adott történelmi helyzet indított meg vele. *Turczel Lajos: Két kor*, id. m. 67.

¹¹ A Szent György Kör a MAKK (Magyar Akadémikusok Keresztény Köre) nemzeti programját, mely a magyar egyetemi hallgatóság megszervezésére vonatkozott, a cserkészkeretein belül indította el. *Sinkó Ferenc: A főiskolások*. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában*. Athenaeum Ny, Budapest, 1938. 168.

*minden gondolkodó csehszlovákiai magyart gyötör. Át kell alakítani a társadalmat (...).*¹²

Egyik legfőbb céljuknak a falusi ifjúság segítségét tekintették a nemzeti öntudat erősítésében, valamint a magyar kultúra fenntartásában. Ennek érdekében szervezték meg a cserkészlet falujárását, vagyis a regösmozgalmat. Ezzel két célt kívántak elérni: *„egyrészt szavalással, mesemondással, közös énekléssel a népi kultúrát gazdagítani, s ezáltal a nemzeti öntudat megmaradását segíteni, másrészt néprajzi gyűjtéssel, néprajzi ismeretek megszerzésével gyarapítani a cserkészek tudását és a magyar néprajztudományt.*”¹³

A regösmozgalom nyitánya egy pályázathoz fűződött, melyet a Szent György Kör 1925 őszi középiskolások cserkészorszók számára a falvakban szervezendő mesedélutánra írt ki. A pályázat sikerén felbuzdulva a vezetők megerősítést nyertek abban, hogy *„a csehszlovákiai magyar cserkészletet korszerű népi szellemben megreformálják a kozmopolita szellemű mozgalom angol vágású pedagógiáját (...) jellegzetesen magyar gyökerűvé értékeljék át*”.¹⁴ A cserkészmozgalom kezdeti céljai között kiemelkedett az öncélú és népi gyökerű magyar ifjúság élet megteremtése az országban. *„Az új magyar cserkészlet az ezer év óta hiányzó magyar öncélúság szellemében meg akarja teremteni a népi gyökerű, igazán magyar ifjúság életét. Ki akarja vinni a földtől elszakadt osztályokat, elsősorban az intelligencia gyermekeit a magyar föld, a magyar falu és a faj ősi gyökereihez, hogy megismerjék a magyar nép lepányvázott lelkét, és teleszíva mozgalmukat a súlyos természeti metszésű népi kultúrával, egy népies valóságú magyar tömegkultúra erjesztő intellektuális rétegévé váljanak*” – írja Turczel Lajos (cseh)szlovákiai magyar irodalomtörténész a fiatal magyar mozgalom kezdetben hangsúlyozottan népies céljainak az érzékeltetésére.¹⁵ Népdalokat, meséket és népi emlékeket gyűjtöttek arról a Csehszlovákiához került magyar faluról, amelyhez kisebbségi sorsuk következtében életük fontos színterévé vált. A faluhoz, mely a városok helyett a kisebbségi magyar társadalom alapját jelentette számukra. Ölvedi János csehszlovákiai származású magyar újságíró és történész a következőképpen értékelte a fiatal magyar generáció új szemléletmódját, amely saját jövőjét már a magyar falu felkarolásával köti össze: *„A széthullását élő magyarság a társadalmi szétzúllás*

¹² Sinkó Ferenc: *A főiskolások*, id.m. 168.

¹³ Vigh Károly: A felvidéki Sarló mozgalom története. Valóság, 2008, LI. évf., 12. szám <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=0> (2013. 12.10.)

¹⁴ Turczel Lajos: Két kor, i. m. 69.

¹⁵ Uo. 68-69.

kataklizmáit szenvedő szlovenszkói magyar középosztály az érintetlen magyar humuszban látta a jövőnek, az életnek az egyedüli reménységét.”¹⁶

A mozgalom kezdeti világképe, szemléletmódja Népiesség és szociális gondolat

A sarlós mozgalom szellemisége újszerű és sok komponensből egybeszótt gondolatvilágot mutatott. Ennek „*lényege a frissessége, lírai fellángolása és az a bátor gesztus, amely helyet követel maga és a gondolatai számára. Megunva az öregek politikai és művelődési egyeduralmát és a negativizmus kongó ürességét, a sarlósok mint tavaszi vihar törtek be az újjal a magyar térségbe. A kisebbségi valóság ismeretének és a népi alkotóerő feltárásának ezek az úttörői nemcsak a csehszlovákiai magyarságot termékenyítették meg, de hatást gyakoroltak az egész magyarságra.* – fogalmazta meg Forbáth Imre, a csehszlovákiai magyar baloldali irodalom egyik kiemelkedő képviselője, a mozgalom újszerű gondolkodásmódját kiemelve.”¹⁷

A fiatal tábor lelkes, idealizmustól fűtött lélek jellemezte a kisebbségi élet építő munkájában. Ennek ellenére ki kell hangsúlyozni, hogy munkájukat nem csupán a romantika, a realitás is áthatotta. „*A regösdiákok számára a paraszti lélek megismerése, a falu életébe való reális bepillantás nem marad romantikával átítatott élmény, hanem széles skálájú szemléletté bővült a kisebbségi élet átfogó horizontján (...). A városi polgári osztály fiai itt döbbsentek először saját polgári kultúrájuk sivárságára, a város talajtalan és nemzetietlen levegőjére, a magyar nemzettest tragikus széthullására és a kisebbségi sors komolyságára. Másrészt ez a falujárt fiatalság az ősz magyar földből szívott kultúrkincsekkel a modernségben gyötrődő város szegény polgári kultúráját akarta felfrissíteni.*” – fogalmazta meg Ölvedi János a fiatal nemzedék szemléletmódjára vonatkoztatva.¹⁸

Kovács Endre, a később jelentős történész pályát befutó volt pozsonyi sarlós író, publicista az 1938-ban megjelent elemzésében szintén kiemelte az új generáció érdeklődésének megújulását az előző nemzedékekkel szemben. Valamint a magyar népiesség és a „faji triászként” emlegetett Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó

¹⁶ Ölvedi János: A szlovenszkói új magyar generáció. A Sarlótól a Prohaszka-körökig (1935). Forrás: Magyar Szemle, 1935. május. Érsekújvár és vidéke. Független hírportál http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1136:olvedi-janos-a-szlovenskoi-uj-magyar-generacio-a-sarlotol-a-prohaszka-koeroekig-1935&catid=60:default&Itemid=76 (2013. 12. 05.)

¹⁷ Turczel Lajos: Két kor, i. m. 73.

¹⁸ Ölvedi János: *A szlovenszkói új*, i. m. http://www.watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1136:olvedi-janos-a-szlovenskoi-uj-magyar-generacio-a-sarlotol-a-prohaszka-koeroekig-1935&catid=60:default&Itemid=76 (2013. 12. 05.)

Dezső hatását a Sarlóra: „Azok a fiúk, akik odahaza gyermekségük elementáris erejű élményét egy-egy szomorúan megbénult magyar dzscentri vagy hivatalnoki sors pusztulásában szerezték, de akikben az élet akarásának, továbbépítésének vágya erősebb volt minden meditációnál, csak természetes, hogy érdeklődésük egész hevével csaptak le azokra a jelenségekre, amelyek az új magyar kérdés lehetőségét sejtették velük. Ilyen jelenségnek mutatkozott a megújhodott modern magyar irodalom, az Ady-Móricz-Szabó Dezső által a magyar kultúréletbe szivattyúzott új magyar népiesség.”¹⁹ A mozgalomra valóban nagy hatással volt az új magyar népiesség, ezen belül Bartók Béla, valamint Kodály Zoltán paraszti gyökerekből nőtt világhírű magyar zenéje. A megújhodott magyar irodalomból pedig Ady Endre költészete, Szabó Dezső falumítosza, valamint Móricz Zsigmond realizmusa kínált vonzó és követhető mintákat. S bár Szabó Dezső a mozgalom vezetőivel szoros kapcsolatban állt, a Balogh Edgárék által képviselt álláspont – a regősmozgalom, valamint a Sarló kezdeti stádiumának időszakában – mentes volt a Szabó Dezső-féle faji koncepció túlzó motívumaitól.²⁰

Ez az új generáció levetkőzve a háború előtti idők polgári, merev, elzárkózó szellemét és a „süllyedő magyar életet” a falu őseréjével, valamint a népi kultúra átértékelésével kívánta átalakítani. Az új arcú generáció már távol állt a békeidők polgári diáktípusától. Világszemléletének fókuszában a „bárkultúra” és a „kávéházak világa” helyett a magyar föld, a kisebbségi magyar élet állott. Kovács Endre a következőkben foglalta össze a korai Sarló jellemzését: „Mit jelent a Sarló ebben a (...) kezdeti periódusában? A csehszlovákiai magyar fiatalság erélyes összefogását a magyar faji gondolat jegyében, egy új, Szabó Dezső által felvázolt népi demokrácia szükségességének átérzését, a magyar népművészet és a népi irodalom tiszteletét s egy olyan lelki magatartást, amely a magyar népi rétegek jövőjét mindenekfelett szentnek tartja. Programjában túlnyomórészt pozitívumok dominálnak, az idő, a magyar élet korszerű feladatai megtermékenyítőleg hatnak rá, növelik önbizalmát és tettejét.”²¹

Kovács Endre a Sarló belső fejlődésére utalva jelzi, hogy a mozgalom szemléletmódjában elmozdulás történt, mely a népiességtől a szociális gondolat irányába haladt: „A népi megújhodás gondolata vörös fonálként húzódik végig a csehszlovákiai magyar fiatalság mozgalmán mindaddig, míg ki nem szorítja a szociális gondolat még nagyobb kollektívumot felölelő programja.”²²

¹⁹ Kovács Endre: A Sarló. In: Magyarok Csehszlovákiában. Szerk.: Borsody István. i. m. 179.

²⁰ Ebben komoly szerepe volt, hogy Szabó Dezső csehszlovákiai hatása nem kizárólagos módon, hanem a faji triásszal együtt jelent meg. Nem beszélve a csehszlovákiai demokratikus hatásokról és tapasztalatokról. Turczel Lajos: Két kor. i. m. 69.

²¹ Kovács Endre: A Sarló, i. m. 180.

²² Uo. 179.

A regösvándorlásoknak az ifjúsági mozgalom továbbfejlődésében különösen fontos szerep jutott. A falvakat járó középsztyából származó tagok ugyanis a vándorlások által ismerték meg a népi élet árnyoldalait, a falu nyomasztó szociális helyzetét. Ez a felismerés teremtette meg az előfeltételeket a mozgalom magasabb szervezethez formájának, a Sarlónak a létrehívására.

A Sarló második szakasza (1928–1931)

Miután a konzervatív cserkészvezetők miatt a regösmozgalmat nem sikerült a csehszlovákiai magyar cserkészcsoporthoz szervezeti részévé építeni, a középiskolák cserkészletéből kiszorult az. Ezzel megkezdődött a mozgalom második szakasza, mely Gombaszögön indult meg, s melyben az új generáció legfontosabb feladatának már az egyetemi és főiskolai hallgatóság közéleti mozgósítását tartotta: „*Az 1925. év márciusa óta a prágai Szent György Körben szervezkedő magyar egyetemi hallgatók egy csoportja Kessler Balogh Edgár vezetésével 1928 augusztusában megrendezte második csapatközi cserkész táborozását a Sajó menti Gombaszögön. E táborozásnak az volt a bevallott célkitűzése, hogy azon megvitassák az úgynevezett regöscserkészlet problémáit. (...) a táborozás igazi nagy eredménye az lett, hogy a résztvevők – Kessler Balogh Edgár, Boross Zoltán, Dobossy Imre és Györy Dezső kezdeményezésére – megalakították a Sarló elnevezésű baloldali ifjúsági mozgalmat (...)*”²³ – írta a Sarló megalakulására vonatkozólag Popély Gyula, a budapesti Református Egyetem tanára, aki 2009. évi munkájában a Sarlót – a két világháború közötti magyarországi hivatalosságnak, pl. a Magyar Szemle körének, illetve a prágai magyar követségnek a mozgalommal szembeni fenntartásaihoz hasonló módon – igen kritikusan elemezte. A mozgalom tevékenységének előterében az egyetemi és főiskolai hallgatóság megnyerésének valamint közéleti mozgósításának feladatköre állott. A Sarlóhoz tartozó új generáció tagjai arra a meggyőződésre jutottak, hogy a magyar kisebbségi élet kialakulatlan voltának a megoldása rájuk vár. A sarlósok pályája ennek a megoldásnak a keresésével telt. A sarlós mozgalom második szakasza 1930 körül ért csúcspontjára.²⁴ A mozgalom ismét a falusi nép felé fordult. A prágai diákszeminariumokon megkezdődött a

²³Popély Gyula: Ez volt a Sarló. Irodalmi Szemle online, 2009. június, <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2009/2009-junius/437> (2013. 12. 02.)

²⁴Ekkorra a mozgalom súlypontja Érsekújvárra helyeződött át. A Sarló legradikálisabb törzsgárdája is itt volt. Egyúttal innen került ki a parasztok és munkások fiaiból a legtöbb regösdiák is. A sarlósok mozgalmának a második szakasza itt jutott el csúcspontjához. Vigh Károly: A felvidéki Sarló, id. m, <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=0> (2013. 12. 10.), Érsekújvár és a Sarló kapcsolatáról ld. még: Bajcsi Ildikó: Sarlósok a két világháború közötti Érsekújvár jelentőségéről, Bumm.sk Szlovákiai magyar hírportál, <http://www.bumm.sk/89419/sarlosok-a-ket-vilaghaboru-koztii-ersekujvar-jelentosegerol.html> (2013. 12. 10.)

népismereti munka, a begyűjtött anyagok feldolgozása. Emellett társadalomtudományos hitelességgel kutatták a kisebbségi magyar dolgozó réteg valóságos létét. Ez már a regösvándorlások fejlettebb időszakát jelentette a mozgalom életében.

Balogh Edgár a regösmozgalomhoz kapcsolódó új tennivalókat 1930-ban a *Mi Lapunk* hasábjain a következőkben foglalta össze: „*A kisebbségi magyar diákokat ki kell vezetni a magyar vidékre, tömegeink közé, hogy megismerjék ne csak a falusi kultúra sajátos voltát, hanem meglássák, tapasztalják, tanulmányozzák a kisgazda, a törpebirtokos, a zsellér, a városba járó gyári paraszt-munkás, a föld viszonyait is. Ez a tanulmányozás készíti elő azt a kisebbségi magyar új értelmiséget, amely nem frázisokra, politikai jelszavakra vagy vakon elfogadott teóriákra, hanem a kisebbségi magyar tömegek valóságos követelményeinek ismeretére építi fel a maga történelmi mozgalmát, felemelvén természetesen a helyi jelenségeket a világhorizontba és a társadalomtudomány síkjára.*”²⁵

Az útra kelt szociográfus csoportok élményanyaga új tapasztalatot jelentett a fiatalok számára. Olyan szociográfiai kérdőíveket dolgoztak ki, mint amilyen Csáder Mihály orvosi szemináriumi csoportja által összeállított *Népegészségügyi kérdések*, vagy Balogh Edgár, Horváth Ferenc, Dobossy László és Asztély Sándor szerkesztésében létrehozott *A gyarmat- és osztálykizsákmányolás* jelenségei című falukutatói kérdéscsoport. Dobossy László a garamvölgyi vándorai a földmunkásnyomorról, Horváth Ferenc gömöri csoportja a proletarizálódás folyamatáról, Pomozi Gyula pedig az Ipoly-vidék napszámosainak rossz táplálkozási viszonyairól számolt be. A négy csoportban végzett kutatás közül elsősorban Balogh Edgár *Tíz nap Szegényországban* című szociográfiai riportja emelkedik ki.²⁶ Ezt a munkát Fábry Zoltán Balogh Edgár A galántai járás kistükrével együtt című munkájával a magyar szociográfiai szlovákiai kezdő fejezetének nevezte. A *Tíz*

²⁵ A Sarló a kongresszus tervei alapján elsődleges céljának a szociális felelősségű modern kisebbségi értelmiség megteremtését tartotta. A kongresszus öt napjának tematikája a következő volt: a csehszlovákiai magyarság általános helyzete, ezzel kapcsolatban szóba kerül a Csehszlovákiai Magyar Szociográfiai Intézet felállításának terve. A csehszlovák szakértelmiség mozgalmának a megteremtése mellett tárgyaltak a csehszlovákiai magyarság kultúrájának a problémájáról. Emellett szóba került a kelet-európai kérdéskör, mellyel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy annak megoldását a nemzetiségi kérdéssel együtt a dunai konföderáció létrehozásában látták. Ezen kívül a kongresszuson még sor került az ifjú munkásság, valamint a diákság kérdésének a megvitatására. *A Sarló jegyében. Az újarcú magyaroktól a magyar szocialistákig.* A Sarló 1931-iki pozsonyi kongresszusának vitaanyaga. A Sarló Országos Vezetősége, Pozsony, 1932 <http://foruminst.sk/tevekenysegi-korok/konyvek-evkonyvek-folyoirat-kiadasa/a-sarlo-jegyeben-az-ujarcu-magyaroktol-a-magyar-szocialistakig-a-sarlo-1931-iki-pozsonyi-kongresszusanak-vitaanyaga-pozsony-sarlo-orszagos-vezetosege-1932/> (2013. 12. 02.)

²⁶ *Balogh Edgár: Tíz nap Szegényországban.* <http://mek.oszk.hu/05000/05089/html/> (2013. 12.01.)

nap Szegényországban című tiszaháti megfigyelés közlését még a *Prágai Magyar Hírlap* is megkezdte. Ugyanakkor az 1930-as évek anyagából a sarlósok könyvet is terveztek kiadni. Ez a szakasz mindenestre már előre jelezte a mozgalom vezetőinek erős szociális érzékenységét és fokozatos ideológiai balratolódását, amit a fenti kutatási témakatalógus is jól érzékeltet.

Ideológia és konfliktusok – a Sarló utolsó szakasza (1931–1934)

Bár a Sarlót egyértelműen baloldali mozgalomként határozza meg a szakirodalom, kezdetben ugyanúgy jellemző volt rá a kisebbségi nacionalizmus. Ideológiai szempontból kezdetben olyan eklektikus mozgalomként vannak jelen, „*mely nemzeti, de nem nacionalista, demokratikus, de nem szociáldemokrata, keresztény fiúkból áll, de nem antiklerikális, egyetemes kultúrát hirdet, de nem irredenta*”²⁷

A mozgalom sokáig valóban fontosnak tartotta megőrizni ideológiai függetlenségét. Figyelmük azonban a későbbiek során egyre inkább a szociális, társadalmi, majd később a politikai problémák irányába tolódott. A mozgalom baloldali irányvételét kezdettől fogva erőteljesen szorgalmazó Balogh Edgár már 1929-ben Az új nemzedék szava c. munkájában már azt feltételezte, hogy sarlós nemzedék útja a szocializmus irányába halad: „*Az új nemzedék kispolgári ideológia primitivitásával indult el, s a néppel való autoszuggesztív azonosodáson keresztül érkezett el az érzelmi szocializmusig. Míg végre tisztázta a maga reális helyzetét, és megtalálta a maga szociális lelkiismeretét a tudományos szocializmus társadalomszemléletében, valamint a magyarság védelmének és haladásának legteljesebb biztosítékait a szocializmusért folyó világharcban.*”²⁸

Ahogy azt már a fentiekben is jeleztük, Sarló nézeteiben az 1930-as évek elején változás következett be. A népi eszmét felváltotta a szociális gondolat. Az új generáció programjának hangsúlya a parasztságról a munkásságra helyeződött át. Ki kell hangsúlyozni, hogy ebben a magyar szellemi életnek és a magyar irodalomnak is fontos hatása volt, melyet a húszas évek végén Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, vagy éppen Nagy Lajos, később pedig Kassák Lajos munkássága nyomán a szociális gondolat hatott át. Ez azonban még korántsem jelentette az ideológiai függetlenség teljes feladását. A Sarló pártpolitizálástól való elhatárolódását jelzi Balogh Edgár egy évvel később, 1930-ban a Nap c. lapban megjelentetett cikke is: „*A fájdalom dühével kell vallanunk a fiatal intelligencia igazi hivatását: nem beállni a meglévő keretekbe, nem bekapcsolódni a politikai pártokba és eltűnni a napi politikában, nem reformálni az elaggott kaszinókat és kultúregyesületeket,*

²⁷Forbáth nyomán *Turczel Lajos: Két kor*, i. m., 73.

²⁸Idézi Turczel Lajos Balogh Edgár következő írása alapján: *Balogh Edgár: Az új nemzedék szava*. Új Szó, 1929, 3.sz. Turczel Lajos: *Két kor*, i. m, 74.

*nem támadni és javítani ott, ahol nem fontos már a mentség és a jóakarót is beeszi a hínár.”*²⁹

Kovács Endre, az egykori sarlós azonban épp a mozgalom kezdeti stádiumában jelen lévő ideológiai sokszínűséget jelölte meg a mozgalom belső konfliktusainak, valamint későbbi szétzilálódásának egyik legfőbb okaként: *„A Sarló nem mint alapszabályszerű szervezettséggel bíró alakulat jött létre. Tagjai az értelmiség legjobb elemeiből verbuválódtak, minden toborzás nélkül, pusztán a szociális lelkiismeret szavát követve. S mint ilyen folyékony alakulatnál lenni szokott, a nézetek sem voltak egységesek, a néhány tagú vezetőség és a rokonszenvezők szélesebb köre között elég nagy volt a távolság. Hozzátartozott sok olyan jó szándékú kispolgárfiú is a mozgalomhoz, akit a Sarló kongresszusa figyelmeztetett első ízben arra, hogy ez a mozgalom már túllépett a polgári kereteken.”*³⁰

A mozgalomban ennek ellenére 1931-ig csak mérsékelt baloldali irányultság volt jelen. 1931-től azonban megfigyelhető a Sarló tagjainak különválása, egy részének a kommunista párt felé való tájékozódása. Sinkó Ferenc a csehszlovákiai főiskolás ifjúságról írt tanulmányában szintén kiemeli a Sarló belső feszültségeit és ideológiai irányváltását, melyet a mozgalom második időszakának kezdeteire, a fejlettebb regös-vándorlások idejére tesz: *„Egy rész kedvvesztve visszavonul, a másik része kiválik, hogy új mozgalmat indítson, míg a harmadik Balogh Edgár vezérletével eljut a marxizmusig.”*³¹

A mozgalom szétzilálódásban kétség kívül komoly jelentősége volt annak, hogy a sarlósok szélsőbaloldali szellemű vezetése – élén Balogh Edgárral – 1931-től kezdve egyre jobban elszigetelődött a polgári erőktől, a politikai pártoktól és mozgalmaktól, s egyre jobban a kommunista szemlélet felé tolódott. A kezdetben jelenlévő ideológiai függetlenséget, majd a tudományos szocializmus utópisztikus gondolatait a gyakorlati marxizmus váltotta fel. A nézeteltérések a munkásmozgalmamba olvadt Sarló teljes csődjéhez vezettek. Az 1931-es pozsonyi kongresszuson, ami határkőnek számít a csehszlovákiai magyar ifjúság mozgalmának történetében, már a marxista problematika és frazeológia volt meghatározó. *A Sarló je-*

²⁹ Balogh Edgár: Az új magyar intelligencia hivatása. Nap, 1930. febr. 14, DS. X. 86.317.1–16.

³⁰ Turczel Lajos: Két kor, i. m. 75.

³¹ Sinkó Ferenc: A főiskolások, i. m. 173. Sinkó Ferenc csehszlovákiai magyar író, szerkesztő és műfordító, aki a két világháború között komoly részt vállalt a Magyar Akadémikusok Köre és a Prohászka-körök munkájában. A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona 1918-tól. Sinkó Ferenc: <http://adatbank.sk/lexikon/sinko-ferenc/> (2013. 12.10.)

gyében című Kongresszusi kiadványuk alcíme is jelzi az elmozdulást: *Az új arcú magyaroktól a szocialistákig*.³²

A Sarló utolsó szakaszában teljes egészében szétesett. A mozgalom háromfelé: jobboldali nacionalista, középutas polgári demokrata és kommunista csoportra bomlott. Ölvedi János a következőket írja a Sarló utolsó szakaszáról és mozgalom baloldali elköteleződéséről: *„És ennél a pontnál a Sarló már megszűnt az egyetemes érdekek harcosa lenni, annál is inkább, minthogy elhagyván szellemi és mozgalmi függetlenségét, egy olyan meglévő politikai keretnek lett ifjúsági tartozéka, mely keret nem jelenthette semmiképpen azt a tényezőt, amelyik a kisebbségi magyarság s a magyar tömegek érdekeinek zászlóvivője*

Eredmények – összefoglalás

A munkásmozgalomba olvadt Sarló előzetes munkája így is felbecsülhetetlen. A mozgalom tanulságai tovább éltek nemcsak a határokon belül, de a határokon túl is. *„Így az 1936-ban Komáromban üléselő Tavaszi Parlament hatást gyakorolt a magyarországi ifjúsági szellemi mozgalmakra, s ösztönzést adott az 1937-ben létrejött Márciusi Frontnak. Ugyanabban az évben a romániai magyar értelmiség új nemzedéke a Marosvásárhelyi Találkozón is a sarlósokra hivatkozott.”*³³

Ha mérleget vonunk a Sarló szabad mozgalmi szakaszáról, először azt a prágai szellemi, kulturális és tudományos világot, a páneurópai gondolkör, a közép-európai együttműködés demokratikus közegét kell figyelembe venni, amely az 1920-as években a régió társadalmaira, s így a kisebbségi magyar ifjúságra is jelentős hatást gyakorolt. A húszas évek végétől kezdve az egész magyar nyelvterületen ismertté vált a „felvidéki szellem” fogalma, amely erősen kötődött a sarlós nemzedék működéséhez.³⁴ A Sarló egyfajta magyar szellemi revízió jegyében a cseh társadalom demokratizmusát próbálta asszimilálni, s azzal felváltani a magyarországi hierarchikus közgondolkodás Szekfű Gyula által joggal bíralt „neobarokk” társadalmi képleteit. A Sarló munkaprogramját gyakran jellemzik a romantika és a realizmus különleges keveredéseként. Gyakran rótták fel a mozgalom kritikájaként, hogy a kisebbségi problémákat különleges éleslátással szemlélő ifjúság célkitűzéseit túldimenzionálta és a kommunista ideológiához közeledve az irrealitás síkjára vezette. A Sarló részeredményei közül mégis érdemes kiemelni

³² A Sarló jegyében, i. m. <http://foruminst.sk/tevekenysegi-korok/konyvek-evkonyvek-folyoirat-kiadasa/a-sarlo-jegyeben-az-ujarcu-magyaroktol-a-magyar-szocialistakig-a-sarlo-1931-iki-pozsonyi-kongresszusanak-vitaanyaga-pozsony-sarlo-orszagos-vezetosege-1932/> (2013. 12. 02.)

³³ *Vigh Károly*: A felvidéki Sarló, i. m. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=0> (2013. 12. 10.)

³⁴ A felvidéki szellemről bővebben ld. *Turczel*: Két kor, i. m. 75.

néhányat. A prágai Magyar Szemináriumok létrehozását, az értelmiségi szakcsoportok szervezését, a magyar faluszociográfiai kutatások megindítását, valamint a nemzetiségi kérdés kelet-európai arányokban való felvetését feltétlenül a pozitívumok közt lehet és kell megemlíteni. A Magyar Szemináriumok az egyetemisták önévelése terén végeztek hasznos munkát. A csehszlovákiai magyar szakcsoportok megszervezése komoly problémákra hívta fel a figyelmet és megoldásai javaslataik a dél-szlovákiai magyarok gazdálkodásában, szövetkezeti mozgalmában a korszerű megoldásokra irányultak. Ezek közül az értelmiségi szakcsoportok közül egyesek élénk tevékenységet fejtettek ki.

A Sarló függetlenségének feladása, valamint annak a kommunista pártba való beolvadása az ifjúsági mozgalom számára mindenképpen szerencsétlen lépésnek bizonyult, ami óhatatlanul a mozgalom felbomlásához vezetett. Ezzel együtt a mozgalom érdemei kétségtelenek. A Sarló a „szlovenszkói” magyarság útkeresésének egyik legfontosabb szakaszában születve annak képletes kifejeződésévé is értékelhető. Azt azonban le kell fektetni, hogy a kisebbségi magyarság fejlődési grafikonján a Sarló csupán egy rövid fejlődési fázis, egyik értelmiségi szereplője volt, amely sok új vonatkozást fedezett fel a kisebbségi élet szemléletét illetően, de a kisebbségi közösségépítésben csak az egyik lehetséges alternatívát képviselte.

AZ EGER ÉS VIDÉKE HETILAP (1884–1893) ÉS ÚJSÁGÍRÓI

BARNA BÉLA

Az alábbi tanulmányban a Kakas című élelclapból kinőtt, szabadelvű párti politikai hetilap, az igen rövid életű Egeri Lapok utódaként 1884-ben megindult Eger és Vidéke, alcíme szerint „*helyiérdekű, társadalmi, vegyes tartalmú hetilap*” intézménytörténetét mutatom be 1884. március 12. és 1893. október 22. között. Ezt a lapot már említette a megyei sajtóbibliográfia,¹ egy korábbi, Engel Tibor által írott szakdolgozat,² illetve jelen tanulmány írójának egész Eger sajtótörténetét feltáró egyetemi szakdolgozata³ is, illetve konzulensi vezetéssel született egy diplomamunka⁴ is. Itt azonban egyrészt egy részletesebb bemutatásra kerül sor, másrészt pedig a tanulmányban közlöm azon személyek részletes újságírói életpályáját is, akik az Eger és Vidéke készítésében mint kiadók, szerkesztők vagy újságírók vettek részt. A tanulmány illeszkedik az egeri lapokat bemutató tanulmányaim sorába, melynek előző része az Egeri Értesítőt és az Egeri Postát mutatta be.⁵

Az Eger és Vidéke indulása 1884-ben

Az Eger és Vidéke első száma 1884. március 12-én jelent meg.⁶

A konkurens Eger című lap 2 sorban számol be az indulásáról: „*Uj lap. Eger és vidéke czim alatt helyben egy új, nem-politikai tartalmú, hetilap indult meg,*

¹ Heves megyei sajtóbibliográfia (1838–1970). Heves Megyei Könyvtár füzetei, 26. szám Eger. 1972.

² Engel Tibor: Eger város sajtótörténete 1919-ig. (Szakdolgozat) Eger. 1978.

³ Barna Béla: Eger város sajtótörténete 1705–1999 (Szakdolgozat) Szeged. 1999. 96. Illetve lásd még Barna Béla: Eger város rövid sajtótörténete. In: Poszt II/1. 2001. tavasz. 37–45

⁴ Nagy Emese: Az Eger és Vidéke története. (Szakdolgozat) Eger. 2007. (Konzulens: Barna Béla).

⁵ Barna Béla: A rendszeres egeri sajtó indulása: az Egeri Értesítő és az Egeri Posta (1860–1863) In: (Magyar) Nemzet és Európa: Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére. Szerk.: Széchenyi Ágnes, Buzinkay Géza. Eger. 2014. 17–3.

⁶ A lap az OSZK-ban hiányos, így az arról készült mikrofilmeken is hiányzik a lap első 35 száma. Mikrofilmen elsőként az 1884. november 5-i 36. szám érhető el.

*mely a helyi érdekű kérdések tárgyalását tűzte ki főcélul. Szerkeszti: Gáspárdy Gyula*⁷.

És valóban, az újságot az elődnek tekinthető Egri Lapokhoz hasonlóan Gáspárdy Gyula szerkesztette, bár Borovszky szerint az Eger és Vidékét Gáspárdy Géza ügyvéd alapította. Az első fellelhető mikrofilmes lappéldányon⁸ is az szerepel: „*Felelős szerkesztő: Gáspárdy Gyula*”.

Ha beleolvasunk a november 26-i lapszámba, akkor sajtótörténeti szempontból két dolgot tudhatunk meg egy aprócska hírből.

*„Földvály Kálmán munkatársunk egy 6 hüvelyes kocka 5 lapjára más-más szerkezetű napórát rajzol, és szerinte ezen napórával a dél vonalat minden más műszer például delejtű mellőzésével meg lehet pontosan határozni. Ezen kocka napóra nov. hó 29-től fogva néhány napig szerkesztőségünkben leendő közszemlére kitéve, aztán rendeltetési helyére adatik. A szép tisztán készült időjelző megérdemli, hogy megtekintessék. Az árnyékvetőket (gnomor), mik napóráknál a mutatót helyettesítik, és készítésük nagy pontosságot és ügyességet igényel, Sebestyén István úr készítette, Ajánljuk a kocka megtekintését. – A délvonal meghatározási módja iránt szerkesztőségünkben felvilágosítás adatik.”*⁹

E hírből kiderül tehát egyrészt, hogy már az Eger és Vidéke indulása környékén a munkatársak sorában van az akkor 62 éves Földvály Kálmán, aki hat évvel ezelőtt, 1878-ban már szerkesztette a Heves Vármegye című lapot, másrészt pedig hogy akkoriban viszonylag nyílt volt egy szerkesztőség, hogy csak úgy bemegetett bárki napórát nézni.

A lap egyik első szerkesztője, Földvály Kálmán

A Földvály Pest megyei eredetű család, melynek tagjai Hevesben és Nógrád-ban is megtelepedtek, s többen viseltek hivatalt mindhárom megyében. Címeres nemeslevelüket Miksa császár és király adományozta 1573-ban Feöldwaary Mátyásnak. Második előnevüket a bernátfalvi Bernáth családba való nőülés és az ezen a jogon szerzett örökség után kapták. 1699-ben a család Gyöngyösorosziban, Sárszögön, Csanádon, Andornakon, Szücsiben, Szentimrén, Cibakházán és Jenő pusztán volt birtokos.¹⁰

⁷ Eger, XXIII. évf./12. szám. 1884. március 20. 102.

⁸ 1884. november 5.

⁹ Eger és Vidéke 1884. november 26.

¹⁰ *Kondorné Látókóczi Erzsébet*: Földvály Ferenc. In: Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Szerk. Bán Péter. Eger. 2011. 398.

Földváry Kálmán (bernáthfalvi és földvári) 1822-ben Gyöngyösorosziban született Földváry Ferenc¹¹ királyi táblai ülnök, alispán és báró Baldácsy Franciska (más írásmód szerint Baldacci Fanni) fiaként.¹² 1837-től 1841-ig a tullni utászkolában tanult. 1841-től 1847-ig a 3. vadászászlóaljnál szolgált. 1848 júliusában honvéd-hadnagy, Heves megye nemzetőrászlóaljában segédtsízt. Szeptembertől főhadnagy volt a I. Pest megyei önkéntes nemzetőrászlóaljban. Részt vett a Jelacíc elleni harcokban. Később ismét Heves megyében nemzetőr segédtsízt. 1849. szeptember 6-tól 1850. február 1-ig csendbiztos¹³ volt a Mátrai járásban, szolgálóbírói ranggal.

Gazdasági cikkeket írt már 1859-től a Magyar Gazdába („*Milyen mintagazdaságokat kellene a vidéki gazdasági egyleteknek állítani*”), a Falusi Gazdába, a Kertészetünkbe („*Carica Papaya*”), a Győri Közlönybe („*A dinnyészet érdekében*”) és a Népkertészbe („*A növények localizálásáról*”).

1872. február 24-től 1873. szeptember 22-ig a Gyöngyös című hetilap, 1878 januárjától október 9-ig (Endrey Gyulával) a Heves Vármegye című lap szerkesztője volt. 1884-ben munkatársa lett az akkor induló Eger és Vidéke lapnak, melyet 1885. március 18-tól szerkesztett is bő másfél éven keresztül egészen 1886. december 28-ig. Munkatársa, Kemechey az itt megjelent egyik cikkben az akkor 62 éves „*Kálmán bátyámat*” úgy jellemezte, hogy „*Ő neki bajusza van, de a feje egész mosolygó holdvilág*”¹⁴. Egy évvel később indítottak ellene egy sajtópert, ennek ité-

¹¹ Földváry Ferenc 1790. október 6-án Szücsiben született Földváry György és Balázsovics, másképpen Zsuffa Borbála első fiaként. Hivatali pályáját tiszteletbeli aljegyzőként (honorarius vicenotarius) kezdte 1811. április 30-án. (...) Földváry Ferenc irodalommal is foglalkozott, versei jelentek meg és műfordításaiból hármát bemutatott a Nemzeti Színház 1839–42-ben. (...) Földváry Ferenc a későbbi megyefőnök, Földváry János (1812–1884) nagybátyja volt.

¹² Földváry Kálmánnak két testvére volt még: Árpád, császári és királyi kamarás valamint György, aki Heves megye másodalispáni tiszttét töltötte be 1841–44 között.

¹³ <http://www.hevesarchiv.hu/data/files/280022216.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

¹⁴ Eger és Vidéke, 1885. június 23.

letéből megtudhatjuk még Földváryról, hogy római katolikus vallású, egri lakos, nős, és azt is, hogy vagyontalan, illetve, hogy már volt sajtóvétségért büntetve.¹⁵

S bár nem tartozik szorosan a szakmai pályához, érdekes megemlíteni, hogy Földváry Kálmán egyike volt azoknak az embereknek Egerben, akik 1886-ban, az egri atlétikai klub megalakulásának évében elsőként tanultak meg a városban biciklizni.¹⁶

Kiss Péter szerint¹⁷ „Földváry 1890-ben megyei aljegyző lett Egerben”. Ettől kicsit pontosabb, hogy Földváry Kálmán 1877. december 20-tól tíz éven át, 1887. április 26. másodaljegyző, majd 1887. április 26-tól 1893 februárjáig első aljegyző volt.¹⁸

Földváry Kálmán 1904-ben hunyt el Egerben.

Az Eger és Vidéke szerkesztősége és kiadója

A lap szerkesztősége a fejléc szerint a „*fő-utca, Hartl-féle ház, földsz. 2. ajtó*” alatt volt. A házat egykori tulajdonosáról, Hartl Edéről¹⁹ nevezték el. Ugyanitt a szomszédban működött a Kiadóhivatal is, Kohn Dávid könyvnyomdájában, a földszint 1-es ajtó alatt. Ez az épület mai számozás szerint a Széchenyi utca 14-es szám, a Patikamúzeum és Mozi épülete.

¹⁵ „*Ő felsége a király nevében. Az egri kir. járásbírótság sajtórendőri kihágással vádolt Földváry Kálmán 63 éves, róm. kath., egri lakos, nős, heves megyei aljegyző, az Eger és Vidéke lap szerkesztője és kiadója, vagyontalan, sajtóvétségért már büntetve volt, az 1848 XVIII t. c. 30 és 40 §§-ai és az 1867: 431 sz. igazságügyministeri rendelet értelmében a sajtórendőri kihágásban vétkesnek kimondatik és a btk. 27 §-ában meghatározott célra fordítandó 15 (tizenöt) nap alatt vhajtás terhe mellett az államkincstár részére az egri kir. járásbírósnál lefizetendő 15 (tizenöt) ft. pénzbüntetésre, ennek behajthatatlansága esetén 3 napi elzárásra ítéltetik s az igénybe veendő tartási költségekben elmarasztaltatik*”. – Eger és Vidéke, 1886. március 16.

¹⁶ „*Jól vasparipázik már Ériássy, Posztóczky, Kemény adófelügyelő, Szolcsányi Gyula, Földváry Kálmán urak...*” – Eger és Vidéke, 1886. szeptember 7.

¹⁷ Kiss Péter: Hatszáznégyen Eger múltjából. Eger. 2007. 85.

¹⁸ Heves (és Külső-Szolnok) vármegye tisztikara 1872–1918. <http://www.hevesarchiv.hu/data/files/280022414.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

¹⁹ Az egykori kékfestő, svájci német család tagjai Bázeltől költöztek Magyarországra. Hartl Ede ácsmesterként, majd építőmesterként dolgozott. Bécsben ismerkedett meg Schlauch Lőrinc szatmári püspökkel, majd az ismeretségből földbérleti szerződés lett. 1863-ban költözött a család Sarudra, majd 1873-ban Egerbe. Az 1876–79 között pusztító árvizek idején önzetlenül mentette a lakosokat. A gát átvágásával saját földjei felé terelte a vizet, majd az élelem és fedél nélkül maradt embereket saját anyagi javaiból is segítette. 1880-ban Ferenc József császár nemesi ranggal és a Nyárádi előnév használatának jogával tüntette ki Hartl Edét.

Kohn Dávidról azt kell tudni, hogy 1852 körül született Cserépen.²⁰ 1880-ban vette át Kohn Vilmos nyomdáját. Több inast foglalkoztatott üzemében. 1891-ben engedélyt kért egy tiszafüredi fióközlet nyitására, majd 1892-től könyvkötéssel is foglalkozni kezdett. Egy időben szerkesztette, illetve az ő nyomdájában, a Szechenyi utcai Hartl-házban készült tanulmányunk tárgya, az Eger és Vidéke című lap.

1893-ban nyomdája leégett, és megmaradt felszerelését, papírraktárát az ekkor létesült Egri Nyomda Rt. vásárolta meg.²¹ Miután Egerben beszüntette iparát, Budapestre költözött, ahol Petőfi néven új nyomdát alapított. Egri nyomdájában készült az Iklódy Győző²² szerkesztette Füllentő című lap is, amely Gárdonyi Géza első irodalmi zsengeit jelentette meg.

Ekkoriban, 1884-ben még Gáspárdy Gyula²³ a felelős szerkesztő, aki egyébként sokat utazott, így az Eger és Vidéke közli például sorozatban Monte Carlói levelek címmel útleírásait.²⁴ Amíg Gyula utazott, az impresszum is jelölte, hogy „távollétében ideiglenes felelős szerkesztő Földváry Kálmán”.

Az első év végén, az 1884-es szilveszteri lapszámban az Előfizetési felhívásból képet kaphatunk a lap irányvonaláról.

²⁰ Kiss Péter: Hatszáznégyen. i. m. Eger. 2007.

²¹ Az egyházmegyei nyomdán kívül – már a kapitalizmus sodrában – alapítási idő szerinti sorrendben a következő tipográfiák gazdagították Eger városát: a Hungária Könyvnyomda (1878, Horváth Jenő és Rabecz István tulajdona), Kohn Vilmos (később Kohn Dávid) Könyvnyomdája (1878), az Egri Nyomda Részvénytársaság (1893), a Löw Nyomda (1894-ben említik először, 1909-től Dobó Nyomda Részvénytársaság), a Baross Nyomda (1896., sokszorosító üzem volt), a Földes Nyomda (1908., tulajdonosa Fleischmann Dávid), az Egri Lapkiadó Részvénytársaság (1918) és a Merkur Nyomda (1928., Rand Barna tulajdona). – *Antalóczi Lajos*: Az Egri Nyomda Rt. története. 1893–1949.

²² Iklódy Győző (1845. december 23. – 1909. április 25.) hírlapíró.

²³ Gáspárdy Gyula (Eger, 1836 – Eger, 1898) Anyja a hevesvezekényi születésű Szalgháry Rozália Teréz (1795-1863) volt, apja Gáspárdy Lajos (1804-1855), sümegi születésű sómázsamester. Szülei 1836. január 24-én kötöttek házasságot Egerben. Frigyükből elsőként 1836. február 6-án született Gáspárdy Gyula, kicsivel később 1837. január 13-án született Egerben meg a testvéröccse Gáspárdy Géza. Gáspárdy Gyula felesége Németthy Katalin Adalberta (nemesi előneve: zsújtai) volt, aki 1839. december 10-én született Laskodon, és 1916. november 27-én hunyt el Egerben. Három gyermekük született, Gáspárdy Malvin (1860-?), Gáspárdy Erzsébet (1869-?) és Gáspárdy János (1875. március 1., Eger – 1952. április 3., Budapest) honvéd főhadnagy. Gáspárdy Gyula alapította az Egri Lapok és az Eger és Vidéke újságokat, ez utóbbinak 1884-85-ben szerkesztője is volt. Gáspárdy Gyula 1898. augusztus 1-én hunyt el Egerben. Nyughelye Budapesten van, a Németvölgyi temetőben.

²⁴ Eger és Vidéke, 1884. december 10.

Visszatekintve az elmúlt évi indulásra a szerkesztő ilyen önjellemzést adott: „*A maradisággal s apathiával oppozicionális állást foglaltunk el, zászlónkon a kor vezéreszméi kiírják, és ha a szerénytelenség vádjába nem akarnánk esni, sok olyan dolgot tudnánk elsorolni, melyek nyomán olvasóinkban gyökeret verne ama meggyőződés, hogy e lap valóban orgánuma a közvéleménynek, harcosa mindnyájunk érdekének...*”

Ezt követően a szerkesztő azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a lap küzd azok ellen, akik behozták és ápolják a közügyekben a tespedést. Kiemeli még a programcikk a teljes pártsemlegességet: „*Nem vagyunk sem egyesek, sem valamely párt befolyása alatt álló, sugalmazott lap, hanem mindig mindenben a közérdek harcosa; nem iparkodunk tehát senkinek hízelegni, a korifeusok hatalmát elismerve azok gyengéit legyezzetni; hanem szolgáljuk önzetlen függetlenséggel megyénk és székvárosunk közönségét.*”

„*Jól meggondoltuk, midőn e lap szerkesztését, melylyel sok ellenséget szerezünk eddig is magunknak, elválalva, mintegy vezérszerepet fogadtunk el; de reméltük s reméljük még ma is, hogy figyelmünk és munkánkért cserébe megnyerjük a jók elismerését; sőt még ellenkező esetben elégtételünk lesz az öntudat is, hogy híven, önösség nélkül, sikeresen működtünk.*”

„*Azokat, kik szeretik a közjót, a kik lemondva az általánossal több esetben ellentétben álló sajátlagosról, be tudják látni a közérdek fensőségét, – nem fogja bántani modorunk, melylyel nem a véres szájuság stylusában, hanem a maga tiszta valójában s néha bizony meztelenségében tárjuk föl a magunknak sérthetlenséget arrogáló „nagyok” túlkapásait s az igazságot*”.²⁵

Az 1885-ös év elején még Gáspárdy Gyula a felelős szerkesztő, de már az év elején ismét többször helyettesíti őt Földváry: a március 4-i szám impresszuma is jelölte, hogy betegsége alatt Földváry Kálmán a helyettese. Aztán nem sokkal ezután, 1885. március 18-án már végleg lemond Gáspárdy Gyula és a szerkesztői székben átveszi helyét Földváry.

A szerkesztőváltásról a címlapon adnak ki közleményt: „*Mélyen tisztelt olvasó közönség! E lap felelős szerkesztőjének lemondása folytán a felelős szerkesztőséget, a lapot létrehozó szövetkezet, mint laptulajdonos megbízásából, e számtól kezdve véglegesen én vettem át. E lap, a szövetkezet tagjainak tetemes áldozata útján volt csak létre hozható; ma már szép pártolásnak örvend, mi mindenesetre az eddigi szerkesztő érdeme, kinek a közvéleményt híven tolmácsolni sikerült és ki elég ügyességgel bírt arra nézve, hogy a lap iránt a t. olvasó közönségnél érdeket keltsen. De eltagadhatatlan része van e szép sikerben a lap kiadójának is, ki sem költséget, sem fáradságot nem kimélt a végre, hogy a mélyen tisztelt közönség igényeinek megfelelhessen.*”²⁶

²⁵ Eger és Vidéke, 1884. december 31.

²⁶ Eger és Vidéke, 1885. március 18.

Ezt követően arról ír még olvasóinak Földváry, hogy csak a felelős szerkesztő személye változott, de őt is jól ismerik, és azzal, hogy pár munkatárs még jött is vele, csak növekedett a lap belértéke.

Egy héttel később, március 25-én a szerkesztő és a kiadó arról értekezik a címlapon, hogy az eddigi szövetkezet megvonta az anyagi támogatást a laptól, hogy az immár tartsa el magát előfizetésekből: *„Köztudomású dolog az, hogy az Eger és Vidéke lapot egy előkelő polgárokból álló szövetkezet áldozatkészsége hozta létre, azon okból, mert egy minden oldalról független, helyi érdekű közlöny hiányát érezte. A lap tehát egy hézagot volt hivatva pótolni, fennállásának most már második évében van, hogy feladatának megfelelt, tanusítja azon pártolás, melyben eddig részesült. A lapot fentartó szövetkezet megvonta a laptól eddigi anyagi támogatását, mert szerintünk helyesen úgy vélekedik, miszerint ha a lap szükségét a t. közönség érzi, s ha azt támogatásra méltónak tartja, fenn fogja azt tartani; ha pedig a t. közönség elejti, a szövetkezet nem tartja magát további áldozatokra kötelezettnek.”*²⁷

1885. július 1-jéig működött a főutcán, a Hartl-féle ház földszintjén a szerkesztőség és a kiadóhivatal is, innen azonban elköltözött a Szent János utcába, a Mézáros-féle ház földszintjére.

Ugyanebben a hónapban, a július 28-án megjelenő számon már nemcsak, mint felelős szerkesztői, hanem kiadói pozícióban is Földváry Kálmán volt feltüntetve. Ugyancsak ebből a számból egy kis hírből²⁸ tudható meg, hogy a lap társszerkesztője Kemechey Jenő volt. Kemechey érdekes figura volt, éppen ekkor rúgták ki a jogakadémiáról, és mint szerkesztő számol be részletesen saját maga kicsapatásáról, és a lap részletesen lehozta a tanári kar indoklását is, az újság 1885. december 6-i száma címlapján:

„Kemechey Jenő negyedik évi joghallgatót az egri érseki lyceumi jogtanári kar, következő határozatával az egri jogakadémiai polgárok sorából kizárta: Kemechey Jenő jogtudományi szaktanfolyami IV. éves joghallgató fegyelmi ügyében az egri érseki lyceum jog- és államtudományi kara mint fegyelmi tanács 1885. évi november hó 24-én s folytatólag 27-én tartott üléseiben a következő határozatot hozta. (...) Kemechey Jenő joghallgatót, a közérkölcsiség, köztisztesség, vallás és vallásos kegyelet s így az akadémiai rend súlyos megsértésében bűnösnek ítéli s ezért büntetésül az egri érseki joglyceumból mindenkorra elutasítja és kizárja. Ezen határozat fensőbb jóváhagyás végett az ügyiratokkal s a bűnjelül szolgáló pamph-

²⁷ Eger és Vidéke, II. évf. 12. szám. 1885. március 25.

²⁸ *„A vidéki magyar hírlapszerkesztők és kiadók országos kongresszusa, mint már említettük, a jövő hó 26-án fog megtartatni Budapesten. E tárgyban folyó hó 20-án Balatonfüreden előértekezletet tartottak, melyen a kongresszus ügyét beszélték meg s tárgysorozatát is megállapították. A kongresszuson e lap szerkesztősége Földváry Kálmán felelős szerkesztő, Kemechey Jenő társszerkesztő és Kohn Dávid kiadóval fogja képviseltetni”.* – Eger és Vidéke, 1885. július 28.

let egy példányával a nagyméltóságú m. k. vall. És közokt. minister úrhoz lesz fel-terjesztendő. Miről is vádlott azon figyelmeztetéssel értesítettik, hogy neki szinte jogában áll a határozat ellen 30 nap alatt címzett minister úr ő méltóságához fel-lebbezni. Indokok: Vádlott Kemechey Jenő önvallomásával maga elismerte, hogy az Abbé du Cameaux álnév alatt és „A Szemináriumban” cím alatt itt Egerben Kohn Dávid nyomdájában megjelent szennyiratnak ő a szerzője. Ezen irat pedig egész irányával, szellemével és modorával helyreállítja a vádbeli vétséget. Mert kérdést sem szenved, hogy pl. „A rector úr” c. fejezetben az albumról, a hírről, a „Juliskáról” elbeszéltek; vagy „A gyóntató atya” című fejezetekben a nep. sz. Jánosról tett megjegyzés, vagy az „Egy Magdolna” nemkülönben „Az ablakból” c. fejezetek sikamlós elbeszélései: a Káplánkoromban történt” c. fejezet utazási jelenetei; A megpumpolt püspök regéje c. fejezetben leírt kalandok „Ninuskával”; a Kispapok öröme c. fejezetben leírt orgiái s a Csodadolgok c. fejezetben leírt bor-délyházi jelenet – : mindezek és sok más futólagos megjegyzések és kifejezések oly trágárságok, melyek minden szeméremmel, minden erkölcsiséggel és tisztességgel homlokegyenest ellenkeznek: – És vajon mi egyéb, mint a papság és papi nevelés pertiflálása, hogy nevetségessé és gyűlöletessé tétessék. A kispap, A tanulmányi felügyelő úr, A szeminárium halottja c. fejezetek egész foglalata? – És mi egyéb a vallás és vallásos kegyelet prostituálásánál, mikor vádlott A gyóntató atya c. fejezetben élc és gúny tárgyává teszi a gyónást? – mikor nep. sz. Jánosról azt írja, hogy: neki ez a lovagias pap volt az ideálja, bár ...e szegény légi utas nemcsak a vizet, de a királyné keblét is látta hullámozni – a saját kebelén. – Vagy midőn sz. Antalról gúnyosan megjegyzi, hogy A jeles szent ezért be is jutott a menyországba (63. lap). Vagy mikor azt mondja: Kaptunk egy-egy olyan vastag breviáriumot, akár csak egy... no nem kínlódom hasonlatok keresésével: a breviárium vastag volt és a vastag állapot nem mindig megvetendő valami. Jó a vastag tárca, a vas-tag kanonoki kereszt és jó a vastag étel, mikor az ember éhes” (39. lap). – Vagy az eféle nyilatkozatok: „Sajátságos hogy a papok ténykedésének egyik legelső és legmagasztosabb hivatása az, hogy arról az áldott jó italtól, melyből a szent írás tanúsága szerint Noé öntött fel legelőször kifáradt malmának szomjas garatjára, – elmondják, hogy a vér a Krisztus véreből, sanguis e sanguine meo (101 lap). – Predikálják a hitet, a vallást csak azért, hogy a gyöngé elméjű népet a tiszta hit ferde kinövéseivel elsötítéssék, sat” (uo). Mint a legtöbb pap formaliter buzgón tudott imádkozni az istent s a vallást azonban csak ama kedves humbugnak tartotta, mely eszközzel nyugodt boldog életet biztosíthat magának” (104 lap). Sat, sat, melyekhez járulnak még ama számtalan frivolitások, melyeket a könyvnek minden fejezete és lapja a papokra halmoz, saturálva holmi (..) nyurga rektor (39 lap) pókhasú barát (63 lap) s efféle triviális kifejezésekkel. Bizonyos lévén ezek szerint, hogy vádlott Kemechey Jenő szóban forgó szennyiratával súlyosan vétett a közer-kölcsiség, köztisztesség, vallás és vallásos kegyelet és így az akadémiai fegyelmi rém ellen is: ennél fogva őt az 1874. jogtan. szerv. szab. 54 §-a értelmében fegyel-mi eljárás alá kellett vonni s büntetésképp ezen érs. joglyceumról mindenkorra

kizárni; ezen érs. jogliceumról annyival inkább, mert ő pamphletjében kitüntetett ellenséges érzületével a katolikus cultur és papság iránt ezen kath. Főpapi tanintézetben úgyszólván lehetetlenné, – hálátlanságával (legszelidebben szólva), az ezen tanintézet által nyújthatott jótéteményekre (?) érdemtelenné tette magát s abbéli igényét hogy itt megtűressék, mindenkorra eljátszotta. Vádlott abbéli kifogása, hogy ő álnév alatt kiadott munkájáért a kar által feleletre nem vonható, – tekintetbe vehető nem volt és pedig azért nem, mert álnevek használata nem menti fel az akadémiai polgárokat a fegyelmi szabályok megtartásáról; s a karnak kötelessége fegyelmi hatalmával örködni, hogy ama szabályok álnév alatt se sértessenek meg s játszassanak ki az akadémiai polgárok részéről. Ama másik kifogás, hogy a kar nem illetékes a könyv által okozott netaláni sérelem elbírálására, mert az a sajtóbírószághoz tartozik, szinte nem volt figyelembevehető, és pedig azon okból, mert itt nem egyéni személyes sérelemről, hanem általában a közérkölcshöz, köz-tisztesség, vallás és vallásos kegyelet s ezek által közvetve az akadémiai fegyelem megsértéséről van szó: ez pedig az 1874. szerv. szab. 54 §-a szerint kétségkívül a karnak, mint akadémiai fegyelmi hatóságnak hatáskörébe tartozik. Ez így állván: ezzel én ipso elesik ama kifogás is, hogy jelen fegyelmi eljárás legalább is korai vagy időelőtti volna; minek folytán a karnak maga illetékességét meg kellett állapítania s az eljárásba közvetlenül bele kellett bocsájtkoznia”.²⁹

Kemechey kizárásáról a konkurencia, az Eger című lap is ír:

„Egynémely nagy pipájú, de kevés dohányú, búsképű hazafi egész „cause célèbre”-re akarta fölfújni azt a köznapit, hogy az egeri érs.-lyceumi jogakadémia tanárkara közelebből fegyelmi úton kizárta az akadémiából Kemechey Jenő IV. é. joghallgatót, amiért ez, Abbé du Cameaux álnév alatt, „Két év a semináriumban” cz., s Kohn Dávid egeri nyomdász kiadásában megjelent pasquillusában a kath. vallás és a kath. papság ellen, minden nemesebb érzés előtt botrányos és szemérmetlen közleményeket bocsátott világgá. (...) Kohn Dávidnál lévő pénzbeli tartozását csak e gúnyirat által volt képes törleszteni.”³⁰

Kemechey kizárása az országos sajtóban is nagy vitát váltott ki egyébként. A közoktatási miniszterig eljutott az ügy, amely leiratban megerősítette a tanári kar döntését, hogy „Kemechey Jenő joghallgatót az egeri érseki joglyceum hallgatói közül ezennel mindenkorra kizárom.”³¹ Ezzel vitatkozik rögtön a címlapon a szerkesztő, hogy meggyőződésében a miniszteri leirat nem ingatja meg, sőt szerinte ezzel már a miniszter is törvénytörtő lett.

²⁹ Eger és Vidéke, 1885. december 6.

³⁰ Az Eger 1885. december 15-i (XXIV. évf. 51. szám, 416.) számában

³¹ Eger és Vidéke, 1886. február 7., (III. évf. 6. szám)

Egy bohém–komoly hírlapíró, Kemechey Jenő

De ki is volt ez a Kemechey Jenő? Kemechey a zempléni Királyhelmece³² született 1862. december 28-án. Rövid ideig az egri papnevelő intézetben teológiát tanult és papnak készült. Egerben kezdte írói pályáját, ahol *A szemináriumban* címmel Egerben jelentek meg novellái. Ez lett aztán a veszte, ugyanis ezért a művéért kizárták a jogtudományi szaktanfolyami IV. éves joghallgatók sorából. Fegyelmi tanácsulást hívott össze az egri érseki lyceum jog- és államtudományi kara 1885. november 24-én és 27-én, és ezen ezt a határozatot hozták: „*Kemechey Jenő joghallgatót, a közerkölcsiség, köztisztesség, vallás és vallásos kegyelet s így az akadémiai rend súlyos megsértésében bűnösnek ítéli s ezért büntetésül az egri érseki joglyceumból mindenkorra elutasítja és kizárja*”. A tanári kar szerint Kemechey Jenő szóban forgó szennyiratával súlyosan vétett a közerkölcsiség, köztisztesség, vallás és vallásos kegyelet és így az akadémiai fegyelem ellen is.

Kemechey ekkoriban, 1885-ben már munkatársa volt az Eger és Vidékének, másrészt „*szerkesztette az Eger és Vidéke című politikai lapot, 1889. május 14-től mint segédszerkesztő, 1890. január 7-től pedig mint szerkesztő (neve csak ezen első számon van kiírva)*”.³³ Színyeit kiegészítendő jegyezzük meg, hogy már 1886-ban társszerkesztője volt Földváry Kálmán mellett az Eger és Vidékének, mint az kiderül egy címlapi polémiából is.³⁴ Ugyaninnen megtudható, hogy ekkoriban Kemechey a Pesti Hírlap egri tudósítója is volt egyúttal.

A lapba egyrészt K.J. és D.C. monogrammal, illetve Cingi Benő, Világos és Du Cameaux álnéven írt.³⁵ Abbé du Cameaux álnév alatt írta azt a művet is, melyért kicsapták.

Az Eger és Vidéken kívül írt a Zemplénbe s a Magántisztviselők Lapjába; illetve az Új Időknek is munkatársa Színyei szerint.

Miután az egri jogakadémiáról kirúgták, a pesti egyetemen fejezte be a jogot, majd báró Sennyey Pál főrendiházi elnökhöz ment magántitkárnak; később ügyvédjelöltnek iratkozott be. Azután a Heves megyei és Zemplén megyei közigazgatásban dolgozott tisztviselőként.

³² Királyhelmece (szlovákul Kráľovský Chlmec) város Szlovákiában, a Kassai kerület Tőketerebesi járásában. A Bodroghöz legjelentősebb városa a trianoni békeszerződésig Zemplén vármegye része volt.

³³ Színyei József: Magyar írók élete és munkái VI. (Kende–Kozocsa). Budapest. 1899.

³⁴ „*E vezércikkkel kapcsolatosan, mint e lapnak társszerkesztője s egyúttal a Pesti Hírlapnak egri levelezője*” – Eger és Vidéke, 1886. november 30.

³⁵ Belmunkatárs búcsúja mint külmunkatárs – Eger és Vidéke, 1885. június 23.

Egerből Szegedre ment, ahol 1890. június végétől a Szegedi Híradó munkatársa lett.³⁶ A Híradó szerkesztősége akkoriban a Tisza Lajos körút és Kálvária utca sarkán volt, a földszinten. Három kis szoba volt ez: a kapu mellett volt Kemechey hálószobája, ezt követte a főszerkesztői szoba, a harmadik szoba pedig a munkatársaké volt, benne egy festetlen X-lábú asztallal.

Péter László szerint is a Szegedi Híradó munkatársa és új felelős szerkesztője lett Lipcsey Ádám 1893-as távozása után. Érdekes, hogy Szabó László korabeli újságíró Kemecheyt komolyabb szerkesztőnek tartotta Lipcseynél: „*Pár évvel előbb, Lipcsey Ádám idejében még nagyon vidám volt az élet a szerkesztőségben, mert Ádám irtózott attól, hogy őt komoly szerkesztőnek tartsák Kemechey Jenő azonban tanultabb és komolyabb újságíró volt és munkatársaitól nem csak bohémséget, hanem munkát is várt.*”³⁷

Ugyanezen korabeli szegedi újságíró így ír még Kemechey Jenőről: „*Kemechey nagyon meg volt elégedve az első riporttal. Általában minden kéziratomat ő maga olvasta el és soha nem változtatott az írásomon semmit azon a címen, hogy ő ugyanazt a dolgot másként írta volna. (...) Kemechey nagy híve volt a »személytelen írásnak«. Azt magyarázgatta nekem, hogy egyes szám első személyben írni szerénytelenség; többes szám első személyben csak a királyoknak szabad írni, egyes szám harmadik személyben pedig csak a kis gyermekek és a bolondok beszélnek magukról. Mindenesetre megértettem ebből annyit, hogy az újságíró a tárgyat fejtsse ki cikkeiben, és ne a maga egyéniségét; a szubjektív megjegyzéseket Kemechey csak a szépirodalom terén tűrte. Ő maga inkább »társas lény« volt, mint szerkesztő; estefelé egy óra alatt elolvasta a kéziratokat és minden második nap irt egy kis vezércikket, három-négy hetenkint egy tárcát s ezzel a napi munkája el volt végezve. Finom modoráért és tökéletes korrektségéért az egész város nagyon szerette, – de különösen a hölgyek, akiknek elvből és kitartóan udvarolt. Sőt szerettük mi is, akik együtt dolgoztunk vele, mert ő is megbecsült mindenkit és a szerkesztőségben olyan tónust honosított meg, mely családias bizalmassága mellett is határozottan előkelőnek volt mondható.*”

Ugyanezen munkatárs azért kritizálta is Kemechey szerkesztői munkáját: „*Egy hónapi újságírói rapszodikus munkásságom után már mindent kritizáltam. Mindenkinek az írása »modoros« volt előttem. Kemechey vezércikkeit teljesen tartalmatlanoknak, semmitmondóknak találtam és kifejeztem előtte nagy csodálkozásomat amiatt, hogy ha meghalt egy gyermek, a halálozási hírnek mindig ezt a címet adta: »Bimbóhullás«.*”

Kemechey Szegeden a Dugonics-társaságnak osztálytitkára volt.

³⁶ A Magyar Életrajzi Lexikon szerint „1890–94 között a Szeged és Vidéke belső munkatársa, majd szerk.-je.”

³⁷ Szabó László emlékezései II. Szegény ember gazdag élete. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Bp., 1928. Délmagyarország Hírlap-és Nyomda Vállalat Rt. nyomása, Szeged.

1894 júniusában Kemechey összevezetett Endrényi Imrével, a kiadóvezetővel. A visszaemlékezések szerint Endrényi, mint kiadó felbontotta a szerkesztőségnek címzett leveleket és miután ehhez a vélt jogához ragaszkodott, egy napon a déli órákban sztrájkba léptek az újságírók. Sőt, Kemechey rögtön telefonált a Budapesti Hírlaphoz, hogy visszaveszik-e és miután visszafogadták, azonnal el is utazott Szegedről.

Egészen pontosan 1894. július 14-én elhagyta Szegedet és a **Budapesti Hírlap** belső munkatársa illetve a lap országgyűlési tudósítója lett.

Több regénye és novelláskötete jelent meg, két színművét is játszották. Ezek közül említésre méltók: Magyar gentry-történetek (elbeszélések, Budapest, 1891). Mara rózsái (Budapest, 1899). A kis király (regény, Budapest, 1899). Magyar mohikánok (elbeszélések, Budapest, 1901). Bodrogekői történetek (elbeszélések, Budapest, 1902). Magyarország nagyasszonyai (regényes életrajzok, Budapest, 1902). A föld (dráma, Budapest, 1902; Malonyai Dezsővel, Nemzeti Színház.). Lobogó szerelmek (novellák, Budapest, 1904). Az emigráns (színmű, Budapest, 1904). A kis király (regény, Budapest, 1906). A bárónő rózsái című regénye a Budapesti Hírlapban (1895–96.) jelent meg. Kemechey a Budapesti Hírlapnál dolgozott haláláig, 1905-ig. Már 1901 körül betegeskedett, erre utal korábbi szegedi munkatársának, Szabó Lászlónak a visszaemlékezése: „*Kemechey már betegeskedett s a Budapesti Hírlap-nál pénteken és szombaton én helyettesítettem. Csakhamar nyakamba szakadt az ő rovata is, melyet Politikai Hullámok címmel mindig a vasárnapi számba irt*”.

Kemechey 1905. január 14-én hunyt el Budapesten.

Az egyik első magyar újságíró az Eger és Vidékénél

Az 1885-ös évben még Kohn Dávid volt a nyomdász. Nem sokáig azonban: az 1885. szeptember 1-i (35.) szám még a régi tipográfiával jelent meg, a szeptember 13-i azonban már megújult. Először egy hirdetésből derült ki, hogy az Eger és Vidékét immár nem Egerben, hanem Gyöngyösön, Herzog Ernő Armin könyvnyomdájában³⁸ nyomtatták. Öt hónapig készült egyébként Gyöngyösön a lap, 1886. február 16-án aztán mégiscsak visszakerült az egeri Széchenyi utcába, Kohn Dávid nyomdájába. Érdekesség egyébként, hogy a nyomdatulajdonossal kötött egyezség szerint a hirdetési oldal s annak jövedelme a nyomdászt illette. Ebben az időszakban, 1885 őszén már egyre gyakrabban feltűnik a lap hasábjain az akkor 20 éves Schwarz Sándor, aki Setét Sándor néven írja A hét története – Saison-cikksorozatát.

Az Eger és Vidéke munkatársa volt ezen kívül egy nagyon érdekes figura is, bizonyos Vay Sándor gróf is, akit a sajtótörténet Vay Sarolta néven az egyik első magyar újságíróként tart számon.

³⁸ Gyöngyös, Csapó utca 639. szám.

Az első magyar újságíróként is tisztelt Vay Sándor gróf 1859. december 6-án született egy nagy múltú arisztokrata családba Vay Sarolta grófnő néven a ma Dabas városához tartozó Gyónon. Apja, Vay László,³⁹ József főherceg főudvarmestere és koronaőre, anyja Beniczky Sarolta⁴⁰ volt. Néhányan az apának tulajdonítják a későbbi nemi szerepváltást, ugyanis az apa elsőszülött lányát fiúnak nevelte, öcscsét, Vay Pétert⁴¹ pedig állítólag szoknyában járatta.

A kis Vay Saroltának a nevelője Kászonyi Dániel volt 1867-től 1868-ig. A forradalom folytatásában bízó Kászonyi lovagolni és vívni is tanította Saroltát, ezen kívül történelemre, európai életre, a francia felvilágosodás eszméire, de Mozart, Dumas, Walter Scott és a német romantikusok műveit is megismertette vele.

Később Vay tizenkét éves korától kezdve Drezdában élt anyai nagyanyjánál, Bónis Johannánál,⁴² aki leánynevelő intézetbe adta. Itt esett meg az első leszbikus afférja: „13 éves korában szerelmi viszonyt kezdett egy angol lánnyal, aki előtt fiúnak vallotta magát, és a lányt elcsábította. Sarolta aztán anyjához került vissza, [akinek] bele kellett nyugodnia, hogy lányát ismét Sándornak hívják, hogy fiúruhát hordjon, és minden évben legalább egy szerelmi viszonyt inscenáljon a saját neméhez tartozó személlyel. (Psychopathia Sexualis.) Ettől kezdve rendszeresen voltak kalandjai nőkkel.”

Ifjúkoráról azt tudjuk még, hogy ekkoriban különböző helyeken, Lipcsében, Drezdában és Berlinben tanult.

Végül az egyetemet Budapesten végezte, s mivel a Vay család a XIX. századtól fokozatosan elvesztette vagyonának jelentős részét, ezért gondoskodnia kellett megélhetéséről, ezért írással és újságírással kezdett foglalkozni. Irodalmi munkásságát versekkel kezdte, ekkor még Vay Sarolta néven szépirodalmi szövegeket, verseket és novellákat közölt. De hamarosan az újságírói pályát és életformát választotta; diplomás nőként írásból, újságírásból élt: „Fekete szivart szeretett a szájában tartani, amikor a régi Kerepesi úti lóvasúton a hölgyeket gavallérosan szemügyre vette”.

Számos lapba írt, így a *Pesti Hírlap*, *Vasárnapi Újság*, *Új Idők*, *Egyetértés*, *Magyar Szalon*, *Országos Hírlap*, *Debreczeni Hírlap*, *Képes Családi Lapok* közötték írásait. A cikkekhez már különböző álnéveket használt (a *Vay Sándoron* kívül többek között *D'Artagnan*, *Vayk*, *Floridor* és *Celesztin* nevek fordulnak elő).

³⁹ Vay László (Berkesz, 1823. augusztus 15. – Berkesz, 1889. november 25.)

⁴⁰ Beniczky Sarolta (Baden Baden, 1837., – 1913. április 8.)

⁴¹ *Vay Péter* (Gyón, 1863. szeptember 26. – Assisi, 1948. február 28.) író, címzetes püspök, világotutazó. Élete egy részét mint misszionárius utazással töltötte, 1903–1914 között a Vatikán megbízásából beutazta a világot. Útirajzeit, országismertetőit több kötetben jelentette meg. Magyarul elsőként közölt átfogó ismertetést Koreáról, az ország történelméről, kultúrájáról.

⁴² Nemesi előneve: tolcsvai.

Karcolatai, emlékezései főként a 17–18. századi főúri–nemesi társasági élettel foglalkoznak.

Újságíróként munkatársa volt az Eger és Vidékének. Erre utal, hogy 1886-ban a lap egy híre, mint „egykori munkatársunkról” számol be. *„Érdekes hír. Vay Sándor (?) grófról, lapunk egykori munkatársáról az a hír tartja erősen magát, hogy Nyíregyházán beleszerelmesedett egy igen csinos színésznőbe s a szép lánnyal közjegyző előtt kötött szerződéssel együttélésre kötelezte magát. Most, mint megbízható forrásból értesültünk csakugyan házastársként él együtt legújabb szerelmesével. Kíváncsiak vagyunk rá, vajon a szép hitves hányadik numerus alatt van följegyezve az érdekes gróf szerelmi életében és vajon meg van e elégedve a házastárs által nyújthatott örömeikkel?”*⁴³

Hogy Vay Sándornak nem csak a cikkei jelentek meg a lapban, hanem a fizikai valójában is jelen volt Eger városában, arra Borgos Anna Holmiban megjelent tanulmányában található megerősítés. A tanulmány ezt írja róla: *„A következő dokumentált afférja Egerben kezdődött mintegy tíz évvel később, ahol Hegyesi Mari⁴⁴ színésznőnek udvarolt. A vonzalom valószínűleg egyoldalú volt, de Vay mindenestre párbajba bonyolódott, hogy megvédje Mari becsületét egy fiatal jószág inzultusával szemben.”*

Nos, ha a drezdai női kaland 13 éves korában, 1872 körül volt, akkor a mintegy tíz évvel később arra enged következtetni, hogy Vay Sándor 1882, de mivel a lap csak később indult, inkább 1884 körül élt Egerben. Hegyesi Mari egyébként ekkor 21 éves volt, s már túl volt egy váláson.⁴⁵

⁴³ Eger és Vidéke, 1886. május 11.

⁴⁴ *Hegyesi Mari* (Padova, 1861. december 28. – Budapest, 1925. november 28.) színésznő. Hegyesi Mari 1861. december 28-án született Padovában. Apja Berghammer József katonatiszt volt. Krecsányi Ignác fedezte fel 16 éves korában, 1878-ban Békéscsabán az ő társulatában lépett először színpadra, majd Pécssett szerepelt, de 1879 és 1886 között Kassán, Debrecenben, Aradon újra Krecsányi Ignác igazgatása alatt szerepelt. 1886-ban a Nemzeti Színházhoz szerződött, 1918-ban örökös tagja lett. Vidéken drámái és hősnő szerepkörben érte el sikereit a Nemzeti Színház is erre szerződtette, de igazi tehetségét működése későbbi korszakában anyaszerepekben bontakoztatta ki igazán. A század első negyedében a Nemzeti Színház egyik legszélesebb skálájú és legbensőségesebb drámái művésze volt. 1925-ben, Budapesten érte a halál.

⁴⁵ Zilahy Lajos: Hegyesi Mari címmel írta róla a Nyugatban: *„A legszebb asszony volt. Arcára emlékezve a Duse arca jut eszembe és mindez nem csupa fantázia, hiszen testvére volt Dúsénak, olasz volt és Páduában született hatvanhárom esztendővel ezelőtt. Mély, nagy, gyönyörű szemében a Duse szemének, az olasz asszonyi léleknek sötét, bársonyos árnyékát hordta. Tizenöt éves korában már a színpadon volt és a csodálatos szépségű gyermeket tizenhét éves korában feleségül vette „az ünnepelt vidéki színész,” akitől csakhamar el kellett válnia. Ez a rövid házaset – a durva és könnyelmű vidéki színész-férj oldalán – csupa szenvedés volt számára”*. Nyugat. 1925. 23–24.

Később, 1883-ban Nyíregyházán 24 évesen tudósítóként részt vett a tiszaezlári per tárgyalásán. Újságíróként a Sándor nála nem csupán álnév volt, hiszen férfiként élt és férfiként viselkedett és férfiként is öltözködött, nőkkel volt szerelmi viszonya, sőt „házasságot” kötött, egyik női szerelméért pedig párbajozott is. Borgos Anna ezt írja róla: *„Mindazonáltal a szabad, független és mozgékony újságírói élet megfelelt Vay Sándor személyes szükségleteinek: a dzsentrifkálódott nemes kényszerű választását a szabadúszó értelmiségi privilégiumává változtatta. Megjelenése és viselkedése egyaránt az előkelő férfitől elvárt, hagyományos külsőségeket betartó férfiidentitást fejezte ki. Élete, melynek a vállalt férfiszerephez híven része volt a név, az öltözködés és a párbajokat, szöktetéseket és utazásokat magában foglaló életforma, látszólag gördülékenyen, bár pszichés és praktikus küzdelmek közepette zajlott a férfiak világának különböző színterein.”*

Eger után egy másik, sikeres csábítása egy tartós kapcsolatához vezetett: Nyíregyházán megszöktette Eszéki Emmát, aki ugyancsak színésznő volt, a helyi bíró lánya, és Sándor kedvéért elhagyta a színpadot. Három évig együtt éltek Pesten, még házasságot is kötöttek (álpap előtt persze). Ennek a kapcsolatának azért lett vége, mert 1887-ben Vay Sarolta az ausztriai Wörthi-tónál nyaralva megismerkedett egy klagenfurti család lányával, a huszonhat éves tanítónővel, Engelhardt Marival. A két nő egymásba szeret és a család fenntartásai ellenére először levelezésbe, majd szerelmi viszonyba kezdenek, amely 1889-ben házassággal végződik. Vay ekkorra már „felbontja” korábbi „házasságát” Eszéki Emmával, aki azonban élete végéig Vay grófnénak tekinti magát.

Engelhardt Marival az idillt azonban durván kettétöri egy jogi procedúra, amely hamarosan orvosi vizsgálatba fordul át. Vay eladósodott, és kölcsönkért „apósától” nyolcszáz forintot egy nem létező titkári állás kauciójához. Amikor kiderült a csalás, az após feljelentette. 1889 novemberében tartóztatták le, és a vizsgálati fogságban fény derült női nemére.⁴⁶ A rendőrségi eljárás során Richard von Krafft-Ebing osztrák igazságügyi orvosszakértő és pszichiáter vizsgálta meg, erről részletesen beszámol a *Psychopathia sexualis* című művének 166. számú esettanulmányában.

A vizsgálat során az elfojthatatlan, kényszerszerű, „meg nem fékezhető” szexuális ösztön enyhítő körülményként szolgál, Sándort tehát paradox módon az orvosi szakvélemény alapján mentik fel. Ezt követően továbbra is gróf Vay Sándorként éli az életét, de nem tudni több nőügyéről.

Borgos szerint *„Vay tehetséges, produktív és viszonylag elismert szerző volt, szakmailag és szociálisan mégis a periférián maradt”*.

⁴⁶ Az esetről a napisajtó is hírt adott (l. pl. Kisasszony-férj, Borsodmegyei Lapok, 1889. november 12.)

Ugyancsak Borgos írja, az Eger és Vidéke lapot is megemlítve tanulmányában:⁴⁷ „Az Eger és Vidéke mindenáron nőnek akarja látni Vay Sándort. Ezért az újságíró összegyűjt egy sor sztereotipikusan női vonást, és hozzáilleszti Sarolta biológiai neméhez, figyelmen kívül hagyva Vay tökéletesen eltérő karakterét. „Sarolta comtesse-ből akaratlanul is kitört a finom idegzetű nő. Összeremegett, ha olyan férfi oldala mellett kellett pár percig maradnia, akinek a körmei nem voltak tiszták. [...] Vay Sarolta grófnő szerette és szereti mindazt, ami finom, meleg, érzékeny, szívet, gyöngédséget és ízlést föltételez, tehát az asszonyit. Versei, tárcái kerekdedek, finomak, csöngők, mint egy bájos asszony kacaja. [...] Sarolta grófnőnek soha nem voltak férfias kedvtelései. Csupán annyit tett meg, amennyit egy-egy sportkedvelő főúri hölgy is megenged magának. Kocsikázott, vadászott és szivarozott. S mindezt nem azért tette, hogy a férfiak előtt excentrikus voltát bizonyítsa; hanem mert meg volt győződve, hogy a férfiasság zománcával közelebb juthat azok szívéhez, akiket annyira szeretett – az asszonyokéhoz. Vay Saroltában egyszerűen az »asszony-kultusz« nyilatkozott meg.” – Ez a leírás a korábbi, testetlen lesbizikusképhez áll közelebb; egy szó sem esik a nőügyekről, kocsmákról, párbajról, szexualitásról, perverzióról, Krafft-Ebingről, csupán a női nem mértéktartó „kultuszáról”.

Az újságírói pályát megszakítva, rövid ideig kávéimport-ügynöksége volt Fiúméban, de az üzlet hamarosan megbukott, és ő ismét visszatért az íráshoz.

Az I. világháború alatt Zürichben tartózkodott; itt tüdőgyulladást kapott, és 1918. május 23-án egy lugánói szanatóriumban meghalt.

Elszigeteltségbe, csalódottságba, az anyagi és szakmai elismerés fájó hiányába torkolló pályafutásáról maga így vall abban a későn napvilágra került szövegrészletben, amelyet itt a közreadó Buza Péter nyomán idézek: „Ritkán írok én már. Tavaly óta betegeskedem, előbbről a csekély elismerés, rossz anyagi javadalmasítás, czéhbelleiktől tapasztalt kevés jóakarát, fájdalom, igen meguntatták velem a magyar litterátor állapotát.” (Saroltából Sándor)

Verseiből szülővárosa önálló kötetet jelentetett meg (Vay Sándor/Sarolta: Virágborul minden rögre, 2009). Alakját Rakovszky Zsuzsa VS című regényében (2011) elevenítette fel.

1886 februárjától a Heves megyei Községi és Körjegyzők Egyletének Hivatalos Közlönye lett az Eger és Vidéke, ezen változásról Pro domo címmel így írt a címlapon:

„Egy hírlap életében bizonyára nem csekély esemény az, midőn kivergődve a kezdetlegesség göröngyös vicinális útjából, nyílt síkra, széles útra jut, hol könnyebb is, biztosabb is a haladás. És nem csekély jelentőségű a már nagyobb tér-

⁴⁷ Borgos Anna: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerepáthágó a múlt századfordulón. Holmi. 2007. február. <http://www.holmi.org/2007/02/borgos-anna-vay-sandorsaroltaegy-konvencionalis-nemiszerepathago-a-mult-szazadfordulon> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

ben működő hírlap fejlődésére és hatására az, midőn egy nem csak erkölcsi, de hivatásában gyökerező erejénél fogva is tekintélyes egyesület hivatalos közlönyévé választja a meggyőződése szerint közérdekeknek hasznosan szolgáló lapot. Egy ilyen nagy jelentőségű mozzanatot jegyezhetünk föl mi is hírlapunk, az Eger és Vidéke életében: a hevesmegyei községi és körjegyzők egylete ugyanis Parádon tartott gyűlésében lapunkat hivatalos közlönyévé választotta, egylete részére megrendelte és az egylet tagjainak pártolásra ajánlotta.”⁴⁸

Földváry főszerkesztősködésének idején volt az Eger és Vidéke első sajtópere is, melyről a lap hírt is ad olvasóinak: „Sajtóper Hát aggattak már a mi nyakunkba is egy sajtópört. Tavassy Antal polgármester indította meg ellenünk azon cikk mi- ján, mely a „Fogyasztási adó kérdéséhez” címmel s Nagy Bernát aláírással jelent meg egyik nem régi számunkban. A citatóriumot Czarán sajtóügyi vizsgáló bírótól Budapestről már vettük is.”⁴⁹

1886. március 16-án, pár nap múlva már le is hozza a lap az ítélet szövegét: „Ő felsége a király nevében. Az egri kir. járásbírótság sajtórendőri kihágással vádolt Földváry Kálmán 63 éves, róm. kath., egri lakos, nő, heves megyei aljegyző, az Eger és Vidéke lap szerkesztője és kiadója, vagyontalan, sajtóvétségért már büntetve volt, az 1848 XVIII t. c. 30 és 40 §§-ai és az 1867: 431 sz. igazságügyministeri rendelet értelmében a sajtórendőri kihágásban vétkesnek kimondatik és a btk. 27 §-ában meghatározott célra fordítandó 15 (tizenöt) nap alatt vhajtás terhe mellett az államkincstár részére az egri kir. járásbírósnál lefizetendő 15 (tizenöt) ft. pénz- büntetésre, ennek behajthatatlansága esetén 3 napi elzárásra ítéltetik s az igénybe veendő tartási költségekben elmarasztalatik”.

* * *

Bő másfél évnyi szerkesztői munka után Földváry Kálmán, aki egyébként az utolsó fél évben fizetés nélkül dolgozott, ő búcsúzik el a laptól az 1886. december 28-i számban. „Lapunk e száma utolsó ez évben. Egyszersmind utolsó szám, mely az eddigi szerkesztő felelőssége mellett megjelenik.”

Tőle a szerkesztést Gáspárdy Géza (az impresszum szerinti írásmódban Gáspárdy Geyza) veszi át az 1887. január 4-i számmal kezdődően. Beköszöntőjében többek között ezt írja az új szerkesztő:

„Az új évfolyammal ujólag be kellene mutatnunk programmunkat annyival is inkább, mert lapunk mai számával a szerkesztőség egészen újonnan alakult. Mi azonban nem vagyunk politikai lap, de nem is óhajtunk politikai pártállást elfoglalni, sőt az ilyennek még árnyékát is kerülni óhajtjuk a társadalom terén pedig nincsenek pártok. Itt csak egy nézet uralkodik „mindenkor és mindenben az igazságot védelmezni, támogatni, a közérdekeknek önzetlenül minden személyes

⁴⁸ Eger és Vidéke, 1886. február 7. (III/6.)

⁴⁹ Eger és Vidéke, 1886. március 12.

tekinteteket mellőzve – hasznára lenni, a társadalom ferdeségeit, kinövéseit irgalmatlanul ostorozni...

1887 januárjától újra a főutcai Hartl-féle ház (vagy korabeli számozás szerint Széchényi utca 188.) földszintjén működik mind a szerkesztőség, mind pedig a kiadóhivatal; de csak pár hónapig; ugyanis az 1887. április 5-i szám fejléce szerint a kiadó maradt a Hartl-házban, a szerkesztőséget viszont már a „Főutca” 205. szám alatt találni.

Az Eger és Vidékét 1887. január 4-től egészen 1889. december 31-ig szerkesztette Gáspárdy Géza (az ő neve előtt Borovszky említi Csoór Gáspárt⁵⁰ mint szerkesztőt, erre megerősítést azonban nem találtam). Az ő ideje alatt, bár még beköszöntőjében azt írta, hogy nem akarnak politizálni, 1889-től mégis csak politikai lappá lett, ettől kezdve az alcím is módosult: „*Vegyes tartalmú politikai hetilap, a Heves megyei Községi és Körjegyzők Egyletének Hivatalos Közlönye*”. 1889 novemberétől ismét „Vegyes tartalmú hetilap” lett a megjelölés.

Gáspárdy Géza életpályája

A Gáspárdy család Nyitra megyéből származik és 1659-ben kapták a nemességet.⁵¹ Az ő leszármazottuk Géza Gáspárdy (könyöki) 1837. január 13-án⁵² született Egerben. Anyja a hevesvezekényi⁵³ születésű Szalgháry Rozália Teréz⁵⁴ volt. Apja Gáspárdy Lajos,⁵⁵ sümegi születésű sómázsamester. Szülei 1836. január 24-én kötöttek házasságot Egerben. Frigyükből elsőként 1836. február 6-án született Gáspárdy Gyula, majd kicsit később Géza, aki középiskoláit szülővárosában, a jogot a pesti egyetemen végezte: itt Venczelt, Paulert és Korvássyt az örök ifjú Burik István jogtanár úrral együtt hallgatta. Szinnyei írja róla: 1856-ban az akkoriban fennálló császári és királyi törvényszéknél auscultánsná lett, 1858-ban a mezőkö-

⁵⁰ „Tulajdonosa és kiadója Kohn Dávid nyomdász, szerkesztői pedig Csoór Gáspár 1887. január 1-től 1889 december 31-ig; Gáspárdy Géza, utána Völgyi Gusztáv 1891. február 3-ig, majd április 20-ig Hrubos Árpád”.

⁵¹ *Gáspárdy László – Gáspárdy András: Monographia Historiae Nobili Familiae Gaspar-dy de Könyök ad Anno 1659.* Budapest 1993. 176. Ill. 2009. 508.

⁵² Szinnyei szerint január 12-én.

⁵³ A falu központjában található az 1770 körül, Quadri Kristóf által épített barokk stílusú Szalgháry-kastély, amely ma közművelődési célokat szolgál, és itt kapott helyet az orvosi rendelő is.

⁵⁴ Szalgháry Rozália Teréz 1795. december 24-én született Hevesvezekényben, 1863. november 3-án hunyt el Egerben. Nemesi előneve: szalgári.

⁵⁵ Gáspárdy Lajos 1804. június 5-én született Sümegen. Filozófiai tanulmányokat folytatott, majd Eszéken, később Egerben vállalt állást. Egerben vette el feleségül a tőle kilenc évvel idősebb Szalgháry Rozália Terézt. 1855. május 13-án hunyt el Szolnokon.

vesdi járásbírósághoz segédbíróvá nevezték ki. Az októberi diploma megjelenésekor disponibilitásba helyeztetett. 1862 elején tarna járási szolgabíróvá nevezték ki, itt 1867 végéig maradt állásban.

Eközben 1864-ben, 27 éves korában⁵⁶ vette el feleségül a pesti születésű Okolicsányi Celesztta (1841–1892) nevű hölgyet (nemesi előneve: okolicsnai, okolicsányi teljes neve: Celesztta Mária Ilona), akitől 1864. december 23-án Egerben megszületett Géza⁵⁷ nevű fia, majd 1865. december 23-án szintén Egerben megszületett első lánya, Gáspárdy Celesztta⁵⁸ (1865–1896). 1867. szeptember 30-án született Egerben Gáspárdy Anna⁵⁹ (1867–1907) nevű lánya.

Ezt követően gazdálkodni vonult vissza hevesvezekényi birtokára, hivatalát ugyanis megszüntették. Ekkor 1869. június 27-én született meg Egerben negyedik gyereke: Gáspárdy Hedvig (1869–1877), aki azonban 8 éves korában meghalt.

Gáspárdy Géza és családja 1870-ben Egerbe tért vissza: a Széchenyi utca 12-es számú ház lett az otthonuk. Egerben ügyvédi irodát nyitott Géza, és hamarosan Heves vármegye egyik leggazdagabb ügyvédje lett. Ügyvédi működése alatt to-

⁵⁶ Szuromi Rita pontatlanul 33 évesnek írja nősülésekor a Falu a nemesek földjén. Életképek Hevesvezekény történetéből című könyvében: 98.

⁵⁷ Ifjabb Gáspárdy Géza, a legidősebb fiú 1864. december 23-án született. A bécsi Keleti Akadémián végzett, majd diplomata lett. Olykor megjelenik vele kapcsolatos hír az apja által szerkesztett Eger és Vidékében, így például 1887. december 27-én: „*Lapunk felelős szerkesztőjének fiát Gáspárdy Géza cs. és kir. keleti akadémiát végzett ösztöndíjas növendéket a cs. és kir. közös külügyminiszter konsuli növendékké nevezte ki. A városunkban oly előnyösen ismert derék fiatal embert épen 23-ik születésnapján érte e kitüntetés*”. Ezt követően Isztambulban és Zürichben alkonzul volt, Belgrádban és Marseille-ben követségi titkár, Rómában követségi tanácsos, Mexikóban konzul. Felesége Joaquina Arias (1835–1895) táncosnő volt. Két lányuk született: *Gáspárdy Mária* 1899. július 31-én Belgrádban és *Gáspárdy Olga* 1903. október 13-án Firenzében.

⁵⁸ Gáspárdy Celesztta (1865–1896) férje Illés Agbaba császári és királyi katonatiszt volt, aki 1859. november 1-én született Alsógracsac településen, Lika Korbava vármegyében és 1934. december 7-én hunyt el Erdőteleken. Gáspárdy Celesztta egyébként 22 éves korában tagja volt annak a hölgykoszorúnak, akik 1887. június 12-én fogadták az Egerbe érkező Jókai Mórt: „*Viharos éljenzés között szorított kezet a körülötte lévőekkel, miközben Erdélyi Gizella átnyújtotta neki a koszorút, mit meghatottan fogadván a koszorú átadó: Erdélyi Gizella, Gáspárdy Celesztta, Gombosi Aranka, Hutter Ilona, Jekkelfalusy Ilona és Etel, Kovács Etelka, Lipcsey nővérek, Miticzky Etelka és Rosenberg Berta kisasszonyokkal kezet fogott s homlokon csókolta őket*”. Eger és Vidéke, 1887. június 14.

⁵⁹ Gáspárdy Anna 1867. szeptember 30-án született Egerben és 1907. november 25-én hunyt el Felsőábrányban. Anna férje Máhr Dezső István (1861. február 11., Eger – 1931. december 10., Alsóábrány) volt.

vábbi hat gyermeke született: 1871. január 2-án Vezekényen Gáspárdy Armand⁶⁰ nevű fia, 1874. szeptember 20-án szintén Vezekényen Gáspárdy Guido nevű fia. 1876. június 4-én született Gáspárdy Ervin (1876-1884) nevű fia Egerben, 1879. július 27-én pedig Gáspárdy Béla⁶¹ (1879–1948) nevű fia szintén Egerben. 1881. február 15-én született Egerben Gáspárdy Elemér (1881–1963) nevű fia, a későbbi minisztériumi osztálytanácsos, országgyűlési képviselő. Tizedik gyermeke 1883. május 15-én született Egerben Gáspárdy Olivér (1883–1893) néven, sajnos csak tíz évet élt.

Az Eger és Vidéke lapnak az alapításától, 1884. március 12-től egészen haláláig munkatársa volt, a szerkesztői feladatokat pedig 1887. január 1-től 1890. január 1-ig látta el az Eger és Vidékénél.⁶²

Gáspárdy Gézának egyébként több helyen is volt birtoka, néha ezek is felbukkannak a lapok hasábjain: „*Lapunk szerkesztőjének földjén lévő istálló leégett*”.⁶³

Gáspárdy Géza 1891. december 26-án, este 8 órakor hunyt el Egerben.⁶⁴ December 29-én temették el, a Fájdalmas Szűzről elnevezett Hatvani temetőben nyugszik Egerben.

Az Eger és Vidéke 1890–94 között

Gáspárdy után Völgyi Gusztáv 1890 januárjától 1891. február 3-ig, majd április 20-ig Hrubos Árpád szerkesztette a lapot. Ekkor egy hónapig a kiadóhivatal volt felelős a szerkesztésért. 1890. január 14-től csak a „*Hetilap*” felirat volt már a fejlécben.

⁶⁰ Gáspárdy Armand 1871. január 2-án Hevesvezekényen született. A bécsi festő-akadémiát végezte el és Pesten dolgozott, mint tájkép, zsánerkép és történeti képek festője. 1927-ben halt meg.

⁶¹ Gáspárdy Béla jószágigazgató 1879. július 27-én született Egerben. A Magyaróvári Gazdasági Akadémián tanult, majd gróf Széchenyi Péter Vas megyei birtokát vezette negyedszázadig. Első felesége Payer Teréz (1896. január 1., Dejtár – 1966. október, Baden bei Wien, Ausztria) volt, második felesége pedig Albina Anhaizer. Gáspárdy Béla 1948. szeptember 22-én halt meg Csempeköpácson.

⁶² *Szuromi Rita* a Falu a nemesek földjén című könyvében a Gáspárdy család tárgyalásakor (p.99.) sajnos ezt is teljesen pontatlanul a következőképpen írja: „*Az Eger című hetilapnak alapításától 1884. márciusi haláláig munkatársa volt és három évig szerkesztője*”. In: *Szuromi Rita: Falu a nemesek földjén. Életképek Hevesvezekény történetéből.* Hevesvezekény. 2013. 97–108.

⁶³ Eger és Vidéke, 1887. május 10.

⁶⁴ Eger és Vidéke VIII. évf. 52. sz., 1891. december 29.

1891. május 19-től Klasánszky László és Setét Sándor, 1892. június 14-től pedig Setét Sándor illetve Beleznay László voltak a szerkesztők.⁶⁵ 1892. december 16-tól ismét új az Eger és Vidéke alcíme: „*Heves megye Községi és Körjegyzők Egylete és a Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara Heves megyei hivatalos közlönye*”.

1892-től egyébként hetente kétszer jelent meg a lap, az 1893. június 8-i számnak pedig kisebb a formátuma. Még ugyanebben az évben, 1893. október 22-én, az utolsó, 80. számban a szerkesztőség nevében Kolacskovszky János jelenti be a lap megszűnését. E számban elbúcsúzik Kohn Dávid tulajdonos is és a munkatársak nevében Farkas Dezső. Az utolsó számban méltatja a lap tíz évét Gáspárdy Gyula, az első szerkesztő.

1894-től az Eger és Vidéke Egri Újsággá alakult át.

⁶⁵Borovszky. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0010/18.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

BESZTERCEBÁNYA ETNIKAI VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

BÓNA LÁSZLÓ

Bevezető

Kutatásom a mai Szlovákia szívében fekvő Besztercebánya kora újkori nemzetiségi változásainak vizsgálatára irányul, egészen a kiegyezésig.¹ A középkori eredetű német telepesek és a környékbeli szláv–magyar ajkú lakosság városban betöltött szerepének küzdelmeit vizsgálom. A kutatás főképp arra irányul, hogy kiderítse, mekkora mozgósító erővel bírt a beszélt nyelv, a vallás, a közösségi, a gazdasági, és hatalmi pozíciókért vívott harcokban. A szlovák történetírás a korábbi századok elitjének náció–nemzeti jellegű törekvéseinek interpretálásának elemzése, illetve reflektálása is megjelenik e tanulmányban. Nemzeti–nyelvi relációval kapcsolatba hozható széles spektrumú modern szlovák szakirodalomba is betekintést nyújt a tanulmány. Számomra a legfontosabb célja a város nemzetiséggtörténeti kora újkori kutatásának viszont az, hogy van-e létjogosultsága és kontinuitása korábbi évszázadoknak a 19. század nyelvi–nemzetiségi feszültségek lefolyásában a történeti kiindulóponton kívül. A tanulmány alcímeit a – a kutatás során bebizonyosodott – domináns etnikum alapján neveztem el, ezzel is érzékeltetve a változások lefolyását. A kutatás módszertana főleg szakirodalmi elemzés és levéltári források vizsgálatában merült ki.

Neusohl

A német betelepülés előtti századokról írott források nem említik, vagy nem beazonosítható a települést létezése. A bistrá–banská szókapcsolat a szlovák szakirodalomban egyértelműen szláv eredetűként jelenik meg, hiszen az interpretáció szerint az első szó „sebes-en” folyót, patakot, vagy vizet jelent, addig a második bányát jelent.² Ez a megállapítás figyelmen kívül hagyja az erdélyi településterületen létesített német eredetű Bystricz településeket. „Sebes bánya” kevés számú, a Zólyomi uradalomhoz tartozó magyar és esetleg szláv lakosaira települnek a német bányászok, akik a helyiek elavult, jobbára felszíni fejtésből és aranymosó technikája mellett korszerű eljárásokkal és munkamódszerekkel kezdik meg

¹ Neusohl – Besztercebánya - Banská Bystrica

² A szlovák szakirodalom magyar fordítsa az szakirodalmi jegyzékben található.

a kitermelést.³ A német betelepülés előtti lakosság összetételéről mintegy fél tucat felszíni bánya neve, és az egyes korabeli dűlőnevek tesznek tanúságot.⁴ A város a Garam felső folyásának völgyében, hegységekkel és erdők gyűrűjével jó körülhatárolható területen fekszik, bár kevésbé elzárt területen terül el, mint a környékbeli bányavárosok.⁵ A települést főképp Tübingiából és Szászországból származó telepesek teszik híressé.⁶ A Besztercebányai körtéri telepeseknek – kiknek első locatora, a konzorcium vezetője András Comes volt. Besztercebányának IV. Béla

³ Csupán pár a város számos előforduló névlakjából: Byztherze (1256), Bystrice (1271), Byztherczebana (1293), esetleg Új Zólyom (Novo Solio-1300) Bystrichie Solensis (1387).

⁴ Idézi: *Jurkovich Emil: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica. Na základe poverenia predstavitel'ov mesta napísal v rokoch 1896–1922 Emil Jurkovič. Pribicer. Banská Bystrica. 2005. 550. „arbor Jegenie, arbor Nirfa, sub una arbore Sylffa vocata. In: a Badin család birtokhatár leírása, ill. a 1380-as Breznóbányai privilégiumi levélben említett Hideghavas, vagy a IV. Béla idejéből ismert Luczatő stb. // Jurkovich Emil szakképzett történész volt, aki ismerte a városi archívum dokumentumait, és ezekre támaszkodott történeti munkája írása közben, hogy amit lehet, forrásokkal támaszthassa alá. Pozitivistá volt. Jurkovich monográfiája több mint 2000 gépelt oldalt tesz ki, melynek kéziratát az OSZK-ban található. A teljes kiadás, a fentebb idézett mű 2005-ben. A3-as méretben, mintegy 550 oldalon, hiánytalanul lett kiadva. Jurkovich munkájánál érzékelhető, hogy a valamikori német várost valamiképp integrálja a magyar államiságba. Mivel Ő maga is a királyi Magyarországi alkalmazott volt, nyilván valamilyen szinten védte is munkaadójuk eszmeiségét, asszimilációs politikáját. Sőt, a szepességi (Letanovce) születésű Jurkovich Csehszlovákiát is elhagyta, és Magyarországon hunyt el 1936-ban. „Igyekeztek (Ipolyi Arnolddal együtt) megszabadulni a romantizmus koncepcióktól”[...] Jurkovich, „a város történetének megírásában végül is nem állt hozzá nemtörődömséggel a szlovákok felé.” Idézet In: Skladný, Marián: Vonkajšie a vnútorne dejiny Banskej Bystrice. 16–23 In: Šovčíková, Darina: *História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkovicha.* (Zborník prác) Vydala Štátna vedecká knižnica Banská Bystrica. 1997. 17–19.*

⁵ A Túróci gyűlés 1284-ben úgy jellemzi a területet, mint sűrű erdőt, amely sem vadászatra, sem pedig halászatra nem alkalmas. In: *Jurkovich E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica.* i. m. 15.

⁶ Tübingiát Máté Gábor írt, illetve Richter Oldrich, szászokat Ulicny Ferdinand. A szász eredetről a privilégiumot adományozó okirat tesz tanúbizonyságot, illetve a szász párbajszokásjog is (kerek pajzs és kard). *Uličný, Ferdinand: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255.* 5–15. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I.* Vydavateľ: Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 301.

1255-ben adott bányászati és városi privilégiumot.⁷ A 12–13. században főképp aranyat és ezüstöt (illetve némi higanyt) bányásztak, majd a 14. század második felétől a réz bányászata válik dominánssá, olyannyira, hogy a város komoly kereskedelmi kapcsolatokat épít ki, illetve ezáltal jelentős kereskedelmi központtá is válik. A hat alsó-magyarországi bányavárost egy közösséggé alakítva, először 1405-ben találjuk azon okmányban, mellyel Zsigmond király az ottani bányavidéken a bányászatot szabadnak nyilvánítja.⁸ Ezen társulás főképp a városok kereskedelmi státuszjogaik megszilárdításának céljából alakult, ennek ellenére nyilván a közös német nyelv, és valamilyen összetartozás – közös sors – gondolat is irányította a városlakókat, hogy a nyilvánvaló kereskedelmi rivalizálást háttérbe tudták szorítani. Romantikus ábrázolásban a bányászati szellem – Bergmannsgeist – bányászszabadság – hatotta át a városlakókat, mely hozzájárult a zárt közösség kialakulásához.⁹ Kétségtelen, hogy a veszélyes munka, az egymásrautaltság, a közös eredet és az környék idegen nyelvű, eltérő életmódot folytató külvilága kevésbé befolyásolja őket. A közvetlen környék idegen, lassan főképp szláv jellegéről a szűkebb környékbeli falvak névváltozása is tanúskodik: Az 1250-ben még Lypcsa nevű települést 1516-ra Lypcz Sclavonicalis, 1524-ben már Thotlypcha-ként elmítik a források.¹⁰ Az 1387-ben Haynczdorf nevezetű község (mely ma már a város része) 1398-tól Sclavonicalis villa-ként illetve Windischen Dorfként említődik.¹¹ A városi számadáskönyvek tanúsága szerint az első szláv nevek 1386-ban bukkannak fel. Ilyen például Laczkovicz Stephan, Laczo Koler, Pumpan, Sclavus Orton, Rohaczynn.¹² Természetesen a város falain kívül élő, kevés számú és alacsony jogállású idegen lakosság a város életére semmilyen – dokumentálható – befolyással nem volt.

⁷ *Paulinyi Oszkár*: A Garam vidéki bányavárosok lélekszáma a 16. század derekán. In: *Pauliny Oszkár*: Gazdag föld, szegény ország. Tanulmányok a Magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk. Búza János és Draskóczy István. Kiadja a Corvinus Egyetem, és a Miskolci Egyetem, Bp. 2005. 141.

⁸ Évszázadok során Kőrmöcbánya szabad királyi város volt a szövetség vezetője, Besztercebánya és Selmecebánya szabad királyi városok, míg a többi tag csupán bányaváros.

⁹ *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. A M. Tud. Akadémia könyvkiadója, Budapest, 1880. 171. <http://www.mek.oszk.hu/07100/07138/index.phtml> Letöltve: 2014. február. 12.

¹⁰ *Ivanič, Peter*: Slovanské osídlenie Pohronia... i. m. 43.

¹¹ Uo.

¹² *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. 9.

A szláv lakosság beszivárgásának kezdetei

A zárt, törvény által védett kiváltságos német közösség teljes hegemóniája egészen 1541-ig tartott. Ekkor ugyanis a királyi Magyarország területén maradt városok a bányakamarák hatásköre alá voltak kénytelenek felsorakozni. A reformáció idejében és a humanizmus következményeként lassú társadalmi változások kezdődtek. 1529-ben már a városban tevékenykedik az első ismert evangélikus tanító Erasmus névvel.¹³ Ebben az időben azonban még nem volt megengedett a német nyelv iskolai használata – nemhogy a szláv – sőt, büntették is.¹⁴ Luther tanai, tehát „*nép nyelvén hirdetni isten tanait*” elősegítette a városi és közvetlen környék lassú fejlődését. A bányavárosok szövetsége már 1536-ban konstata, hogy lutheránus értékkel bírnak, sőt 1568-ban évenként egy–két ízben találkoztak a tagvárosok vallási elöljárói, melyeken a közös vallási ünnepeket koordinálták.¹⁵ A mindenkori uralkodóknak természetesen érdekében állt a jó kapcsolat a gazdag bányavárosokkal. Így váltak a alsó-magyarországi bányavárosok a reformáció fellegrárává. A könyvnyomtatás terjedésépp a latin nyelvű irodalom mellett főképp német nyelvű énekeskönyvek, imádságok mellett a „köznép” nyelvén, a szláv nyelven is kezdtek megjelenni nyomtatott munkák. A szláv művekben a cseh hatás érzékelhető. A szláv környék ekkoriban egyre jobban bekapcsolódott a város ellátásába, és az új erek, bányák, tárnák felfedezése is elősegítette a szláv ér beszivárgását a bányavárosi közösségbe, legalsóbb rétegeibe. Ehhez kétségkívül hozzájárult az is, hogy a 14–15. században a korábbi „ringburger” családok, kik relatíve kicsiben üzték vállalkozásukat, tehát a bányászati jogaikat és egyéb kereskedelmi tevékenységüket a hozzájuk már generációk óta tartozó bányász–munkás családokkal, lassan bekebelezték a középkori „multinacionális” Fuggerek és a Thurzók, kik egy kézben egyesítették a bányászatot. Ennek az lett a következménye, hogy a családi örökségek és a korábbi személyes kapcsolatok, örökségek degradálódtak a szászországi és türingiai rokonokkal, így a német betelepülés mértéke is alábbhagyott. A Fuggerek, ahol lehetett, az olcsóbb munkaerőt alkalmazták, ami a nem német munkásoknak, köztük főképp szlávoknak kedvezett.¹⁶ Erre utal az is, hogy 1542-ben az adósok névsora között elnémetesített magyar neveket is találunk: Stephan Wasch, Kaspar Schandor, Andreas Kolbasz, Paul Haynal, Jakob Kisch, Gregor Swdár, Blasius Rawaz stb.¹⁷ A németek demográfiai

¹³ Uo. 5.

¹⁴ Richter, Oldrich a kol: Banskobystrické Gymnázium. Vydavateľstvo Osveta, Martin. 1983. 16.

¹⁵ Jurkovich Emil.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica... i. m. 168.

¹⁶ Jurkovich E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica i. m. 337.

¹⁷ Idézi: Dr. Nagy Emilné Vass Éva: Besztercebánya és a német szellemi élet. Bp. 1943. 9. In: Relkovic Neda. Közli az adózók 1542-ből származó névsorát. Karpathenland 1934.

helyzetét kezdetben a soltészfalvak létesülése támogatta. Később azonban a hegyvidéki szláv kolonizáció, illetve a huszita betelepülés módosította a környék nyelveinek arányait. A 14–15. századi számadáskönyvek bizonyosság szerint a szlávok főképp az alsóbb néprétegekben (aranymosók, segédmunkások) voltak jelen.¹⁸ Ez már Besztercebánya közvetlen környékét érintette. Tehát a 15. század elejére tehető, amikor is a forrásokban nyomokat találunk a forrásokban a város környékének szlávságának fokozatos beszivárgásáról. 1524-ben a városi rendeletekben egy új jogszabály jelenik meg, miszerint a főtéren csupán német nemzetségből valók birtokolhatnak házat.¹⁹ A 15. század végén már a város északi falai mentén „Besztercebánya nem német lakosai, melyben a szlovákok (sic!)²⁰ voltak többségben egy második templomot építetett (kostol svätého Kríža).²¹ Ezt a templomot kezdték aztán a városi és a környékbeli regiszterekben szlovák templomként emlegetni (die windische kirche).²² Az első „tót” – vagy „tótul” is tudó – evangélikus káplán, kinek nevét a források megőrizték, 1530-ban Biber János.²³ Mivel nem maradtak fent énekeskönyvek, illetve listák, csak feltételezhető, hogy német evangélikus énekeket bibliai cseh nyelvre fordítva énekelték, mint ahogyan azt bizonyíthatóan tették pl. Bártfán. A templomban a második kántor tudott szlovákul, és minden vasárnap, illetve közösségi alkalomkor joga volt kántálni szlovák evangélikus ségéideivel.²⁴ Ami a magyarul beszélő lakosságot illeti, általánosan elfogadott tény, miszerint a magyar ajkú lakosság a Léva – Losonc – Rimaszombat képzeletbeli vonala környékén, pontosabban a fölött valamivel húzódott, mindenestre túl messze ahhoz, hogy hatását Besztercebányára kifejtsse. A város lakosságszámát az

¹⁸ *Máté Gábor*: Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata. In: *Földrajzi Értesítő* 2007. LVI. évf. 3–4. füzet, pp. 181–204. 185.

¹⁹ *Graus, Igor*: Banská Bystrica a obrana jej výsad v 15.-16. storočí. 23–47. In: *Bitušková, Alexandra a kol.*: Banská Bystrica Historicko – Etnologické štúdie I. Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystricy, Banská Bystrica. 2000. 25.

²⁰ A szlovák történészek legtöbbször szemrebbenés nélkül szlovákot használ szláv helyett.

²¹ *Graus, Igor*: Banská Bystrica. i. m. 25.

²² *Jurovičková, Martina*: Epitafy a erby v mestskom hrade. 41–54. In: *Šovčíková, Darina*: História Banskej Bystrice. Dielo a význam Emila Jurkovicha. (Zborník prác) Vydala Štátna vedecká knižnica Banská Bystrica, 1997. 42. Windische-szlávot jelent nem szlovákot.

²³ *Rosenauer Károly*: A Besztercebányai Ág. ev. Gimnázium története. Besztercebánya. 1876. 22.

²⁴ *Hulková, Marta*: Príspevok k hudobnej kultúre Banskej Bystrice v druhej polovici 16. storočia. 48–60. In: *Bitušková, Alexandra a kol.*: Banská Bystrica Historicko – Etnologické štúdie I. ... i. m. 54.

1495-ös adóösszeírásból levezetett Bücher féle becsléssel Paulinyi Oszkár mintegy 2600–2900 főre becsüli.²⁵

Neusohl az egyenjogúsítási küzdelmek tükrében

Az állandósult oszmán jelenlét, a vallási ellentétek, a lakosság északra húzódása és főképp a magyar nemesség küzdelmei a Habsburg udvarral jellemezték a következő mintegy két évszázadot (1541–1711). Jurkovich Emil szerint a 16. század kezdetén egyértelmű a német többség, a számadáskönyvek, a hivatalos okiratok, a liturgikus nyelv, a magánlevelek, a végrendeletek is főképp németül íródtak. E mellett azonban szlávokról is említést tesz, kik főképp alacsonyabb rangú bányamunkások, kézművesek (ládások, kovácsok, szabók, mészárosok) kik csupán a mellékutcákban lakhattak. Csupán nagyon kevés magyar lakott a városban, akiknek a száma csupán a török megszállás után növekedett.

A város belső köreibe a 17. század legelején kerültek be idegenek. A Habsburgellenes felkelések következtében, 1605-ben már szláv tagjai is vannak a városi külső tanácsnak.²⁶ A külső tanács tagjainak azonban messze nem volt akkora jogkörük, mint a belső tanácsosoknak, ki az egész várost irányították. A törökök elől menekülő magyar és szláv nyelvű nemességről, legalábbis akik polgárjogot nyertek volna, Besztercebányán szó sem volt. Markov elemzése szerint, melyet a városi polgárok jegyzőkönyve alapján végzett, 27 fő érkezett szláv nyelvterületről, ebből azonban csupán 7 lehetett szláv, többi német.²⁷ További 15 polgár települt be német területekről, egy–egy horvát és magyar (oszmán megszállási terület-ről) Sziléziából két fő, cseh területről egy fő, és egy fő Tscherkackból.²⁸ A német lakosság tehát az „övéit” preferálta a polgárjog kiadása során. Az „alacsonyabb” jogi státuszú lakosság természetesen kisebb–nagyobb mértékben, ahol lehetett, északabbra húzódott.

A magyar nemesség úgy látta, hogy a Habsburg német dinasztia törekvéseinek megtestesítői a német zsoldosok, német hivatalnokok és éppen azon bányavárosok polgárai, kik kiváltságaikat féltve óvják városukat és gazdaságaikat a nem német betelepülőkötől. E törekvéseik eredménye a 1608-as törvény, mely kötelezte

²⁵ Paulinyi Oszkár: A Garam vidéki bányavárosok lélekszáma a 16. század derekán. In: Pauliny Oszkár: Gazdag föld... i. m. 128.

²⁶ Graus, Igor: Banská Bystrica a obrana... i. m. 25.

²⁷ Ebben mintegy 482 polgár neve szerepel, és az újonnan érkezetteknel származási adat is van.

²⁸ Idézi: Markov, Jozef: Odraz politických zápasov v obecnej správe banskej bystrice v 16–19. storočí. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1973. 140. In: Matricula civium Novisoliensium de anno 1612 januarii 1. (P.P., č. 5).

az egyenjogúsítást.²⁹ E törvény életbe lépése előtt csak „geburtsbrief” azaz szülőkről szóló hiteles származás igazolásával lehetett céhet alapítani, illetve házat venni a város legelőkelőbb helyszínén, a piacon. Természetesen ez a törvény a gyakorlatban sokkal nehezebben és lassabban érvényesülhetett, annak ellenére, hogy az országgyűlés 2000 dukát büntetési összeget helyezett kilátásba a törvényt sértő városokkal szemben.³⁰ A városi tanács már az év decemberében összeült a törvény megvitatására, s januárban úgy döntenek, az 1524-es privilégiumra hivatkozván kérik majd a királyt, hogy a főtéri házak tekintetében szabadságukat és jogukat biztosítsa „*máskülönb en a városra, sőt a bányászatra is a teljes romlást hozhat.*”³¹ A város hamarosan megkereste a bányavárosi szövetséget is, illetve a nádorhoz is intézett panaszlevelet. Ezek után „*1612-ben a szláv egyházi egyenjogúsítás is megtörtént, – legalábbis jogilag —[...] az egyházközség teljes egyházi jogot adott, tehát áldását adta az addig kicsi és egyházi jogaiban korlátozott templom bővítésére és jogainak kiteljesítésére.*”³² Ugyanebben az évben történt, hogy egy bizonyos Skamla József szabó céhbelépési kérelmét megtagadták, még hozzá arra hivatkozva, hogy csupán németek léphetnek be a céhekbe: „*praetendentes me esse sclavonicae nationis ac propterea indignum consorcio Germanorum.*”³³ A nádor négy alkalommal adta ki a rendelkezést, miszerint Skamla-t vegyék be a besztercebányai céhbe, eredménytelenül.³⁴ A belső tanács és a nádor is tudta, hogy az ügy precedensértékű, ezért is küzdött mindkét fél oly tántoríthatatlanul. Az érintettet végülis befogadták, még hozzá a nemzeti kérdés megkerülvén. 1612. december 8-án a nádor és a helytartótanács bírósága előtti meghallgatása előtt az 1608. évi. 13. törvénycikk megerősítést nyert, mi szerint a jegyző illetve a városi tanács és egyéb városi méltóságok „*mixtim et alternatim*”, vegyesen tekintettel a nációra és

²⁹ 1608. évi (k. e.) XIII. törvénycikk. *Dr. Kolozsvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen* (ford.): Magyar Törvénytár 1608–1657. évi Törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest. 1900. 19.

³⁰ Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, Magistrát mesta Fasc. 875, (č. 5) 15. 155. Éppen Besztercebánya volt az első, aki ez végett büntetés fizetésére volt kötelezve a nádor által. A végrehajtása azonban részben a király közbelépése végett is elmaradt.

³¹ Idézi: *Markov, J.*: Odráz politických i. m. 11. In: Štátny archív v Banskej Bystrici, Magistrát mesta. fasc. 2, č. 13. A városba természetesen beköltözhattak a magyarok és szlávok, sőt hivatalt is vállalhattak, „csupán” a főtéri házakat nem említette a törvény.

³² *Alberty, Július*: Banskomestský seniorát a Banská Bystrica. 153 - 160. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I.* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 158.

³³ Idézi: *Markov, J.*: Odráz politických i. m. 150. In: ŠABB, Magistrát mesta P.P. 1611/14 és 1612.

³⁴ Idézi: Uő. 150. In: ŠABB Palatínove prípisý vo fasc. 259, č. 58, 59, 93, és 95.

vallásra „bohemis seu Sclavis” csehek és szlávok is részt vehessenek.³⁵ Magyarok azonban alig voltak a városban, ugyanis „non exitentibus vero Hungaris ex natione duntaxat sclavonica.” helyettük csak a segédnépek (ez esetben szlávok) kaptak jogokat.³⁶ Ezek után több tanácsülés, panaszlevél, közbenjárás, stb. folyt a 1608-as törvény, illetve a nádori komisszió értelmezése körül. A német, s azon belül is a mintegy három tucatnyi családból álló vezető közösség azonban továbbra sem adta fel, gazdasági érdekeit féltve eldöntötte, hogy kiváltságaik védelme érdekében a királyhoz fordulnak.³⁷ II. Mátyás „végleges akarata” 1613 február 1-én kelt levéllel 20-án érkezett meg a németek kérésére, melyben megerősíti a német polgárság régi kiváltságait.³⁸ A küzdelmek ezzel mintegy négy évtizedre, a Habsburg császár és németjei győzelmével értek véget, a nádor és a nemesség vereségével. A belső tanácsba egyetlen szláv sem jutott be, csupán a jegyző választásán vehettek részt, melyeket azonban a belső tanács tagjai delegáltak. A 24 tagú külső tanácsban azonban három–négy illetve legfeljebb hat főt tett ki a szlávok aránya ebben az időben.³⁹

Az első szláv teljes jogú belső tanácsos

A város főterét övező házak azonban még ekkor is a németek hatalmát és jogállását tükrözik, hiszen az 1675. július 27-i városi jegyzőkönyv is erről tesz tanúságot: Beniczky, aki már főtéri házzal rendelkezik, és az automatikus bormérési jogot nem meri alkalmazni, ezért kérvényezi a városi tanácstól, az azonban „*csak német származású Ringbürgernek gyakorolhassák...*” egy év múlva újra próbálkozik, most már jogi perrel fenyegetőzve, akkor már megegyezésre jutnak a városi tanáccsal. Ebben az időben 34 körtéri ház van a fő téren, az évszázadok során ez a

³⁵ ŠABB. Fasc. 285, (č. 43) Körmöcbánya például 6 német, 3 szláv és 3 magyar helyet volt kénytelen biztosítani a városi belső tanácsban. Mivel Besztercebányánál nincs említés magyar helyekről, joggal feltételezhető, hogy a városban gyakorlatilag nem voltak magyarok.

³⁶ Idézi: *Markov, J.*: Odras politických i. m. 43.-167. In: ŠABB. Fasc. 906, (č. 8)

³⁷ *Paulinyi Oszkár*: A Garam vidéki bányavárosok lélekszáma a 16. század derekán. In: *Paulinyi Oszkár*: Gazdag föld, ... i. m. 136. Paulinyi 3 tucat családra teszi a vezetői közösségek számát.

³⁸ ŠABB. Fasc 875, (č. 5) 25. Ugyanez év áprilisában újabb kérvényt nyújtottak be, a 2000 arany büntetés eltekintésére és a kiváltságaik megerősítésére.

³⁹ *Markov, J.*: Odras politických i.m. 35. A szerző névelemzésre hagyatkozik, a listát nem közli. Besztercebányán azonban a külső tanácsnak nem volt akkora hatalma, mint a többi felső-magyarországi bányavárosban, ugyanis míg másutt szokás volt, hogy a külső tanács is delegálhatott a bíró helyére tagokat, itt kizárólagosan a „ring“(főtéri) tehát a belső tanács tagjai delegálhattak.

szám alig változik.⁴⁰ Valószínűleg Beniczky volt az első szláv származású, aki házat tudott vásárolni a főtéren. A házak lakóinak és tulajdonosainak névelemzése alapján elmondható, hogy a tulajdonosok több, mint 90% a német eredetű névvel rendelkezik, és a két évszázad folyamán csupán 5 esetben fordult elő, hogy nem német kézben voltak-e házak.⁴¹

Besztercebányai főtéri tulajdonosok és bérlők, 15–16. század				
Családnév valószínűsíthető eredete	Darab	%	Ebből tulajdonos	%
Német	82	80,39%	46	90,20%
Szláv	9	8,82%	2	3,92%
Magyar	2	1,96%	1	1,96%
Egyéb, nyugat európai	5	4,90%	1	1,96%
Szláv vagy német	2	1,96%	0	0,00%
Magyar vagy szláv	2	1,96%	1	1,96%
Összesen	102	100,00%	51	100,00%

1. táblázat: Besztercebányai főtéri háztulajdonosok és bérlők 15–16. század.

Jurkovich Emil kisszámú magyart is említ a 17. századi Besztercebányán. Egy 1650-ben keletkezett forrás szerint azonban „A polgárság Besztercebányán megmaradt, helyt állt a szláv többség támadásnak.” Tehát a város főként szláv.⁴²

A szlávosság lassú térnyerése a belső tanácsban

Az 1703-as esztendőben, január 8-án azonban a városba érkezett gróf Löwenburg királyi felügyelő. Mivel az előző évben nem érkezett senki sem az udvar meg-

⁴⁰ Pl. 19 században 36 Ringhaeuser-főtéri ház volt.

⁴¹ *Paulinyi Oszkár*: A Garam vidéki bányavárosok lélekszáma a 16. század derekán. In: *Pauliny Oszkár*: Gazdag föld, ... i. m. 117. oldalon Paulinyi főbb utcákra bontva közöli a házak és lakosainak adatait.

⁴² Die burgerschaft zu Neusohl (bestehet) meistenils von Windischen.”, Idézi *Markov, Jozef*: Odráz politických i. m. 139. In: Index oder Register über das Kais. Kammerprotokol etc. 1649 f. 332. Selmebányai Bányahivatal könyvtára. Egy Körmöcbányai kamarai gróf levele az udvari kamarának, Kelt: 1650. március 12.

bízásából, a választásokat a szokásokhoz híven újév napján megtartották, és ez évben az „*ambos evangelicos et slavonicae nationis*” M. Smertník-ot választották bírónak.⁴³ A felügyelő kijelentette, hogy ebben az évben feltétlenül szükséges, hogy a bíró katolikus legyen, és a nációk szerepének a választásokban véget kell vetni: „*fieri posse, ut interdum plures sint Schlavi, plerunque plures Germani.*”⁴⁴ A napokig tartó huzavonának az lett az eredménye, hogy Löwenburg nyilvánosan kijelentette városi bírónak „*catolicam professus d. Melchior Smertnik*” kinevezését.⁴⁵ Tehát a megválasztott valószínűleg a csatározások közepette rekatolizált. A városi tanácsnak ekkoriban három–négy szláv tagja volt, többi német. A következő években radikális változások következtek be Besztercebánya életében, ugyanis kitört a Rákóczi-féle szabadságharc. Ekkor négy éven keresztül kizárólagosan „*fele-fele arányban lehettek a város tanácsban katolikusok és evangélikusok, függetlenül azok nációjára.*”⁴⁶ Bár 1708-ban, mikor is a fejedelem pozíciói meggyengültek a bányavárosokban, egy nem teljes visszarendeződés kezdődött meg, ám a vallási és nemzetiségi paritás elve jobban érvényesült, mint a szabadságharcot megelőző években.⁴⁷ 1720 után harminc éven keresztül minden évben érkezett egy leirat a királyi udvarból, hogy ez évben nem érkezik a városba királyi felügyelő. A bécsi udvar tehát lemondott a város belső életének befolyásolásáról. Ezek a csatározások a belső tanácsot érintették. A külső tanács kisebb jelentőségéről tanúskodik az a tény, hogy a viharos évek kevésbé érintették, a vallási paritás elve érvényesült, a nációk tekintetében pedig a németek egy–két fővel mindig többen voltak.⁴⁸

1751-re azonban a helyi szláv elitnek ez a helyzet már kevésbé felelt meg, valószínűleg közrejátszott ebben az is, hogy a német elem tovább vesztett demográfiai súlyából. Talán ez az a dátum, amikor a szlávtság többségbe került a városban belül? A választásokon elbukó Michal Jesenovský ugyanis egy 23 pontból álló panaszt nyújtott be városnak „*gravamina nationis Hungaro-Schlavonicae*” [a hungaro-szláv

⁴³ A választások eredménye azt mutatja, a városban a nációk tartották magukat az 1692-es közös megegyezésükhöz, M. Smertník ugyanis 78 igen és 23 ellenszavazattal választott meg. *Markov, J.: Odras politických... i. m. 65.*

⁴⁴ Idézi *Markov, J.: Odras politických i.m. 65.* In: Jurkovich E. akkor még kiadatlan kézírata

⁴⁵ Idézi Uő.: 69. In: *Synopsis rerum memorabilium coll. S. L. et parochiae Neosoliensio s. a. 1703.* *Markov, Jozef: Odras politických zápasov v obecnej správe banskej bystrice v 16–19.storočí.* Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1973. 272. 69.186

⁴⁶ *Jurkovich E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica... i. m. 355.*

⁴⁷ *Markov, J.: Odras politických... i. m. 88 és 93.* Pontosabban 1723 és 1752 között mindenképp (40% körül), 1708–1723 között azonban csupán kb. negyednyi helyet foglaltak el a tanácsban, és három bírójuk volt.

⁴⁸ *Markov, J.: Odras politických... i. m. 94.*

nemzet panaszai] címmel.⁴⁹ Az ügy végeredménye egy királyi végzés lett, mely kimondja, hogy a jövőben minden városi hivatalt, de még képviselői mandátumot is kizárólag arra megfelelő képességű egyének tölthetik be tekintet nélkül azok nemzetiségére, csupán a külső tanácsban van joga a szlávoknak azonos számban megjelenni.⁵⁰ 1752-ben a „*sine discrimine nationis*” értelmében újra hat szláv fő került a belső tanácsba a hat német mellé. A katolikusok azonban kétszer annyian voltak, mint az evangélikusok. A bíró is innentől kezdve csak katolikus lehetett, illetve az elkövetkező évtizedekben először két, majd hamarosan három évre választották meg hivatalába. Tényként kezelhetjük, hogy az ellenreformáció sikeressége egyértelműen összefüggött a városi pozíciók és hivatalnoki katolikus kézbe való átcsoportosításával. Kérdés, hogy mennyiben érzékelhető az evangélikus szlávok és az evangélikus németek viszonya, illetve hogy a németek rekatolizálhattak-e csak azért, mert a városban hovatovább csak a nép vallásává „süllyedt” az evangélikus vallás. A következő harminc évben tehát a szlávok – és ezzel párhuzamosan az evangélikusok – pozíciói a város belső életében betöltött pozíciójukban tovább hanyatlottak. Városi bírójuk alig pár volt, belső tanácsosuk pedig ötről egy-két főre olvadt II. József uralkodásának kezdetére.⁵¹ A külső tanács súlytalanságáról további bizonyíték, hogy ellentétben a belső tanáccsal az arányok alig változtak. Az első magyarországi népszámlálás szerint a város lakossága 5053 fő, a férfiak pedig mintegy 85%-ban római katolikus vallásúak.⁵²

Neusohl – Banská Bystrica vezetése a 1848/49-es szabadságharcot megelőző évtizedekben

A kalapos király halála után az ellentétek rövid időre újra fellángoltak, és a szlávok a fennálló viszonyokra beadvánnyal válaszoltak.⁵³ Az új választások eredményeként a városi tanácsban nyolc katolikus és négy evangélikus foglalt helyet. Az ezt követő években a város vezetősége és a választások rendszere soha nem látott mértékben stabilizálódott. A következő mintegy másfél évtizedben három évenként újították a városi orgánumokat, 1806-tól egészen 1841-ig viszont már

⁴⁹ Uo. 99.

⁵⁰ Idézi Markov, J.: Odras politických... i.m. 220. ŠABB Fasc. 456, (č. 75)

⁵¹ Uo.:109-110.

⁵² Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787) története a 19.században. Budapest, 1960. / 2007 férfiből csupán 323 egyéb vallású

⁵³ Idézi: Markov, J.: Odras politických.. i.m. 160. In: ŠABB, Magistrát mesta Banská Bystrica 456. Az 1792. május 30-i beadvány készítői szerint a városban letelepedett polgárok közül 786 családfő fizet adót, melyből csupán 358 katolikus és 428 evangélikus. Sőt míg az evangélikusok 4594 aranyat fizettek be, a katolikusok csupán 1886.

csak hétszer választottak.⁵⁴ Sőt, a városi bírót szerepét 1798 és 1848 között csupán három polgár töltötte be. A német polgárság tehát sikerrel őrizte pozícióit, és az időnkénti kisebb evangélikus ellenállásnak nem volt mérhető sikere. A hatalom magához ragadásában nem kis szerepe volt a korabeli választási rendszernek, melyben a lakosság kevesebb, mint egy százaléka rendelkezett a városi tanácsosok választásának jogával. Az elit körében akkora volt az összhang, hogy pl. az 1827-es bíróválasztáson 70 szavazatot kapott a jelölt, 70-ből.⁵⁵ Markov fokozatos elnémetesedésről ír írásban, szóban, sőt, lélekben is, melyet a kétnyelvű német–szláv dokumentumok fokozatos egynyelvűvé válásával próbál alátámasztani. Valójában azonban a német elit teljesen elszakadt a várostól, tehát egy még zártabb oligarcha réteg alakul meg, a város közép rétege felett.

A város mindennemű ellenállás nélkül fogadta el a magyar nyelv közigazgatási nyelvként való bevezetését 1845-ben, bár csupán a tanács jegyzőkönyveit és az üléseinek jegyzőkönyveit vezették magyarul, a gazdasági bizottság és egyéb albizottságok jegyzőkönyvét németül vezették.⁵⁶ A „*reformkornak mindenként asszimiláló lendülete*” mellett az is szerepet játszhatott, hogy a helyi városi német oligarcha réteg nem látott reális veszélyt a magyar elem befolyásának növekedésében.⁵⁷ Valóban 1846-ban már csupán magyarul találjuk meg a tanács jegyzőkönyveit.⁵⁸ Szóban azonban bárki olyan nyelvet használhatott melyet a legjobban bírt.⁵⁹ Az 1848-as választások már az új törvénycikk jegyében zajlottak, jelentősen megnövelve a választók létszámát, ám még mindig egy szűkebb vagyoni rétegre koncentrált, arra azonban mégis elég volt, hogy a régi elit erejét megtörje.⁶⁰

⁵⁴ Markov, J.: Odras politických... i. m. 132.

⁵⁵ Uo.: 130.

⁵⁶ ŠABB, Magistrát mesta Banská Bystrica 26: A városi iratok még 1857–1859 között is szinte teljesen német nyelvűek, elvétve találni csak magyar és latin nyelvű iratot, illetve kevés szlovák nyelvű iratot.

⁵⁷ Emilné Vass Éva: Besztercebánya és a német szellemi élet. Danubia könyvkiadó, Budapest, 1943. 90.

⁵⁸ Markov, J.: Odras politických... i. m. 136.

⁵⁹ In quacumque, quam melius callet lingua sensa sua exprimere aut eorsum officiosam relationem praestare Markov, Jozef: Odras politických zápasov v obecnej správe banskej bystrice v 16.-19.storočí. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1973. 136.

⁶⁰ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5291> (utolsó letöltés: 2014. 10. 30.)

Banská Bystrica – (Neusohl) a további források tükrében

A német nemzetiség a 17. század kezdetéig tehát domináns volt, bár a város könyvében ritkán előfordul említés segédnépekről, szlávokról (domus Sclavi, Sclavus, Martyn Sclavus) és magyarokról (Ungaricalis fabr, Ungaricus faber, Ungarus faber).⁶¹ Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a város könyve csalóka lehet, ugyanis gyakorlatilag csak a városi polgárjoggal rendelkezőkről vannak benne bejegyzések. Ez természetesen relatív, hiszen a város többnyelvű volt, és az identitás kérdése sem pontosan behatárolható. Bél Mátyás írja 1736-ban a városban található ezüst utcáról: „*a szláv nép csúnyán, Kakatka névvel illette, valószínűleg azért, mert az egész városban ez a legpiszkosabb utca...*” bár a folytatásban arról az utcában lakó Kakatkáról írt, aki ott lakott, tehát a név más eredetű.⁶² Ez azonban nem változtat a lényegen, miszerint a környező szláv nép elég erős jelenléttel, ha nem többséggel kezdett – vagy már rendelkezett, hogy egy utcát az eredeti, német nevéől eltérően kezdjenek a szájhagyományban nevezni. Vályi András Besztercére nemzetiségéről: „*elegyes lakosú szabad királyi város [...] lakosai leginkább katolikusok és evangélikusok.*”⁶³ Korabinszky János szerint „*a német polgárság gyermekei hamarabb tanulnak meg szlávul, mint németül a szláv cselédség hatására.*” Ami a zsidóságot illeti, a bányavárosokból ki voltak tiltva, és ha két mérföldön belül megközelítették a várost, azzal halálbüntetésüket kockáztatták.⁶⁴

A város kulturális élete a 18. században jobbra kimerült a vándorszínházak és a gimnáziumi diákszínházak tevékenységében. Ezeket azonban a lakosság szívesen látogatta, hiszen nem volt városi színház. Az előadók „*néha magyar történelmet is játszottak melyet olykor magyar nyelven is adtak elő.*”⁶⁵ 1792-ben II. Lipót szentesítette a magyar nyelv oktatását.⁶⁶ Besztercebányán a magasabb gimnáziumban magyar tanszék alakul, Jozefa Grigely és Frantisek Gábor tanárok vezetésével. 1832-ben és 1844-ben két hullámban is megerősítik a magyar nyelv szerepét,

⁶¹ Lisková, Henrieta: Mesto Banská Bystrica a jeho okolo obyvateľia na základe záznamov v najstaršej mestkej knihe. 53-69. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I.* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 67.

⁶² Sklenka, Vladimír: Symboly spravodlivosti slobodného kráľovského mesta Mesto Banská Bystrica. 138-152. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I.* Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 141.

⁶³ Vályi András: *Magyar Országának leírása.* Buda, 1799.

⁶⁴ Jurkovich E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica...* i. m. 159.

⁶⁵ Lévay I.: *A Besztercebányai...* i.m. 24. Jurkovich Emil azonban 1824-ra teszi. *Jurkovich E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica...* i.m. 87.

⁶⁶ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4957>. Letöltve. 2014. május.27.

a magyar lett a fő tanítási nyelv. Zólyom vármegyében a magyar nyelv bevezetését Zay Károly hathatós közbenjárása segítette. Ekkoriban a város gimnáziumiban már magyarul zajlott a tanérvnyítás és zárás, az agenda írása és bizonyítványok nyelve is a magyar lett.

Dušan Škvarna és más szlovák történészek véleménye szerint Besztercebánya azon négy város közé tartozik – Pozsony, Nagyszombat, és Selmecebánya mellett – melyekben a 18. század 80-as éveitől kezdve „érzékkelhető nemzeti mozgolódás tapasztalható.”⁶⁷ Ez a mozgolódás – a források szerint – azonban ekkoriban még nem érzékkelhető, hiszen csupán a magyar nyelv ügye kezdett fel–fel bukkanni, és a szláv reakciók csupán később kerültek napvilágra. Mégis, ez indíthatta végül is a hungarus tudat lassú bomlását, melynek lényeges állomása az volt, hogy 1822-ben a nyelvi nacionalista magyarok már szinte követelményként állították más nyelvű kortársaik elé a magyar nyelv ismeretét.⁶⁸ A latin nyelv magyarra cserélése tehát, nem sikerült a magyar királyságban anélkül, hogy a nemzeteket egymással szemben állította volna. Ekkoriban szabadkőműves páholya is létezett a városnak.⁶⁹ Ekkortájt járt a besztercei gimnáziumba Ján Kollár is.⁷⁰

1830-as években alakul a városban a *Mlado Bernolákovské centrum*, amely együttműködött a pozsonyi Štúr csoporttal, J. Sentický-vel, Tomás Červen-el, a püspök Jozef Belanský-val, akik pénzzel is támogatták a fiatal szláv írók kiadási munkáit.⁷¹ 1830-as években adta ki Karol Kuzmányi a *Hronka* című folyóiratot is. A magyar hegemonia idejében, a katolikus gimnáziumigazgató így emlékszik vissza ezen csoportok tevékenységére, és azok a magyar nyelvtörvényekre adott

⁶⁷ Škvarna, Dušan: Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. 278-291. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Vydavateľ: Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 281.

⁶⁸ Soós I.: Értelmiségi... i.m. 17. old.

⁶⁹ Martin, Javor: Slobodomurárske hnutie v Banskej Bystricy. 206-216. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. Katedra histórie FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 206. Martin Heinzeli (1735-1798, Eperjesi páholy vezetője, valószínűleg svájci eredetű, 1787-ben Hanzélire magyarosított, a Besztercebányai szabadkőműves páholy megalakítója és vezetője. A páholy 54 tagból állt, 1775 alakult, és közel tíz éven át vannak róla feljegyzések.

⁷⁰ Ján Kollár képviselte a (szláv) hungarus tudat második stádiumát, Bél Mátyással ellentétben ő már öntudatosabban viseltetett népe iránt, mégis Bél hagyományaira épült hungarus patriotizmusa. Önmagát „Pannonius Neosoliensis” definiálta (Besztercebányai hungarus, a várossal szlávságára, míg a hungarussal magyarságára utalt az értelmezések szerint. A magyar és a hungarus közötti különbséget először 1778-ban Cornides Dániel Liptó vármegyei Zipszer történetíró mutatja meg. Bővebben lásd: Soós I.: Értelmiségi i. m. 10-20.

⁷¹ Martuliak, P.: Peripetie vývoja... i. m. 21.

reakciójukra iskolájában: „Néhány lőcsei, eperjesi és pozsonyi protestáns tót eredetű tanár új eszméket hirdetett tanítványainak, tót társaságokat alakított, s ezekben a szláv egység” tanait hirdették.”⁷²

1845-ben a városban alakult a Garam mentén élő papok *Pohronský spolok* nevezetű egyesülete, melynek szociális céljai mellett többek között célja: „*Štúr féle szlovák nyelv ápolása*”, egyesület egyébként könyvtárat is létrehozott.⁷³ Megalakult továbbá a szlovák katolikus diákok *Cirkevnoliterárneho spolok*-ja, melynek célja anyanyelven való művelődés volt.⁷⁴ 1847-ben a *Spolok všeobecnej vzdelanosti v Banskej Bystrici* alakult Karol Kuzmányi vezetésével, amely Pavol Martiniak szerint „*öntudatosabb tagok a nemzeti alapokat helyezték előtérbe a birodalmi platform helyett, melyet a következő években is folytatott a város és iskolái földjén.*”⁷⁵ Bár a városban 1841-ben színházi épületet is építettek, továbbra is csupán vándorszínházak látogatták, „*főképp német és magyar nyelvű*” majd a 1860-as évek végén „magyar társulat” érkezett, hogy kitöltse a város kultúrájában tátongó űrt.⁷⁶ A szlovák elit pozíciója azonban korántsem volt elsőprő, hiszen pl. Paul Emil Szumrákot hiába választják meg 1848-ban Besztercebánya polgármesterévé, ő nem léphet hivatalba, mivel nem tud magyarul.

A város nemzetiségi állapotához ezekben az években Zipser és Fényes Elek adatai szolgálhatnak támpontul. Christian Andreas Zipser 1842-ben írt munkájában Zólyom megye lakosságáról ekképp ír: „*A megye lakosai általán tótok [...] a városokban sok német és itt ott magyar szót hallhatni. Zsidót a megyében nem tűrnek, de helyettök elég sok a cigány...*”⁷⁷ Fényes a megye 1847-es leírásakor a következő szavakkal jellemzi a területet: „*Nyelvökre, kevés bányász németeket, s mintegy 200 magyar ajku nemest és honoratiort kivéve, mind tótok; cigányok*

⁷² Lévay I.: A Besztercebányai... i. m. 93.

⁷³ A nemzeti szemék mellett „a katolikus egyházat a magyar parlament liberalizmusa is kedvezőtlenül befolyásolta” Caban, Peter: Banskobystrická diecéza a boj proti alkoholizmu a spolkoch striezlivosti. Vydal Kňazský seminár sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici-Badíne v roku 2005. 107.

⁷⁴ 1851. 11.2 6 diák alapításával. A szerzők szerint a Besztercei kulturális fejlődés ezekben az években példaértékű volt a többi szlovák város számára. Kovačka, Miloš: *Ján Levoslav Bella – Kolo – Andrej Sládkovič: Michalová, Eva: Hudba v Banskej Bystrici v časoch pôsobenia biskupa Štefana Moysesesa*. In: *Hudba v Banskej Bystrici v období pôsobenia biskupa Štefana Moysesesa*, Hudobný odbor Matice slovenskej, Martin, 1998. 45.

⁷⁵ Martuliak, P.: Peripetie vývoja... i. m. 23.

⁷⁶ Michalová, E.: *Hudba v Banskej Bystrici*... i. m. 24–25.

⁷⁷ Andreas, Christian Zipser: *Neusohl und umgebung (Besztercze és vidéke – emlékirat)*. 1842. Budán. 15.

számosan vannak.”⁷⁸ Fényes egy későbbi, 1851-es művében Besztercéről a következő adatokat közli: 5228 lakosa van, 478 ház (ebből 249 a városban és 229 az elővárosban) 2987 katolikus és 2241 evangélikus. Nemzetiségét tekintve „most többnyire tótok, kevés németekkel s még kevesebb magyarokkal vegyest.”⁷⁹ Ezek a számok természetesen csupán tájékoztató jellegűek voltak, de jelzik számunkra, hogy a terület dominánsan a szlovák nemzetiség által volt lakott. Fényes adatai alapján tehát arra következtetünk, hogy „az abszolutizmus idején a városban 192 fős hivatalnok gárda” javarészt magyar érzelmű, ezek tették ki a város 19. század közepén a magyarság helyi bázisát.⁸⁰

Banská Bystrica a szabadságharc utáni években

A szabadságharc utáni években a kedvezőbb körülmények között egyre erősödtek a törekvések a *Matica Slovenská* székvárosának kiválasztására. A városban uralkodó szlovák nacionalisták hangulatáról: „amióta a magyarok legyőzettek, nyugalom honol a városban. Most jó szlováknak lenni, [...] úgy hírlík szerencsére, hamarosan Beszterce nagy központ lesz: technikum, akadémia létesül itt.”⁸¹ A szlovák nemzetébredők egy olyan általános szlovák központ kialakítására törekedtek, melyben a szlovák kultúra összpontosult fellegvára lehetett volna. A magyar nacionalizmus erősödésével Pest és Pozsony a 40-évek folyamát kikerült a szlovák nemzetépítők látóköréből. Ekkor figyelmük a mélyen szlovák nyelvterületen lévő városok felé – közül Besztercebánya – fordult. Majlát Ján gróf 1848–49 fordulóján Bécsnek címzett szlovák kerületi kérvényében Besztercebányát javasolta kerületi fő központnak.⁸² Itt ugyanis Štefan Moyses püspök tevékenysége alatt speciális körülmények adódtak a szlovák kultúra művelésére. A püspök „szlovák nemzetébredés vezető egyéniségévé vált.”⁸³ Az

⁷⁸ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. II. Pest. 1847. 161.

⁷⁹ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára I. Pest. 1851. 128.

⁸⁰ *Chromeková, Valéria*: Spriemyselňovanie Banskej Bystrice, stav a vývoj malovýroby v druhej polovici 19. storočia. 43-64 In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II*. Vydavateľ: Katedra histórii FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 43.

⁸¹ M. Dohnány levele 1849. szeptember. 20 In: *Dušan Škvarna*: Problém národného mestského centra a Martin 20.

⁸² *Škvarna, Dušan*: Otázka mestského národného centra v 19. storočí a Banská Bystrica. 278–291. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I*. Katedra histórii FHV UMB A Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica 2006. 284.

⁸³ *Mokrý, Ladislav*: Obdobie Štefan Moyses a počiatky národnej hudby. Hudba v Banskej Bystrici v období pôsobenia biskupa Štefana Moyses, Hudobný odbor Matice slovenskej, Martin, 1998. 11.

1850-es évek elején politikai szempontból azonban még jobbra saját útkeresésükkel foglalkoztak a szlovák nemzetépítők. A bibliai cseh nyelv támogatói és Štúristák közötti egész szlovák régiót érintő csatározások, melyek helyileg a városi gimnáziumokban a cseh származású és szlovák tanárok között zajlott.⁸⁴ A város szlovák értelmisége kezdetben a cseh nyelvhez húzott.⁸⁵ 1851-ben a Záhorský által szerkesztett, az új püspök védnöksége alatt futó *Cyrl a Method* folyóirat szerkesztőségét is Besztercebányára helyezték át. 1852-ben Martin Hattala „*Krátkej mluvnice slovenskej*” című művében konszenzusra jutatta az addig széthúzó szlovák nemzetébresztőket, legalábbis a *Matica Slovenská* égisze alá tartozó kiadvány szerzőjének állítása szerint.⁸⁶ A krími háború éveiben Bécs megpróbált még egy határozatlan németesítést beiktatni az iskolarendszerben, és a hivatalokban is, a besztercebányai hivatalnokok közül is számosat áthelyeztek, ez azonban 1857-ben gyengült.⁸⁷ A század idusán a szlovák nemzetépítők is szintiszta szlováknak titulálták Zólyom megyét, és két szlovák tanítóképzőt is kértek a Bécsi udvartól, egyiket Besztercebányára.⁸⁸

Banská Bystrica iskoláinak nemzetiségi összetétele

A városban történt nyelvváltás mikéntjét jól érzékelteti Andreánszky Sándor cs. kir. kerületi főbiztos levele, melyet 1849 december 13.-án vetett papírra: „*magyar nyelv supremáciáját megtiltom, ...tót nyelvű tanintézeté nyilvánítom.*” Ami pedig a városi katolikus gimnáziumot illeti, az 1849–50-es tanévkezdésnél, tehát még a királyi kerületi főbiztos levele előtt már főigazgatói rendeletre tót nyelven imádkoztak, és elmaradtak a magyar egyházi énekek is. A rendelet azonban ugyanabba a problémába esett, mint alig egy évtizeddel ezelőtt a magyar nyelvű oktatás átállása latinról: de nem voltak ugyanis szlovák tankönyvek. Elkezdték azonban a szlovák grammatika elemeit tanítani. A jegyzőkönyveket és a hivatalos levelezéseket továbbra is latinul vezették. A tanítás innenől tehát főképp szlovák és cseh nyelven, illetve néhány tantárgy németül folyt. Ezelőtt pár évvel még tilos volt

⁸⁴Uo.: 50.

⁸⁵List Jána Palárika Martinovi Hattalovi o pokusoch založiť Maticu slovenskú a o prípravách na založenie Spolku sv. Vojtecha. 1857. In: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914 Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1962 Zostavil a poznámkami opatril. František Bokes. 174–175. Természetesen a Csehszlovákizmus támogatójaként kell értelmezni a szerző állítását, a valóságban a Besztercei szlovák értelmiség inkább a Hattala féle grammatikát, tehát a Štúr féle csoportot támogatták.

⁸⁶*Michalová, E.*: Hudba v Banskej Bystrici... i. m. 21.

⁸⁷*Richter, O. a kol.*: Banskobystrické Gymnázium... i. m. 58–64.

⁸⁸Návrh Priateľa ľudu na riešenie národnostnej otázky v Uhorsku. Uverejnil Priateľ ľudu, roč. I, č. 10. Pešť 1. mája 1861. 281.

szlovákul beszélni a gimnáziumban. K. G. Zechenter emlékei szerint, aki Besztercebányán volt evangélikus gimnazista (1836–40): „*ha szlovákul beszélgettünk, rovást kapott, majd ha összegyűlt magolnia kellett, vagy írni, esetleg egy ideig nem játszhatott labdajátékokat*”.⁸⁹ Az 1850–60 években a katolikus főgimnáziumot kb. 110–130 diák látogatta, ebből kb. 80–90 szlovák, egy–három cseh, egy–két horvát, hét–nyolc magyar, és mintegy 20–25 német látogatta.⁹⁰

	1852-53	1853-54	1854-55	1855-56	1856-57	1857-58	1858-59	1859-60	1860-61	1862-63	1863-64	1864-65	1865-66
cseh, szlovák	91												
szláv	0				112	87	103	126					
szlovák	0	107	99	102					130	194	216	217	238
cseh	0	2	2	3								5	4
szlovén	1	1	1										
horvát	2												
német	5	10	17	27	17	41	41	44	44	27	41	33	33
magyar	4	9	8	10	8	7	8	9	6	13	15	28	16
lengyel	0	1	1										
Összesen	103	130	128	142	137	135	152	179	180	234	272	283	291

2. ábra A katolikus gimnázium diákjainak nemzetisége

Sőt, Štefan Moyses⁹¹ – a *Matica Slovenská* későbbi elnöke – kérvényezte, hogy a besztercei főgimnázium legyen tiszta szlovák, és a Körnöcbányai német, mivel Besztercebánya javarészt szlovák lakosságú. Ezt a besztercei püspökség 111 vallási közösség adataival támasztotta alá, miszerint csupán 17 német, míg az összes többi szlovák nyelvű, illetve a környéken csak szlovákok laknak.⁹² Ezt a tényt Lévay István a gimnázium dualizmus-kori igazgatója is elismeri, miszerint: „*a tót nyelv a tanulók legnagyobb részénél még anyanyelv is.*”⁹³ Változás csupán 1861-ben történt, mikor elrendelték a magyar oktatást, és a tanári kar lecserélését. A cseh–morva tanárokat felmentették, „magyarabb” tanári kart hoztak létre, a

⁸⁹ Richter, O. a kol: Banskobystrické Gymnázium... i. m. 38.

⁹⁰Uo.: 53.

⁹¹ Az 1850–1851-es években Bécs a magyar katolikus egyház gyengítése végett három szlovák püspököt is kinevezett (Ladislav Záborský, Štefan Kollarčík), J. Moyses 1851. július 23-tól haláláig, 1869. augusztus 5-ig volt a Besztercebányai egyházmegye élén.

⁹² Banskobystrický biskup Štefan Moyses odôvodňuje uhorskému kráľ. miestodrziteľstvu potrebu slovenského vyučovania na banskobystrickom gymnáziu a nemeckého na reálke v Kremnici, roč. I, č. 83 z 31. decembra 1861.. In: František Bokes: Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu... i. m. 389.

⁹³ Lévay I.: A Besztercebányai Kir. i. m. 96.

magyar visszahelyezték az oktatás rendjébe, a német és a szlovák nyelv csupán segédnyelvként lett engedélyezve.⁹⁴

A városi gimnáziumok nyelvi adatainak megtekintése után, a sokkal relevánsabb – jobbára csupán Besztercebányai diákokat magába foglaló – városi fő elemi fiú és alsó elemi lány iskola adatait tekintsük át az 1860–61 iskolai évben. Az iskolának négy tanára volt, ebből egy a leányiskolában tanított, illetve külön hitoktatói is voltak. Az öt tanárból mind tud szlovákul és németül is, három fő latinul, két fő magyarul, illetve egy fő egy kicsit tud magyarul. A fiú diákok száma 132 fő, a lányoké 115. A tanítási nyelv „tót és német” [...] elsőben „szükség esetében magyar is” a többi osztályban és lányiskolában csak tót és német a tanítási nyelv.⁹⁵

Banská Bystrica – Besztercebánya a kiegyezést megelőző években

A városi jegyzőkönyvek magyarul íratnak egészen 1849. február 5-ig, majd május 9-ig németül és szlovákul, majd Világosig ismét magyarul, melyet egészen 1861-ig a német–szlovák nyelv követ.⁹⁶ 1861-től tehát a városi iratok között mintegy bő kétharmada magyar, míg mintegy 15% a német, illetve nagyon kevés szlovák, és még kevesebb latin nyelvű iratot találunk, ám a különböző újságszervek közül több a helyi német nyelvű újságszerve.⁹⁷ Az iratok között előfordul pár, országos pánszláv „akciókban” részt vevő csoportok esetlegesen megyébe tévedő tagjai elleni megfigyelések, ám konkrét városi eset csupán egy 1865-ben felbukkanó eset. Radvánszky Antal fő ispán leiratban Besztercebánya polgármesterével közli, hogy „ismét egy tót vers került napvilágra [...] melyre bár más van ráírva, mégis alaposan okkal gyanítom, hogy Machold Besztercebányai nyomdájából való és [...] negyedik verse világos lázítást foglal magába.”⁹⁸ A polgármester vá-

⁹⁴ Uo. 281.

⁹⁵ ŠABB, Magistrát Mesta Banská Bystrica, 105 kartón. Végeleges jelentés a sz. kir Besztercebánya városi fő elemi fiú és alsó elemi lány iskola állásáról az 1860-61 iskolai évben, 1861 augusztus 15. Wachtter Kázmér igazgató.

⁹⁶ Jurkovich E.: Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica... i. m. 450.

⁹⁷ ŠABB, Magistrát Mesta Banská Bystrica, 23 kartón. 1860-as évek városi jegyzőkönyvei, iratai. 1860-as években a magyar iratoknál szembetűnő, és viszonylag gyakran előfordul, hogy a s-t németesen írják. (Polgármester Szigethy Károly)

⁹⁸ ŠABB, Magistrát Mesta Banská Bystrica, 26 kartón. Radvánszky Antal főispán levele a Besztercebányai polgármesternek, „Követválasztásra...” tárggyal, kelt. 1865 nov. 22. Besztercebányán.

lasza jobbára semmitmondó, tudomásul vette, és ő szerinte az adott versszak nem tartalmaz lázító elemeket.⁹⁹

Az októberi diploma után már megmutatkozott, hogy „*a nemzeti mozgalomnak Besztercebányán nincs akkora háttere, hogy a város vezetői, hivatalai és a nyilvánosság elfogadja a Maticát a méhébe*”¹⁰⁰ Hiába a szlovák többség a magyar „közvélemény” – mely ebben az értelemben a város vezető rétegére érthető – ellenállásán megtört. Ennek egyik konkrét jele az volt, hogy 1861-ben a város felszólította a környező településeket, hogy onnanól már csak magyar nyelvű kommunikációt fogadnak el. Ezzel kapcsolatban Libetbánya Város Tanácsa írja Besztercebányának: „*május 14 válaszból [...] fájdalommal azt vettük ki, hogy Nemes Városi Tanács azon nép anyanyelve iránt mellyet képviseli, igen csekély vagy éppen semmi szívhajlammal viseltetik, olyannyira, hogy méltán kételkedünk arról [...], hogy az országos törvény a szlovák nemzet és nyelv irányában igazságosabb fordulatot vegyen, [...] formalitásokhoz ragaszkodni és magyar levelezést hogy csak csekélyebb időre is követelni szükségesnek találja. [...] baráti szomszédi viszonyra való tekintettel magyarul írunk.*”¹⁰¹ Az 1863-as Cyril és Metód ezer éves évfordulójának ünnepélyes mámorát hamar elfeledteti a tény, miszerint: „*a besztercei aktív szlovák értelmiség a Matica Slovenská befogadásának kérelmét a városi tanács elé be sem merte nyújtani.*”¹⁰² A kiegyezést követően tehát „*a tót világnak vége szakadt...*”¹⁰³

Összegzés

A város etnikai képének 16–19. századi elemzésének eredményeiről tehát elmondható, hogy a 19. század előtt a nációk–nemzetiségek harmadlagos szerepet tölthettek be. Jobbára gazdasági, hatalmi pozíciók, illetve vallási indíttatások motiválták a 16–18. századi városi tanácsai küzdelmeket. Ezekről a csatározásokról a köznép aligha értesült. Tehát a lakosság azon rétegére, kik a környék abszolút többségét adták, a források alig hivatkoznak, illetve csupán romantikus ábrázolásmódban. Ezen törekvések értékelésénél nem szabad elfeledni, hogy a nacionalizmus térségünkben csupán a 19. században fejlődött szervező, domináns kvalitássá, ebben a korban az egyenjogúsítás mögött nagyobb hányadban anyagi érdekek álltak: például beleszólás a város gazdasági életébe, jogok és hatalmi kapcsolati

⁹⁹ Uo. a levél hátulján, 3 nappal később.

¹⁰⁰ Škvarna, D.: Otázka mestského národného i. m. 286.

¹⁰¹ ŠABB, Magistrát Mesta Banská Bystrica, 105 kartón. Libetbánya Város Tanácsa, Szabad Királyi Besztercebánya Tekintetes Tanácsának, Besztercebányán, 1861. június. 31, 494 irat.

¹⁰² Škvarna D.: Problém národného mestského i. m. 29.

¹⁰³ Jurkovich E.: A Besztercebányai Kir. i. m. 18.

hálók, vámmentesség, árusítási jog, bormérési jog, jegyző delegálásának joga, saját bíróság, pallosjog, továbbá a városi tanács tagja csak az a polgár lehetett, aki házat birtokolt a főtéren. A főtéren házat birtoklók a városi elithez tartoztak egészen a 19. század közepéig. Ekkorra Besztercebánya már rég elvesztette német többségét, és szlovák többségű, ám német jellegű városként tarthatjuk számon, élen a pár tucat magyar – vagy magukat magyarnak valló – hivatalnokkal. A magyar szabadságharc utáni években tehát beszélhetünk arról, hogy Besztercebánya a szlovák nemzeti mozgalom központja”.¹⁰⁴ Besztercebánya fejlett iskolarendszerrel, polgársággal és kereskedőréteggel rendelkezett, gazdag társasági életet élt, és ebben az időben sok neves szlovák érzelmű polgárnak adott otthont.¹⁰⁵ Az 1860-as évek elején azonban a német jellegű, szlovák többségű város életében jelentősebb változás állt be, mely során a magyar nyelv egyre erőteljesebben térnyerésbe kezdett. A nacionalizmus tehát a mai Közép-Szlovákia régióban csupán a 19. század folyamán erősödött meg, és még abban a korszakban csupán a felsőbb, illetve középréteget érintette. A korábbi századok elitjének náció jellegű, valójában hatalmi–gazdasági törekvéseit kizárólagos igénnyel egyik nemzeti történetírásnak sincs joga kisajátítani, újrakonstruálva nemzetté transzformálni.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Štilla, Miloš*: Martin Čulen v dejinách Banskej Bystrice: katolícky kňaz významný pedagóg a národný buditeľ Banská Bystrica. Rímskokatolícka cirkev, Biskupstvo Banská Bystrica, 2005. 43.

¹⁰⁵ Andrej Sládkovič, Karol Kuzmány, Ján Egry, Ján Levoslav Bella František Váray, František Sasinek és mások.

¹⁰⁶ A 20. századi szlovák szerzők – leszámítva a legújabb évtizedben írottak némelyikét – kinek műveit e tanulmányban felhasználtam, kétségkívül erre törekedtek. Véleményem szerint, szinte teljesen nyilvánvaló, hogy a Besztercei környék lakosság szláv, ám ennek kevés kivétellel bár tudatában volt, nem volt meghatározó momentum az életében. A kevés kivétel pedig is jobbára csak akképp érzékelt, hogy a más nyelvű szász lakosság nyelvével további kiváltságok is járnak.

AZ OKTATÁS ÉS SZÁRMAZÁS VIZSGÁLATA A MÁV TISZTKÉPZŐ TANFOLYAMÁN 1887–1890 KÖZÖTT

CSERHÁTI KATALIN

A MÁV oktatástörténetével kapcsolatban már a századforduló időszakától kezdve jelentek meg fontos munkák. Szigeti János: A magyar vasutak képzési és minősítési feltételei (1910), Sági Ernő Miklós: A magyar vasutas képzettsége (1931), Udvarhelyi Dénes – Pallaga Pál: A vasúti tisztképzés története (1962), Keszei István: A vasúti szakoktatás története 1871–1945-ig (Bölcsészdoktori értekezés, 1970.), et cetera.

Jelen dolgozatunkban a Vasúti Tisztképző Tanfolyam intézményét és hallgatóinak oktatását, szakképzettségét, vasúti önrekrutációt mint társadalomtörténeti jelenséget fogjuk vizsgálni. A kutatás alapját a Magyar Nemzeti Levéltár állományában megtalálható, Z1666 Közlekedési Tanintézet Vasúti Tisztképző jegyzőkönyvek és anyakönyvek néven kutatható iratanyag jelenti. A Tanfolyam Igazgatási Ügyrendjének 9–12. §-a tartalmazta a hallgatók beiktatásával kapcsolatos teendőket, eszerint a leendő hallgatóknak származási ívet kellett saját kezűleg kitölteniük,¹ a felvételhez megkövetelt okmányokkal együtt a kitöltött íveket az igazgató rendelkezésére kellett bocsátani július 15. és augusztus 15. közötti időszakban, aki – a miniszteri tanácsos láttamozása után – elhelyezte az íveket a hallgatókról vezetett anyakönyvekbe.² Az anyakönyvekben megtalálható származási ívek tartalmazták a hallgató és gyámja nevét, a gyám foglalkozását, munkavégzésének helyét, a hallgató születési helyét – vármegyével együtt –, annak időpontját, vallását, anya- és egyéb nyelvismeretét, az érettségi bizonyítvány kiállításának intézményét, annak elhelyezkedését, az érettségi időpontját, a hallgató budapesti lakhelyét, (kivételes esetben akár a lakhelyét is), illetve a jegyzetben a hallgatókra vonatkozó fontos információkat jegyezte be a tanfolyam igazgatója.³ Az iratanyag által tartalmazott információkat Microsoft Excel táblázatkezelő-programban rendszereztük, szűréseket végeztünk, illetve a statisztikai adatokat az SPSS

¹ A vasúti tisztképzés száz éve 1887–1987. Szerk.: Czére Béla. Bp. 1987. 76.

² MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 07. 08.

³ Magyarországi Rendeletek Tára 1887. 44627. számú rendelet Igazgatási ügyrend a Vasúti Tisztképző Tanfolyam számára. 1. számú melléklet. – <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28vas%FAti%20tisztk%E9p-z%u0151%29&s=SORT&m=18&a=rec> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 26.)

statistikai elemzőprogram segítségével vizsgáltuk, állapítottuk meg. Az információk segítségével, írásunkban az 1887–1890 tanév között végzett évfolyamok hallgatóinak társadalmi összetételén belül, az oktatás, vallás, ahol lehetséges az önrekrutáció jelenségeit vizsgáljuk majd meg.

A Vasúti Tisztképző Tanfolyam megszervezése, működése

A vasút hálózatának növekedésével egyre nagyobb igény mutatkozott a végrehajtó szolgálatot végző alkalmazottak magasabb szintű iskolázottságára. (Ekkor a MÁV még nem rendelkezett felsőfokú oktatási intézménnyel.) Eredményképpen szerveződött meg az 1870. évi 5865. számú 2323. VI. körözüvény által a gyakornokok kiképzése, amelynek előnye a gyakorlatban szerzett tapasztalati tudás lett volna. A kezdeményezés azonban sikertelen maradt az állomásfőnökök közönyössége miatt. A MÁV a felmerülő problémát az intézményesítés révén próbálta megoldani, 1871. évben a Budapesti Kereskedelmi Akadémia épületében kezdetét vette a tisztképzés. A megszűnő miniszteri támogatás azonban az intézmény hanyatlásához vezetett, az egyre kisebb hallgatói létszám és az 1873. évi válság ideiglenesen véget vetett a vasúti tisztképzésnek.⁴

Baross Gábor közlekedési államtitkárként – Tisza Kálmán felkérésére – 1883-tól, közmunka- és közlekedésügyi miniszterként 1886. december 29. és 1889. június 15. között, majd 1892. május 8-ig kereskedelmi miniszterként jelentős befolyást gyakorolt a vasúti ügyek átalakítására: államosítás, hálózatfejlesztés, vagon- és mozdonypark korszerűsítése, zónatarifa-rendszer.⁵ A király 1885. évi január 25-én kelt legfőbb elhatározása alapján szeptember elsejétől meg kellett szervezni a tisztképző tanfolyamot.⁶ Az államosítás révén a vállalat 9,7 millió forint tiszta jövedelemre tett szert, a tőkeakkumuláció révén lehetővé vált – fő- és szakiskola hiányában – a tisztképző tanfolyam újjászervezése, 1887. július 15. és 1887. augusztus 15. között megtörtént a beiratkozás lebonyolítása, 1887. szeptember har-

⁴ A vasúti tisztképzés. i. m. 17–33.

⁵ Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. Szerk.: Kenyeres Ágnes – <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>. (Utolsó letöltés: 2014. 05. 26.), illetve *Majdán János: Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX–XX. században.* Pécs. 2001. 101.

⁶ MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 07. 14. 28. szám. 180

madikán vette hivatalosan kezdetét az oktatás.⁷ A tanfolyam célját és feladatát többek között a Magyar Királyi Államvasutak Vasúti és Közlekedési Közlönyben is leközölték: az 1887. évi szabályzat 1. §. „az egyéneknek elméleti kiképzése, kik vasuti vállalatoknál a forgalmi és kereskedelem szolgálatban, mint hivatalnokok alkalmazást kívánnak nyerni.”⁸ A szaktisztviselők utánpótlásának biztosítása azonban nem követte az osztrák, illetve a német példát.⁹ A tanfolyam elvégzésének további ösztönző ereje, hogy teljesítésével rövid idő alatt biztos megélhetésű állás/hivatás volt elérhető a vasutaknál, innen kerültek ki a későbbi vasúti igazgatók, illetve főnökök.¹⁰ Magyarország Ausztriával, Oroszországgal és Svájjal egyetemben felsőfokú intézményt szervezett a magasabb hivatásokhoz szükséges szaktudás megszervezéséhez, melyet a bécsi Eisenbahnzeitung (1894. évi 46. szám), berlini Deutsche Verkehrsmittelzeitung (1894. évi 52. száma) is követendő példának nevezett.¹¹

A tanfolyam utáni képesítő vizsga letételéről és a gyakorlati idő végzéséről külön szabályzat íródott. Az 1887., illetve 1896. évi szabályzat¹² szerint: a hallgatók tíz hónapon keresztül vettek részt a tanfolyamon, melynek keretében elméleti és gyakorlati oktatásban is részesültek. A tanfolyam befejeztével a végzett hallgató bizonyítványt kapott, mely lehetővé tette a gyakorlati ismeretek megszerzését biztosító, három hónapos próbaszolgálat elvégzését. A képesítő vizsga letételével bármelyik vasúti vállalatnál lehetőség nyílt az elhelyezkedésre, a hivatalnoki beosztás betöltésére.¹³

⁷ A tisztképző tanfolyam ideiglenes tantervét, a tervezett órák részletes ismertetését március 31-én erősítette meg Baross közmunka- és közlekedésügyi miniszter. – Magyarországi rendeletek tára 1887. A közmunka- és közlekedésügyi m. kir. minister által 13.371. szám alatt megerősített ideiglenes tanterv a vasúti tisztképző tanfolyam számára. 1275–1282. <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=BKM-K%3D%28vas%FAti%20tisztk%E9pz%u0151%29&s=SORT&m=17&a=rec>. (Utolsó letöltés: 2014.05.26.)

⁸ Vasúti és Közlekedési Közlöny. 1887. évfolyam. 132.

⁹ A vasúti tisztképzés i. m. 47–70.

¹⁰ A vasúti tisztképzés i. m. 33–41.

¹¹ A vasúti tisztképzés i. m. 91–93.

¹² 62206/896. Szabályzat a vasúti tisztképző tanfolyamon tartandó képesítő vizsgákról. – 1896. 10. 17. MÁV Központi Irattár. Jelzet nélküli irat.

¹³ A vasúti tisztképzés i. m. 65.

A tanfolyam és alkalmazás felvételi kritériumai és a hallgatók iskolai végzettsége

A leendő hallgató felvételi szándékát úgy jelezhetette, hogy 1887. július 15. és augusztus 15. között megjelent az Igazgatóság VII. kerületi Király utca 69. szám alatti székhelyén, a szükséges okmányokkal, ahol beadvánnyal bizonyította tanulási szándékát.¹⁴

A Vasúti Tisztképző Tanfolyam szabályzatának 8. §-a három kategóriába sorolja a leendő hallgatókat: nyilvános rendes, magántanuló,¹⁵ nyilvános rendkívüli hallgató.¹⁶ A nyilvános rendes hallgató státuszúak azok lehettek, kik valamely vasúti társaságnál teljesítettek szolgálatot, a vasúttársaság ajánlotta fel felvétélüket a tanfolyamra, illetve olyan egyének is bekerülhettek a hallgatók közé, akik önként beiratkoztak, ennek következtében előfordulhat, hogy nem álltak semelyik vasúttársaság alkalmazásában.¹⁷ Számukra kötelező volt az előadások egész éven át történő látogatása. A magántanulók tényleges vasúti szolgálatban álltak valamelyik vasúti vállalatnál, üzletgyakornoki vagy díjnoki beosztásban,¹⁸ a tanfolyam tárgyaiból záróvizsgára jelentkeztek.¹⁹ A harmadik kategóriába a nyilvános rendkívüli hallgatók tartoztak, a magántanulókhöz hasonlóan őket is tényleges vasúti szolgálatban alkalmazták, azonban vizsgakötelezettségük nem volt, mivel csak ismereteik gyarapítása végett látogatták a tanfolyam általuk kiválasztott előadásait. Különbség továbbá, hogy a tanfolyam végeztével képesítő vizsgabizonyítvány he-

¹⁴ MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 07. 08.

¹⁵ Olyan hallgatók, akik valamelyik vasútnál már szolgálatot teljesítettek a tanfolyam végzése közben. Beosztásuk üzletgyakornok, hivatalnoki képesítéssel bíró díjnok, al-tiszt, munkavégzésük helye vidéken volt. Szolgálati úton jelentkezhettek a tanfolyamra, melynek ideje alatt beosztási helyükön maradhettek. – MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 10. 26. 277.

¹⁶ Magyarországi Rendeleték Tára 1887. 8050. szám alatt helybenhagyott jegyzőkönyv 1261.p. – <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=BKMK%3D%-28tisztk%E9pz%u0151%29&s=SORT&m=22&a=rec> – (Utolsó letöltés: 2014. 05. 25.)

¹⁷ Erre vonatkozólag a szakirodalomban nem találtam pontos információkat. A felmerülő kérdés tisztázásában segítséget jelenthetnek - ha fennmaradtak- a szolgálati táblázatok, melynek kitöltése minden vasúti alkalmazottra nézve kötelező volt. Lásd: MÁV Hivatalos Lapja. 1888. évfolyam. 244–245.

¹⁸ Mind a két beosztás a szolgálati kategóriába tartozott, azaz fizetésük 420-700 forint, amihez hozzájárult a lakbérpótlék (Budapesten 360-, vidéken 240 forint). – *Majdán János*: Bérek és dolgozói juttatások a magyarországi vasúttársaságoknál az 1904. évi első vasúti sztrájk előtt. Korall 52. 2013. 83.

¹⁹ A magántanulók beosztási helyükön maradhettek, csak vizsgázni utaztak Budapestre. – MÁV Hivatalos Lapja. 41. 1887. évfolyam. 277.

lyett látogatási bizonyítványt szereztek. A 292 hallgató közül 228 volt nyilvános, rendes hallgató 78%, magántanulók 20%, rendkívüli hallgatók aránya 2% volt.

A 8. § továbbá rögzítette a felvételi kritériumokat, melyeknek meg kellett felelnie a leendő nyilvános, rendes hallgatóknak, illetve magántanulóknak:²⁰

1. 18. életév betöltése,
2. testi alkalmasság, melyet valamely vasúti vállalat orvosának bizonyítványával kellett igazolni,
3. vasúti hivatalnokokra előírt iskolai végzettség,
4. felvételi vizsgán való megfelelés (amennyiben nem nyernek felmentést a vizsga alól).

Ha összehasonlítjuk az 1887. évi 6830. szám alatt kiadott szolgálati rendtartást a Magyar Királyi Államvasúti alkalmazottak számára kiadott rendelettel, akkor a rendeletben a 6. §-a rögzíti az alkalmazás kritériumait:²¹

1. magyar honpolgárság, a magyar nyelv tökéletes ismerete,
2. 18. életév betöltése, de nem lehet 35. életévnél idősebb,
3. tényleges katonai szolgálat teljesítése vagy az alól való mentesség,
4. ép, egészséges testalkat,
5. erkölcsileg feddhetetlen előélet,
6. rendezett vagyoni háttér,

az elvárt szellemi képességgel, előkészültséggel való rendelkezés.²²

Megállapíthatjuk, az alkalmazáshoz szigorúbb feltételek teljesítése volt meghatározva, mint a tisztképző tanfolyam szabályzatában.²³ Ugyan a tanfolyam felvételi kritériumai között nincsen megemlítve a magyar nyelvtudás, azonban a 6. §-ban rögzítették, az oktatás nyelve a magyar és a vizsgákat is csak magyarul tehették

²⁰Magyarországi Rendeleték Tára 1887. 1261–1262., illetve Vasúti és Közlekedési Közöny. 1887. évfolyam. 132.

²¹Magyarországi Rendeleték Tára 1887. 6830. szám alatt kiadott szolgálati rendtartás a m. kir. államvasuti alkalmazottak számára. 355. – <http://www3.arcanum.hu/rendtar/a090217.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1887&pg=447&l=hun> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 27.)

²²Lásd: Magyarországi Rendeleték Tára 1887. 6830. szám alatt kiadott szolgálati rendtartás a m. kir. államvasuti alkalmazottak számára. 8. §. 355–360.

²³A leendő alkalmazottak felvételi kritériumai, az 1884. évi szolgálati rendtartás előírásaihoz képest, a katonai szolgálatnak való elégtétel vizsgálatával bővültek. 1884. évi 21952. számú Szolgálati rendtartás a m. kir. államvasúti alkalmazottak számára – Magyar Rendeleték Tára 1884. 810.

le.²⁴ A tanfolyam elvégzése után a MÁV-nál való alkalmazáshoz is elengedhetetlen feltétel volt.²⁵

A szolgálati rendtartás nem állapította meg pontosan a szükséges iskolai végzettséget,²⁶ hiszen a rendtartás a teljes alkalmazotti körre kiterjedt, az eltérő beosztások, rangok eléréséhez eltérő iskolai képzettséget követelt meg a vasúttársaság. A vasúti szolgálati alkalmazáshoz a középfokú végzettség volt a legmegfelelőbb Szigeti János szerint. A felsőfokú végzettségűek jogi vagy mérnöki képzettséggel rendelkeztek. A jogi képzettséggel rendelkezők a Vezérigazgatóság jogi osztályán vagy az üzletvezetőségek titkársági ügyosztályán helyezkedtek el. A középfokú végzettséggel rendelkezők számára azonban lehetőség nyílt a tisztképző tanfolyam teljesítésére, amelyet gyakorlati oktatás előzött meg díjnoki minőségben.²⁷

Szigeti János tehát a középfokú iskolai végzettség preferenciáját említi munkájában, de mennyire igaz a tisztképző tanfolyam hallgatóira ez a tendencia, ismerve a fentebbiekben említett követelményeket? A MÁV Hivatalos Lapjának 1887. évi július 14-i száma közli a tanfolyam által elvárt elméleti képzettséget: főgimnáziumi/főreáltanodai, kereskedelmi akadémia, középkereskedelmi, katonai intézetek, budapesti állami közép-ipartanoda, kassai gépészeti ipartanoda, hat polgári vagy ezekkel egyenértékű iskola. A hadseregénél, honvédségénél tisztvi vizsgát tett, illetve tökéletes magyar nyelvtudással rendelkező egyének a fentebbi iskolai vég-

²⁴ Magyarországi Rendeletek Tára 1887. 1260., illetve Vasúti és Közlekedési Közlöny. 1887. évfolyam 132.

²⁵ Új szolgálati rendtartás az 1887. évi után, csak 1907-ben módosult, az 1907. évi XLIX. törvénycikk alapján. – <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6988> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 28.) 1914-re a vasúti szolgálati rendtartás törvényi szintre emelkedve, precízen meghatározta az alkalmazás feltételeit, köztük a képesítés kérdését is. A feltételek közül megszűnt a katonaságnak való tényleges elégtétel vagy mentesség kritériuma. 1914. évi XVII. törvénycikk – <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7273> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 28.)

²⁶ Ellentétben például a köztisztviselőkre vonatkozó 1883. évi 1. törvénycikk 2-22-ig terjedő paragrafusával, amelyben pontosan meghatározták az egyes munkakörök betöltéséhez elvárt iskolai végzettséget. – <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6079> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 29.)

²⁷ *Szigeti János*: A vasúti alkalmazottak elméleti és gyakorlati kiképzése. I. sorozat. 34. könyv. In: Közlekedési Szakkönyvtár. Szerk. Képešsý Árpád. Bp. 1910. 63–64.

zettségükkel elsőbbséget élveztek a felvételnél, a felvételi vizsga²⁸ alól menteséget nyertek. Másodszorban veszik figyelembe a felvételnél a gimnáziumi vagy főreáliskolai hat osztállyal, budapesti közép-ipartanodai két évfolyammal, négy polgárral vagy két év tanítóképzői iskolai végzettséggel rendelkezőket. Számukra a felvételi vizsgáért folyamodványt kellett a közmunka- és közlekedésügyi miniszterhez írni.²⁹

Milyen mértékben felelt meg az alkalmazottak iskolai végzettsége a tisztképző tanfolyam kritériumainak? Pukánszky Béla–Németh András Neveléstörténet című munkája alapján három kategóriába soroltuk az iskolatípusokat: alapfokú iskola: polgári, középfokú: gimnázium, reáliskola, líceum, kereskedelmi, középiskola, felsőfokú: akadémia, tanoda, hadapród-iskolák.³⁰ A 292 fő hallgató közül (figyelmen kívül hagyva a hiányzó adatokat) 55,6% gimnáziumi, 21,4% reáliskolai, 13,6% kereskedelmi, 1,95% líceumi, 1,56% középiskolai tanulmányokat folytatott, azaz a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya összesen 94,11%. Felsőfokú tanulmányokat akadémián 1,2%, ipartanodában 1,56%, hadapródiskolán 0,4% hallgató folytatott, azaz 3,15%. Alapfokú oktatási végzettséggel 0,79% (2 fő) rendelkezett, akik másodlagos felvétellel kerültek a tanfolyam hallgatói közé, tanulmányaikat azonban külön évfolyamon végezték.³¹ A hallgatók 1,95% (31 fő) nem jelölte meg iskolai végzettségét. A 31 hallgató közül 15 azonban feltüntette az érettségi intézményének települését, vármegyéjét, amiből óvatos következtetéseket vonhat le a kutató.³² A 31 hallgatónak azonban, mivel a felvételi követelmények megkövetelték, dokumentumokkal bizonyítania kellett iskolai végzettségét. Az a 15 hallgató, akinek szolgálati lapja visszakereshető, azaz biztosan alkalmazta valamelyik vasúttársaság, felvételükkor is igazolniuk kellett iskolai végzettségüket hiteles okmányokkal, hamis adatok megadása, tények elhallgatása esetén az alkal-

²⁸ Írásbeli és szóbeli vizsgarészből állt, melyet vizsgabizottság előtt kellett tenni. A vizsgabizottság tagjai voltak: az elnök a vezértitkárság főnöke (Igazgatóság egyik ügyosztálya. Lásd: *Szabolcsy Antal: A vasutak igazgatása és szolgálati szervezete. I. sorozat. 8. könyv. In. Közlekedési Szakkönyvtár. Bp., 1909. 75. p.)* vagy a titkárság főnöke, további két tagja a vezértitkárság alkalmazottja. A vizsga után szavazattöbbség döntött a vizsga eredményéről, melyet írásban közöltek. Ha sikertelen volt, egy évig nem lehet vizsgát tenni. – MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 09. 01. 228.

²⁹ MÁV Hivatalos Lapja. 1887. 07. 14. 181.

³⁰ Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 1996. – <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm#Heading7> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 29.)

³¹ Lásd: Melléklet 1. ábra.

³² Biztosabb információkat további iratanyagok bevonásával tudunk megállapítani. Segítséget nyújtanak a szolgálati táblázatok által tartalmazott adatok, azonban abban sem nevezik meg minden esetben precízen az adott iskolát, illetve nem is maradt fenn mindenkinek. A 31 tanuló közül 15-nek kutatható vissza szolgálati táblázata.

mazottat kárpótlás és további eljárás nélkül bocsátották el.³³ Szolgálati táblázatuk kitöltésekor csak olyan adatokat tüntethettek fel, melyeket okmányokkal tudtak bizonyítani.³⁴ A 31 hallgató közül 25 hallgató az 1887/1888. évi első évfolyamon folytatta tanulmányait, ezért valószínűbb, a pontatlan származási ívek vagy anyakönyvek kitöltése.

A hallgatók abszolút többsége (97,25%) megfelelt az iskolai végzettségre vonatkozó felvételi kritériumnak. A két hallgatóra, polgári iskolában tanultak, az egyikükre külön felvételi vizsga vonatkozott, még a másik hallgató valószínűleg hat polgárit végezhetett, mert külön felvételi vizsgára utaló megjegyzés nem található az anyakönyvben.

Az iskolák típusai, vallás és oktatás kapcsolata a tisztképző tanfolyam keretein belül

A vasúti alkalmazottak minősítése tárgyában több szabályrendeletet is kiadott a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium 1888 és 1895 között.³⁵ Ebben meghatározták azokat az intézményeket, melyeknek bizonyítványát elfogadta a vasúttársaság, azaz a gimnáziumi és a reáliskolai végzettségen kívül behatárolta a társaság azon intézmények képzését, melyeket elfogad a hallgatóktól, ezáltal a hallgató eleget tehetett az adott munkakörbe tartozó alkalmazás kritériumának. Az 1888. évi 4334. számú szabályrendelet 3. §-ában nevezik meg, a tiszt beosztásba kerülés feltételül szükséges iskolai végzettség konkrét intézményeit. Megkülönböztetik a mérnöki és műszaki végzettséget adó, illetve az egyéb más hivatalnoki feladatkörök betöltését biztosító intézményeket.³⁶

A gimnáziumi, illetve reáliskolai végzettségnél minden iskolát elfogadott,³⁷ azaz a hallgatók 77,34%-ra nem vonatkozott a szabályrendelet. Ezekkel egyen-

³³ Magyar Rendeleték Tára 1887. 6830. szám alatt kiadott szolgálati rendtartás a m. kir. államvasúti alkalmazottak számára. 356.p. — <http://www3.arcanum.hu/rendtar/a090217.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1887&pg=447&l=hun> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 30.)

³⁴ MÁV Hivatalos Lapja. 1889. 05. 27. 277.

³⁵ 1888 után 1890, 1892, 1893, 1894, 1895-ben született szabályrendelet, mely folyamatosan bővítette a vasúttársaság által elfogadott intézmények listáját. Magyarországi rendeletek tára 1888., 1892. 1893. 1894. 1895. évi kötete — <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28vas%FAti%20alkalmazottak%20min%u0151s%EDt%E9se%29&s=SORT&m=19&a=rec> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 30.)

³⁶ Magyarországi Rendeleték Tára 1888. 108. — <http://www3.arcanum.hu/rendtar/a090217.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1888&pg=110&l=hun> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 30.)

³⁷ Az 1883. évi 30. törvénycikk 1. §-a szerint a két iskolatípus feladata az általános műveltség magasabb szintű oktatása, illetve a felsőfokú tanulmányokra történő előkészítés. — <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 30.)

értékű oktatási intézményeket nevez meg a szabályrendelet: meghatározza a kereskedelmi akadémiákat, amely alapján 20 főből 6-nak kereskedelmi akadémiai végzettsége nem volt a gimnáziummal, reáliskolával egyenértékű, ennek ellenére sikeresen elvégezte a tanfolyamot. A rendelet nem tartalmazta a líceumokkal, közélettanodákkal, középiskolákkal kapcsolatos elfogadást. Említi azonban a jogakadémiai, illetve műegyetemet végzetek előnyét, amely 2 jogakadémiát, 1 főtanodát végzett hallgatót érintett.³⁸ Az 1881. évi statisztikai adatokat vizsgálva a műveltségi fok megállapításánál csak a népesség írásra, olvasásra vonatkozó információit tartalmazza. Ami az 1881. évi adatokat vizsgálva a lakosság körében 46,02% az írni, olvasni tudás, az analfabetizmus aránya 45,47% volt.³⁹ A vallás és közoktatásügyi miniszternek azonban, szinte minden évben jelentést kellett tennie, amely szerint 1882 és 1884 között összesen 178 középiskola volt, amiből 145 gimnázium, 33 reáliskolát tartottak számon. Egy gimnáziumban átlagban 216 tanuló, még a reáliskolákban 176 fő volt az arány.⁴⁰ Mivel a hallgatók szórása az intézmények között jelentős, ezért csak az 5 vagy annál több tanulónak végzettséget adó iskolákat említenénk meg. A legtöbb hallgatót, összesen 9-et, a Szombathelyi Királyi Katolikus Főgimnázium adta, amit a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia 7 fővel, míg a Debreceni Kereskedelmi Akadémia 6 fővel követ. 5–5 hallgató végzett az V. Kerületi Királyi Katolikus Főgimnáziumban, Nagykanizsai Királyi Katolikus Főgimnáziumban, Késmárki Evangélikus Főgimnáziumban.⁴¹ A fentebbiekben felsorolt települések a vasút igazgatásán belül is fontos funkciót töltek be, üzletvezetőségi központok is voltak.⁴²

³⁸ Magyarországi Rendeleték Tára 1888. 109. – <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28vas%FAti%20alkalmazottak%20min%u0151s%EDt%E9se%29&s=SORT&m=0&a=rec> (Utolsó letöltés: 2014. 05. 30.)

³⁹ Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állapot kimutatásával együtt, I. kötet. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Atheneum Társulat, Bp., 226–227. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1881_01&pg=0&lang=hun#pg=259&zoom=f&l=s (Utolsó letöltés: 2014. 06. 02.)

⁴⁰ Kovács János: A vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentése a közoktatásnak 1882/3 – 1883/4 tanévben való állapotáról 44.p. In. Keresztény Magvető 20. évfolyam 1. füzet (1885. január–február) – http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/19663/KM_1885_01_037.pdf?sequence=1 (Utolsó letöltés: 2014. 06. 02.)

⁴¹ Lásd. Melléklet 2. ábra

⁴² A vidéki igazgatóságokat üzletvezetőségnek nevezték. A vasszekér diadala. Szerk.: Majdán János. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1987. 115-116.p. A hallgatók térbeli mobilitásának vizsgálata a kutatás további részét képezi, amely magában foglalja az iskola elhelyezkedésének, illetve a hallgató későbbi munkahely vizsgálatának összetettebb bemutatását is.

Az iskolatípus és a vallás összefüggéseit vizsgáljuk, akkor egyértelműen megállapíthatjuk a római katolikus felekezetű, gimnáziumban érettségizett hallgatóság abszolút többségét (57,1%) a római katolikus felekezethez tartozók között, összhallgatóságot vizsgálva megközelíti a 30%-ot. Azonban, ha a gimnáziumi végzettséggel rendelkező hallgatók számbéli arányához viszonyítjuk az iskolai végzettséget, megállapíthatjuk, az unitáriusok (100%), evangélikusok (81%), illetve a görögkeleti (80%) felekezethez tartozók között legmagasabb a gimnáziumban érettségizettek aránya.⁴³ Jóval alacsonyabb azonban a római katolikusok (57%), izraeliták és reformátusok (46–46%) körében, ami többek között azzal magyarázható, hogy közöttük nagyobb a szórás az iskolai végzettséget vizsgálva. A reáliskolai érettségivel rendelkezők aránya a legmagasabb az izraelitáknál (a felekezet számarányához viszonyítva) 31,5%, a római katolikusoknál 21%, a görög katolikusoknál 20%, a reformátusoknál 18%, még az evangélikusok körében 4,8%.⁴⁴

Ne feledkezzünk el azonban arról sem, a gimnázium⁴⁵ nyújtotta végzettség nem határolta be a felsőfokú tanulmányok végzésének a helyszínét, viszont a reáliskolai érettségi csak műegyetemeken, bányászati, erdészeti, gazdasági akadémiákon, illetve a tudományegyetemek matematikai és természettudományi karán számított preferált végzettségnek.⁴⁶ A kereskedelmi iskolai végzettség a reformátusok körében (28,6%) volt a legmagasabb. Hasonló tendenciával rendelkeznek a kereskedelmi végzettséggel bíró római katolikusok (12%), az izraeliták (11%), az

⁴³ Az országos átlaghoz viszonyítva a gimnáziumokban tanult hallgatók felekezeti összetételében alulreprezentált a római katolikus (kb. 10%-volt kevesebb), görög katolikus (féle). Az országos átlaggal megegyező az evangélikus, református, unitárius, izraelita felekezetű egykori gimnazista tanulók aránya, felülreprezentált felekezet a gimnáziumot végzettek között nem volt. – Magyar Statisztikai Évkönyv 1887. IX. kötet. 119. – <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1887/09htm/119.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

⁴⁴ A reáliskolát végzett hallgatóknál alulreprezentált az evangélikus (tizede az országos értéknek), unitárius (nem fordult elő a hallgatók között ebben a végzettségben) felekezethez tartozók aránya. Az országos átlaggal megegyező tendenciát mutat a római katolikusok aránya, még felülreprezentált a görög katolikusok, reformátusok (duplája az országosnak), az izraeliták pedig háromszorosan képviseltették magukat. – Magyar Statisztikai Évkönyv 1887. IX. kötet. 121. – <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1887/09htm/121.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

⁴⁵ Az 1883. évi középiskolai törvényt követően a gimnáziumi és a reáliskolai végzettség az úriemberiség kritériumává vált az egyéves önkéntes katonaság mellett. – Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és oktatáspolitikai koncepciók Magyarországon 1867–1944. 198. In: Iskola és társadalom. Szerk. Sasfi Csaba. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg. 1997.

⁴⁶ Pukánszky B. – Németh Gy.: Neveléstörténet. <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm#Heading7> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 02.)

evangélikusok (2,8%), illetve az egyéb vallásúak (50%). A felsoroltakon kívül más felekezetűeknél nem jellemző a kereskedelmi iskolai végzettség.⁴⁷ Egyéb középfokú képzettség a római katolikusoknál: a liceumi (1,4%), középiskolai (0,7%), az evangélikusoknál a liceumi végzettség (4,8%), izraelitáknál liceumi (1,75%), középiskolai (5,26%). Felsőfokú végzettséggel a legtöbben az izraeliták rendelkeztek, akik akadémiát, ezen belül is jogakadémiát végeztek, arányuk az izraeliták között 66,7%, míg a római katolikus között 33,3%.⁴⁸ Tanodában tanult a római katolikus hallgatók 1,49%-a, míg az izraelita hallgatók 33,3%-a. Hadapródi iskolát egy evangélikus hallgató végzett.

Polgári iskolai végzettséggel 2 hallgató rendelkezett, római katolikus felekezethez tartoztak.⁴⁹ Pozdech Gyula számára kötelező volt a felvételi vizsga letétele, a felvételi kritériumok teljesítése az 1887-es évfolyamra pályázás végett, azonban hallgatótársától nem követelték meg, ezért valószínűsíthetjük, rendelkezett a felvételi vizsga alóli mentességgel, mert ugyan polgári iskolai végzettsége volt, de legalább hat lehetett, így a mentesség rá is vonatkozott.⁵⁰ A vallás azonban nem befolyásolta, – a statisztikai számítások alapján – az iskola típusának megválasztását, meghatározó tényező a tanintézmény elhelyezkedése volt. A statisztikai számítások alapján, ennek mértéke jelentős kapcsolatot mutat, azaz befolyásolta az iskolaválasztást a tanintézmény elhelyezkedése.⁵¹ A hallgató születésének a helye

⁴⁷ A kereskedelmi iskolák felekezeti arányait vizsgálva jelentősen alulreprezentált a tanfolyamon az izraelita (kb. 4,5), evangélikusok (fele), unitáriusok, görög katolikusok (nem rendelkezett egy hallgató sem ilyen végzettséggel), még felülreprezentált a tanfolyamon a római katolikus (közel háromszorosa), református (húszszorosa) felekezet a hallgatók körében. – *Bódy Zsombor – Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása.* 329. In: *Iskola és társadalom.* Szerk.: Sasfi Csaba. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg. 1997.

⁴⁸ Az izraelitákon belül az arány 3,5%, még a római katolikusok között 0,75%. Az izraelita felekezet felülreprezentáltságának jelenségére az oktatásban már Karády Viktor is rámutatott. *Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? (Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről 1882–1915).* In: *Korall* 2001. Tavasz–Nyár. 137.

⁴⁹ Lásd: Melléklet 3. ábra

⁵⁰ Gurgély Árpád szolgálati táblázata visszakereshető a MÁV Központi Irattár, BS 10.050 jelzetű dobozában. Az iratot tanulmányozva, iskolai végzettségként a felső polgári iskola feltüntetését olvashatjuk.

⁵¹ *Tóthné Parázsló Lenke: A kutatómódszertan matematikai alapjai.* Eszterházy Károly Főiskola. – http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_31_kutatasmodszertan_scorm_05/534_a_lineris_korrelcis_egyththat.html (Utolsó letöltés: 2014. 06. 03.)

szintén befolyásolta az intézmény kiválasztását, azonban a statisztika által erre vonatkozólag csak gyenge kapcsolatot lehet kimutatni.⁵²

A hallgató származása – a vasúti önrekrutáció jelensége a MÁV Tisztképző Tanfolyamán

A tisztképző tanfolyam anyakönyveiben, mint a fentebbiekben már láthattuk, fel volt tüntetve az apa/gyám foglalkozása. A különböző foglalkozástípusokat az 1900. évi népszámlálás csoportosítása alapján kategorizáltuk.⁵³

A népszámlálásokban 1930-ig nem kérdeztek rá az apa/gyám foglalkozására, azonban a származási íveken fel kellett jegyezni.⁵⁴ A hallgatók származásának vizsgálatakor a 292 főből 25 (8,6%) nem tüntette fel apjának vagy gyámjának foglalkozását, amely több okra vezethető vissza. Az egyik a hallgató szüleinek elhalálása (15 fő),⁵⁵ a másik az apa/gyám be van írva, azonban a foglalkozásra vonatkozó információk a származási íveken nem voltak feljegyezve (10 fő), vagy csak a munkavégzés helyszíne olvasható, de a foglalkozás nem.

A 292 fő közül, a legtöbb hallgató apja/gyámja a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés ágazatban helyezkedett el 88 fővel, illetve a polgári és egyházi közszolgálat és ügynevezett szabadfoglalkozások kategóriába 82 főt lehetett besorolni, az 1900. évi népszámlálás által alkalmazott foglalkozáscsoportok kialakításának alapján. Az alábbi két kategória a két legösszetettebb foglalkozásszerkezettel rendelkezett, ezért is lehetnek megtévesztőek a magas számarányok. 15% (45 fő) a nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és

⁵² A születési hely, nyelvtudás, tanintézmény, annak elhelyezkedése közötti kapcsolat vizsgálata a kutatás külön részét képezi, melyet jelen tanulmányunkban nem kívánunk taglalni.

⁵³ Gyáni G. – Kövér Gy.: i. m. 82–84. p., illetve A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása IV. A népesség foglalkozása részletesen. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1905. 2–16. – http://konyvtar.ksh.hu/neda/al11126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1900_04&pg=0&lang=hun#pg=9&zoom=f&l=s (Utolsó letöltés: 2014. 06. 03.)

⁵⁴ Gyáni G. – Kövér Gy.: i. m. 172.

⁵⁵ Közülük nyolcan magántanulói státuszban folytatták tanulmányaikat, már vasúti szolgálatban álltak, azaz jövedelemmel rendelkeztek.

magánzók⁵⁶ kategóriába lett besorolva, az apák/gyámok közül 8% az östermelés kategóriájába tartozott (földművesek, földészek⁵⁷ et cetera.). A hallgatók apjának/gyámjának foglalkozáskategória besorolása alapján 7% a polgári, egyházi közszolgálat és úgynevezett szabadfoglalkozások ágazataiban helyezkedett el (ezen belül: a törvényhozás, szobrász/író etc.), 2,1 % az egyéb foglalkozásúak aránya (amely kategórián belül: gondnok, karbantartó, bérlakos, gyümölcsmester, bérlő), 1–2 %-a az apáknak/gyámoknak a véderő, foglalkozás nélküli vagy ismeretlen foglalkozású kategóriájába tartozott.⁵⁸

Ha az apa/gyám foglalkozását vizsgáljuk, nem állapíthatunk meg abszolút többségű foglalkozástípust a tisztképző tanfolyamon részt vevő hallgatók között. A foglalkozástípusok eredményeit három csoportba sorolhatjuk: az 5% feletti foglalkozások, 1–5% közöttiek, illetve az 1% alattiak. A csoportosítás alapján az 5% feletti, azaz a legelterjedtebb foglalkozástípusoknak számítottak a tanfolyamon: a közigazgatásban dolgozók (jegyző, tanácsos, főellenőr, vámőr et cetera), 10,3%, a magánzók 7,9%, a kereskedők 7,2%, a tanügyben foglalkoztatottak (egyetemi tanár, főgimnáziumi tanár, tanító, kántortanító) 6,5%, a vautasok (mozdonyvezető, MÁV főellenőr, MÁV munkás, GYSEV éjjeli őr) és a tőkepénzesek (gyáros, földbirtokos) egyaránt 6,2%-os aránnyal rendelkeztek.

Az 1–5% közötti foglalkozástípusokba sorolhatóak voltak: a földművesként, földészként, földbérlőként feltüntetettek. 4,5% aránnyal rendelkeztek az egyhá-

⁵⁶ A magánzó fogalmának értelmezése ma sem egyértelmű, ezért a társadalomban történő elhelyezkedésük problémát okoz a történészek számára. Valószínűleg egy elég széles társadalmi csoportot magába foglaló réteg a kereskedőktől az özvegy nyugdíjasokig. A 19. században a foglalkozás nélkülieket jelölték meg ezzel a fogalomhasználattal, az 1900-as népszámlálásig nem tüntették fel külön kategóriaként a foglalkozásszerkezeti vizsgálatokban. – *Gyökös Eleonóra*: Foglalkozása: magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet. 62–90. In: *Múltunk*. 2011/2. – <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00026/pdf/gyokose11-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 04.) Az 1900-as népszámlálás a következőképp definiálja a magánzókat: „Volt iparosok és kereskedők, akik saját vagyonukból élnek, kereső foglalkozású, önálló egyének, kik ideiglenesen foglalkozás nélkül vannak és saját tőkéjükből élnek. – 1900. évi népszámlálás IV. 15. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1900_04&pg=0&lang=-hun#pg=22&zoom=f&l=s (Utolsó letöltés: 2014. 06. 05.) Kövér György értelmezése alapján a magánzó középosztályi özvegy nőket jelölt. – *Gyáni G. – Kövér Gy.*: i.m. 177. A magánzó fogalom használata az iratanyagban özvegyekre (8 fő- 35%), illetve valószínűleg a saját tőkéjükből élőkre terjedt ki (15 fő – 65%), mivel a foglalkozás nélküliek kategóriája már külön volt meghatározva.

⁵⁷ Olyan személy, aki a földek tulajdonságának vizsgálatával, annak megművelhetőségét állapítja meg. – *Czuczor Gergely – Fogarasi János*: A magyar nyelv szótára. IV. kötet. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál. Pest. 1862. 830.

⁵⁸ Lásd: Melléklet 4. ábra.

zi szolgálatban foglalkoztatottak (ezen belül: plébános, szentszéki ülnök, esperes, lelkész, lelkésző, előkönyörgő). 4,1% volt az igazságszolgáltatásban dolgozók aránya (főszolgabíróként, ügyvédként, ügyészként, vagy bíróként feltüntetve). 3,8% volt a szakmunkás, munkás, iparos (ágazat megnevezése nélkül) ágazatba soroltak aránya, még 2,7% a nyugdíjasoké, illetve egyéb foglalkozásúaké (ezen belül: gondnok, karbantartó, bérlakatos, gyümölcsmester, bérlő). 2,1%-a az apáknak/gyámoknak ügynökként és alkuszokként, postamesternőként, postavezetőként, illetve cipészekként voltak az anyakönyvekben feljegyezve. 1% vagy az alatti foglalkozáskategóriába sorolható az apák/gyámok 27,1%-a, a kategórián belül jelentős a szóródás, 32 foglalkozástípus között oszlanak szét az apák/gyámok foglalkozástípusai, melyek között az 1%-ot elérőek voltak az alábbi foglalkozások: mérnök/építész, író/szobrász, szülésznő/közorvos, molnár/gőzmalmi hivatalnok.

Az 1900. évi népszámlálás által alkalmazott kategóriarendszer alapján megállapíthatjuk, a meghatározott kategóriacsoportosítás, az 1% feletti csoportosítását vizsgálva, a polgári és egyházi közszolgálat és úgynevezett szabadfoglalkozások 24,7%-kal, illetve a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés kategória, melyből a hallgatók közül 20% származott. Az arány azonban megfordult, az utóbbiban jelentős mértékű volt az 1% alattiak szórása.

A foglalkozáskategóriák és a leendő alkalmazottak iskolai végzettsége közötti kapcsolatot sem tudjuk a hallgatóság teljes körében vizsgálni, a hallgatók 19,9%-a nem tüntette fel vagy nem vonatkozott rá az iskolai végzettség megadása vagy az apa/gyám megnevezése, a fentebbiekben már említett okok miatt.

A különféle foglalkozási ágazatok/kategóriák vizsgálatakor megállapítható, a legtöbb hallgató származásától függetlenül, gimnáziumi végzettséggel rendelkezett. Az őstermelésben összesen 20 apa/gyám dolgozott (8,5%), közülük 11 (55%) gimnáziumi, 4 (20%) kereskedelmi, 2 (10%) fő reáliskolai, illetve tanodai, 1 fő (5%) pedig líceumi végzettséggel bírt. Az őstermelésben egyértelműen a középfokú végzettség dominanciája mutatkozik meg.⁵⁹

A bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés nagy csoportjából származott a legtöbb hallgató, akinek apját/gyámját, illetve iskolai végzettségét is lehetett vizsgálni. A kategórián belül minden képzettségi szint kimutatható, a gimnáziumi végzettség dominanciája itt is megmutatkozik, hiszen a 81 hallgatóból (34,61%) 41 fő (50,6%) származott a kategória valamely ágazatából, így arányaiban alacsonyabb, mint az őstermelésben foglalkoztatottak aránya. A középfokú végzettségűek a kategóriában: reáliskolai 19 fő (23,5%), kereskedelmi 12 fő (14,8%), 2 fő középiskolai (2,5%), 1 líceumi (1,24%) típusok között oszlott

⁵⁹ Az őstermelésből származó gimnáziumot végzett hallgatók aránya, az országos átlaghoz (19,93%) képest felülreprezentált volt, az 55%-kal. A reáliskolát végzett hallgatók aránya azonban alulreprezentált volt 5%, az országos arány azonban 9,3% volt. Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. (Új évfolyam VIII.) 356. – <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1900/htm/356.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

meg, azaz a hallgatók 92,6%-a rendelkezett középiskolai végzettséggel.⁶⁰ Alapfokú iskolai végzettséggel, polgárral 2 fő rendelkezett (2,47%), Pozdech Gyula édesapja bognár, még Gurgély Árpádénak vasutas volt. Felsőfokú, akadémiai végzettséggel 2 hallgató rendelkezett (2,47%), mind a két hallgató jogakadémiát végzett. Fehér Vilmos a Kecskeméti Református Jogakadémiát végezte el, édesapja vasutas volt, hasonlóan Frank Ignáchoz, aki a Nagyváradai Jogakadémiát végezte el, édesapja szintén vasutas. Felsőfokú, tanodai végzettséggel egy hallgató rendelkezett, akinek ugyan édesanyja van feltüntetve gyámnak, de valószínű az apja egykori foglalkozását tüntette fel, mivel az mézszáros volt.⁶¹ Burger Lipótra nem vonatkozott az iskolai végzettség, mivel miniszteri külön engedéllyel került a hallgatók soraiba.

A polgári és egyházi közszolgálat és az úgynevezett szabadfoglalkozások kategóriájában is a gimnázium dominanciája mutatkozik meg, a 68 főből (29,06%) 44 hallgató rendelkezett ezzel az érettségi típussal (64,71%). A kategóriában csak középfokú végzettségűek találhatók meg, a gimnáziumon kívül reáliskolában tanult 13 fő (19,12%), kereskedelmiben 7 fő (10,29%), líceumban 2 fő (2,94%).⁶² 2 fő (2,94%) nem jelölte meg az iskolai végzettségét, mivel az egyiküknek felvételi vizsga kötelezettsége volt, a másik jogbizonyítvánnyal rendelkezett.

A nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és magánzók kategóriájában is a gimnáziumi végzettség dominált, a kategóriába sorolható 39 főből (16,6%) 24 rendelkezett (61,5%) rendelkezett ilyen típusú bizonyítvánnyal. Ebben a kategóriában is a középfokú iskolai végzettség dominált, melyből 28,2% reáliskolai, 10,3% kereskedelmi. Más iskolatípust nem tüntettek fel ebben a kate-

⁶⁰ Az országos átlaghoz képest felülreprezentált a gimnáziumot végzettek aránya (50,6%) az országos átlaghoz képest (29,21%), a reáliskoláé azonban a tanfolyamon alulreprezentált (23,5%) a 48,97%-hoz képest. Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. (Új évfolyam VIII.) 356.p. – <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1900/htm/356.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

⁶¹ Réhling Ferenc magántanulóként volt beírva az anyakönyvben, beosztása azonban nincs feltüntetve, csak a lakhelye, amely Üszög állomás volt.

⁶² Az országos átlaghoz (49,8%) képest ebben a kategóriában is felülreprezentált volt a gimnáziumi végzettség (64,71%), a reáliskolai (19,12%) szintén alulreprezentált az országos átlaghoz (38,06%) képest. Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. (Új évfolyam VIII.) 356. – <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1900/htm/356.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

góriában.⁶³ Az egyéb kategóriába soroltak közül összesen 6 fő végzettségét írták az anyakönyvbe, szintén a középfokú végzettség volt csak megjelölve, azonban a fentebbi kategóriákhoz képest a hallgatók szóródása nagyobb mértékű. Gimnáziumban 2 fő tanult (33,3%), míg 1–1 fő (16,7%) reáliskolában, kereskedelmiben, középiskolában folytatta tanulmányait. 1 főre nem vonatkozott az alábbi csoportosítási rendszer, mivel Szabó János képzettségének a Vasúti Tisztképző Tanfolyamot jelölte meg.⁶⁴

A véderőt szolgáló apa vagy gyám (2 fő, 0,8%) gyermekét reáliskolában vagy hadapródiskolában taníttatta,⁶⁵ mind a ketten magántanulói státuszban voltak feljegyezve, de alkalmazási helyüket azonban nem jegyezték fel. Marovich Elek édesapja honvéd alezredes volt, fiát a pancsovai Állami Főreáliskolában taníttatta. Újhegyi Béla édesapja csendőrőrnagy volt, fia a budapesti hadapródiskolát végezte el, azaz katonai végzettséggel is rendelkezett.

A foglalkozás nélküli, vagy ismeretlen foglalkozásúak gyermekei, gyámoltjai közül 2 fő (0,8%) vizsgálható meg, akik közül az egyik gimnáziumi, míg a másik reáliskolai végzettséggel rendelkezett. 2 főnél olvashatatlan volt az anyakönyv minősége miatt az információ, 14 főre (5,98%) pedig nem vonatkozott az apa/gyám iskolai végzettség szerinti vizsgálata a fentebbiekben említett okok miatt.⁶⁶

A foglalkozások és az iskolatípusok vizsgálatakor csoportosítjuk a foglalkozástípusokat, vizsgálva a 10 fő feletti hallgatót kibocsátó foglalkozástípusok iskolai végzettségének kapcsolatát, illetve az 5 fő alattit.

Amint láthattuk, a polgári, egyházi és az ügynevezett szabad foglalkozásúak kategóriájában a tanügyhöz kapcsolódó foglalkozásokban alkalmazták a legtöbb apát/gyámot, akik gyermekeiknek a gimnázium által próbálták biztosítani az individualizáció lehetőségét, hasonlóan a magánzókhoz, akik a nyugdíjasok, tőke-

⁶³ Ebben a kategóriában is felülreprezentált az egykor gimnáziumban tanulók aránya (61,5 %), azaz tízszerese az országosnak, de hasonlóan felülreprezentált a reáliskola is, amely négyszerese (28,22%) az országos aránynak (7,81%). Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. (Új évfolyam VIII.) 356. — <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1900/htm/356.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

⁶⁴ Szabó János szintén magántanulóként volt feltüntetve az anyakönyvekben, azaz vasúti beosztásban dolgozott már, mikor a tanfolyamot végezte. A díjnok, szolgálati helye a Győri Fűtőház volt, amely szolgáltnak minősült a MÁV ranglétráján. Pontos iskolai végzettségét azonban, csak a szolgálati lap visszakeresésével lehet majd valószínűleg megállapítani, ami szintén a MÁV Központi Irattárában található meg.

⁶⁵ A reáliskolát végzett hallgatók országos megoszlása 1,44 % volt, amely alulreprezentált volt a 0,8%-os tanfolyami arányhoz képest. Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. (Új évfolyam VIII.) 356. — <http://digitalia.lib.pte.hu/books/magyar-statisztikai-evkonyv/htm/1900/htm/356.htm> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 19.)

⁶⁶ Lásd: Melléklet 5. ábra

pénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és magánzók kategóriájába tartoztak, vagy a közigazgatásban dolgozókhöz. Azaz a magánzók, a tanügyben, illetve a közigazgatásban alkalmazottak gyermekei közül – a többi foglalkozás arányaival összevetve – a legtöbb tanuló került a gimnázium soraiba, megelőzve a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés foglalkozástípusait.

A tőkepénzes, vasutas, illetve kereskedő édesapával vagy gyámmal rendelkező hallgatók aránya azonban alacsonyabb a fentebbiekben említettekénél. A vasutasok gyermekei között megjelenik az önrekrutáció, illetve a társadalmi mobilitás⁶⁷ jelensége is. Összesen 18 hallgató (6,16%) választotta hivatásául ugyanazt a foglalkozást, melyet édesapja, gyámja választott, közülük 16 feltüntette az iskolai végzettségét is. 9-en gimnáziumi végzettséggel rendelkeztek, azonban nincsen kiemelkedő intézmény, amelyet megemlíthetnénk, mint a tisztképző tanfolyam utánpótlását biztosító iskolát. Közülük 5 a hivatalnokok csoportjába (felügyelő, fűtőházfőnök, irodatiszt, ellenőr, MÁV igazgató) volt sorolható, az 1872. évi személyi illetmény kimutatása alapján, 4-en pedig szolgai beosztásban voltak alkalmazva (éjjeli őr, felvigyázó, vasúti őr, pályaőr).⁶⁸ A gimnáziumot végzett 4 hallgatóról biztosan megállapíthatjuk, az önrekrutáció mellett a társadalmi mobilitás jelenségét is, hiszen akik a tanfolyamot befejezték már tiszti beosztásban alkalmazták. A hivatalnoki beosztásokban alkalmazott apák, gyámok, illetve gyermekeik, gyámoltjaik közötti mobilitási jelenséget azonban, csak a szolgálati táblázatok visszakeresésével lehet megállapítani. Reáliskolai végzettséggel 5 hallgató rendelkezett, közülük 3-nak tiszti (hivatalnok, ellenőr, pályafenntartási főnök helyettes), kettőnek szolgai (állomás-előjáró, ellenőr) beosztásban volt alkalmazva az apja/gyámja.

8 hallgató szülője, gyámja az igazságszolgáltatásban volt alkalmazva, gyermekeiknek mindannyiuk biztosítani tudta a gimnáziumi oktatást. Ugyanebbe a foglalkozáskategóriába, azaz polgári, egyházi közszolgálat és az úgynevezett szabadfoglalkozásokba tartozik az egyházi szolgálat is, ahol a római-, görög katolikus, illetve református felekezethez tartoztak a hallgatók. Az östermelésben alkalmazott földműves, földész apák, gyámok közül is 7 hallgató tanulhatott a

⁶⁷ Szociológiai értelemben, az a jelenség, ahol két makroszerkezeti (idő)pont között az egyének vagy csoportok elmozdulása a vizsgálat tárgya. Ha az egyén mozog, egyéni mobilitás. Két generáció viszonylatában intergenerációs mobilitás jelensége jelenik meg. *Gyáni G. – Kövér Gy.* i. m. 170. Andorka Rudolf értelmezése szerint: Társadalmi mobilitásnak nevezzük az egyén, illetve a család társadalmi helyzetének megváltozását. – *Róbert Péter*: Társadalmi mobilitás 3. – <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a949.pdf> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 17.)

⁶⁸ *Miklós Imre*: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Kapisztrán Nyomda, Vác. 1938. 224–225.

12-ből gimnáziumban.⁶⁹ Az egyéb ipari végzettséggel rendelkező apák, gyámok leszármazottai közül 7 érettségizett gimnáziumban, megteremtve az individualizáció és a társadalmi mobilitás lehetőségét. A cipész és csizmadia származással bíró hallgatók közül 4 fő rendelkezett gimnáziumi végzettséggel.

A gimnáziumot végzett hallgatók származását vizsgálva a többi foglalkozástípus már csak 1–2 tanulónak tudta biztosítani a gimnáziumi oktatást. Ide sorolható: kovács, lakatos, szabó, egyéb foglalkozásúak, sapkás, kulcsárnó, fakereskedő, erdőbecslő, szatócs, könyvkereskedő, nyomdász, ügynökök, alkuszok, postamester, közorvos, könyvíró, mérnök, építész, egyéb nyugdíjasok, gondnok.

A reáliskolát végzett hallgatók száma jóval alacsonyabb volt a gimnáziumi érettségivel rendelkezőkénél, a fentebbiekben már említett okok miatt, a kérdés, hogy milyen viszonyban állt ez a származással? A gimnáziumokkal ellentétben a reáliskolát végzettek száma, a foglalkozástípusok között nem haladta meg a 10 fő feletti létszámot, amely a gimnáziumnál több esetben is megfigyelhető. A legtöbb tanuló a közigazgatásban dolgozó családjából származott 8 fő, 6 a tőkepenzesek közül, ahol szintén magas volt a gimnáziumot végzettek aránya is. Az önrekrutáció szempontjából is fontos iskoláztatás, a reáliskolák érettségijével 5 vasutas gyermek, gyámolt rendelkezett (közel a fele a gimnáziumi érettségivel rendelkezőknek). Közülük 3-nak tiszti (hivatalnok, ellenőr, pályafenntartási főnök helyettes), 2-nek szolgálai (állomás-elöljáró, ellenőr) beosztásban volt alkalmazva az apa/gyám. 4 hallgató magánzó háttérrel rendelkezett, amely a magánzói rétegből kikerültek ötödének számított, 3 pedig kereskedő családból, ami harmada a gimnáziumban tanultakhoz képest. 1–2 fő a reáliskolai végzettségűek közül földműves, földész, szabó, nyugdíjbiztosító, pék, cserepező és palafedő, egyéb ipari foglalkozásúak, cipész, ügynökök és alkuszok, postamester, postavezető, közegészségügyi, szobrász, építész, alezredes, egyéb nyugdíjas, házbirtokos, egyéb mesterségűek közül került ki.

Az alábbi két iskolai típusban végzett hallgatók származási összetételének vizsgálatát fontosnak tartottuk, mivel a gimnáziumot és a reáliskolát tartották a továbbtanulás és az individualizáció lehetőségének. A reáliskola és a gimnázium képzési színvonalát, elismerését bizonyítja, hogy a vasúttársaság nem határozta meg a két iskolatípus külön intézményeit a századfordulóig.

Középfokú iskolai végzettségnek bizonyult még a kereskedelmi, középiskola, illetve a líceum is. A tanulók közül 39 rendelkezett összesen a 235 főből (16,6%) az alábbi végzettséggel. A kereskedelmi iskolát végzettek között kiemelkednek a kereskedő foglalkozású apák, gyámok 5 fő (15,6%), közülük 2-en a Kolozsvári, 1–1 pedig a Budapesti, a Rőser, illetve a Pécsi Kereskedelmi Akadémián végeztek. 4 főre (12,5%) nem vonatkozott, mivel az apa foglalkozása nem volt feltüntetve. 3–

⁶⁹ A földbirtokkal nem rendelkezők gyermekei funkcióváltásra kényszerültek. – *Gyáni G. – Kövér Gy.*: i. m. 180. Ennek egyik lehetősége számukra a tisztképző tanfolyam elvégzése volt.

fő (9,4%) földműves, földész, illetve közigazgatásban alkalmazott családból származtak. 2–2 fővel (5,88%) a malomiparban dolgozók, vasutasok (felügyelő gyám, illetve mozdonyvezető apa), tanügyben dolgozók, magánzók. 1–1 fővel (3,12%) kőműves pallér, vendéglős, ügynökök és alkuszok, egyéb nyugdíjas, tőkepenzes, egyéb foglalkozásúak. Líceumban összesen 4 hallgató tanult, földműves-földész, szabó, közigazgatásban alkalmazott családból származott, egyházi közszolgálatú gyám (szentszéki ülnök, plébános) volt. Középiskolában 3 hallgató tanult, fürdő, bérlő, illetve vendéglős foglalkozással rendelkezett. Mindegyik hallgató a kassai Állami Gépészeti Középiskolában tanult.⁷⁰

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 1,49%. Ezen belül: akadémiát végzett 3 apa vagy gyám: 2 fő kereskedő (Kecskeméti Református, illetve Nagyváradi Jogakadémia), 1 főre nem vonatkozott, mert az édesapja meghalt, de a Ludovika Akadémiát végezte el, illetve a Műegyetemet is. Tanodában 3 hallgató tanult, mészáros, gazdatiszt, nyomdász apától származva. Hadapródi iskolát 1 hallgató végzett, csendőrőrnagy gyermekeként. A polgári végzettségűek bognár, illetve kereskedő családból származtak.

Az iskola a társadalmi mobilizáció egyik fontos kellékévé kezdett válni.⁷¹ A reprodukció fontos intézménye volt a középiskola is, ahol a kiegyezést követően, a 10–18 év közötti ifjak közül minden huszadik tanult, kevesebb azonban az érettségizettek aránya. Azaz az iskolacentrikusság kialakulása, az ott megteremtődött kapcsolati tőke révén, egyre jobban csökkent a család szerepe,⁷² a mobilitás egyre nyitottabbá vált.⁷³

A tanfolyam elvégzése azonban anyagi vonzatot követelt a hallgatótól, szülőtől, gyámtól. A Vasúti Tisztképző Tanfolyam szabályzatának 12. §-a a nyilvános, rendszer és a rendkívüli hallgatók számára is 70 forint évi beiratkozási és tandíjat írt

⁷⁰ Az 1888. évi 4334. számú rendelet 4. §-a alapján: a kassai Állami Gépészeti Középiskolában végzett diákoknak nem volt szükséges minisztériumi különengedélyre a felvételi vizsga letételéhez. – Magyarországi Rendeletek Tára 1888. 107–111. – <http://www3.arcanum.hu/rendtar/a090217.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=1888&pg=110&l=hun> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 12.)

⁷¹ *Kelemen Elemér*: Az iskola a magyar társadalom történetében. 14. In: Iskola és társadalom. Szerk. Sasfi Csaba. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg. 1997.

⁷² Példaként említeném a család anyagi helyzetét, a szegényebb tanulók számára 1200 forint alaptőkével rendelkező segédegyletet állítottak fel, amely lehetőséget teremtett a tandíjmentességre, tankönyvtámogatásra a rászoruló hallgatóknak. A vasúti tisztképzés i. m. 90.

⁷³ *Karády Viktor*: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon 19–22. In: Iskola és társadalom. Szerk. Sasfi Csaba. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg. 1997.

elő.⁷⁴ A magántanulók számára csak a 10 forint beiktatási díj fizetése volt kötelező. Tandíjmentességet szegénység révén igényelhettek az arra rászorultak, azonban a szegénységi bizonyítvány bemutatása mellett indokolniuk kellett vagyontalanságuk okát. Ennek köszönhetően vagy félig, vagy teljesen elengedték a tandíjat. Teljesen elengedték, ha jó, illetve jeles érettségivel rendelkezett a hallgató. A 17. § alapján, ösztön- és segéddíjakat az igazgató állapíthatott meg.⁷⁵

Az 1887–1888-as évfolyamon nincs tandíjelengedés a rendes és rendkívüli tanulók között, csak ezt követően. A teljes tandíj elengedése sem volt jellemző, a kedvezményes tandíj fizetése azonban már 33 főt érintett. A tandíj elengedésének összege 10 és 40 forint között oszlott meg. A 33 hallgatónál abszolút többséget egyik foglalkozás sem alkotott.

Összegzés

A Vasúti Tisztképző Tanfolyam megszervezése eleget tett a felmerülő igények kielégítésének, miszerint a végrehajtó szolgálatot teljesítő alkalmazottak szakképzettsége biztosítva legyen a vasúttársaság keretein belül. A tanfolyamon való részvételnek felvételi követelményei voltak, melyeknek egyike a megfelelő iskolai végzettség volt. Szigeti János munkája alapján a középiskolai végzettség volt a legmegfelelőbb a vasútnál való alkalmazáshoz, az érettségi után számukra is továbbtanulási lehetőséget nyújtott a tanfolyam, melyet az anyakönyvekből származó információk is alátámasztottak. (A hallgatók 94,11%-a rendelkezett a végzettséggel.) Azonban 1889 után, a kinevezéshez a tanfolyam teljesítése még a felsőfokú végzettséggel rendelkezők számára is nélkülözhetetlen volt. A felsőfokú végzettség azonban nem volt magas arányú a hallgatók között (3,15%). Alapfokú iskolai végzettséggel a hallgatók elenyésző része rendelkezett (0,79%). Számukra a felvételi kritérium teljesítésének sikertelensége miatt külön miniszteri engedéllyel tett felvételi vizsga volt kötelező.

A származási íveken az apa, illetve gyám foglalkozását is feltüntették, amelyből vizsgálunk lehetett a leendő alkalmazott származását, a vasutasok esetében az önrekrutáció jelenségét is. Az 1900. évi népszámlálás foglalkozáscsoportosítását alkalmazva az egyik legösszetettebb foglalkozáskategóriáknak a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés, illetve a polgári és egyházi közszolgálat és úgynevezett szabadfoglalkozások bizonyultak, amelybe a hallgatók többségének gyámja, édesapja sorolható. Az előbb említett kategóriába tartoztak a vasutasok is (6,16%), kiknek édesapja, gyámja nem alkotott homogén társadalmat a vasutakon belül, hiszen az éjjeli őrtől (szolgai beosztás) a MÁV-igazgatóig (hivatalnoki beosztás) helyezkedtek el a vasúti ranglétrán.

⁷⁴ Vasúti és Közlekedési Közlöny. 1887. évfolyam. 133.

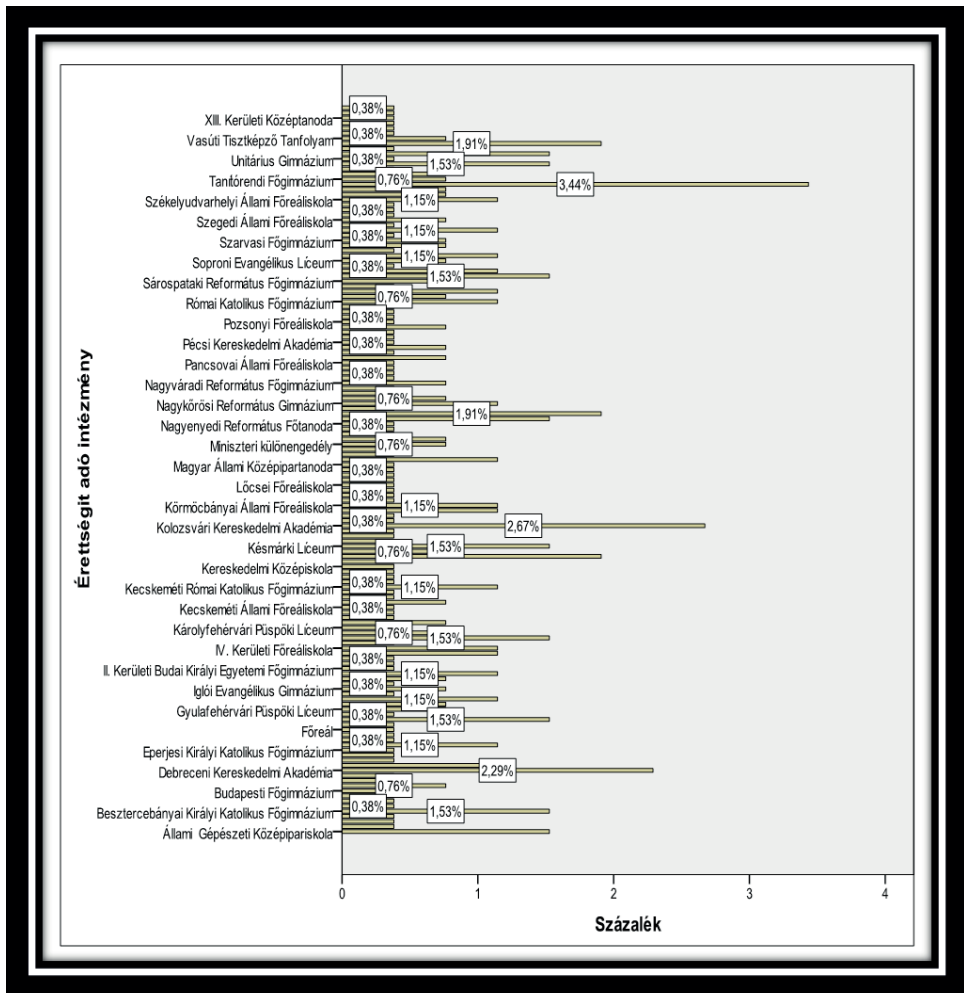
⁷⁵ Magyarországi rendeletek tára. 1887. 2116–2118, illetve 2222.

A legtöbb hallgató gimnáziumi érettségivel rendelkezett, amely felülreprezentált volt a tanfolyamon minden foglalkozáskategóriából származottnál az országos átlaghoz képest, többségük a római katolikus felekezethez tartozott. Ellentétben a reáliskolai végzettséggel, amely a kategóriák vizsgálatánál alulreprezentáltságot mutatott. A két középfokú iskolai végzettséggel rendelkező hallgatók, a tisztizságt tett hallgatók mellett, felmentést kaptak a felvételi vizsga letétele alól. Az oktatás ugyan nem volt ingyenes, de próbálták a szegényebb hallgatók számára is lehetővé tenni a tanfolyam elvégzését, például a segédegylet létrejöttével.

Mellékletek

Iskolai végzettség	Százalékos arány (%)	Hallgatók száma (fő)
Gimnáziumi	56	141
Reáliskolai	21	53
Kereskedelmi	13,9	35
Akadémiai	1,2	3
Tanodai	1,2	3
Polgári	0,8	2
Líceumi	2	5
Középiskolai	1,6	4
Hadapródi	0,4	1
Nem vonatkozik az adott személyre	2	5
Összesen	100	252

1. ábra A hallgatók iskolai végzettségének megoszlása

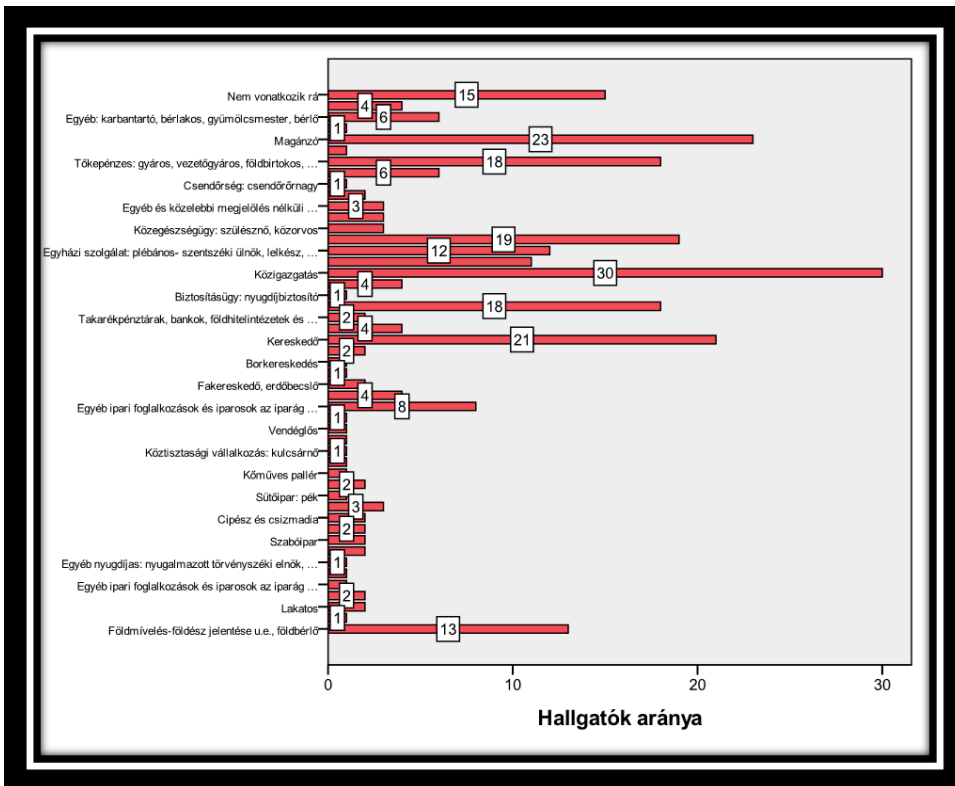
2. ábra A hallgatók megoszlása érettségisít adó intézmények között

	Római katolikus	Görög katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Be nem sorolható, nincs feltüntetve	Összesen
Gimnázium	72	4	17	16	2	26	1	3	141
Reáliskola	28	1	1	6	0	16	0	1	53
Kereskedelmi	17	0	1	10	0	6	1	0	35
Akadémia	1	0	0	0	0	2	0	0	3
Tanoda	2	0	0	1	0	0	0	0	3
Polgári	2	0	0	0	0	0	0	0	2
Líceum	2	0	2	0	0	1	0	0	5
Középiskola	1	0	0	0	0	3	0	0	4
Hadapród	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Nem vonatkozik rá	4	0	0	0	0	1	0	0	5
Összesen	129	5	21	34	2	55	2	4	252

3. ábra Az iskolai végzettség szerinti felekezeti megoszlás

	Százalékos arány (%)	Apa/ gyám (fő)
Östermelés	7,9	23
Bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel, közlekedés	30,1	88
Polgári és egyházi közszolgálat és ügynevezett szabadfoglalkozások	27,7	81
Véderő	0,7	2
Nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok és magánzók	15,4	45
Foglalkozásnélküliek és ismeretlen foglalkozásúak	2,8	8
Nincs feltüntetve	8,9	26
Olvashatatlan	1,4	4
Nem vonatkozik rá	5,1	15
Összesen:	100	292

4. ábra Apa/gyám foglalkozáskategóriák százalékos megoszlása

5. ábra Apa/gyám foglalkozásának megoszlása

„JELENTÉS A VALLÁSSAL KAPCSOLATOS TÖMEGNEVELŐ MUNKA HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL”

A VALLÁSOS VILÁGNÉZET ELLENI ESZMEI HARC FEJEZETEI HEVES MEGYÉBEN (1958–1964)

GÁL MÁTÉ

A Magyar Szocialista Munkáspárt egyházpolitikája az 1956-os forradalom után eleinte a restaurációs és a sztálinista elemektől sem mentes arculatot hordozta magán. A párt koncepciójában 1958-ra változások mutatkoztak. Az újonnan felbukkanó „nemzeti egységet” hangsúlyozó népfrempolitika előrevetítette az egyházpolitika alakulását is. Az 1958-ban keletkezett párthatározatok nyomán a sztálinista elemek helyett előtérbe kerültek az állam és az egyház viszonyának konszolidálását célzó elvek. A Politikai Bizottság határozatai élesen különválasztották a „klerikalizmus” és a „vallásos ideológia” elleni harcot. A PB 1958. június 10-i határozatának rövid alapvetése az volt, hogy az egyházak a szocializmus időszakában még hosszú ideig létezni fognak, ezért az együttműködés „szükséges” és „lehetséges” az állam és az egyházak között. Az egyházi reakció viszont politikai ellenség, tevékenysége az állami és társadalmi rend megdöntésére irányul, így az ellene folytatott – adminisztratív módszerektől sem mentes – harc a „szocialista hatalom megvédéséért folytatott harc”.¹ A határozat külön foglalkozott a vallással, mint ideológiával, s az ateista értékrendet preferáló „türelmes, körültekintő” nevelőmunkával. Az adminisztratív módszerek ebben az esetben tehát mellőzendők voltak. A direktíva szerint a küzdelem során abból kell kiindulni, hogy „amilyen mértékben terjed a dialektikus materialista világnézet, ugyanolyan mértékben szorulnak háttérbe a különböző más világnézetek, közöttük a vallásos világnézet is”. A párt eszköztárát a materialista világnézetet propagáló természettudományos ismeretterjesztő előadások jellemezték, amelyeket az iskolák, kiállítások, rádióműsorok, s filmek stb. segítségével szolgáltattak meg. A hivatalos ideológia egyedüli, tudományos és haladó voltának artikulálása tehát az agitációs metodika lényeges részét képezte.² A kádári egyházpolitika fő krédója a két pó-

¹ *Köbel Szilvia*: „Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak. Bp. 2005. 132.

² *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. II. Bp. 2005. 1003.

lus ellen viselt harc, amely különböző módszereket alkalmazott, de alapvetően az egész rezsim vallással kapcsolatos hozzáállását fémjelezte.

Jelen tanulmányomban az említett két pólus közül a vallásos ideológiára fogok koncentrálni. A vallásos világnézet elleni „türelmes eszmei harc” megvalósulásának kezdeti aspektusait Heves megye 1958 és 1964 közötti történetén keresztül szeretném szemléltetni. A lokális példa és az általam kijelölt időkeretet lefedő forrásapparátus³ segítségével egyfajta mélyfúrást kísérek meg. Az esszé így rávilágíthat az államszocialista egyházpolitika országos rétegek alatt megbúvó esszenciájára.

A problematika kiindulópontja tehát a Politikai Bizottság 1958. június 10-ei határozata, amellyel szerves összefüggést mutat a vallásos világnézet elleni harc és a vallásos tömegek közötti felvilágosító valamint nevelőmunka terén a PB 1958. július 22-ei határozata. A pártbizottság – egyebek mellett – felhívta a figyelmet az egyházakkal történő pozitív, de átmenetinek tekinthető együttműködésre. Az átmeneti együttműködés során a vallásos világnézet ellen harcolni kell a „marxizmus-leninizmus fegyvereivel[...] mindaddig, amíg a vallásos világnézet az emberek tudatából el nem tűnik”. Az egész nép szocialista átnevelése azonban nem sértheti a hívők vallásos érzületét és a vallásgyakorlás szabadságát. A vallás tehát magánügy, kivétel a párt és tagjai számára.⁴ A határozat arról nem szólt bővebben, hogy konkrétan mit kell érteni a „klerikális reakció”, az egyházon belüli politikai reakció alatt.⁵ Ellenben tiszta definíciót próbált alkotni a vallásos ideológiáról. „Vallásos világnézet alatt az összes egyházak és vallási szekták által terjesztett idealista nézetek összességét értjük, amelyek a természet és a társadalom jelenségeit fantasztikus, emberfeletti és misztikus tulajdonságokkal ruházzák fel.” Hasonlóan a korábban deklarált célokhoz a dokumentum a következőket vizionálta: „a tudományos előrehaladás, a természet- és társadalomtudományok, valamint a gondolkodás területéről fokozatosan kiszorítja a vallás misztikus, tudománytalan tanításait, s ezáltal megszünteti a vallás szellemi alapjait – a tudatlanságot”.

³ A tanulmányban a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának vonatkozó forrásaira hivatkozom. Az időkeret azért alakulhatott így, mert az általam kutatott időszak (1956–1972) vallásos világnézet ellen folyó harccal kapcsolatos dokumentumai e hét éves periódus esetében maradtak fenn a legösszefüggőbbben. Mezey András 2010-ben megjelent munkája hasonló munkamódszerekkel dolgozik. Bővebben: *Mezey András: Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében az 1960-as években.* In: *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban.* Szerk. Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László, Bp. 2010. 329–361.

⁴ *Köbel Sz.:* Oszd meg. i. m. 133–134.

⁵ *Gergely Jenő:* Katolikus egyház, magyar társadalom. 1890–1986. Bp. 1989. 156–157.

Az eszmei harc és felvilágosítómunka azonban „hosszadalmas évtizedekig tartó folyamat, s szívós, kitartó munkát és türelmes módszereket igényel”.⁶

A megyei iratapparátus segítségével minden nagyobb akadályával és sikerével együtt jól leírhatóvá válik az ateista kampány és az „eszmei harc” mechanizmusa. Az ateista és antiklerikális propagandamunka helyzetét taglaló iratok a megyei szintről történő felfelé, tehát az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálynak tett jelentéseket, illetve a megyei tanácsról lefelé a járásoknak és városoknak tett utasításokat, s azok beszámolóit tartalmazzák. Az említett forrásokon kívül az egyes társadalmi szervezetek és tömegmozgalmak,⁷ emellett az állami társadalmi szervezetek,⁸ az oktatási intézmények⁹ és végül a sajtó¹⁰ jelentései is tovább élesítik a propaganda lokális szintű képét.¹¹ A társadalmi szervezetek pártirányítás alatt álltak, de nem rendelkeztek állami hatósági jogosítványokkal. Az említett jogkör nélkül is nagy hatást tudtak kifejteni a társadalomra, ugyanis a politikai mechanizmusnak ez a része állt a legközelebb az állampolgárokhoz. A Hazafias Népfrontot (HNF) 1954-ben hozták létre a párt szövetségi politikájának megvalósítása céljából. A HNF kiemelt tevékenysége volt az egyházi vezetők, papok

⁶ Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás i. m. 1008–1009.; Az 1958 nyarán készült PB határozatokhoz okvetlenül hozzá kell tennünk, hogy a párt egy kisebbségben lévő része köztük a Politikai Bizottság egyes tagjai nem tartották helyesnek az új egyházpolitikai taktikát, hanem a korábbi, keményebb gyakorlat folytatását látták szükségesnek. Ez a fajta vélemény bizonyos félelmekből fakadt, amelyeknek az alapja abból eredeztethető, hogy az új egyházpolitika hosszútávon veszélybe sodorhatja a végső célt: az egyházak és a vallás totális felszámolását. A régi egyházpolitika hívei ugyan 1958 után kisebbségbe szorultak, de befolyásuk nem szűnt meg teljesen. Véleményüket azonban inkább a klerikális reakció ellen folytatott politikai-adminisztratív harc terén tudták érvényesíteni. Bővebben: *Fejérdy András*: Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Bp. 210. 144–145.

⁷ Hazafias Népfront Heves Megyei Bizottsága, Szakszervezetek Heves Megyei Tanácsa, Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Heves Megyei Bizottsága

⁸ Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Heves Megyei Szervezete

⁹ Pedagógiai Főiskola

¹⁰ Népújság

¹¹ A július 22-ei határozat irányelveként deklarálta, hogy a tudományok, a tudományos materialista világnézet terjesztése minden állami iskola, az összes egyetemek és főiskolák, minden állami kulturális-felvilágosító intézet feladata. Az állam a tudományos materialista világnézet terjesztésében segítséget nyújt „a társadalmi szervezetek és intézmények részére is, biztosítva mindenekelőtt a tudományos materialista világnézet terjesztésének teljes szabadságát”. *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás. i. m. 1010.

bevonása a politikai életbe. A HNF Országos Tanácsa mozgalmi és tömegpolitikai osztályán egyházpolitikai referens dolgozott, akinek a feladatai közé tartozott az egyházi személyek politikai befolyásolása, az egyházi tömegbefolyás ellensúlyozása. A szakszervezetek egyfajta kapcsolatteremtő szervként funkcionáltak a párt és a tömegek között. Kettős feladattal rendelkeztek, amely egyrészt a munkáshatalom erősítésében, másrészt a dolgozók szocialista nevelésében mutatkozott meg. Utóbbi következtében a szakszervezeteknek nagy szerep jutott a vallásos világnézet elleni harcban, hiszen a munkakörökbe tartozott a dolgozók szakmai, politikai, erkölcsi és kulturális fejlődésének egyengetése. A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) 1957 és 1989 között szervezetileg független, de a párt által irányított egységes politikai tömegszervezetként jelent meg, amely kizárólagos módon szervezte az ifjúság életét. A Titkárság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal (TIT) közösen dolgozta ki a fiatalokra vonatkozó nevelőmunka koncepcióját. A KISZ KB agitprop osztálya mellett ateista munkaközösséget hoztak létre. A munkakörök igen eredményesnek bizonyultak az ifjúsági ünnepek (KISZ-esküvők, névadóünnepek) szervezésében. A felvilágosító és nevelőmunka megvalósításában kiemelkedő feladat hárult mindazokra a szervezetekre, intézményekre, amelyeknek nem volt államigazgatási, sem politikai ügykörük, azonban lehetőségük adódott az embereket – nem hatalmi szóval – megközelíteni. A TIT által szervezett előadásoknak, filmvetítéseknek és színházi programoknak az antiklerikális filmek és darabok segítségével a vallásellenességet kellett viszhangozniuk. A közoktatásban elsődlegesen a pedagógusok marxista képzését sürgették. Az általános iskolai és középiskolai új tankönyvekkel a világnézeti következtetések propagálását fokozták, s az osztályfőnöki órák tematikájában is megjelentek az ateista elemek. A felsőoktatásban az egyes szakágak számára is kidolgoztak bizonyos világnézeti nevelési programot.¹² Külön ki kell emelni az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH)¹³ mint a mindig aktuális egyházpolitikai irányelvek végrehajtó szervét. Megyei szinten a hivatal vidéki munkatársa a beszámolóiban gyakran kitért a vallásos világnézet ellen folyó eszmei harc lokális

¹² *Köbel Szilvia*: A pártállam strukturális eszköztára az egyházpolitika szolgálatában. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2010. 206–212.

¹³ Az ÁEH 1951–1989-ig állt fenn és jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az 1956 végén történő állami szervek körében végbemenő átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, erre az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Bővebben: *Köbel Sz.*: *Oszd meg*. i. m. 60–91. *Köpeczi Bócz Edit*: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Bp. 2004. 14–18.

eredményeire és hiányosságaira. 1957 után az ÁEH egyházügyi főelőadója a fővárosi és tanácsi Végrehajtó Bizottságok mellett tevékenykedett, munkája röviden az állami direktívák minél gördülékenyebb megvalósulásának biztosításában nyilvánult meg.¹⁴ Heves megyében 1954 és 1969 között a tisztséget Borai Emil látta el, aki végzettségét tekintve általános iskolai tanár volt.¹⁵

A megyei főelőadó már egy 1958. január 18-ai beszámolójában – még a határozatok megjelenése előtt¹⁶ – a következőket írta: „ún. felvilágosító munka inkább elméletben szerepel, ha így is szerepel”. Borai Emil az „ellenforradalom” óta a vonalon bekövetkezett dermedtségről adott hírt. „Sok pedagógus – helytelenül – arra hivatkozik, hogy „nem akarja a vallásos meggyőződést megsérteni” – vagyis még félnek, mások pedig holmi felsőbb szempontokat várnak, ill. ha már a könnyebb adminisztratív utat nem használhatják, a nehezebb utat elkerülik.” A „forradalmi szellemű pedagógusok” az egyéni felvilágosító munkán túli általános elveket hiányolják – tette hozzá Borai. Tehát az 1958-as egyházpolitikai irányelvek hiányában az antiklerikális és ateista nevelés Heves megyében elmaradott szinten stagnált, s a pedagógusok javarésze is – ha tehette – kerülte a kérdést. A főelőadó, illetve az úgynevezett forradalmi gondolkodású pedagógusok a szocialista erkölcsstan és az egyházi ünnepek kapcsán megjelenő „szocialista tartalom”, ha úgy tetszik egységes direktívák igényével álltak elő.¹⁷

Az 1958-as határozatok végrehajtásának folyamatával kapcsolatban Putnoki László az MSZMP Heves Megyei Végrehajtó Bizottságának (VB) I. titkára és Dorkó József az MSZMP Heves megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztály vezetője kért felvilágosítást 1959. november 11-i keltezéssel a járási és városi VB titkáraitól november 25-ig. A beszámolóknak érintenie kellett a lokális társadalom különböző rétegeinek valláshoz való viszonyát, különös tekintettel az üzemi munkásságra, a parasztságra és az értelmiségre. A nemek szempontjából lényeges volt a nők helyzete, illetve a kor tekintetében az ifjúság világnézeti állása. Az értelmiséget a dokumentum műszaki értelmiségre, orvosokra és pedagógusokra, régi és új értelmiségre bontotta. A hittanra történő beiratkozás kvantitatív

¹⁴ Lukács Miklós: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951–1989 között. Vallástudományi Szemle 9. (2013) 165–166.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) MSZMP Heves Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései (22.3). 16. doboz 1967. 10. 10. – 1968. 06. 18. Végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve 1968. április 9.

¹⁶ Az ún. „természettudományos világnézeti nevelés” és a „marxista-leninista nevelés” igénye már korábban, 1949-től megjelent. A Magyar Dolgozók Pártja egyfajta konkurenciát óhajtott támasztani „az egyházi reakció világnézetei befolyásával” szemben. Bővebben: *Köbel Sz.*: Oszd meg. i. m. 117–118.

¹⁷ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Összefoglaló jelentés, Eger, 1958. január 16.

mutatói mellett a járásoknak és városoknak külön helyzetelemzést kellett adniuk „a babonás előítéletekről” is. A párton belüliek körében érzékelhető ateista és antiklerikális propaganda tapasztalatai is megkülönböztetett figyelmet kaptak. Az imént említett témakörökön kívül a dokumentum tartalmazott néhány alpontot is. A mi szempontunkból relevánsnak mutatkozik a harmadik alpont, amely a hitélet és az egyházi tömegbefolyás megyei társadalomra gyakorolt hatásáról kért helyzetjelentést.¹⁸ A forrásban használt fogalmi keret tisztázása végett fontos hozzátenni, hogy a dokumentum a „két osztály egy réteg” politikai–ideológiai indíttatású szemlélet statikus társadalomképét alkalmazta. Eszerint a magyar társadalom három csoportra tagolódik: munkásosztály, szövetkezeti paraszti osztály és a szövetséges értelmiségi réteg. Ez olyan társadalomkép volt, amely figyelmen kívül hagyta a társadalom sokféleségét, a társadalmi mozgások összetettségét.¹⁹

A lokális beszámolók alapján végül a megyei VB és az Agit. Prop. Osztály 1959. december 2-án megküldte jelentését az MSZMP Központi Bizottság Agit. Prop. Osztálya felé. Az állami és megyei direktívák mihamarabbi megvalósítása érdekében a megyei Agit. Prop. Osztály mellett létrehozott munkacsoport – amely már a határozat megjelenése előtt megalakult – hivatott foglalkozni a felvilágosító- és meggyőzőmunka koordinálásával „a párton belüli és párton kívüli tömegek között a tömegszervezetek bevonásával, egységes terv alapján”.²⁰ Az Agit. Prop. Osztály a VB 1959. április 7-i és a jelentés után napvilágot látott 1961. március 1-jei határozata alapján szervezte meg a megyében folyó ateista és antiklerikális propagandamunkát.²¹ Az úgynevezett „vallásos befolyás” az eddigi tanulságok alapján rétegenként differenciált módon jelentkezett a lakosság köreiben. „Egy kisebb rész fanatikus templomjáró istenhívő, egyrésze a legnagyobb, időnként jár szertartásokra.” Összességében azonban a funkcionáriusok pozitív fejlődést diagnosztizáltak a népesség esetében, s ezt javarészt a propaganda és a meggyőzés pozitív hozadékának tudták be, hiszen segítségével egyre többen jöttek rá, „hogy

¹⁸ A jelentések közül az Eger járás, Gyöngyös járás, Hatvan járás, illetve a Gyöngyös és Hatvan városokból érkezettek találhatók meg a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára állományában. – HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete.

¹⁹ *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 23.

²⁰ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 1.

²¹ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, a megyei VB és az Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 9.

a vallásos nézetek a kizsákmányoló osztályok érdekeit védik” – indokolták a helyzetjelentést.²²

A láttelep társadalmi rétegekre lebontott képe változatos arculatú. Az elvárások a munkásosztály szempontjából teljesültek a legbiztatóbban. „A törzsmunkások jelentős része nemcsak hogy nem jár el vallásos egyházi szertatásokra, de nem is hisz az egyház tanításaiban.” Az előbbi tendencia javarészt a városokban élő munkáscsaládok háztartására volt érvényes. A nők jelentős része került a templomba járást, a gyermekek pedig a hittanórákat. A munkástársadalom fele azonban különböző községekből járt be az üzemekbe dolgozni. Körükben sokkal markánsabban jelent meg a vallásosság, s az asszony, illetve a gyermekek hitgyakorlása. Nagy a kontraszt ilyen téren a vasút és az állami gazdaságok, illetve gépállomások alkalmazottai között. Míg a MÁV alkalmazottak esetében erősnek mutatkozott a hithez való ragaszkodás, addig az utóbbi két csoport ezt a fajta viselkedésmódot kezdte elhagyni. A propagandamunka hatékonyságán nagy csorbát ejtett a már említett – leginkább az állami gazdaságok és a gépállomások tekintetében észlelhető – kétlaki életmód. Az emberek állandó mozgása következtében nehezen éri őket utol az „antiklerikális tanítás”, „akár az üzemben, akár a községben”.²³

A parasztság berkein belül még élesebb elkülönülések mutatkoztak. A dokumentum különbséget tett az egyéni parasztság, azon belül a középparasztság, ezen kívül az új és régi tsz-parasztok között. Az egyház jellemzően az egyéni parasztságra és a középparasztságra gyakorolta a legnagyobb hatást. „A legtöbb templombajáró, egyházi esküvő, keresztelő, temetés náluk tapasztalható. Az egyházi adót is főleg a parasztság fizeti. Nem beszélve arról, hogy közöttük van lehetősége a papnak sokszor még illegálisan is különböző címeken gyűjtésre. Az egyéni paraszt szülők iratják be legtöbbször hittanra a gyermeküket. A középparasztokból és kulák személyekből tevődnek ki az egyháztanács tagjainak nagyrésze is. Mindezt a régi kiváltságokért, az elsőpadért, vagy a pap barátságáért teszik.” A mezőgazdasági társadalom termelőszövetkezetekben tevékenykedő hányadánál sem beszélhetünk az ateizmus térhódításának mezején jelentkező egyöntetű sikerről. A kettősség oka a következő: az úgynevezett új tsz-parasztok 60–65%-a még vallásos, ezzel szemben az idősebbeket leszámítva a régi tsz-parasztok „jelentős része azonban már kivonta magát az egyház befolyása alól”. Ennek tükrében a párt dokumentum a jövőre nézve egyik legjelentősebb feladatként a parasztság körében folytatott nevelőmunkát határozta meg.²⁴ A vidéki helyzet azonban még 1963-ban sem volt kielégítő, a felvilágosító propaganda a vártnál alacsonyabb határfokon

²²HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 1.

²³Uo. 2.

²⁴HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 2.

működött. Borai Emil megyei egyházügyi főelőadó a nevelőmunka olykor lanya ha intenzitása és a parasztság vallásos identitása mellett a vidéki papság változó aktivitását tartotta felelősnek a zavarokért. Azokon a településeken, ahol agilis és fiatalabb plébánosok székeltek, az agitáció is kevesebb eredménnyel kecsegtetett.²⁵ Végül a parasztságról készült esettanulmány eredményeit összevetve az értelmiségével azt tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi esetében a propaganda sokkal nagyobb sikert ért el falun, mint városban, ám az idősebb generáció itt is komolyabb bonyodalmat okozott.²⁶ Ez a tendencia azzal magyarázható, hogy a vidéki értelmiség egy markáns hányadát a pedagógusok tették ki, s a forradalom leverése után jellemzően ők kerültek először a vallásellenes manipuláció célkeresztjébe. Ráadásul esetükben beszélhetünk talán – a fiatalok mellett – a legkonzekvensebb vallásellenes befolyásolásról.

A munkások és a parasztok ateista felvilágosító nevelését elsősorban a Szakszervezetek Heves Megyei Tanácsa végezte. A szakszervezetek megyei elnöksége az 1958. július 22-i határozat értelmében célul tűzte ki az „ateista propaganda megjavítását”. A megyei szintű értekezlet után a területi bizottságok titkári üléseken speciálisan foglalkoztak az egyes szakmák dolgozóinak ateista képzésével.²⁷ A Szakszervezetek Heves Megyei Tanácsa az agitációt két eszköz segítségével kívánta megvalósítani. Az egyik a szakszervezeti bizottságok, kulturális bizottságok és kulturális otthonok mozgósításával rendezett tudományos ismeretterjesztő 15–20 alkalomból álló előadássorozat megindításában érhető tetten. A tematika ebben az esetben vegyesnek mutatkozott. A szakmai, politikai, földrajzi, történelmi, csillagászati, egészségügyi és ateista témájú prezentációk láthatóan nem minden esetben bírtak kifejezett vallásellenes mintázattal. A színes paletta feltehetően a munkások és parasztok egyszerűbb toborzását szolgálhatta. A másik szakszervezetek által – is – koordinált rendezvény az úgynevezett munkás akadémia volt, amely 1961-ig 32 vállalatnál indult meg. Az ismeretterjesztő előadásokhoz hasonlóan ebben az esetben is 15–20 alkalmas és nem direkt módon megvalósuló ateista oktatásról beszélhetünk. Az indirekt nevelési metodika a türelmes taktika részét képezte. A parasztság körében a vallás különösen kényes témának számított, ehhez a jelenséghez alkalmazkodva az agitációnak kerülnie kellett a radikálisan vallásellenes színezetet. Tisztán ateista, vagy ateista tartalmú felszólalások hangzottak el például a Hatvani Cukorgyárban, az egri Dohánygyárban, Tanácsépí-

²⁵ MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. 1963. III. negyedévi összefoglaló

²⁶ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 2.

²⁷ Az országos szervezetek közül a jelentés külön kiemelte az Építők, az Élelmezéssipari Dolgozók Szakszervezeteinek Szövetsége (ÉDOSZ), a Mezőgazdasági, Erdészeti, Élelmiszeripari és Vízügyi Dolgozók Szakszervezete (MÉDOSZ) Területi Bizottságait.

tőipari Vállalatban és Megyei Kórházban, a Mátravidéki Fémművekben, a hevesi, kompolti és füzesabonyi Állami Gazdaságban, bányásztelepülések közül Recskén és Petőfibányán. A felsorolt eszköztáron kívül a szakszervezeti bizottsági titkárok is jelentős politikai befolyásoló tényezőként jelentkeztek. A titkárok szándékosan próbálták a termelési tanácskozások, szakszervezeti taggyűlések vitáit a vallásos világnézet elleni propaganda irányába terelni. A káderek sokszor személyes beszélgetésekkel eszközölték ki, hogy a szülők elforduljanak a gyermekek vallásos nevelésétől, s ezzel útját állják az otthoni vallásos szocializáció kibontakozásának.²⁸ A TIT Heves Megyei Szervezete 1961-re több kulturális szerződést is kötött bizonyos üzemekkel és intézményekkel. A társulat beleszólhatott a tematikába, illetve az előadókat is a TIT delegálta. A szerződések segítségével elérték, hogy egyes üzemekben és intézményekben kizárólag ateista és antiklerikális témájú tudományt népszerűsítő előadások kapjanak helyet. Összegezve: a hatvanas években a szakszervezetek és a TIT megyei apparátusa koherens szerepet vállalt a munkásság és parasztság világnézeti nevelésében.²⁹

A pedagógusok köre abban a tekintetben kiemelkedett az értelmiség soraiból, hogy a megyei beszámoló egyfajta sikertörténetnek aposztrofálta helyzetüket. A felmérések járasonként 3–6 főre tették azoknak a számát, akik még eljártak templomba, ez az arány városon azonban valamivel magasabbnak mutatkozott. 1956 után a pedagógusok képezték az agitáció fő célcsoportját. A szervezett agitáció célja az volt, hogy a rendszeres előadásokon és személyes találkozókon megszerzett információk és „tudásanyagok” a pedagógusokon keresztül végül a fiatalok felé áramolhassanak tovább. A helyzet ebben az esetben sem teljesen egysíkú. A vallás elleni harc az oktatáson belül, hasonlóan az ötvenes évekhez, néhány tanár számára még mindig kényes és kellemetlen feladatnak ígérkezett.³⁰ A pedagógusok soraiban diagnosztizált siker mögött másrésztől meghúzódott egy másik, az egyházpolitika jellegéből következő tényező is. A „türelmes magatartás” keretein belül megfogalmazott ideológiai küzdelemből adódóan a törvényes keretek betartása esetén vallásos világnézete miatt senkinek sem esett bántódása. A gyakorlat-

²⁸ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, A Szakszervezetek Heves Megyei Tanácsának jelentése az ateista és antiklerikális propagandamunka helyzetéről, 1961. szeptember 11.

²⁹ A TIT Heves Megyei Szervezete szerződéses viszonyban állt pl. a gyöngyösi Váltó és Kitérőgyárral és SZTK-val. – HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Heves Megyei Szervezetének jelentése a vallással kapcsolatos tömegnevelő munka helyzetéről és feladatairól, 1961. február 7.

³⁰ A jelentésben például a következőt olvashatjuk: „vannak olyanok is, akik azt tartják, hogy az ateista propaganda a párt feladata és nem a földrajz, biológia és már tanároké” – HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 2.

ban azonban vallásosnak lenni számos pályán hátrányt, nem egy esetben kizáró okot jelentett.³¹ A pedagógusokkal kapcsolatban tehát szem előtt kell tartanunk, hogy mivel ők jelentették a nevelés magját, a nyílt vallásosság esetükben különösen kényes témának számított a pártállam szempontjából.

A produktívabb nevelőmunka érdekében a Pedagógus Szakszervezet és a Megyei Művelődési Osztály közös felvilágosítómunkát végzett Heves megyében. Egyfelől szervezeten működött a pedagógusok ideológiai síkon történő állami oktatása. A tematika foglalkozott a marxizmus–leninizmussal, dialektikus történelmi materializmussal, a munkásmozgalom történetével, politikai gazdaságtannal és a filozófia történetével. A pedagógusok részvétele az említett előadás-sorozaton azonban nem tekinthető százszázalékosnak. Akik nem jártak állami ideológiai oktatásra, külön ateista jellegű előadásokon kellett megjelenniük.³² Az egri Pedagógiai Főiskola³³ Világnézeti Nevelési Bizottsága által készített, az MSZMP Heves Megyei Bizottsága Agit. Prop. Osztályának küldött 1961. február 9-ei jelentése az intézményben tanító pedagógusok világnézeti nevelésében egyfajta kettős célt nevezett meg. „Abból a felfogásból indulunk ki, hogy az ateista meggyőződés még nem minden”, a bizottság tehát az elméleti agitáción kívül a gyakorlat jelentőségére hívta fel a figyelmet, hiszen a „világnézeti tartalom politikai gyakorlatban realizálódik”. A főiskola nagy gondot fordított a „vallásos és nacionalista nézetek elleni harcra”. Az oktatógárda köreiből a marxista–leninista

³¹ *Rajki Zoltán*: Az állam és az egyházak kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. Egyháztörténeti Szemle 3. (2002) <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm> Letöltve: 2014. 04. 07.

³² A dokumentum a tematikából külön kiemelten közölt bizonyos előadástémákat pl.: A vallás és tudomány, Az isteni célszerűség, Az egyház és tudomány, Az Ószövetségtől a dogmákig, A vajúdo egyház I-II. HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, A Szakszervezetek Heves Megyei Tanácsának jelentése az ateista és antiklerikális propagandamunka helyzetéről, 1961. szeptember 11.

³³ A Pedagógiai Főiskola 1948. június 1-jén került megalapításra Debrecenben, majd 1949. október 8-án Egerben kezdte meg és folytatta működését. A felsőoktatási intézményekről szóló 1962. évi 22 sz. tvr. értelmében az elnevezése Egri Tanárképző Főiskola névre változott. Az Egri Tanárképző Főiskola elnevezéséről szóló 1969. évi 35. sz. tvr. alapján Ho Si Minh, a főiskolákról szóló 1048/1990. (III. 21.) MT határozat alapján Eszterházy Károly nevét vette fel. Az Eszterházy Károly Főiskola Alapító Okirata, Bp. 2009, 2.

tudományos tézisek³⁴ – sokszor még hiányos – elméleti adaptációjának praktikus okai voltak, hiszen így később a hallgatók is „tudatos nevelőmunkában” részeselehettek. A hatékonyságot a Világnézeti Nevelési Bizottság nevelőtestületi szakmai és módszertani vitákkal próbálta fokozni.³⁵

A pedagógusokkal szemben, akiket a kötelező munkahelyi oktatásokkal könnyebben sikerült bevonni a propagandagépezetbe, az ügyvédek és az orvosok a nehezebben megközelíthető csoportokat alkották. Érthető módon az orvos és ügyvéd hivatásúak gyermekei így egyszerűbben adaptálták a vallásos tradíciókat. A műszaki értelmiség viszont sokkal gördülékenyebben szakított vallásos nézeteivel. A szellemi munkát végzők szinte egészéről kijelenthető azonban a rejtőzködés, a nyílt vallásosság gyakoribb elhagyása, de a hit értékeinek továbbélése a zárt családi környezetben.³⁶

Az ifjúsági tömegnevelő munka sikerességében is döntő tényezőként merült fel a társadalmi rétegződés, a család identitása és a lakókörnyezet. A jelentés a rurális társadalom fiatalabb tagjai, elsősorban a lányok csoportjában ugyan sokszor egyre elhalványulóbb, de még rendszeres vallásgyakorlást diagnosztizált. Az értelmiségi és a polgári születésű fiatalok továbbra is mély, illetve tartalmas hitéletet éltek. Esetükben az egyházi tradíciók továbbélése a komolyabb szülői és a rokoni ráhatásnak köszönhető.³⁷ A KISZ Heves Megyei Bizottság által a megyei Agit. Prop. Osztálynak tett 1960. január 11-i beszámolója is hasonló problémákat vetett fel. Az értelmiségi fiataloknál fogatosított agitáció során a legkiemelkedőbb eredményt – pont, mint ahogy azt az idősebb generációnál is láthattuk – a műszaki és a pedagógus, illetve az agrárértelmiség soraiban értek el. A falusi fiatal férfiak és

³⁴ „A szocialista-kommunista személyiségformálás bázisát a főiskolákon előbb a szociológiát sajátos tartalommal oktatók, illetve a marxizmus-leninizmus és a pedagógia tanzékek alkották, amelyek oktatói a szovjet alapon álló pszichológiával alapozták meg a neveléstudományi tárgyak tanulmányozását.” Bővebben: *Nagy Andor*: Tanárképzés az 1980-as évek végéig. In: 50 éves a tanárképzés Egerben. Szerk. Nagy József. Eger. 1998. 73–93.

³⁵ A nevelőtestületi viták tematikájából itt szeretnék kiemelni három súlypontos témát: „1. Az egyházak politikai vonulatának alakulása a népi demokráciák fejlődése során, az apológia új formái és módszerei. 2. Vallás és nevelés, a középiskolai és általános iskola hittankönyvek kritikája. 3. A főiskolai hallgatók között végzendő nevelőmunka során jelentkező politikai, erkölcsi, stb. megfigyelések, problémák”. – HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, A Pedagógiai Főiskola jelentése az ateista nevelőmunkáról, 1961. február 9.

³⁶ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 2–3.

³⁷ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról 3.

nők ateista nevelésében komoly gátat jelentett a szülői ház és a helyi társadalom véleménye. A falusi és városi kép így nagy kontrasztot mutat. A vidéki tömegnevelés még az 1960-as évek elején is döcögősen haladt. A városi fiatalok azonban a vidéken élő társaiknál jóval fogékonyabbnak mutatkoztak a materialista előadások látogatására.³⁸ A falusi lányokkal kapcsolatban a megyei jelentés és a KISZ beszámoló is inkább felszínes indokokat talált a templomba járás jelenségére, például az új ruha bemutatását.³⁹

A fiatal generáció soraiban már az általános iskola keretein belül kezdetét vette az ateista nevelőmunka. A „haladó gondolkodású” pedagógusok és a szülői munkaközösség tagjai legfőképpen a szülőkre próbálták hatást gyakorolni. A személyes beszélgetések során megvalósuló agitáció legérezhetőbben a hittanórák ellen lépett fel. Az országos trendhez idomulva Heves megyében is állandó ütemű konzisztens csökkenés figyelhető meg ezen a téren. Az 1958–1959-es tanévben a tanulók 45%-a, az 1959–1960-as tanévben 34%-a jelentkezett hitoktatásra. Az egyházügyi előadó és a megyei Agit. Prop. Osztály 1960–1961-ben 27,9%-os részvételi igényt regisztrált, majd ez az arány 1964-re elérte a 10,5%-os mutatót.⁴⁰

A KISZ megyei szervezeti kerete beszüremkedve a középiskolás diákok ideológiai nevelésébe egyfajta duális metodikát vezetett be. Az ifjúsági akadémia a tanulók számára sokszor unalmasnak ígérkező előadások mellett a korabeli média szertárát megmozgatva film- és képvetítésekkel, illetve szemléltetésekkel indirekt és direkt világnézeti nevelést foganatosított. Az ifjúsági akadémiák mellett az ateista körök klubszerű képződményei főleg a technikumokban tanuló diákságra igyekeztek hatást gyakorolni.⁴¹ Azokat a fiatalokat, akik már elhagyták az iskolapadokat, az állami direktívák értelmében és természetesen a KISZ közbenjárásával a társadalmi ünnepek átvételére sarkallták. Erre biztosítottak alkalmat

³⁸HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, KISZ Heves Megyei Bizottságának jelentése, 1960. január 11.

³⁹HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról 3.; HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, KISZ Heves Megyei Bizottságának jelentése, 1960. január 11.

⁴⁰HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése; MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Tájékoztató jelentés az 1964–65-ös iskolai év hittanbeírásainak tapasztalatairól

⁴¹Az elsők között az egeri Közgazdasági Technikumban, illetve a gyöngyösi Mezőgazdasági technikumban jelentek meg az ateista körök. HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, KISZ Heves Megyei Bizottságának jelentése, 1960. január 11.

például a KISZ esküvők és névadók. A szervezet érzekelte, hogy versenyképesnek kell látszania az egyházi szertartásokkal szemben. Az ateista rítusok jellemzően inkább külsőségeiben, mintsem mondanivalójukban törekedtek a minőség fokozására. Heves megyében a kezdeményezés eleinte anyagi gondokkal küzdött, mivel a járási és városi tanácsi szervek nem utalták ki a megfelelő pénzüsszegeket az igényes környezet biztosításához. Ráadásul a KISZ vidéki szervezeteinek sokszor nem állt rendelkezésére a rendezvények lebonyolítására alkalmas helyiség sem.⁴²

A Pedagógiai Főiskola – nyilvánvalóan az állami elvárások hatására – kényesen ügyelt a leendő pedagógusok rekrutációjára. Az oktatóknak figyelemmel kellett kísérniük a hallgatói csoportok szociális, tanulmányi és fegyelmi ügyein kívül a diákság világnézeti fejlődését is. A főiskola és a KISZ kooperációjának égisze alatt végül létrejött a KISZ-segítő tanári kabinet. A kabinet tagjai különböző tanulói szakcsoportok mellé lettek beosztva erkölcsi, politikai és világnézeti megfigyelések céljából. Az itt szerzett tapasztalatok is fokozták a nevelőmunka produktumát. A főiskola a tudás elmélyültebb adaptációjára a marxizmus–leninizmus szemináriumokat nem számítva is külön ateista szakkört rendszeresített. A hallgatók az óra keretében különböző – ateista színezettel tarkított – vallástörténeti kérdésekkel ismerkedhettek meg. A kollégium mint a hallgatói szociális élet egyik súlypontos színtere lakói számára évenként egyszer ateista előadást rendezett. A fiatalok vallásos kérdésekről alkotott véleményét írásban feltett kérdésekkel kísérelték meg behatóbban felmérni. A kérdésekre adott válaszokat – kétségkívül a nagyobb őszinteség érdekében – nem volt kötelező névvel ellátni.⁴³

A nők csoportjában tapasztalható „egyházi befolyás” különösen a paraszti és polgári családban élőknel továbbra is erős maradt.⁴⁴ A nők és az ifjúság tendenciája olyan tekintetben átfedéseket mutatott, hogy mindkét esetben jellemzően a paraszti és polgári háztartásokban tapasztalhatóak a hitélettel kapcsolatos szokások továbbélései. A jelenség arra is bizonyítékkul szolgál, hogy a nők örökíthették tovább a „vallásos világnézet” hagyományait, s az erőteljesen jelentkező állami ateista propaganda ellenére is ők konzerválhatták a családokban az egyházi tradíciókat. A vallási szocializáció szempontjából a gyermekkor, illetve a gyermekkori neveltetés amúgy is meghatározó jelentőségű. Szántó János kutatásaiban rámutatott, hogy a társadalom vallásos háttérrel rendelkező csoportja a Kádár-korszakban képesnek mutatkozott felnőtt korára is megőrizni vallásos identitását. Országos

⁴² HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, KISZ Heves Megyei Bizottságának jelentése, 1960. január 11.

⁴³ 22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, A Pedagógiai Főiskola jelentése az ateista nevelőmunkáról, 1961. február 9.

⁴⁴ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 2–3.

szintű tendencia, hogy az 1948-tól a hatvanas évek elejéig terjedő korszakban a vallásos neveltetés aránya csökkent, de korántsem a kedvezőtlen körülményeknek megfelelő dinamikával. A hatvanas évek elejétől a hetvenes évekig azonban az erőteljesen szekularizált környezetben felnövők egyházakhoz való kötődése markáns csökkenést mutatott. Ez a folyamat karöltve jelentkezett azzal a felismeréssel, hogy nyilvánvalóvá vált a szocialista rendszer tartóssága.⁴⁵

A párton belüliek problematikája a határozat értelmében megkülönböztetett figyelmet érdemelt, hiszen számukra a hitélet nem minősült magánügynek. A párttagok közötti agitáció hatékonyabb megvalósulására a Megyei Pártbizottság mellett működő munkacsoportot hoztak létre, s ennek mintájára járási és városi instruktorokat is kijelöltek.⁴⁶ A párttagok ateista gondolkodásában az 1956-os forradalom bizonyos félreértésekhez vezetett. „Kialakult az a nézet, hogy „a vallás a párton belül is magánügy, résztvehessenek szertartásokon, lehet szentkép, kereszt a falon”. Fokozódott az egyházi esküvő és keresztelő még funkcionáriusok között is és nőtt a hittanra beíratottak száma. Emellett feltűntek a baloldali túlzók⁴⁷ is, akik nem álltak szóba a még vallásos emberekkel, akik kizárást, munkából való elbocsátást követeltek és durva ateista propagandát folytattak.” Tehát 1958 előtt egyfajta bizonytalanság fedezhető fel az egységes irányelvek hiánya miatt, s az „ellenforradalom” okozta egyházi mozgolódások végett. A határozat megjelenése után a munkabizottságok és tömegszervezetek hathatós tevékenységével megindulhatott a munka a párt megyei alapszervezetiben. Az ateista nevelés elsősorban azon párttagok körében érvényesült, akiknél várható volt, hogy gyermekeiket hittanra fogják járattatni, vagy bizonyos egyházi jellegű szokásokkal még nem történt meg az egyértelmű szakítás. A megyei, járási, városi párttervezetek visszatérő aspektusát képezte az egyházhoz való viszony témakörében kezdeményezett testületi vitasorozat. Heves megyében 1960-ra már „pozitív fejlődés” figyelhető meg a káderállomány szempontjából, azonban az 1958-as direktíva előttről örökölt „hiányosságokat” továbbra sem sikerült teljes egészében orvosolni. Az apparátus tagjai közül a vidéki és úgynevezett kétlaki életformában élők esetében – hasonlóan a pártonkívüli munkásokhoz – az egyházi menyegzők és temetések

⁴⁵ Valuch T: Magyarország társadalomtörténete i.m. 275–276.

⁴⁶ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, a megyei VB és az Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 9.

⁴⁷ A baloldali szektáns nézetek ellen történő fellépés ugyanúgy az állami irányelvek között szerepelt, mint a jobboldali opportunizmus és mindenféle megbékélés elutasítása. Bővebben: Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyházak, vallásgyakorlás. i. m. 1011.

változatlanul tradicionális hagyományként jelentkeztek.⁴⁸ A párttagok gyakorta a rokoni szálakra, s a vallásosság, illetve a „jó kommunista”, mint „pozitív tulajdonság” közti ellentmondás feloldhatóságára hivatkoztak.⁴⁹ A megyei beszámoló tartalma a vidéki káderállományban helyenként tapasztalható kilengések ellenére harmonizált a PB 1960. március 1-jei ülésén megállapítottakkal. Lényegében arról volt szó, hogy a vallásos világnézet elleni harc végrehajtásában a párton belül érték el a legnagyobb eredményt: a párt eszmei–politikai egysége megerősödött.⁵⁰

A munkásság és a parasztság kapcsán már szóba került a TIT Heves Megyei Szervezete. Külön is érdemes lehet górcső alá venni a társulat működését, hiszen a megyei tudományos népszerűsítés motorját jelentette, amely rögtön az 1958. júniusi határozat után markáns szervezkedésbe kezdett a vallásos világnézet elleni harc frontján. A TIT 1961-es beszámolójából több érdekes aspektusra is fény derül Heves megye helyzetéről. Borai Emil egyházügyi főelőadó 1958-as jelentésének mondanivalójával megegyezően a társulat megyei titkára is hasonlóan kényes témának értékelte az ateizmust, illetve az antiklerikalizmust. Pontosan úgy, ahogy a tanárok egy része a TIT munkatársai is sok esetben „óvakodtak” az egyházzellenes előadások megtartásától. Ezt a tendenciát bizonyítja, hogy mindössze 21 ateista tematikájú program került megrendezésre az 1958-as évben. Az egységes állami direktívák hatására ez a szám megyei szinten már 1959-re jelentősen megugrott, ekkor 134-et, majd 1960-ra összesen 221-et regisztráltak. „A statisztika arra is fényt vet, hogy 1958-ban még alig volt ilyen jellegű előadás vidéken. 2 kivétellel az előadásokat városban tartották. 1960-ra ez a szám /2/ 74-re emelkedett.” A TIT taktikáját képezte a nevelőmunka céljából meghirdetett oktatások fluktuációjának redukálása és az állandó hallgatógárda biztosítására a szabadegyetemi forma bevezetése. A szabadegyetemi forma nagy előnye abban jelentkezett, hogy tagdíjköteles rendezvényekről beszélünk, s így „a hallgatóságot az anyagi ok is sarkallja az előadások meghallgatására”. A tisztán ateista tagozat azonban

⁴⁸ A szertartásokon való részvételt az 1958. június 22-ei pártdokumentum kettéválasztotta, beszélhetünk ún. aktív és passzív részvételről. „Az olyan funkcionárius, aki saját elhatározásából gyermekét megkeresztelteti, hittanra járhatja, béráltatja, egyházi esküvőt rendez, templomba jár, vagy körmenetben vesz részt pártfegyelmi úton felelősségre kell vonni, pártfunkciót nem tölthet be. Azonban számtalan eset adódik, amikor a pártfunkcionáriusoknak nem saját elhatározásából ugyan, de a körülmények kényszerítő hatására részt kell venniük bizonyos egyházi szertartásokon: például temetés, vagy meghívják keresztelőre esküvőre. Az ilyen elkerülhetetlen kötelezettségek természetesen ma még előfordulnak, és ezt egészen másképpen kell kezelni.” *Balogh M.–Gergely J.*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás. i. m. 1011.

⁴⁹ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Jelentés a Politikai Bizottság 1959. július 22-i határozatának végrehajtásáról, 4–5.

⁵⁰ *Köbel Sz.*: Oszd meg. i. m. 35.

az 1960/1961-es évben zátonyra futott. Ennek fő oka lényegében az érdeklődés hiányában érhető tetten. A szekció az „Egyház – tudomány – haladás” címet viselte volna. Az előadássorozatot konzultációval együtt eredetileg tíz alkalmasra tervezték. A TIT munkatársai igencsak beszédes tematikával készültek. A témák közül a teljesség igénye nélkül a következőket érdemes lehet kiemelni: „Jezsuiták hittérítés és gyarmatosítás, A klerikális reakció szerepe Magyarországon /Heves megyében/ a Horthy-fasiszmus idején, Az egyház szerepe a II. világháborúban”. A szabadegyetemi koncepcióban 1958-hoz képest a hatvanas évekre a TIT változást eszközölt. A felvilágosító és tudományt népszerűsítő szemináriumok eleinte főleg „direkt módszerrel” történelmi és filozófiai tematikával dolgoztak. Ami a szemináriumi rendszer jellegét illeti, 1961 után újfajta törekvés alakult ki. Innovatív lépésként értelmezhető, hogy a TIT vezetősége a természettudományos témákat igyekezett felzárkóztatni a társadalomtudományosak mellé. A hallgatóság elméleti tudásának megalapozását sem kifejezetten direkt metodikával kívánták megvalósítani, hanem ebben az esetben is a természettudományok felé tolódott a hangsúly. A rövid távú tervek között szerepelt egy képzéssel kapcsolatos írásos fórum rendszeresítése is, amely az MSZMP Heves Megyei Pártbizottság hivatalos lapjában, a Népújság vasárnapi számaiban kapott volna helyet. Az írásos ismeretterjesztés másik, sikerrel véghezvitt módozatát a TIT által nagy példányszámban kiadott kis füzetek képezték. Ez a kezdeményezés 1961-re már rendelkezett némi előtörténettel, ugyanis a Népújság hasábjain Földi Pál tollából „Az ateizmus zászlója alatt” címmel egy folytatásos cikksorozat látott napvilágot. A társulat tagjai több különálló ateista és antiklerikális anyagot is kidolgoztak, amelyek bizonyos előadásokkal együtt évkönyv⁵¹ formátumban publikálásra is kerültek.⁵² Fontos megjegyezni, hogy az írott anyagok szaporítása országos irányelvként jelentkezett. Állami részről a könyvkiadóktól elvárták, hogy ne csak külföldi szerzők vallásellenes munkáit adják ki, hanem ösztönözzék a magyar szerzőket is ilyen témájú művek írására.⁵³

Az írásos propaganda egyik fő terjesztőjét kétség kívül a sajtó jelentette. Amennyiben a hatvanas évek írott sajtójáról lényegi dolgot szeretnénk monda-

⁵¹ Az évkönyv megjelenéséről a Népújság közölt cikket Az ismeretterjesztők dicsérete A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Heves megyei évkönyve 1960 címmel. Népújság 1961 (XII. évf.) 46. szám 4.

⁵² A dokumentum a következő publikációkra tért ki: „Dr. Hahn István: A biblia kritikája, Dr. Nagy Sándor – Dr. Földi Pál: A vallási ünnepek eredete, Dr. Zétényi Endre: Az időjárással kapcsolatos babonás hiedelmek, Dr. Némedy Lajos: Az emberi szellem felszabadulása a vallás bilincseiből”. – HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Heves Megyei Szervezetének jelentése a vallással kapcsolatos tömegnevelő munka helyzetéről és feladatairól, 1961. február 7.

⁵³ *Köbel Sz.*: A pártállam strukturális eszköztára. i. m. 210.

ni, azt röviden összefoglalhatjuk: a pártirányítás alapvetően meghatározta a sajtó hangját, tematikáját.⁵⁴ A szocialista államokban, így hazánkban is a média fontos legitimációs eszköze volt a rendszernek. A párt a sajtón keresztül terjesztette az ideológiát, az aktuális irányelveket.⁵⁵ A vallásos világnézet elleni harc népszerűsítésének frontján sem mehetett ez másképpen. Heves megyében a Népújságot terhelték az ateista agitáció terjesztésével járó feladatok. Szándékosan fogalmazok így, hiszen a lap felelős szerkesztője, Suha Andor által írott 1961 február 9-ei jelentés azt sugallta, hogy komoly nehézségeket gördített az 1958 július 22-ei határozat a lokális sajtóorgánum útjába. Az újság ugyanis nem rendelkezett a vallással kapcsolatban kellőképpen felkészült gárdával, s ezt a hiányt nem is törekedett pótolni külső munkatársakkal. A hiányosságokat főleg átvett cikkekkal próbálták orvosolni, „amelyek a nemzetközi klerikális reakció mesterkedéseiről szóltak, hírekben és egyéb műfajokban bizonyították a római katolikus egyház tudománytalan, visszahúzódós szerepét, kizsákmányoló voltát, elszánt intézkedéseit”. A természettudományos, illetve babonás „egyházi csodákkal” kapcsolatos tudományt népszerűsítő írások,⁵⁶ a nyíltabb propagálás céljából pedig KISZ esküvők, névadó ünnepek, s a középiskolákban folyó ateista nevelésről szóló cikkek jellemezték a sajtó kínálatát. A fő probléma tehát a személyi apparátus jellegéből fakadt. A felelős szerkesztő részéről önkritika tárgyát képezték a cikkek tárgykörében tapasztalható aránytalanságok is. A prioritások ugyanis az aktuálpolitika irányába tolódtak el, ennél fogva jóval kevesebb súlyt kaptak az ateizmus propagálása. Sokszor alárendelték az ateista propaganda pártszervezeteknél folyó munkáját más egyéb kérdéseknek – így például a tsz szervezeteknek. A Népújság az elkövetkezőkben egyrészt a Pedagógiai Főiskola oktatóinak bevonásával, másrészt a

⁵⁴ Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Bp. 2004. 216.

⁵⁵ Bajomi-Lázár Péter: Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig. Bp. 2005. 20.

⁵⁶ Leleplező jellegű cikk jelent meg pl. a Népújság 1961. január 6-i számában Mi a vallás címmel. Népújság 1961 (XII. évf.) 5. szám 3.

TIT-tel történő szorosabb szabadegyetemi együttműködéssel⁵⁷ próbálta áthidalni a mulasztásokat.⁵⁸

A Hazafias Népfront tevékenységét a vallásos világnézet elleni harcban elsősorban nem a tömegnevelő munka, hanem – mint ahogy azt már jeleztem – a papok politikai életbe történő bevonása fémjelezte. Az előzőek fényében könnyen érthetővé válik, hogy a HNF Heves Megyei Bizottsága munkájában a vallásos világnézet elleni harc inkább közvetett módon szerepelt. A HNF megyei, járási, városi bizottságai a társadalomban jelenlévő „helytelen jelenségekkel, nézetekkel” a tudományos népszerűsítés helyett inkább az „új szocialista erkölcs” terjesztésével próbáltak szembeszállni. A megyei népfronttitkár helyzetelemzéséből azonban kidomborodik, hogy a HNF egyházakkal kapcsolatos eredeti ügköréhez híven Heves megyében is az Állami Egyházügyi Hivatallal együttműködve a papok számára tartott előadásokkal fokozták a politikai manipulációt.⁵⁹

A megyei VB és Agit. Prop. Osztály, az egyes társadalmi szervezetek és tömegmozgalmak, állami társadalmi szervezetek, oktatási intézmények, illetve a sajtó az előzőekben felsorolt taktikákkal igyekezett az ateista tömegnevelő munkával kapcsolatban elvártakat teljesíteni. Végezetül a források fényében elmondható, hogy az ateista kampány társadalmi hatása Heves megyében az országos trendekhez idomulva alakult. Az egyházellenes fellépés országos szintű következményei között lehet említeni, hogy a hatvanas–hetvenes években az ateista propaganda elősegítette a vallástól való fokozatos, de gyorsuló ütemű elfordulást. Az elvilágiasodás folyamata elsősorban a városi lakosság esetében volt rendkívül szembetűnő.⁶⁰ A város és vidék kontrasztja a munkásság helyzetével szemléltethető a legjobban. A városi nagyüzemi dolgozók a faluról bejáró ingázó munkásokkal szemben nagyobb arányban tértek le a vallásgyakorlás ösvényéről. A nagyüzemi nevelőmunka hatása még 1964-ben sem ért el maximális sikert a vidéki munkások tekintetében. A megyei pártfunkcionáriusok a parasztság berkein

⁵⁷ Az első kifejezetten ateista jellegű cikksorozat a Népújság és a TIT Szabadegyetemi keretein belül 1961 májusában látott napvilágot Egyház–Tudomány–Haladás összefoglaló címmel. A Szabadegyetem négy vasárnaponként megjelenő cikkel jelentkezett. Bővebben: „A Vatikán gyarmatosítás és a jezsuiták” (Népújság 1961. (XII. évf.) 112. szám); „Kuba az Egyesült Államok és a Vatikán tüzeiben” (Népújság 1961. (XII. évf.) 118. szám 2.); „A modern természettudomány és a vallás” (Népújság 1961. (XII. évf.) 124. szám, 2.); „A vallást igazolja-e a modern tudomány” (Népújság 1961. (XII. évf.) 136. szám, 2.).

⁵⁸ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, a Népújság jelentése a vallással kapcsolatos tömegnevelő munka helyzetéről és feladatairól, 1961. február 9.

⁵⁹ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, a Hazafias Népfront Heves Megyei Bizottságának jelentése, 1961. február 10.

⁶⁰ *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 273.

belül továbbra is bonyolult helyzetet diagnosztizáltak. A körükben tapasztalható nagyarányú vallásosságot a megyei ateista munkacsoport a hivatalos propagandában megjelent babonás szokások és hiedelmek továbbélésével, s a nagyfokú iskolázatlansággal magyarázta. A tévesztés befejeztével kialakult szervezettebb körülmények alkalmasabb táptalajt biztosítottak a nevelőmunkára, de a materialista nézetek csak lassan terjedtek a mezőgazdasági munkások között. Az előzőek tükrében nem meglepő, hogy a vallásos szocializáció továbbra is vidéken maradhatott erőteljes, s az üzemi településen élő fiatalok ekkora már alig hoztak otthonról vallásos „muníciót”. Az értelmiség tekintetében szintén az 1959-es tendencia érvényesült. A pedagógusok vallásgyakorlása az erőltetett propaganda hatására jócskán megkopott, ellenben az ügyvédek és az orvosok továbbra is őrizték az egyházi tradíciókat.⁶¹ Az orvosok magatartásával összefüggésben Borai Emil 1964. II. negyedévi beszámolójában szemléletes példát közölt. Az esetet Vámosgyörkről jelentették a főelőadónak, ahol az orvos és az állatorvos azon kívül, hogy felírátták gyermekeiket bérnálásra még munkahelyükön is példájuk követésére buzdították munkatársaikat. A helyzet komolyságát jelzi, hogy az Egészségügyi Osztály vizsgálatot kezdett az ügyben.⁶² A párttagok vallásos világnézethez való viszonya folyamatos „javulást mutatott”. A vidéki lakosság és az idősebb generáció okozott némi fennakadást. Az 1958-as direktívák után jelentkező félreértések továbbra is jelen voltak. A baloldali szektáns nézet képezte a hibás értelmezések egyik pólusát. Ez a vonulat jellemzően a radikális, egyházakkal történő megállapodást negligáló és a vallásos párttagokat diszkreditáló véleményeket jelenítette meg.⁶³ A másik pólust a „megrögzött tétlenség” fémjelezte. „Nem akartak semmit tenni a vallásos világnézet elleni harc terén[...] az állam és az egyház közötti meg egyezést félreértve engedte meg magának azt, hogy családtagjai egyházi szertartásokon vegyenek részt.”⁶⁴

⁶¹ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 1-3.

⁶² MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. 1964. II. negyedéves összefoglaló

⁶³ A Kádár-korszak első felében ez az irányzat komolyabb befolyással rendelkezett, később csökkent a jelentősége. *Rajki Zoltán: Az állam és az egyházak kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. Egyháztörténeti Szemle 3. (2002) <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rajki-kadar.htm> Letöltve: 2014. 04. 07.*

⁶⁴ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 10-11.

A járási és városi pártbizottságok következetesen beállított munkájáról készült beszámolókat⁶⁵ 1961-ig évi rendszerességgel megküldték a megyei Agit. Prop. Osztály számára. 1961 után azonban a vallásos ideológiát érintő kérdések járási és városi szinten szerényebb érdeklődésre tettek szert. 1964-ig csak az Egri járási párt VB vizsgálta meg tüzetesebben a vallásos világnézet elleni harc helyzetét és feladatait.⁶⁶ Az Agit. Prop. és a Művelődési Osztály a jövőre nézve a párt és tömegszervezetekben, továbbá a kulturális és társadalmi intézményeiben az ateista propaganda fokozását, s az ateista, illetve antiklerikális munkacsoport propagandistáinak magasabb színvonalú felkészítését irányozta elő.⁶⁷

⁶⁵ 1961-ben ilyen jelentést küldött pl. Gyöngyösi járás, az Egri járás, Pétervására járás és Hatvan város. HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete.

⁶⁶ HML MNL XXXV-23/11. csoport/11. doboz/40 Jelentés a vallásos ideológia elleni eszmei harcról és az egyház-politika helyzetéről és feladatairól.

⁶⁷ HML MNL XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Az ateista és antiklerikális propaganda helyzete, Agit. Prop. Osztály. MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött 1964. szeptember 30-i jelentése 12-13.

BERZEVICZY ALBERT ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (1853–1936)

GALI MÁTÉ

Berzevicei és kakashomnői Berzeviczy Albert 1853. június 7-én született a Sáros vármegyei Berzevicén, az egyik legősibb, a 13. századból eredeztetett magyar nemesi család tagjaként. Anyja Szinyei-Merse Amália (1821–1888), a neves festő, Szinyei Merse Pál nagynénje volt, apja pedig Berzeviczy Tivadar (1817–1889), aki az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején Sáros vármegye főjegyzőjeként részt vett a nemzetőrség megszervezésében. Ezért az abszolutizmus időszakában hivatalt nem vállalhatott, és csak 1861 után lépett újra közpályára. Az 1865-ös és 1869-es országgyűlési választásokon a Deák-párt jelöltjeként jutott mandátumhoz, 1870-ben pedig Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felkérésére elvállalta Sáros- és Szepes vármegyék tanfelügyelőségét. 1885-ben Sáros vármegye tanfelügyelőjeként vonult nyugdíjba.¹

Az ifjú Berzeviczy tanulmányait magántanulóként kezdte, csak harmadik elemi osztályos korában lett a kisszebeni piarista konviktus diákja. Azt követően Lőcsére került, és egyéves budapesti kitérőt leszámítva – az 1867/1868-os tanévben a pesti piarista nagyimnáziumba járt – mindvégig ott tanult. 1870-ben tett sikeres érettségi vizsgát a szepesi vármegyeszékhelyen. Kisszebeni, lőcsei és budapesti iskolai értesítői alapján osztályai legjobb tanulói közé tartozott, magyar nyelvből és történelemből különösen jó eredményeket ért el, ezen felül remekül rajzolt.

Az érettségit követően a kassai jogakadémia hallgatója lett, a bírói államvizsgát 1874 áprilisában teljesítette. Májusban kéthónapos külföldi útra indult, bejárta Ausztria, Németország, Belgium és Franciaország nagyobb városait. Hazatérve megkezdte önkéntes katonai évét Eperjesen, melynek végén, 1875-ben sikeres tiszti vizsgát tett. 1877-ben szerzett államtudományi doktorátust a budapesti egyetemen, doktori disszertációjának témája Rend és szabadság az igazgatásban volt.² Még ugyanebben az évben feleségül vette az akkor mindössze 18 esztendő Kuzmik Zsófiát (1858–1948).

Közéleti pályája 1876-ban indult, amikor a frissen megválasztott sárosi főispán, Csáky Albin első hivatali aktusaként Berzeviczyt a vármegye tiszteletbeli aljegyzőjévé nevezte ki. A következő évben, immár doktori címe birtokában, a vármegyei tisztújítás során egyhangúlag választatott a vármegye első aljegyzőjévé, 1878-ban pedig tiszteletbeli főjegyzővé, a súlyos betegségben szenvedő Kolosy

¹ *Berzeviczy Albert: Visszaemlékezés édesatyámra.* Pesti Hírlap. 1927. 07. 17.

² *Szinyei József: Magyar írók élete és munkái.* I. Bp. 1891. 979–980.

Miklós (1838–1880) helyettesítésére, akinek az 1880-ban bekövetkezett öngyilkossága után Sáros vármegye valóságos főjegyzője lett.³ Jegyzői tevékenysége mellett 1878–1881 között katolikusként az eperjesi evangélikus kollégium tanára is volt, jogtörténetet, nemzetgazdaságtant és politikatudományt oktatott.⁴

Az 1881-es országgyűlési választások előtt az eperjesi választókerület szabadelvű párhívei Berzeviczyt kérték fel képviselőjelöltjüknek, miután a kerületben korábban a Deák-párt és a Mérsékelt Ellenzék színeiben már öt alkalommal is mandátumot szerzett Bujanovics Sándor (1837–1918) bejelentette a visszavonulását.⁵ Berzeviczy ellenjelölt nélkül nyerte meg a választást, melyet követően jegyzői és tanárai állásáról is lemondott. 1883-ban, Baross Gábor közlekedési államtitkárra történt kinevezése után őt választották a képviselőház jegyzőjévé, és még ugyanebben az évben mondta el első nagyobb parlamenti beszédét, a középiskolai reform kérdésében. Ebben a humán képzés fontossága, a középiskolák feletti állami főfelügyelet és a magyar állameszme fokozott érvényesítése mellett foglalt állást.⁶

Az 1884-es választásokon az eperjesi választókerületből ismét Berzeviczy jutott be a Szabadelvű Párt képviseletében az országgyűlésbe. A parlamenti ciklust I. Ferenc József király trónbeszéde nyitotta meg, melyre a képviselőház egy választfelirati javaslattal reflektált. A javaslatot kidolgozó húsztagú bizottság Berzeviczyt jelölte ki az előterjesztés képviseletére és védelmére, aki az október 24-i előadói záróbeszédében bírálta az Országos Antiszemita Párt zsidóellenes politikáját, a gazdasági bajok megoldása érdekében – melyekből szerinte nemzetiségi-, felekezeti- és osztálykérdést csináltak – a társadalmi béke és a jogegyenlőség fontosságát hangsúlyozta, valamint kiemelte, hogy a szabadelvűeknél liberálisabb párt nincs Magyarországon.⁷ Miután pedig Szász Károlyt (1829–1905), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium miniszteri tanácsosát 1884 nyarán a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé nevezték ki, pozícióját, Trefort Ágoston kultuszminiszter ajánlására, Berzeviczy Albert foglalta el.⁸ Trefort megbízásából 1885 júniusában Berzeviczy több németországi felsőoktatási intézményt felkért, hogy azok kormányzati, szervezeti és gazdasági ügyeit, valamint a tanítási módszereiket tanulmányozza, és hogy tapasztalatait a hazai egyetemek tervezett

³ *Berzeviczy Albert: A berzeviczei ház története. Kézirat, é. n. [1920]. 82–91.*

⁴ *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Szerk. Sturm Albert. Bp. 1888. 179.*

⁵ *Az eperjesi választókerület választóihoz. Eperjesi Lapok. 1881. 06. 11.*

⁶ *Berzeviczy Albert: A középiskolai törvényjavaslat. In: Berzeviczy Albert: Beszéddek és tanulmányok. I. Bp. 1905. 21–47.*

⁷ *Berzeviczy Albert: Válaszfelirati javaslat. In: Berzeviczy, 1905, 49–75.*

⁸ *Berzeviczy A.: Berzeviczei ház. i. m. 102.*

igazgatási reformja során figyelembe vehessék.⁹ A felsőoktatást Trefort betegsége miatt Berzeviczy 1886–1887 között már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkáráként felügyelte.

Az országos politikában is egyre nagyobb ismeretségre szert tett Berzeviczy az 1887-es választásokra a lőcsei választókerület képviselő-jelöltségét fogadta el, és szabadelvű programmal egyhangúlag, ellenjelölt nélkül jutott harmadszorra is a törvényhozásba.¹⁰ Az 1887–1892-es országgyűlésben legemlékezetesebb beszédét az 1889. évi „nagy véderővita” kapcsán tartotta. Az 1868-as véderőtörvény a hadsereg létszámát tíz évre határozta meg, kötelezően előírva az újonclétszám tízévenkénti parlamenti újratárgyalását. A kormánypárt a jogszabály reformját tartalmazó törvényjavaslatát 1888-ban terjesztette be, ám annak két, botrányt okozó paragrafusa is volt. A 14. § kivette az újonclétszám tízévenkénti újratárgyalását a javaslatból – politikai ellenfelei szerint Tisza Kálmán miniszterelnök ezzel „lekötötte a nemzet újoncmegajánlási jogát” – a 25. § pedig előírta, hogy az egyéves önkénteseknek ezentúl tartalékos tiszti vizsgát kell tenniük, melynek eredménytelensége esetén tanulmányaik felfüggesztése mellett további egy évet kötelesek szolgálni. A vizsgák német nyelven zajlottak, Csáky kultuszminiszter pedig éppen akkor rendelte, hogy a német nyelvet hatékonyabban tanítsák a középiskolákban. Az ellenzék emiatt erőszakos „germanizálásról” és a magyar nyelv megsértéséről beszélt.¹¹

Berzeviczy 1889. március 7-én szólalt fel a képviselőházban. Beszédében az egyéves önkéntesi szolgálatot pedagógiai szempontból rendkívül hasznosnak nevezte, szerinte ugyanis az rendre és pontosságra szoktatja a fiatalokat, illetve edzi a testet. Indokoltnak tartotta a második szolgálati év teljesítését, ha bizonyítható, hogy az önkéntes hanyagságból nem abszolválta a vizsgát. Kiállt ugyan amellett, hogy a számonkérés magyar nyelven történjen, de azt már nem támogatta, hogy a közös hadsereg szolgálati nyelve ne a német legyen, mivel nem tartotta volna szerencsésnek, hogy a katonaság szolgálat és vezénylet tekintetében kettészakadjon. Védelmébe vette Csáky 1888. decemberi rendeletét is, mert úgy vélte, hogy a nemzeti kultúra megerősítése érdekében szükség van az idegen, német kultúra befogadására is, s bár a magyar kultúrát elég erősnek tartotta ahhoz, hogy ellenálljon egy másik kultúra beolvasztási szándékának, azonban sosem fogja tudni nélkülözni azt a serkentő hatást, melyet egy nálánál fejlettebb kultúrával való érintke-

⁹ *Berzeviczy Albert: Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minister megbízásából előterjeszti dr. Berzeviczy Albert ministeri tanácsos. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Bp. 1885.*

¹⁰ Szepesi Lapok, 1887. 06. 19.

¹¹ *Bihari Péter: Az 1889-es „nagy véderővita”. Egy politikai hisztéria anatómiája. 2000. 2007/10. 66–76.*

zés idéz elő.¹² Berzeviczy expozéja a kormánypárt soraiban komoly elismerésben részesült, ám az ellenzéknek végül ettől függetlenül is sikerült megakadályoznia a véderőtörvény lényeges pontjainak elfogadását, Tisza Kálmán pedig tekintélye megrendülése után benyújtotta lemondását a királynak.

Lócsei képviselői mandátumát Berzeviczy nem töltötte ki, ugyanis 1889 decemberében elhunyt Visi Imre (1852–1889), Budapest VIII. kerületének (Józsefváros) szabadelvű képviselője. A párt országos vezérkara nem szerette volna megkockáztatni, hogy a legutóbbi választásokon fényes győzelmet arató Visi kerülete az ellenzék kezére kerüljön. Ezért Berzeviczyt indították a januári időközi választáson,¹³ ő pedig szoros küzdelemben ugyan, de legyőzte a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt jelöltjét, az eredetileg asztalosmester Madary Gábort (1844–?). 1892 januárjában Berzeviczyn kívül még ketten indultak a kerületben a választásokon, ő azonban a szavazatok abszolút többségét begyűjtve választatott meg újra Józsefváros parlamenti képviselőjévé.¹⁴

A magyar országgyűlést és közvéleményt az 1890-es évek első felében az egyházpolitikai kérdések foglalkoztatták leginkább. Csáky Albin 1890 februárjában kiadta az úgynevezett „elkeresztelési rendeletet”, melynek értelmében a keresztelést bármely felekezet lelkésze elvégezhet, de ha a gyermek törvény szerint nem az ő felekezetéhez tartozott, akkor köteles volt nyolc napon belül közölni a keresztelést az illetékes lelkésszel, a tájékoztatás tényét pedig a saját anyakönyvben is feljegyezni. A katolikus papság ezt hevesen ellenezte, ugyanis attól tartottak, hogy a közléssel kiszolgáltatják a gyermeket a protestánsoknak.¹⁵ Csáky ezért a vegyes házasságból született gyerekek esetében kilátásba helyezte a polgári anyakönyvvezetést. A kormány végül 1892-ben fogott hozzá az egyházpolitikai törvényjavaslatok kidolgozásához, melyek 1894 elején kerültek a képviselőház elé.¹⁶ Berzeviczy Csáky államtitkáraként ekkoriban többször is felszólalt az egyházpolitikai kérdésekben.

1892. május 30-i beszédében az izraelita vallás recepciója és egyenjogúsítása mellett érvelt, melyet nemzeti érdekek nevezett. Támogatta a szabad vallásgyakorlást és a felekezeti egyenjogúsítást, mivel szerinte az egyetlen nagy, történelmi egyháznak sem sérti az érdekeit. 1894. március 3-án, a házassági jogról szóló törvényjavaslat képviselőházi vitáján a kötelező polgári házasság bevezetésének

¹² *Berzeviczy Albert*: A véderőjavaslat 24. és 25. §-ai. In: *Berzeviczy A.: Beszédék*. i. m. 77–104.

¹³ Szepesi Lapok, 1890. 01. 05.

¹⁴ *Berzeviczy A.*: Berzeviczei ház. i. m. 120–128.

¹⁵ *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München. 1973. 461.

¹⁶ 1892-ben Szapáry Gyulát Wekerle Sándor váltotta a miniszterelnöki székben, de Csáky 1894-ig mindkét kabinetben vallás- és közoktatásügyi miniszter maradt.

álláspontjára helyezkedett, magasztos és fontos célnak titulálva azt, melynek (liberális) megoldását szükségszerűnek és elkerülhetetlennek látta. Úgy vélte, hogy az 1880-as évektől fokozatosan háttérbe szorultak a szabadelvű eszmék, és a liberális szellemiség meggyengülésének „legvisszataszítóbb tünete” szemében az antiszemitizmus megerősödése volt. A katolikus egyháznak ugyanakkor szerinte nemcsak a dogmaszerű hitbuzgalomra, hanem az őszinte vallásossággal párosult hazaszeretetre és toleranciára is intenie kellene a híveit.¹⁷

Az egyházpolitikai reformokat a képviselőház elfogadta, a főrendiház azonban elutasította, ezért a javaslat visszakerült a képviselőházhoz, mely megerősítette a korábbi határozatát. Wekerle Sándor miniszterelnök 1894 januárjában lemondott, a király viszont júniusban újra őt nevezte ki kormányfőnek. Régi–új kabinetjében Csáky helyét Eötvös Loránd foglalta el, minisztere távozása miatt pedig Berzeviczy lemondott az államtitkári címéről. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok (kötelező polgári házasság, zsidó vallás recepciója) végül, ha nagy küzdelmek árán is, de 1894–1895 folyamán, a főrendiház és a király jóváhagyásával, kerültek be a Magyar Törvénytarba.¹⁸

Berzeviczy hosszú éveken át volt támogatója a sportnak, valamint az iskolai testnevelés ügyének, és már egy 1889-es parlamenti beszédében is az olimpiai játékok feltámasztását szorgalmazta. Ezért nem meglepő, hogy őt választották az 1895 decemberében alakult Magyar Olimpiai Bizottság első elnökévé.¹⁹ Politikai karrierje szempontjából azonban a következő év meghatározóbb volt a számára: áprilisban Ferenc József valóságos belső titkos tanácsosává nevezte ki, megválasztották az 1896-os konferenciáját Budapesten rendező Interparlamentáris Unió²⁰ magyar csoportjának alelnökévé, október végén két ellenjelölttel szemben ismét megnyerte a józsefvárosi képviselőválasztást, majd az év végén összeült országgyűlés képviselőházának alelnöke lett, és ezt a pozíciót az 1898-as lemondásáig töltötte be.²¹

1899-ben publikálta első nagyobb munkáját, *Úti rajzok és tanulmányok* címmel. Berzeviczy először 1890-ben járt Olaszországban, amikor a heves józsefvárosi választási küzdelmek következtében megrendült egészségi állapotára való tekintettel, orvosa tanácsára Bécsbe, majd egy hónapra Olaszországba utazott regenerálódni. Könyve megjelenéséig még kétszer (1897, 1898) látogatott el az Appennini-félszigetre, és az utazásai során készített jegyzeteit, tanulmányait,

¹⁷ *Berzeviczy Albert: Az egyházpolitika.* In: *Berzeviczy A.: Beszédek.* 1905, 131–190.

¹⁸ *Pölszkei Ferenc: A dualizmus válságperiódusa (1890–1918).* In: *Magyarország története a 19. században.* Szerk. Gergely András. Bp. 2005. 495–496.

¹⁹ *Takács Ferenc: Az olimpiák.* Bp. 2012. 74–77.

²⁰ Az 1889-ben alakult szervezet a szuverén államok parlamentjeinek szövetségéként funkcionált.

²¹ *Országgyűlési almanach 1935–1940.* Szerk. Haeffler István. Bp. 1935. 119.

számos illusztrációval kiegészítve ezután tárta csak a magyar olvasóközönség elé. Könyvében részletesen ismertette Olaszország legnevezetesebb városainak (Pisa, Nápoly, Róma, Firenze, Milánó stb.) történelmet és kulturális örökségét, annak ellenére is, hogy kötete előszavában leszögezte: szándéka nem az volt, hogy néprajzi, művészet- vagy művelődéstörténeti szakmunkát írjon, hanem hogy gazdagítsa a magyar útirajzok rendkívül szegényes tárárt.²²

1900-ban Berzeviczy részt vett az Interparlamentáris Unió párizsi konferenciáján, majd a következő évben ismét megnyerte az országgyűlési képviselő-választást a VIII. kerületben, Szilágyi Dezső (1840–1901) halála után pedig Apponyi Alberttel együtt lett Magyarország képviselője a hágai nemzetközi választott bíróságon.²³

Oktatáspolitikusként pályája csúcsára 1903 őszén ért, amikor Tisza István első kormányában elvállalta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetését. Ferenc József november 3-án nevezte ki miniszterré. Hivatalba lépésekor a kultuszminisztérium személyzete előtt tartott előadásában méltatta Trefort Ágoston és Csáky Albin érdemeit, s mivel államtitkárként maga is részese volt Trefort és Csáky miniszteri koncepciói kidolgozásának, ezért valószínűsíthető volt, hogy a tárca élére kerülve is hasonló elvek alapján szeretné majd folytatni a munkát.²⁴

Miniszteri programbeszédét Berzeviczy 1904. július 30-án mondta el a képviselőházban. Elsőként vallási kérdésekkel foglalkozott: kijelentette, hogy együttműködni kíván a hazai egyházakkal az „állam és egyházak előtt egyaránt álló etikai és kulturális célok” elérése érdekében, valamint feladatául jelölte meg a katolikus autonómia és a lelkeszi kongruához nyújtott állami dotáció rendezését. A felsőoktatás terén fontosnak érezte a budapesti és a kolozsvári mellett egy harmadik, sőt egy negyedik egyetem létesítését is, mivel szerinte a modernizálódó országnak erre szüksége volt. Szót ejtett a középiskolák és a polgári iskolák reformjáról is, különösen utóbbiak esetében látta sürgősnek a változtatásokat. Úgy vélte, hogy a polgári iskolát hatosztályossá kellene fejleszteni, alsó és felső tagozattal, melynek elvégzése jogosítana az egyéves önkéntesi szolgálatra, illetve bizonyos hivatali állások betöltésére. Ezekkel a módosításokkal szerinte csökkenteni lehetne a középiskolák túlszűfoltóságát. Úgy vélte, a népoktatási törvény (1868: XXXVIII. tc.) is mielőbbi revízióra szorul, melynek keretében intenzívebbé kell tenni a tanfelügyeletet, emelni a tanítóképzés színvonalát, állami bizottság ha-

²² *Berzeviczy Albert*: Itália. Úti rajzok és tanulmányok. Bp. 1899.

²³ Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc. Bp. 1910. 240.

²⁴ *Mann Miklós*: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp. 1993. 114.

táskörébe utalni a tanító képzés megadását és eredményesebbé tenni a magyar nyelv oktatását.²⁵

A népoktatás új reformját szolgáló törvényjavaslatát azonban még a programbeszéde előtt, 1904 márciusában terjesztette be Berzeviczy. Az ötlet eredetileg az ellenzéki Kossuth Ferentől származott, amit a miniszterelnök elfogadott, kidolgozását pedig a kultuszminiszterre bízta. A törvényjavaslat az 1879: XVIII. tc. (A magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben) konzekvens végrehajtását célozta állami támogatással, mivel úgy ítélték meg, hogy a magyar nyelv tanítása terén érdemi előrelépés 1879 óta nem történt. A törvény 14 §-a előírta, hogy – a hit- és erkölcsstan kivételével – ahol igény mutatkozik az anyanyelvhasználatra, ott „az állami elemi iskolában minden köteles tantárgy magyar nyelven tanítandó”. A nem állami népiskolákban meghagyta az iskolaalapító jogát a tannyelv megválasztására, a magyar tannyelvű, nem állami iskolákban a nemzetiségi diákok anyanyelvi oktatását a fenntartók lehetőségeitől tette függővé, a 15. § pedig rendelkezett arról, hogy a nem magyar tannyelvű iskolák tanulójának az államnyelvet olyan szinten kell bírniuk, hogy „az ő életviszonyainak megfelelően gondolatait magyarul helyesen ki tudja fejezni, továbbá tudjon magyarul folyékonyan olvasni, írni és számolni”.²⁶

A törvényjavaslat végleges formáját 1904. október 20-án terjesztette be a képviselőház elé Berzeviczy, a kormánypárt és az ellenzék zajos éljenzése közepette. Ugyanakkor a nemzetiségi jogok védelme érdekében Kossuth Lajosra hivatkozó román képviselőt, Aurel Vladot (1875–1953) csendre intették. Az indítvány az 1905-ös belpolitikai válság, illetve a Tisza-kabinet (és vele együtt Berzeviczy) bukása miatt törvényi erőre végül emelkedett. Konceptiója elemei viszont az 1907-es, Apponyi-féle nemzetiségi törvényben (1907: XXVII. tc.) realizálódtak.²⁷

Vallás- és közoktatásügyi miniszterként Berzeviczy népiskolai könyvtárjegyzéket bocsátott ki, és több mint 2000 könyvtárat alapított a népiskolákban. A népkönyvtárak létrehozását bármely község, egyesület, társulat vagy hivatal kezdeményezhette, az olvasók pedig díjtalanul férhettek hozzá az összes, a minisztérium által jóváhagyott jegyzéken szereplő kötethez. Vándorkönyvtárak létesítésére is sor került, hogy a kisebb települések, vagy tanyák lakói is olvashassanak. Minisztersége alatt szerezte meg a Magyar Nemzeti Múzeum Erkel Ferenc irodalmi hagyatékát, és a rodostói Rákóczi-ház emlékeit. Az Országos Képtár értékes Munkácsy- és Rembrandt-festményekkel gazdagodott. Befejeződtek a jáki templom felújítási munkálatai, és megkezdődött több jelentős műemlékünk renoválása

²⁵ Felkai László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. Magyar Pedagógia. 1998/1. 33–34.

²⁶ Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. Pro Minoritate. 2012/1. 165–166.

²⁷ Mann M.: Kultúrpolitikusok. i. m. 119.

is. 1904-ben indultak meg a Zeneakadémia új épületének alapozási munkái. Az Országos Színművészeti Akadémia az 1904/1905-ös tanévben új épületbe költözött. Ezen felül Berzeviczy kezdeményezte – eredménytelenül – a hiteleshelyi levéltárakban felhalmozott, történeti jelentőségű iratanyagok állami felügyeletének megszervezését.²⁸ Kultuszminiszteri tevékenysége tehát komoly nyomot hagyott maga után a magyar oktatás- és művelődésügy területén.

Az 1905-ös választási vereséget követően sorozatos kilépések kezdődtek a Szabadelvű Pártban, melynek végén Tisza István 1906 áprilisában feloszlatta a pártot. Berzeviczy ezután 1910-ig politikai funkciót nem töltött be, ám továbbra is igen komoly közéleti szerepet vállalt. Még kultuszminisztersége idején, 1904-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, majd decembertől igazgatósági tagja, 1905 novemberében pedig (Eötvös Loránd lemondását követően) az MTA elnöke, egészen az 1936-ban bekövetkezett haláláig. Komolyan vehető tudományos teljesítmény ekkor még nem állt mögötte, ezért akadémiai tagságát és elnöki tisztét sokkal inkább kiváló politikai kapcsolatainak, valamint a miniszterelnökhöz fűződő jó viszonyának köszönhette. 1906. évi elnöki megnyitójában kifejtette, hogy a társadalom és az Akadémia eltávolodtak egymástól, mivel „a tömegek értelméhez és érzelméhez szóló nemzeti irodalom kifejlődése után” a tudományművelő feladatok kerültek előtérbe, és bár ettől az iránytól eltérni a jövőben sem lehet, „nem szabad az Akadémiának soha a nemzeti irodalom művelését sem egészen elhanyagolnia”.²⁹

1908-ban jelent meg történészi–művészettörténészi pályájának egyik legjelentősebb alkotása, Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz címmel. Megítélése szerint a nápolyi születésű Aragóniai Beatrix volt történelmünk egyik leggyülöltebb alakja, a magyar történetírás ugyanis őt tette felelőssé mindazon problémákért, melyek Mátyás király uralkodásának (1458–1490) utolsó évtizedében jelentkeztek. Saját bevallása szerint művének célja az volt, hogy nagyrészt kiadatlan okmányok, és egykorú forrásművek felhasználásával a lehető legteljesebb képet adja a királyné életéről. Mivel pedig nem tartotta magát sem a képrombolás, sem pedig a szerezcsenmosdatás hívének, ezért könyve megírásakor igyekezett lelkiismeretesen, – mint írta – csakis „a szigorú történeti igazsághoz” tartani magát. Olasz, francia, belga, német és osztrák levéltárakban is kutatott a legjelentősebb hazai intézmények mellett. A kötet Beatrix életének bemutatása mellett egy nagyszabású, színes korrajz is 15–16. századi Itáliáról és Magyarországról. A királynét egy művelt és a férjét tisztelő, ám ugyanakkor babonás, valamint rendkívül pazarló életet élő személyiségként ábrázolta, akinek egyéni tragédiája az volt, hogy az

²⁸ Mann M.: Kultúrpolitikusok. i. m. 121–123.

²⁹ Vörös Antal: A konzervatív törekvések megerősödése 1905 után és a világháború évei. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975. 181–182.

összes testvérét túlélte, és Nápoly francia kézre kerülésével (1501) tanúja lehetett családja bukásának is.³⁰

Az 1906 óta hivatalban lévő második Wekerle-kormány 1910 januárjában, az ellenzéki koalíció felbomlása következtében megbukott, az uralkodó pedig Khuen-Héderváry Károlyt bízta meg a kormányalakítással, akinek kabinetjében több korábbi szabadelvű politikus is helyet kapott. A Szabadelvű Párt egykori tagjai ugyanis már 1907-ben megkezdték soraik rendezését, amikor megalakították a Nemzeti Társaskört, 1909-ben pedig nyílt politikai szervezkedésbe fogtak. 1910. február 14-én, a miniszterelnök jelenlétében megtartott szűkebb értekezleten határoztak arról, hogy párttá alakulnak, melynek neve Berzeviczy javaslatára Nemzeti Munkapárt lett. A másnapi sajtóorgánumokban megjelent felhívásukban az ország súlyos állapotáért a négyéves koalíciós kormányzást tették felelőssé, a kiutat pedig az 1867-es kiegyezéshez való ragaszkodásban, és a magyar kormányzat, valamint Bécs közti konfliktusok megszüntetésében látták.³¹

A júniusi országgyűlési választásokon Berzeviczy újra megmérgette magát, a főváros II. kerületében munkapárti programmal indult, és jutott mandátumhoz. Áprilisban, a Corvin téri Vigadó nagytermében elmondott programbeszédében ő is '67-es alapokra való visszatérést szorgalmazta, és leszögezte, hogy a Függetlenségi Párt részéről értelmetlen '48-as programról beszélni, mivel az a politika, amit ők képviseltek, sosem volt azonos az 1848-as törvényhozás álláspontjával. Kijelentette, hogy támogatni fog minden olyan jogszabályt, amely a kisbirtokosok és mezőgazdasági dolgozók helyzetét igyekszik javítani, ezzel szabva gátat a kivándorlásuknak, valamint törekedni fog a gyári munkásság életszínvonalának emelésére és hazafias szellemű művelésére. A választójog reformját elsődleges feladatnak tartotta, az általános szavazati jog megadásának elvére helyezkedve, de csak abban az esetben, ha azzal az ország magyar nemzeti jellegének megőrzése mellett az iskolázottsággal rendelkező közép- és felsőrétegek pozíciója is biztosítva marad. Ugyanakkor leszögezte, hogy szigorú értelemben vett általános választójog sehol sincs, mivel mindenhol létezik valamilyen cenzus. A választójogi törvényjavaslat tárgyalását pedig azután tartotta időszerűnek, amint megalakult a munkaképes parlament.³²

Az 1910-es választásokon óriási győzelmet aratott a Nemzeti Munkapárt, Khuen-Héderváry miniszterelnök pedig Berzeviczyt kérte fel a képviselőház elnökének. Mivel a parlament ügyrendi tárgyalásai mellett az érdemi eszmecserét is fontosnak érezte, ezért Berzeviczy felkereste az ellenzéki pártokat, és pártközi

³⁰ *Berzeviczy Albert: Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz. Bp. 1908.*

³¹ *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). Szerk. Vida István. Bp. 2011. 92.*

³² Programbeszéd. Elmondotta Berzeviczy Albert v. b. t. t. volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, a budapesti II. kerületi képviselőjelöltje. 1910. április 24-én a Corvintéri Vigadó nagytermében és az április 27-iki pártvacsorán elmondott beszédek. Budapest. 1910.

értekezleten igyekezett elfogadtatni velük a képviselőház munkarendjét, ígéretet téve a házszabályok betartására. 1911–1912 folyamán a véderő-törvényjavaslat vitája állt a belpolitikai élet középpontjában, amely a 3 éves szolgálati időt általában 2 évre csökkentette ugyan, a közös hadsereg létszámát azonban 159 ezer főre emelte, s ebből 68 ezer magyarországi sorozású volt.³³ A törvényjavaslat benyújtását az ellenzék részéről obstrukció követte, melyre a Munkapárt először kivárással, majd a házszabályok szigorúbb kezelésével reagált. 1911 októberében ellenzéki vezetők (Károlyi Mihály, Kossuth Ferenc, Baross János [1875–1926]) megállapodtak abban, hogy Berzeviczyt kéri fel a kormánypárttal történő kompromisszumos tárgyalások előkészítésére és vezetésére. Ő négy pontban foglalta össze a békefeltételeit:

1. Az ellenzék a házelnök közvetítésével tárgyal a kormánypárttal.
2. Nem vonják vissza a véderőjavaslatot, továbbá kizárják a tárgyalásokból a véderőtörvény és a választójogi reform együttes kezelését.
3. Az értekezletek fő célja olyan reformok vagy megállapodások elfogadása, melyekkel a véderőjavaslat békés parlamenti vitát követően emelkedhet törvényi erőre.
4. A választójogi kérdés csak a házszabály-revízióval együtt kerülhet a tárgyalások anyagába.

Az ellenzék október végén adta át Berzeviczynek a véderővel kapcsolatos, 22 pontos listáját (újonclétszám csökkentése, a 2 éves szolgálati idő szigorú betartása, magyar tannyelvű altiszti iskolák stb.), melyet a kormány nem fogadott el, a Munkapártban pedig folyamatosan erősödött a házszabály-revíziót követelők tábora. Berzeviczy ennek ellenére a korábbi platformja alapján kívánta folytatni az egyeztetéseket, ami egyre reménytelenebbnek tűnt. November elején a kormány és a pártelnökség együttesen vitatta meg a véderőjavaslat és az obstrukció ügyét. Tisza ekkor élesen szembehelyezkedett Berzeviczy kompromisszumos tervével, és az obstrukció letörése érdekében akár a házelnöki szerepre is vállalkozott volna, szükség esetén erőszakos eszközöket alkalmazva. Tiltakozása jeléül Berzeviczy mindezeket követően lemondott a képviselőház elnökségéről.³⁴

A véderőjavaslatot végül 1912 júniusában fogadtatta el Tisza, miután házelnökként nem adta meg a felszólalási jogot az ellenzéki képviselőknek, a renitenseket pedig a parlamenti őrség segítségével eltávolította. Az 1874. évi választási törvényt felváltó új javaslatot (mely meghagyta a vagyoni- és adócenzust, de mérsékelte a műveltségi cenzust, összességében viszont körülbelül 50%-kal, az addigi

³³ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 2005. 74.

³⁴ *Pölöskei Ferenc*: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914. Budapest, 1970. 54–57.

1,1 millió helyett 1,6–1,7 millióra növelte a választásra jogosultak számát) pedig 1913 áprilisában szavazta meg a parlament.³⁵

A következő években Berzeviczy a képviselőház különböző bizottságaiban folytatta a munkát. Tagja volt a pénzügyi bizottságnak és az összeférhetlenségi ítélő bizottságnak. 1917-ben bekerült a polgári törvénykönyv javaslatának tárgyalására a képviselőház részéről kiküldött bizottságba, majd még ugyanebben az évben a király élethossziglan a főrendiház tagjává nevezte ki. Mivel pedig az első világháború kitörése miatt az 1915-ös választásokat nem rendezték meg, így Berzeviczy továbbra is Budapest II. kerületének országgyűlési képviselője maradt.

1915-ben, egy évvel a háború kirobbanása után, Berzeviczy egy bécsi előadásában abbéli meggyőződésének adott hangot – a humán tudományok fontosságának hangsúlyozása mellett –, hogy a pusztító harcok befejezése után a tudományra vár majd az a feladat, hogy a kultúrnépek közeledését elősegítse.³⁶ Mindvégig azon az állásponton volt, hogy Ausztria–Magyarország nem tehető felelőssé a világháború kirobbantásáért, mivel minden nagyhatalom egy támadó célzatú háború megindítását fontolgatta (a Monarchia szerinte csak védekező küzdelmet folytatott). Egy esetleges háborús győzelem esetére négy pontban foglalta össze a legszükségesebb teendőket:

1. Véderőfejlesztés.
2. Belpolitikai téren a lojálisan viselkedőket megjutalmazni, ellenben eltiporítani mindenkit, aki a Monarchia érdekeivel szembehelyezkedett.
3. Felkarolni a testnevelés ügyét, hogy a katonák később jobban ellenálljanak majd a modern háború megpróbáltatásainak.

A közoktatásban a hazafias, vallásos, erkölcsös nevelés erőltetése, mely a nemzeti összetartozás érzését és a hazához való feltétlen hűséget plántálja a diákokba.³⁷

A háborús vereség, valamint az azt követő összeomlás után azonban Berzeviczy elképzelései szertefoszlottak. Ráadásul 1918. október 31-én ismeretlen fegyveresek meggyilkolták Tisza Istvánt, akit egy hazája iránt önzetlen, és önmegtagadó embernek, valamint „vértanúvá lett nagy férfit”-nak tartott, s aki „származásánál fogva már a bölcsőben reményt és ígéretet jelentett a hazára nézve”. Úgy vélte, Tisza célja a Monarchia közjogi keretein belül a történelmi magyar állam anyagi és szellemi felvirágoztatása volt. Élete szerinte példa lehet mindazok előtt, akikben a

³⁵ *Romsics I.*: Magyarország története. i. m. 81.

³⁶ *Berzeviczy Albert*: Humanizmus és világháború. Budapesti Szemle. 163. kötet (1915). 321–336.

³⁷ *Berzeviczy Albert*: A háború eddigi mérlege. Budapesti Szemle. 162. kötet (1915). 161–179.

kötelezettségérzetet elnyomja az önzés és az anyagiasság, illetve egyéni céljait a kollektív érdek fölé helyezik.³⁸

A polgári demokratikus forradalom eseményeit Berzeviczy antipátiával figyelte, inkább visszavonultan élt. 1918. november 16-án sem volt ott az Országgyűlésben, amikor az 1910-ben választott törvényhozás kimondta az önfeloszlatását, és kikiáltották a népköztársaságot. A Tanácsköztársaság alatt viszont az élete gyökeres fordulatot vett: 1919 húsvétvasárnapján ellenforradalmi szervezkedés vádjával alaptalanul letartóztatták és a Markó utcai törvényszéki épületbe vitték, ahol három napon át tartották fogva, többek között Festetics Pál gróffal (1841–1924), császári és királyi kamarásmesterrel, Polónyi Gézával (1848–1920), a második Wekerle-kormány igazságügy-miniszterével, valamint Tallián Béla báróval (1851–1921), az első Tisza-kormány földművelésügyi miniszterével. Gyors szabadulását állítólag Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos közbenjárásának köszönhette.³⁹

A tanácskormány regnálása és a román csapatok budapesti megszállása alatti, számára deprimáló heteket követően Horthy Miklós november 16-i bevonulását Berzeviczy egyfajta felszabadulásként élte meg. Aznap este, a Nemzeti Kaszinóban rendezett ünnepségen ő is felszólalt. Beszédében kifejtette, hogy a nemzeti hadsereg háromszor pusztult el, mielőtt Horthy feltámasztotta volna halottaiból: elsőként a közös hadseregben, idegen vezénylet alatt, idegen érdekekért. Másodszor a Károlyi-kormány alatt, mely kísérletet sem tett az ország területének védelmére, és legfőbb feladatának a hadsereg felbomlasztását tekintette. Harmadjára pedig a Tanácsköztársaság idején, amikor arra kényszerítették a magyar katonát, hogy megtagadjon mindent, amit a múltban tisztelet övezett (erkölcs, fegyelem, engedelmesség, Isten, haza stb.). Horthy ellenben rendkívüli szervezőtehetséggel és akaraterővel életre keltette ezt a hadsereget, melyet Berzeviczy a „magyar nemzet csodás regenerálódási képessége” szimbólumaként értelmezett. Felszólalása végén pedig köszöntötte Horthyt, a nagy katonát és a még nagyobb hazafit.⁴⁰

Felvidéki származású politikusként, valamint sárosi földbirtokos nemesként, a trianoni békeszerződést óriási traumaként élte meg Berzeviczy. A magyar történelem legnagyobb és legsúlyosabb csapásának tartotta, a tatárjáráshoz, a mohácsi vészhez és az 1848—1849-es szabadságharc leverését követő abszolutista időszakhoz hasonlította. A kelet-közép-európai térség békéjét szerinte a hibás területi rendezések miatt hosszabbtávon fenntartani nem lehet, és biztos volt abban,

³⁸ Serlegavató beszéd gróf Tisza István emlékére. Elmondotta Berzeviczy Albert 1924. április 22-én. Bp. 1924. 3–5.

³⁹ *Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek.* In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 2003. 210–213.

⁴⁰ *Berzeviczy Albert: Horthy, a katona és a hazafi.* In: *Horthy-naptár az 1920-iki szökő évre. A magyar nemzet újjászületésének emlékére.* Bp. 1920. 42–44.

hogy az elveszett területeket csakis a magyarság szellemi fölénye segíthet majd visszaszerezni, mivel a modern Magyarország hódító háborút sosem vívott.⁴¹

Annak ellenére, hogy a Bethlen István által 1926-ban újjászervezett felsőházban az MTA elnökeként még helyet foglalt, Berzeviczy a gróf nevével fémjelzett konszolidációs politika időszaka alatt aktív politikai szerepet nem játszott. Ennek okát azzal indokolta, hogy akkoriban már nem talált a saját elveivel összeegyeztethető pártot. A miniszterelnökről ugyanakkor azt tartotta, hogy „...e káoszról oly nagy ember magaslik ki, mint Bethlen István, aki talán minden elődjénél hivatottabb a vezéri méltóságra.”⁴²A dualizmus korának liberális–konzervatív eszmeiségehez élete végéig hű maradt, ennek szellemében bírálta, amikor a jogegyenlőség elvén csorba esett. A kezdetektől fogva ellenezte az egyetemi felvételi rendszert szabályozó „*numerus clausus*” megalkotását és törvénybe iktatását.⁴³

Politikai gondolatvilágában meghatározó helye volt Széchenyi Istvánnak és Deák Ferencnek. Széchenyi legnagyobb érdemének a közművelődés terén az MTA megalapítását tartotta. Fontosnak érezte, hogy Széchenyi nyíltan vallotta, a közigazgatás nyelvének magyarnak kell lennie, s nála a nyelv kérdése nemcsak politikai–közjogi polémia volt, hanem kulturális is, mivel a tudományos ismeretek közvetítésének eszközévé a magyar nyelvet kívánta tenni.⁴⁴ Úgy vélte, hogy Széchenyi pályáján 1841-ben húzható meg a választóvonal, amikor Kossuth általa radikálisnak ítélt politikájára reagált a Kelet népe című művének kiadásával. Ekkor váltotta fel a gróf „ébresztő, buzdító, indító és agitáló” korszakát a „fékező, mérséklő, túlhajtásoktól óvó, a nemzeti és közjogi radicalismust korholó” második szakasz.⁴⁵

Deákkal kapcsolatban kiemelte, hogy Széchenyihez hasonlóan 1848-ban nem hagyta magát elragadtatni „a forradalmi láztól”, annak ellenére sem, hogy mindketten tagjai voltak Batthyány Lajos kormányának. Az abszolutizmus időszaka alatt következetesen ragaszkodott a passzív rezisztencia megtartásához. Deáknak az 1861-es országgyűlésen májusban és augusztusban előadott két felirati beszédét (az elsőt a perszónalunio államjogi elveinek védelme mellett felvetette a birodalom egészét érintő közös kérdésekben az eseti érintkezés lehetőségét a birodalom nem magyar felének népeivel, a másodikban pedig védelmezte ugyan az 1848-as törvények jogérvényét, de már említést tett arról, hogy azokat a király és a nemzet

⁴¹ *Berzeviczy Albert*: Nemzeti katastrofáink. Budapesti Szemle. 182. kötet (1920). 65–73.

⁴² *Szomaházy István*: Novellistából politikus, miniszter és az Akadémia elnöke. Az Est. 1924. 12. 05.

⁴³ *Kovács M. Mária*: Törvénytől sújtva. A *numerus clausus* Magyarországon, 1920–1945. Bp. 2012. 174.

⁴⁴ *Berzeviczy Albert*: Széchenyi és a közművelődés. In: *Berzeviczy Albert [et al.]*: Széchenyi eszmevilága. Bp. 1919. 9–18.

⁴⁵ *Berzeviczy Albert*: Gróf Széchenyi István. Bp. 1907. 20.

egyesült akaratával módosítani lehet) remekműveknek tartotta. A kiegyezéssel szerinte Deák „a nemzetnek egy félszázados alkotmányos, munkás békekorszakot alapított”, mellyel „mindenkorra rászolgált nemzete hálájára”.⁴⁶

Az Akadémiai elnökeként, íróként és történészként, valamint az Interparlamentáris Unió magyar delegációjának vezetőjeként Berzeviczy továbbra is a két világháború közötti magyar közélet egyik meghatározó szereplője maradt. Az Akadémiát a környező államokkal szemben nemzeti létünk egyik legfőbb támaszának tartotta, és „jövendő békés hódításainknak leghatalmasabb fegyvere”-ként tekintett az intézményre.⁴⁷

1922-ben jelent meg Berzeviczy minden kétséget kizáróan fő művének, Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865 című négykötetes munkának az első része, melynek megírásáért 1924-ben akadémiai nagyjutalomban is részesült. Nyolc évvel korábban kezdett hozzá az anyaggyűjtéshez, és az osztrák, német illetve magyar levéltárakban–könyvtárakban végzett többéves kutatómunkája után egy rendkívül adat-gazdag, és sokáig kánonalkotó könyvsorozatot alkotott. Berzeviczy az abszolutizmus korát egy jogalap nélküli és céltalan rendszerként definiálta, mely nemcsak Magyarország, hanem a Habsburg Birodalom érdekeivel is ellentétes volt. Ezen időszak alatt az elnyomók a nemzet legkiválóbb alakjait börtönbe vetették, vagy száműzetésbe kényszerítették, az osztrák kormányzat pedig megvonta az ország politikai jogait. A Bach-korszak kapcsán annak erőszakosságát, és az idegen tisztviselőkön (akik „beözönlöttek” az országba) keresztül történő germanizáló törekvéseit hangsúlyozta. A birodalomba való beolvasztási kísérletek véleménye szerint 1865 decemberében, az országgyűlés összehívásával zárultak le, ezért ezt a dátumot tekinti az abszolutizmus végpontjának. Könyveiben a passzív rezisztencia elvének komoly jelentőséget tulajdonított, amit az új történeti kutatások azonban inkább cáfolnak, semmint megerősítenek.⁴⁸

Írói karrierjének további megbecsültségét jól szemlélteti, hogy 1923-tól haláláig a Kisfaludy Társaság elnöke volt, 1924-től élete végéig alapító elnöke a Corvin Mátyás Irodalmi Társaságnak – melynek feladata az olasz–magyar kulturális kapcsolatok ápolása volt –, 1930-ban az elsők között kapott Corvin-láncot Horthy kormányzótól, 1932–1936 között pedig a Magyar Pen Club elnöki tisztét töltötte be.⁴⁹

⁴⁶ *Berzeviczy Albert*: Deák Ferenc 1803–1876. In: Deák Ferenc műveiből. Berzeviczy Albert bevezetésével. Bp. 1934. 7–20.

⁴⁷ *Tilkovszky Lóránt*: Az Akadémia anyagi körülményei és működésének szelleme. In: A Magyar Tudományos Akadémia. i. m. 1975. 274.

⁴⁸ *Pap József*: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? *Aetas*. 2003/3–4. 159–176.

⁴⁹ Magyar országgyűlési almanach 1931–1936. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula. Bp. 1931. 476.

A két világháború közti időszakban a magyar diplomácia hamar felismerte a nemzetközi szervezetek (Népszövetség, Interparlamentáris Unió) keretében megélénkült nemzetközi kisebbségvédelmi tevékenység jelentőségét, mivel azonban Magyarország 1922-ig nem volt tagja a Népszövetségnek, ezért addig az Interparlamentáris Unió volt az a fórum, ahol az érdekérvényesítésre lehetőség nyílt. Maga Berzeviczy is többször felszólalt kisebbségvédelmi kérdésekben, és 1922–1926 között a Magyar Nemzeti Bizottság elnökeként folyamatosan figyelemmel kísérte az utódállamokban élő magyar közösségek érdekvédelmi küzdelmeit. Fel szerette volna számolni azt az állapotot, hogy a magyar tudományos és szépirodalmi munkák nem, vagy csak erősen korlátozott számban jutottak el a határon túli magyarokhoz.⁵⁰

Az igazi szakterülete azonban mindvégig a nemzetközi leszerelés kérdése volt. Az Unió több konferenciáján is beszélt a téma fontosságáról (1921: Stockholm, 1922: Bécs, 1923: Koppenhága), az 1924-es bécsi kongresszuson emellett szót ejtett a nemzetközi gazdasági szolidaritás szükségességéről is. Az 1927-es párizsi értekezleten kijelentette, hogy Magyarország nem helyesli a trianoni békeszerződést, annak megváltoztatását kívánja, de amíg a békeszerződés rendelkezései érvényben vannak, addig a leszerelés és a kisebbségi autonómiák kapcsán azok kölcsönös tiszteletben tartását fogja szorgalmazni.⁵¹

Az 1928-ban kiadott, Igazságot Magyarországnak című kötetben is a lefegyverzésről értekezett. Szerinte a békeszerződések történetében példátlan volt az a rendelkezés, mellyel Trianonban kimondták, hogy a magyar hadsereg csakis az ország belső rendjének fenntartására, illetve határőrszolgálatra vethető be, mivel ez megfosztotta az országot a külső támadással szemben történő jogos önvédelemtől. Bírálta a győztes nagyhatalmakat, amiért azok fokozták a fegyverkezésük ütemét, miközben a legyőzött államokra rákényszerítették a lefegyverzési rendelkezések szigorú betartását.⁵²

Az Interparlamentáris Unió 1928-as, berlini konferenciáján fellépett a román küldöttséggel szemben az úgynevezett „optáns-perben”,⁵³ és előadásában kitért arra is, hogy lehetővé kell tenni a nem megfelelően bizonyult határok kiigazítását. Amennyiben azonban ez nem megoldható, akkor a kisebbségek helyzetének

⁵⁰ *Balogh Jenő*: Berzeviczy Albert emlékezete. Bp. 1938. 12.

⁵¹ *Drucker György*: Berzeviczy Albert és az Interparlamentáris Unió. Pécs. 1935. 3–6.

⁵² *Berzeviczy Albert*: A trianoni szerződés és a lefegyverzése. In: *Apponyi Albert [et al.]*: Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Bp. 1928. 335–346.

⁵³ A per alapját az képezte, hogy az impériumváltást követően Romániában a békeszerződés előírásának ellenére minden olyan nagybirtokot kártalanítás nélkül kisajátítottak, melynek tulajdonosa a román helyett magyar állampolgárságot választotta.

méltányos kezelésével kell elviselhetőbbé tenni azokat.⁵⁴ Az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának elnöki pozíciójáról 1934 novemberében mondott le, röviddel az után, hogy véget ért a szervezet isztambuli gyűlése. A csoport örökös díszelnökévé választották, utóda pedig Walkó Lajos (1880–1954), Bethlen István egykori kereskedelemügyi-, valamint ideiglenes külügyminisztere lett.

Díszelnöki posztját már nem sokáig tölthette be, mivel 83 éves korában, 1936. március 22-én, a hivatalos tájékoztatás szerint szívbénulás következtében, elhunyt.⁵⁵ Balogh Jenő (1864–1953), aki a második Tisza-kormány igazságügy-minisztere, valamint Berzeviczy elnöklete alatt 1920–1935 között az MTA főtitkára volt, az Akadémia 1938. január 13-i közülésén ekképpen búcsúzott tőle: „Berzeviczy Albert emléke mégsem fog gyorsan elmúlni. Nemcsak mi, akiknek megadtott, hogy körülötte éljünk vagy éppen vele dolgozhassunk és akik hamar eltűnünk; nemcsak más ivadék, amely majd utánunk jön és szintén csak elmegy a minden élők útján, hanem boldogult kitűnő elnökünk nevének fennmaradását késő századokban is biztosítani fogja örökké élő nemzete, amelyet a tudomány, a közművelődés, a polgárisodás, a haladás mezőin közel 60 esztendőn keresztül nemcsak fényes tehetségekkel (ez az ő áldása volt), hanem hűséggel, lelkesedéssel, néma hazaszeretettel, soha nem lankadó munkával és ragyogó sikerekkel szolgált.”⁵⁶

⁵⁴ *Drucker Gy.*: Berzeviczy Albert. i. m. 6.

⁵⁵ Berzeviczy Albert meghalt. Pesti Hírlap. 1936. 03. 24. 9.

⁵⁶ *Balogh J.*: Berzeviczy Albert. i. m. 39.

MINDENNAPOK PÁSZTÓN AZ I. VILÁGHÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN

GORTVA JÁNOS

Ezt a tanulmányt az első világháború kitörésének közelgő 100. évfordulója ihlette. Pásztó társadalomtörténetének kutatása közben egy ilyen alkalommal természetesen merül fel az a kérdés, hogy vajon a nagy háború hogyan érintette a pásztói lakosok mindennapjait, ehhez kapcsolódóan pedig a házassági szokásokat és a gyermekvállalási kedvet, illetve, hogy a halálozási mutatókban milyen nyomát találjuk az első világháborúnak. Mielőtt azonban ezt részletesen vizsgálhatnánk, feltétlenül szükséges néhány szót szólni Pásztóról, hiszen a település alapszintű ismerete nélkül a kép nem lenne teljes.

Pásztó történelme meglehetősen messzire nyúlik vissza, hiszen Anonymus is említést tesz a településről, amely ma Nógrád megyéhez, 1950-ig azonban Heves megyéhez tartozott. Első okleveles említése pedig 1134-1138-ban történik.¹ Pásztó Zsigmond királytól nyert városi rangot, amikor 1407 áprilisában az uralkodó a budai polgárokat megillető jogokkal ruházta fel a pásztói lakosokat. A város az évszázadok során többször teljesen leégett, tehát a történelem viharai sosem kímélték. Ennek ellenére 1872-től kezdve járási székhely volt, egészen 1883-ig.² Természetesen az iskolázás is nagy múltra tekint vissza a településen, hiszen már 1529-ből is van arra vonatkozó forrásunk, hogy Pásztón iskola működött.³ Ezután folyamatosan tudomásunk van elemi iskolák meglétéről. 1895-ben kezdte meg működését a polgári fiúiskola, de még ennél is korábbi a pásztói iparostanonciskola, amely 1888 óta létezik.⁴ Természetesen, ha egy település életéről szeretnénk képet festeni, mindenképpen vizsgálni kell az oktatás mellett a sajtó illetve az egészségügyi intézmények meglétét is. A város ebben a tekintetben sem elmaradt. A 20. század elején mindkét téren jelentős fejlődés fedezhető fel. 1901-ben gróf Almásy Kálmán és felesége Keglevich Margit tárgysorsjátékot rendezett egy alapítvány és kórház létrehozására. Az általuk alapított Alapítványi Margit Kórház 1908. szeptember 28-án kezdte meg működését.⁵ E kórháznak a jelen tanulmányban vizsgált időszakban még nagy jelentősége lesz. A sajtó 1902. novem-

¹ *Varga Lajos*: A pásztói plébánia története. Budapest. 2007. 11–12.

² *Vass József*: Pásztó története. Gyöngyös. 1939. 7–8.

³ Pásztó története. Szerk. Pintér Nándor. Pásztó. 1970. 34.

⁴ *Pintér N.*: Pásztó története. i. m. 37–38.

⁵ *Vass J.*: Pásztó története. i. m. 88–89.

ber 30-a óta van jelen, hiszen ekkor jelent meg a Pásztó és Vidéke című hetilap.⁶ Ezt a lapot később a Pásztói Hírlap váltotta fel.

Az előzőekből látszik tehát, hogy Pásztón viszonylag jelentős közösségi és szellemi élet volt jelen. Ezek után érdemes megvizsgálni azt, hogy a fellelhető forrásokból az első világháború mely hatásait rekonstruálhatjuk. Először ugyanakkor tisztáznunk kell a forrásokkal kapcsolatban felmerülő problémákat. Egyrészt természetes módon nehézséget okoz a tény, hogy a két világháború során rengeteg forrás megsemmisült, ha nem a harcok közvetlen következményeként, akkor az általános papírhiány miatt. Pásztó esetében ugyanakkor számolnunk kell egy speciális problémával is: a már említett 1950-es megerendezés következményeként a város iratanyagának egy jelentős része a Heves Megyei Levéltárból a Nógrád Megyei Levéltárba került át. A kor levéltárosainak és a szállítást végző munkások szóbeli beszámolójának alapján ismert a tény, hogy a szállítást szakszerűtlenül végezték, ezért rengeteg anyag megsemmisült. Éppen ezért kutatóként általában a források töredékes voltával, hiányosságával kell számolni. A tanulmány elkészítéséhez három fő forrástípus használata mutatkozott célszerűnek. Az általános közhangulat rekonstruálására kiváló lehetőséget nyújt a Pásztói Hírlap cikkeinek vizsgálata. Sajnálatos azonban, hogy nagyobb, egybefüggő részei hiányoznak a lapnak. A hiányok ráadásul sok – a téma szempontjából kifejezetten érdekes és fontos – időszakot érintenek. Ilyen például az első világháború kitörését közvetlenül megelőző néhány hét. Az 1914-es évből tehát nem maradtak fenn azok a lapszámok, amelyek a sarajevói merényletről és a háború kitöréséről tudósítottak. 1914. június 28-án jelent meg a 26. lapszám. Ez értelemszerűen még nem tudósíthatott az aznap történt merényletről. A következő fennmaradt lapszám azonban az 53. számú, ami 1914. december 13-án jelent meg, tehát már a háború kitörése után. A számozásból nyilvánvaló, hogy a lap folyamatosan megjelent, azonban nem maradtak fenn példányok. Ugyanilyen komoly hiányosságot jelent, hogy a teljes 1918. évi évfolyam hiányzik. Ennek következtében nem rekonstruálható, hogy a helyi sajtóban hogyan jelent meg a háború vége és a háborús vereség ténye. Mindezek ellenére a Pásztói Hírlap fontos és értékes forrás, a hiányokat pedig meg kell próbálni egyéb források segítségével pótolni. Erre – számos egyéb forrás mellett – kiválóan alkalmasak lehetnek például Pásztó képviselő-testületi jegyzőkönyvei. Ebben a munkában segítségükkel rekonstruálhatóvá vált, hogy a település egyik vezető testülete milyen témákat tárgyalt a vizsgált időszakban, illetve milyen határozatokat hozott. Ez a két forrás tehát alkalmas arra, hogy legalább részlegesen bemutassuk azokat a témákat és ügyeket, amelyek a pásztói emberek mindennapjait meghatározták az első világháború vérzivatarának árnyékában. Ugyanakkor természetes, hogy egy ilyen időszakban a demográfiai kép is változik. A házassági szokások változása éppúgy érdekes lehet, mint a gyermekáldások, sőt, a halálos esetek vizsgálata. Ehhez természetes forrásként kínálkoztak az anyakönyvek, így

⁶ *Pintér N.*: Pásztó története. i. m. 39.

az anyakönyv alkotja a munkánk forrásbázisának harmadik nagy pillérét. Ezek segítségével vizsgálhatóvá válik, hogy miként változott a házasságok száma és azok éven belüli eloszlása, illetve, hogy hány katona kötött házasságot. Mivel a háború miatt a házasságkötés szabályai is sok ponton megváltoztak, érdekes lehet annak vizsgálata is, hogy ez mikroszinten, Pásztón megmutatkozott-e. Ugyancsak érdemes szemügyre venni a gyermekvállalási kedvet, hiszen egy ilyen jelentőségű történelmi eseménysor bizonyosan ezt is befolyásolta. A halotti anyakönyvek vizsgálata pedig a település emberveszteségének vizsgálatakor jelenthet nagyon fontos támpontot. Ugyanakkor számolni kell az anyakönyv pontatlanságaival, ami egyetlen kutatás során sem hagyható figyelmen kívül. Tekintettel a világháború idején uralkodó zürzavarra, joggal feltételezhető, hogy az anyakönyvi bejegyzések ebben az időszakban még az átlagosnál is pontatlanabbak. Mindennek ellenére ez a forrástípus nem kihagyható, hiszen minden vele kapcsolatos probléma ellenére is óriási forrásértékkel bír.

Miután a felhasznált források körét és az azokkal kapcsolatos problémákat röviden áttekintettük, érdemes az egyes forrástípusok felé fordítani a figyelmet és azok részletes vizsgálatába kezdenünk. Az áttekintés sorrendjének megfelelően először a Pásztói Hírlap számait célszerű tüzetesebben tanulmányozni. Általánosságban elmondható, hogy a háború – természetesen – rendszeresen és jelentős súllyal jelent meg a lapban. Találkozhatunk egyrészt tudósításokkal és beszámolókkal a front helyzetéről, másrészt viszont a hátországra háruló feladatok és problémák megjelenésével. Témánk szempontjából ez utóbbiak érdekesek.

A lap még hiányosan is igen bőséges, nagy terjedelmű forrás, ezért az áttekintéséhez mindenképpen szükség volt valamiféle tematikus rendezésre. A rendezés alapja természetesen a tudósításokban, a cikkekben és hirdetésekben megjelenő témák vizsgálata. Eszerint a tematikus rendezés szerint 4 csoportot különíthetünk el: az első csoport maga a háború és a hozzá kapcsolódó témák; a második nagy csoport háború hatásai a mindennapokra; a harmadik nagy témacsoport a háború mint üzlet; végül pedig az országos ügyek megjelenése. Természetesen ezek a kategóriák néhány esetben részben fedik egymást, de általánosságban elég egzaktak ahhoz, hogy alapot nyújtsanak a vizsgálathoz.

Az első témacsoport tehát maga a háború és a hozzá kapcsolódó témák. A háborúról szóló tudósítások és a harctéri levelek érdekesek és gazdag források, de témánk szempontjából most nem releváns ezek vizsgálata. Éppen ezért csak a háborúról szóló általános vélekedésről célszerű szólni ebben a csoportban. Már 1914 végén is olyan cikkeket olvashatunk, amelyekben igen közelinek vélik a háború végét, az országos trendekkel egybeesik tehát az optimizmus a gyors háborúról. Ennek bizonyítékeként az előző időszakok viszonylag gyors háborúira hivatkoznak.⁷ Ugyancsak érdekes az az írás, amely 1915 elején egy szenzációs tartalmú tábori levelezőlapról tudósít. A pásztói hírlapolvasók arról értesülhetnek, hogy K.

⁷ Magyar vitézség. Pásztói Hírlap XVI. (1914:54.) 1–2.

H. tartalékos zászlós véleménye szerint márciusra vége lesz a háborúnak.⁸ Látható tehát, hogy a hírlapban megjelenő, a háborúval foglalkozó cikkekben főként arra törekedtek, hogy a közvéleményt megnyugtassák, és a minél gyorsabb, győzelmes befejezés reményét keltsék. Szintén közvetlenül kapcsolódik a háborúhoz a hadba vonulások kérdése. Ehhez kapcsolódik például az 1914. december 25-én megjelent lapszámban az hír, hogy az 1887 és 1890 között született, alkalmasnak talált népfelkelőknek 1915. január 16-án be kell vonulnia.⁹ Természetesen még számos alkalommal olvashatunk a lapban a sorozásokról és behívásokról, ezek felsorolásától éppen ezért eltekintünk. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a hírlap segítségével részletesen bemutatható, hogy melyik sorozás, illetve behívás alkalmával pontosan kiknek kellett hadba vonulnia. Ehhez kapcsolódik még az a híradás is, amelyből megtudjuk, hogy a hadi szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítottaknak szembe kellett néznie az emberi rosszindulat megnyilvánulásaival is. Az 1915. január 24-én megjelent lapszámban például arról olvashatunk a helyi hírek között, hogy számtalan névtelen levél érkezik a hadvezetéshez arról, hogy a hadi szolgálatra alkalmatlannak talált hadköteles személyek jelentős része valójában alkalmas a szolgálatra és csak ügyeskedve akarják elkerülni a háborúba vonulást.¹⁰ A következő nagy tematikus csoportba a háború mindennapokra gyakorolt hatásaival foglalkozó írásokat soroltuk. Ezt a kérdést is számos cikk, illetve hír érinti. Így olvashatunk például arról, hogy többen arra biztatják az otthon maradtakat, hogy a háború végéig semmiféle multság és zene ne legyen a településen, a különféle szórakozások költségeiből inkább támogassák a hadsereget. Az ezzel foglalkozó rövid írás külön kitér arra, hogy ellentmondásos és visszatetsző, hogy a kórházakban ápolat katonák szórakozására különféle multságokat rendeznek, még a többiek a harctéren sínylődnek. Itt célszerű idézni is a vonatkozó részt.¹¹ Így írnak a kérdésről: „*Kirívó ellentétet találunk abban, hogy főképp a fővárosi és a vidéki kórházakban is ápolat katonákat zeneszóval mulattatják akkor, midőn édes véreink gigászi küzdelme folyik annyi magyar hős elhullásával. Félre hát a szórakozásokkal; az erre áldozandó filléreket is adjuk a haza különböző oltárára.*”¹²

Természetesen a háborús kórházak létéről is értesülhetünk. Kiderül például, hogy a pásztoi kórházakban karácsonyi ünnepeket tartottak a katonáknak. Ebben a hírben szerepel az is, hogy a már említett alapítványi Margit Kórház mellett Pásztón létesítettek egy másik kórházat is. Az ekkor nagyközségi rangú település fenntartott egy hadi kórházat a polgári iskola épületében, így a sebesülteket

⁸ Márciusban vége lesz a háborúnak. Pásztói Hírlap XVII. (1915:2.) 3.

⁹ Mindnyájunknak el kell menni. Pásztói Hírlap XVI. (1914:55.) 4.

¹⁰ Névtelen levelek. Pásztói Hírlap XVII. (1915:4.) 3.

¹¹ A korabeli forrásokból származó idézeteket a könnyebb olvashatóság érdekében minden esetben a mai helyesírás szabályait figyelembe véve közöljük.

¹² A nagyközönséghez. Pásztói Hírlap XVI. (1914:54.) 3–4.

két kórházban ápolták.¹³ Ennek a mindennapokra gyakorolt hatása nyilvánvaló, hiszen ez egy település életére és lakosaira nagyon komoly felelősséget rótt. S természetesen a felelősség mellett kifejezetten komoly veszélyekkel is járt a kórházak üzemeltetése. Sok olyan írást is találunk a Pásztói Hírlap számaiban, ami felhívja a figyelmet a közegészségügyi veszélyekre, amivel a háború és a kórházak jelenléte járt. A teljesség igénye nélkül említünk meg csupán néhány példát. 1915 januárjában és februárjában is olvashatunk egy-egy cikket arról, hogy a járványok terjedésének komoly veszélye van. Pásztó a hatvani járáshoz tartozott ekkor, éppen ezért sok esetben a hatvani híreket vették át. Így van ez abban a cikkben is, amiben arról ír a szerző, hogy Hatvanban sok esetben a városban kell elhelyezni a járványos betegeket a külterületen lévő járványkórház helyett, mivel ott nincs elegendő hely a sebesültek miatt. Így viszont folyamatos a veszélye annak, hogy a járványok terjedjenek a lakosság körében.¹⁴

Láthatjuk tehát, hogy a háború komoly közegészségügyi veszélyforrást is jelentett, nyilvánvalóan nem csak Hatvanban, hanem Pásztón is, ez indokolhatja, hogy a lap szerkesztői átvették ezt a Hatvanról szóló cikket. Természetesen az egészségügyi témák mellett a szociális kérdés is nagyon komolyan érintette a lakosságot és így a helyi sajtóban is elő kellett kerülnie. Erre jó példa lehet a háborúban elesettek családját megillető ellátásokról szóló részletes tájékoztatás. Ebből megtudjuk, hogy a kérdést az egy többször módosított 1887. évi törvénycikk rendezte. A tájékoztató írás rendkívül részletes, felsorolja a rangosztályonkénti özvegyi nyugdíjak összegét. Kiderül az írásból az is, hogy a rangosztályba nem sorolt havidíjasok özvegyének ellátása a férj ellátmányának harmada, de minimum évi 400 korona összeg volt. Ugyancsak kitér a tájékoztatás arra, hogyha a férj ténylegesen a csatatéren esett el, akkor a mindenkori ellátások 50%-kal emelkednek. Az özvegyeket megillető ellátások mellett ebben az írásban olvashatunk arról is, hogy az özvegyek a gyermekeik ellátására úgynevezett nevelési járulékot kaptak, amelynek összege az özvegyi nyugdíj egyötöd része volt gyermekenként, azonban ötnél több gyermek esetén is legfeljebb az özvegy nyugdíj mértékével egyező összeg. Kiderül az is, hogy a gyermekeket az özvegy halála után is megillette egy ellátás, ezt ekkor már árvajáruléknak nevezték, és összege az özvegyi nyugdíj felét tette ki. A legénység és a gyalogosok állományába tartozó katonák özvegyeire és árváira külön, lényegesen alacsonyabb összegben meghatározott ellátási összegek vonatkoztak.¹⁵

Szintén a háború mindennapi hatásainak tárgykörébe tartozik az özvegyek és az árvák szociális ellátásainak vizsgálata mellett például a hadirokkantak ellátása, ami közismerten súlyos problémát jelentett az első világháborút követően világ-

¹³ Katonák karácsonya Pásztón. Pásztói Hírlap XVI. (1914:55.) 3–4.

¹⁴ Katonáinkért és önmagunkért. Pásztói Hírlap XVII. (1915:3.) 1.

¹⁵ Az elesettek családjainak illetménye. Pásztói Hírlap XVII. (1915:8.) 2.

szerte. A kérdéssel a Pásztói Hírlap is vezércikkben foglalkozott. Ebben tájékoztatják a lakosságot, hogy az ország tudatosan készül a háború után a rokkantak rehabilitálására, munkához juttatására és szükség esetén elhelyezésére. A cikkben tehát arról olvashatunk, hogy a minisztériumok tudatosan készülnek a kérdés kezelésére és a tervek szerint a háború után a rokkantak 60%-át sikerül rehabilitálni és munkához segíteni, ezután pedig csupán 40% fog állami segítségre szorulni.¹⁶ Természetesen tudjuk, hogy ez már akkor is csak egy jól hangzó propaganda lehetett, hiszen egy kivérzett, zűrzavaros helyzetben lévő ország képtelen lett volna minderre. Ugyanakkor fontos látni, hogy a rokkantak helyzetének kérdése mindennapi probléma volt, nyilván foglalkoztatta a lakosságot és erre a sajtó reagált is.

Szintén a mindennapokat érintő és szociális jellegű probléma volt az élelmezési válság. Szinte minden lapszámban olvashatunk olyan híreket, amely árdrágulásról és élelmiszerhiányról ír. Éppen a téma nagyszámú megjelenése kívánja meg azt, hogy csak az érdekesebb dolgok említésére szorítkozzunk. Elsőként a Pásztói Hírlap XVII. évfolyamának 1915. március 21-én megjelent 11. lapszámát érdemes vizsgálnunk. Ebben a számban több idevágó írást is láthatunk, ezért célszerű ezt néhány mondatban áttekintő jelleggel összefoglalni. Rögtön a címlapon olvashatjuk a „Lesz-e lisztünk?” című írást, amelyben felhívják a lakosság figyelmét a takarékoság fontosságára. Kiderül ugyanakkor, hogy a hatvani járásban ekkor még nem érzékelhető jelentős liszthiány, hiszen – a cikk szerint – Hatvan mezőgazdasági helységként rendelkezik elegendő búzával, ha megfelelően takarékoskodnak. A „Helyi és vidéki hírek” című rovatban már arról tájékoztatják a lakosságot, hogy 1915. március 20-án Heves vármegye területén életbe lépett a 649/1915. M.E. szám alatt kiadott rendelet arról, hogy a rozs- és búzalisztet kukoricaliszttel kell keverni a takarékoság érdekében. A tájékoztatás szerint a vármegye beszerezte a szükséges mennyiségű kukoricalisztet, így a rendelkezést ettől kezdve alkalmazni kell.¹⁷ Ugyancsak az élelmezési problémákat mutatja ennek a lapszámnak az a rövid híre, amelyben arra hívják fel a lakosság figyelmét, hogy mindazon hadbavonultak családtagjai, akik államsegélyben részesülnek, vegyenek részt a mezőgazdasági

¹⁶ Hadirokkantak. Pásztói Hírlap XVIII. (1916:48.) 1.

¹⁷ E rendelet értelmében a búza- és rozsliszt kémelése érdekében minden sütőipari termékben legalább 50% kukoricalisztnak kellett lennie. Ahol a kukoricalisztnak hiány volt, ott az aránynak 25%-nak kellett lennie. A rendelet elsősorban ipari sütődékre vonatkozott, de szükség esetén magánháztartásokra is ki lehetett terjeszteni. Nem tartoztak a rendelet hatálya alá a kórházak és gyermekeket ápoló intézmények számára készített termékek, ha azokat orvosok rendelték meg, előre megszabott mennyiségben. Ugyancsak kivételt képeztek a katonai parancsnokság által rendelt sütőipari termékek. Tehát a rendelet alapvetően csak a jó fizikai állapotban lévő polgári lakosság számára írt elő gyengébb minőségű táplálékot, feltételezhetően azért, mert azt feltételezték, hogy őket kevésbé sújtja a minőségi éhezés. Forrás: <http://www3.arcanum.hu/rendtar>. (*Utolsó leltés: 2014. 06. 08.*)

munkákban. Azoktól, akik ezt elmulasztják, a hatóságok megvonják a segélyt. Ez a hír világosan mutatja az élelmezési válságnak azt a vonását, ami az általános munkaerőhiányban mutatkozott meg.

1. kép: Illés Mátyás és katonatársa Pásztón 1915 körül, forrás: a szerző családi fotótára

Mivel a hadbavonult férfiak távollétében a mezőgazdasági munkák gondot jelentettek, nagyon fontos volt, hogy a hátszágban maradók dolgozzanak a földeken, ezzel előállítva a szükséges élelmet. Olvashatunk olyan hírt is, amely azt hozza a lakosság tudomására, hogy a tavaszi mezőgazdasági munkák idejére a legénységi állományban lévő katonák meghatározott részét szabadságot fogják. A cikkből kiderül, hogy mindenkor az adott vármegye alispánjával egyeztetve határozzák meg, hogy mely területre mely katonákat mikor kell hazaengedni.¹⁸ Jól mutatja a helyzet súlyosságát, hogy egy hónappal később egy rendkívül radikális jogszabály született, amelynek értelmében minden földet meg kell művelni, ha ez nem valósul meg, akkor elveszik a tulajdonosától a területet.¹⁹ Szintén az

¹⁸ Katonák szabadságolása a tavaszi vetési és szőlőművelési munkára. Pásztói Hírlap XVII. (1915:12.) 2.

¹⁹ Elveszik a földet attól, aki nem műveli. Pásztói Hírlap XVII. (1915:16.) 2–3.

élelmezési nehézségeket mutatja, hogy számos hír foglalkozik az élelmiszerárak emelkedésével, illetve az élelmiszeruzsorával. A liszthiány mellett a hírlap tanúsága szerint jelentkezett a tejhiány is. Heves vármegyében – így nyilván Pásztón is – 1916-ra a szarvasmarha-állomány 80%-kal csökkent, ez pedig értelemszerűen tejhiányt is generált.²⁰ Ennek oka nyilvánvalóan a húshiány volt. Ennél azonban érdekesebb az a megoldási javaslat, amellyel a cikk él. A tejszükséglet megoldását abban látják ugyanis, ha tejszövetkezetet hoznak létre. A cikk szerint erre több vármegyében jó példa van, és ezt kellene megvalósítani Heves vármegyében is.

Az élelmezési problémák teljességre törekvő felsorolását és bemutatását nem vállalhatjuk, ezért ezek közül utolsóként a cukorhiányt említjük meg. 1917 februárjában vezető hírként hozta le a Hírlap, hogy nem lesz cukor a kávéházakban, ugyanis cukrot csak cukorjegyre lehet kiszolgálni, a cukorjegy viszont túl nagy mennyiség egy kávéhoz. Éppen ezért, ha valaki cukorral kívánta inni a kávéját, akkor bizony magával kellett vinnie a cukrot.²¹ A hír nem is azért érdekes, mert egy újabb alapélelmiszer hiányára hívja fel a figyelmünket, hanem azért, mert egy pillanatra már a modern idők szelét érezhetjük benne. A hír ugyanis arról is szól, hogy probléma megoldására a hatóságok megengedték a szacharin használatát, ugyanakkor megjelenik az a félelem is, hogy a lakosság túlzottan megszokja ennek használatát. Ez a ma már olyan gyakran használt és közismert cukorpótló édesítőszer tehát 1917-ben, szükségből engedélyezett termék volt hazánkban. Ma már a mindennapjaink része és talán nem is gondolunk arra, hogy bizony ez is egy „háborús emlék”. Itt érdemes egyébként megjegyezni azt is, hogy nem a szacharin az egyetlen olyan termék, aminek a terjedését az első világháború alatti élelmiszerhiány segítette elő. A Pásztói Hírlap számait lapozgatva ugyanis találhatunk olyan hírt is a „Helyi és vidéki hírek” című rovatban, amely a liszthiány mérséklésére és a lisztes termékek állagának javítására szintén egy ma már mindennapinak tűnő, de akkor még alig ismert, főleg nem széles körben elterjedt terméket ajánl. Ez pedig nem más, mint a Dr. Oetker-féle sütőpor.²²

A munkaerő- és az élelmiszerhiány mellett azonban a háborús hiánygazdaság egy másik jellemzőjére is ráismerhetünk a helyi sajtót olvasva. Ez pedig az alapanyaghiány. Természetesen itt válogatni kell a hírek közül és csak egyetlen példát említünk meg, ez pedig a cipőtalp hiánya. Az erről szóló hír igen elgondolkodtató és önmagán jóval túlmutató következményekre mutat rá. Az általános bőrhoány miatt nincs megfelelő alapanyag a cipőtalpak készítéséhez sem. Ennek megoldásaként ezért áttérnek a fatalpak gyártására, ugyanakkor a cikk szerint a csizmadia- és cipésziparosok joggal tartanak attól, hogy a fatalpak gyártását a kisiparosok helyett a gyárak fogják átvenni, ezzel pedig ellehetetlenítik a helyi

²⁰ Segítsünk a tejszükségleten. Pásztói Hírlap XVIII. (1916:24.) 1.

²¹ Nem lesz cukor a kávéházban. Pásztói Hírlap XIX. (1917:7.) 1.

²² Lisztjavítás. Pásztói Hírlap XVII. (1915:6.) 3.

iparosok helyzetét.²³ Éppen ezért azt sürgetik, hogy a szakembereket képezzék át az új igényeknek megfelelően, fátalpú cipők gyártására. Ezt a hírt azért tarthatjuk nagyon érdekesnek, mert Pásztón – különféle anyakönyvek tanúsága szerint – meglehetősen sok csizmadia és cipész élt és dolgozott, így az ő ellehetetlenülésük és nehéz helyzetük a település gazdaságát is súlyosan érintette volna. Ezzel pedig már át is térhetünk a harmadik nagy tematikus egységünk tárgyalására, hiszen lényegében már ez a kérdés is érinti a háborút mint üzletet.

2. kép: Hirdetés a Pásztói Hírlapban 1915. évi 16. szám

A különböző lapszámokat olvasva azt is láthatjuk, hogy a háború bizony komoly üzleti lehetőséget is jelentett. Korábban már volt szó arról, hogy a Dr. Oetker-féle sütőport népszerűsítik egyes cikkek, emellett a különböző iparosok számára is nagy kihívás volt a háború. Látunk azonban ennél is direkter utalásokat milderre. Nagyon hasznos lehet például a lapban található hirdetések vizsgálata is. A hirdetések egyértelműen az érzelmekre hatnak és az otthonlívókat arra ösztönzik, hogy a katonák érdekében minél több pénzt költsenek. Szinte minden lapszámában látható például a tetűporról szóló hirdetés, amit a gyártó mint a katonák életének megmentőjét hirdet.

²³ A cipőkérdés. Pásztói Hírlap XVIII. (1916:42.) 2.

Ugyancsak jellemző, hogy a katonáknak küldhető karácsonyi csomagokat előre meg lehetett vásárolni, pontosan a megszabott tartalommal, természetesen magas áron. Még 1914 karácsonyán jelentette meg a Pásztói Hírlap Lévai Mihály országgyűlési képviselő írását arról, hogy a lakosságot a szokásainak felülvizsgálatára kéri. A képviselő azt javasolja a polgároknak, hogy az újévi üdvözlőlapok küldésétől tekintsenek el. Érvelése szerint az üdvözlőlapok hiánya nem nagy áldozat, viszont ezek árát jobb célra, a hadiárvák megsegítésére lehetne fordítani. Hosszasan értekezik arról, hogy ezzel a lakosság többletterhelése nélkül lehetne segíteni a háború miatt árvaságra jutott gyermekeken, így pedig állami erőforrások is felszabadulnának.²⁴ A képviselői tanács megszívlelendő és méltányolandó, mégis egy ragyogó példa arra, hogy a háború komoly üzletet is jelentett. Természetesen nem a képviselő által írott sorokban rejlett az üzleti lehetőség, hanem a hírlap szerkesztőinek felismerésében és azonnali reagálásában. Még ugyanennek a lapszámnak a hirdetési rovatában ugyanis azonnal felfedezhetünk egy hirdetést a következő szöveggel: „*Akik szokásos újévi üdvözleteiket lapunkban teszik közzé, önmaguk és a sebesült katonák javát szolgálják, mert a kiadóhivatal a hirdetési díjak 20 százalékát a Vöröskeresztnek juttatja.*”²⁵ Már is látszik tehát a kiváló lehetőség: a polgárok spórolnak az üdvözlőlapokon, hogy jótékonykodhassanak, de ha a lapban hirdetnek, azzal is megvalósul a karitatív lehetőség, hiszen a kiadó a Vöröskeresztet támogatja a bevételek egy részével. Így tehát a képviselő írása megnyitott egy nagyszerű üzleti lehetőséget a kiadó számára, amit a lap szerkesztői rögvest ki is használtak. Emellett számos más hirdetést is olvashatunk, például a hatvani Hungária nyomda rendszeresen hirdeti a különféle harctéri térképeit, hogy a hátszág polgárai is megismerhessék, hol harcolnak szeretteik. Ha mindehhez hozzátesszük a különféle élelmiszeruzsorákról és egyéb visszaélésekről olvasható híreket, akkor megállapíthatjuk, hogy a háború mind törvényes, mind törvénytelen szempontból óriási üzleti lehetőséget kínált, ennek pedig jól tetten érhető nyomait találjuk a helyi sajtóban is.

Végül a negyedik nagy tematikus egységről, az országos ügyekről kell néhány szót ejtenünk. Ebben a tekintetben különösen nagy a forrásvesztésünk, hiszen sem a szarajevói merényletről, sem a háború kitöréséről, illetve annak végéről nem rendelkezünk sajtóanyaggal az érintett lapszámok elveszése miatt. Mégis láthattunk már az eddigiekben is országos ügyeket. Ilyen például a hadirokkantak ügye, hiszen bár helyi szinten is jelenlévő problémáról van szó, maga a feldolgozott cikk is országos viszonylatban vizsgálja a kérdést. Ugyancsak országos ügynek tekintendő a hadikölcsön, amivel szintén viszonylag sok cikk foglalkozik. A legjellemzőbb példa azonban nem is lehetne más ebben a korszakban, mint az I. Ferenc József király haláláról és az új király koronázásáról szóló hírek. Termé-

²⁴Katonáink árváiért. Pásztói Hírlap XVI. (1914:55.) 2.

²⁵Újévi üdvözletek. Uo. 6.

szetesen ezek többször is megjelennek a lapban. A király halála először az 1916-os XVIII. évfolyam 46. számának címlapján jelent meg. Az ezt követő hetekben pedig több számban is előkerült a hír egy-egy nekrológ vagy a temetésről szóló részletesebb híradás formájában. A Pásztói Hírlap tehát egy olyan sajtóorgánium volt, amely a helyi és a szűken vett regionális hírek mellett foglalkozott az országos ügyekkel is. Emiatt a lapszámokból nem csak a pásztói közhangulatra, de az országos viszonyokra is következtethetünk.

A második nagy forráscsoport, amiből rekonstruálhatjuk Pásztó mindennapjait az első világháború idején, az nem más, mint a képviselő-testületi ülések jegyzőkönyvei. Ezek közül – terjedelmi okokból – csak azokat az információkat közöljük, amelyekre vonatkozó utalást nem találtunk a Pásztói Hírlap számaiban, vagy valamilyen szempontból különösen érdekes adalékot szolgáltatnak.²⁶ Először is nyilván a háború első megjelenését kellett keresni a jegyzőkönyvekben, hiszen ebben a tekintetben a Pásztói Hírlap nem nyújtott támpontot. Maga az első világháború először 1914. augusztus 13-án jelenik meg a jegyzőkönyvben. Az ezen a napon tartott ülés egyetlen napirendi pontja a hadba vonultak családjának megsegítése volt.²⁷ A képviselő-testület 171. számú határozatában kijelölte azokat a tisztségviselőket, akiket a főszolgabírói illetve az alispáni utasítások alapján létrehozandó Népvédő Bizottságba küldött. Számos alkalommal jelennek meg a különböző tisztségviselők és kérvényezik, hogy a képviselő-testület részükre segélyt folyósítson az emelkedő árak miatt. Szintén többször látjuk azt is, hogy a fronton lévő férj fizetésének kiutalását a feleség kérelmezi. Ennek legjellemzőbb példája Szenes Jenőné, a községi állatorvos felesége, aki már 1914. október 9-én benyújtja a kérelmét a képviselő-testülethez. A kérelmet a 186. számú határozattal elfogadják, de kikötik, hogy amennyiben később felsőbb utasítás szerint Szenes Jenőt mégsem illetné meg a teljes fizetése, a felesége köteles lesz a többletként felvett összeget visszafizetni.²⁸ Később még több alkalommal sor kerül hasonló döntésre. Természetesen több határozat szól a hadi kölcsön jegyzésének elősegítéséről, illetve a korábban már említett, a község által fenntartott kórházról is. Ezeknek a határozatoknak a részletes bemutatásától eltekintünk, hiszen nem hordoznak jelentős új információt. Fontos viszont, hogy a jegyzőkönyvek tanúskodnak arról, hogy a tisztségviselők rendkívüli terhelésnek voltak kitéve a háborús időkben. Ennek oka az volt, hogy megfelelően képzett szakemberek hiányában sokszor voltak kénytelenek többletmunkát vállalni. Jó példa erre Fekete László másodjegyző szabadságának ügye. Ebben a kérdésben a képviselők több határozatot is hoztak

²⁶ Maga a forrásanyag a Nógrád Megyei Levéltárban található. Az intézmény V. fondfőcsoportjában találjuk Pásztó iratait. A képviselő-testületi jegyzőkönyvek ezen belül a 702-es fond a) állagában lehetők fel.

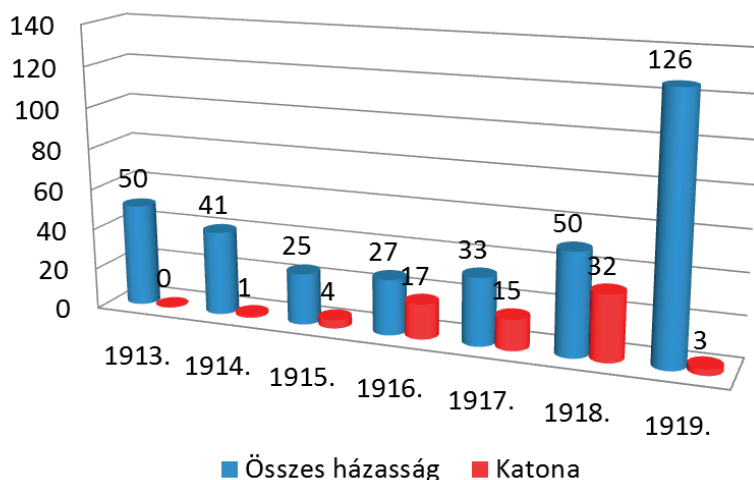
²⁷ NML Pásztó nagyközség iratai V-702. 4. doboz 10. kötet.

²⁸ NML Pásztó nagyközség iratai V-702. 4. doboz 10. kötet.

1915-ben.²⁹ Ezekben rendelkeznek ugyan arról, hogy a szabadságon lévő másodjegyző helyettesítéséről gondoskodni kell, de az utolsó határozatból kiderül, hogy erre nem került sor, így Kaluzsa Kálmán jegyző rendkívül elfáradt és ő maga is a szabadságolását kéri.

Többször felmerül ugyanakkor annak lehetősége is, hogy a tisztségviselők valójában nem betegek, csak a munkát – és esetleg a hadba vonulást – akarják elkerülni. Ennek jó példája Nagy Béla községi alkalmazott és segédjegyző esete, akinek az egészségi állapotának megállapítását a vármegyei tisztifőorvostól kéri a képviselők, mivel a községi orvos által kiadott két szakvélemény nem fedi egymást, így felmerül a csalás lehetősége.³⁰ Egy rövid bejegyzés erejéig egy ma már természetesnek ható, de akkoriban még meglepő jelenségre is rábukkanhatunk. 1917. 06. 19-én Mátrai Mártonné kéri a testülettől a tiszteletdíjának megemelését az árak emelkedése miatt. A hölgy tehát községi tisztségviselő, nőként munkát végez, ráadásul nem is akármilyet. Ő a község kéményseprője. Egy tipikusan férfiak által űzött foglalkozást hölgy végez, ez még ma, közel száz esztendővel a forrás keletkezése után is meglepő lehet bizonyos foglalkozások esetében. Pásztó példáján is bizonyítható tehát, hogy az első világháború a női emancipáció egyik megindítója. Erre vonatkozó utalást a Pásztói Hírlap hasábjain nem találhattunk, de a képviselő-testületi jegyzőkönyv e rövid bejegyzése egyértelmű bizonyítéknak tekinthető.

A házasságok száma 1913 és 1919 között

²⁹NML Pásztó nagyközség iratai V-702. 4. doboz 10. kötet. 94.; 110.; 129.; 139./1915. számú határozat

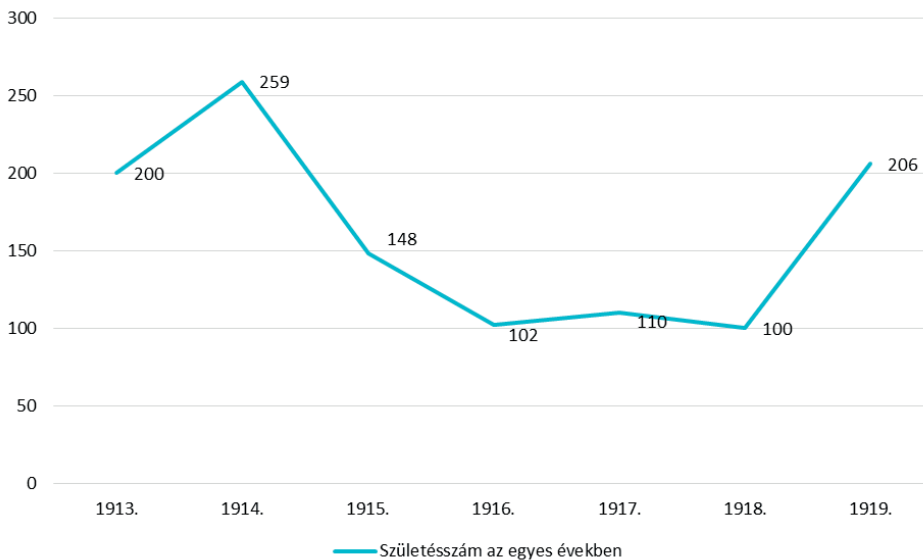
³⁰NML Pásztó nagyközség iratai V-702. 4. doboz 10. kötet. 95/1915. számú határozat

Végül a harmadik nagy forráscsoportunkat, az anyakönyveket kell áttekin-
tenünk, és segítségükkel megrajzolni az első világháború hatásait Pásztó demo-
gráfiai képére, illetve a házassági szokásokra. Elsőként a házasságok számának
alakulását vizsgáljuk meg. Látható a diagramon, hogy a háború kitörése után a
házasságszám zuhan, majd lassú emelkedés után az első békeévben, 1919-ben
látványosan megugrik. 1914 augusztusa után abban az évben már csupán 9 házas-
ságot kötnek, tehát az látszik, hogy a háború árnyékában a házassági hajlandóság
jelentősen csökken, majd az elhúzódó háború miatt lassan növekszik.

1916-tól kezdve elmondható, hogy a házasuló férfiak többsége katona, tehát a
férfiak a szabadságot idején igyekeztek feleségül venni otthon maradt ked-
veseiket. Ebből joggal feltételezhetjük, hogy ekkora már közel sem volt jellemző
a korábbi évek optimizmusa. Vélhetően ekkor már senki sem feltételezte, hogy a
háború hamarosan végéhez ér, ezért inkább amint lehetséges volt, megházasodtak.
Meg kell jegyezni azt is, hogy nem csak a polgári lakosság, de maguk a jogalkotók
is így vélekedhettek. Erre utal az is, hogy igen sok házassági bejegyzés mellett ol-
vashatjuk azt, hogy a 3.983/1916. számú M.E. rendelet alapján kötötték.³¹ Egészen
pontosan 36 darab házasságot kötöttek e rendelet alapján 1917 és 1919 között. Eb-
ből kiemelkedően sokat, 32 darabot 1918-ban. A másik két évben pedig két-két da-
rabot. Azt láthatjuk tehát, hogy 1918-ban katonák által kötött házasságot minden
esetben a rendelet értelmében, gyorsított eljárásban kötötték meg. Érdekes viszont,
hogy a pásztói házassági anyakönyvek szerint senki nem élt a lehetőséggel,
hogy meghatalmazott útján kössön házasságot. Ehhez a 3.984/1916. számú M.E.
rendelet teremtette meg a jogi kereteket a hadifoglyok számára.

³¹ E rendelet jelentősen könnyítette a házasságkötést a katonai szolgálatban lévő, vagy
frissen behívott házasulók esetében. Magát az eljárást meggyorsítja az a rendelkezés,
hogy a házasságot kihirdetés nélkül is meg lehetett kötni, kizárólag a felek egybehang-
zó nyilatkozatával, amiben kijelentették, hogy házassági akadály nem áll fenn. Ehhez
hasonló könnyítés az is, hogy függetlenül a felek lakhelyétől, bármely anyakönyvve-
zető előtt meg lehetett kötni a házasságot. Korábban erre csak a lakhely szerint ille-
tő anyakönyvvezetőnek volt jogosultsága. Forrás: <http://www3.arcanum.hu/rendtar>.
(*Utolsó letöltés: 2014. 06. 08.*)

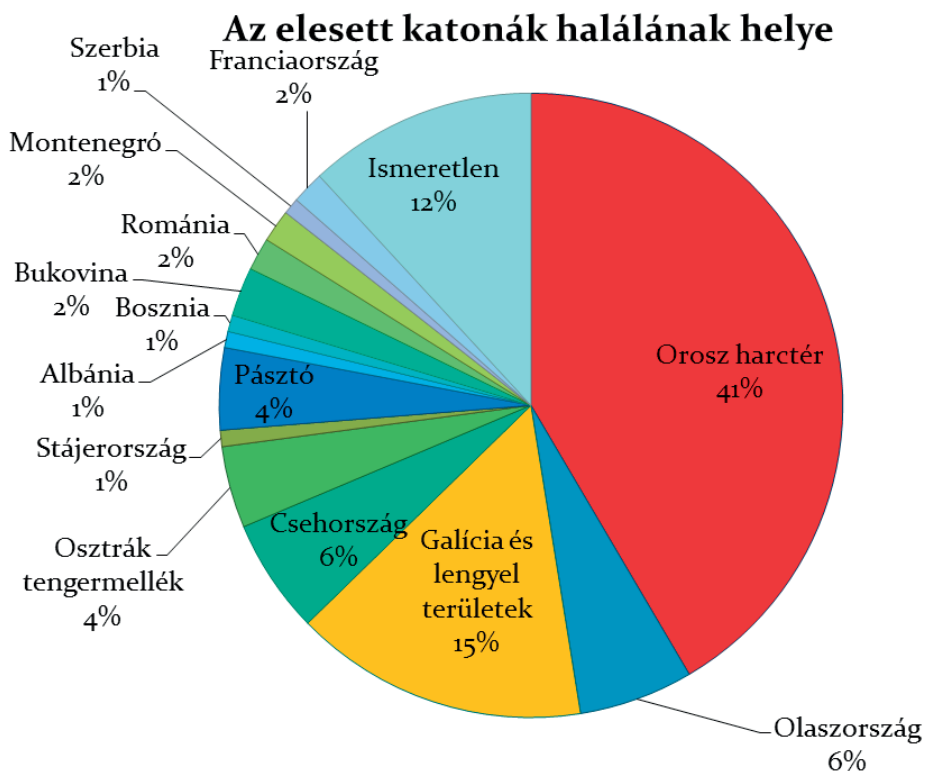
Születésszám az egyes években

A házasságkötések vizsgálata után természetes, hogy a születésszámok alakulását tekintjük át. Ehhez ismét egy diagramot kell segítségül hívni, így az adatok jóval áttekinthetőbbek, a tendenciák pedig egyértelműen kirajzolhatók. Látható, hogy 1913–14-ben egy jelentős emelkedő tendencia van a településen, hiszen az 1913-as 200 születést 1914-ben már 259 születés követi, ez csaknem 30%-os emelkedés. Jól látszik ugyanakkor, hogy ezt a meredeken emelkedő tendenciát a háború megtöri, hiszen a születésszám csaknem megfeleződik 1914-ről 1915-re, 1918-ra pedig már csupán 100 születés történik, ez pedig már az 1913-as adatnak is csupán a fele. Az 1919-es évben megemelkedik a születésszám, viszont ennek az évnek is csak a második felében ugrik meg az érték, tehát világosan látszik, hogy a háború vége hatott jelentősen a fogantatások számára, ez természetesnek tekinthető. Kiemelten magas a születésszám 1919 augusztusa és októbere között. Augusztusban 20, szeptemberben 28, októberben pedig 27 gyermek született, tehát 206 születésből összesen 75 történik ebben a három hónapban, ez a születések 36,4%-át jelenti.

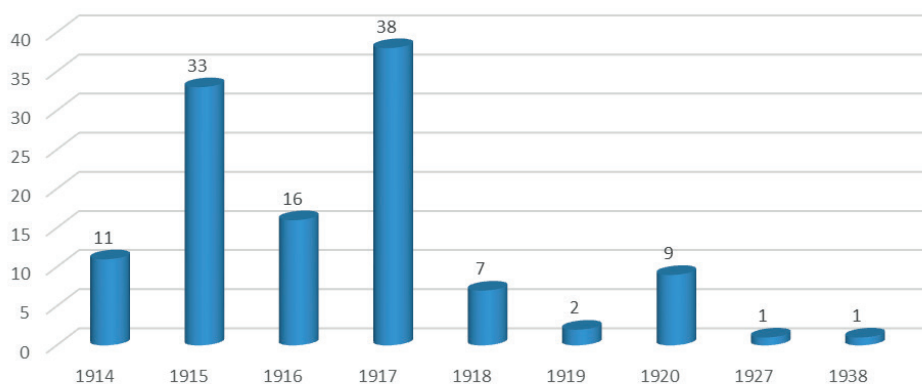
Végül a harmadik anyakönyvi típus, a halotti anyakönyvek vizsgálata is szükséges. Ez az anyakönyvi típus több szempontból is hasznos lehet, segítségével megpróbálhatjuk rekonstruálni a háború közvetlen áldozatainak számát, illetve vizsgálhatóvá válik az is, hogy a háborús időszakban pusztítottak-e a településen nagyobb, súlyosabb járványok. Az anyakönyvek átvizsgálása során abból a feltevésből indultunk ki, hogy segítségükkel pontosan rekonstruálhatóvá válik a háborús áldozatok száma. Ez azonban a számok fényében megváltozott, és úgy

tűnik, hogy további kutatások szükségesek a kérdésben. Mielőtt azonban erről részletesen szólnánk, meg kell vizsgálni a kapott eredményeket. Pásztó halotti anyakönyveinek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Pásztó hősi halottjai mely hadszíntereken lelték halálukat, így válik ebből rekonstruálható, hogy hová kerültek harcolni a település lakosai. Az adatok alapján megállapítható, hogy az esetek közel fele az orosz hadszíntéren hunyt el.

Második Galícia, illetve a mai Lengyelország területe. Jelentős az eltűntek aránya is, róluk az anyakönyv alapján nem megállapítható, hogy mikor és hol estek el. Természetesen annak vizsgálata is lehetségesnek mutatkozott, hogy a háború melyik időszakban követelte a legtöbb halottat Pásztó lakosságából. Ehhez azt kell áttekinteni, hogy melyik évben hány elhunyt katonát jegyeztek be. Ez ismét egy diagram segítségével tehető meg a legkönnyebben.

Háborús áldozatok száma a bejegyzés éve szerint

A diagramról leolvashatjuk, hogy 1917-ben jegyezték be a legtöbb esetet, ugyanakkor nem tudhatjuk a halálok pontos idejét, mivel a bejegyzések többsége utólagos holtak nyilvánítás, 1917. 12. 31. 24 óra dátummal. Érdekes, hogy még 1938-ban is jegyeznek be első világháborús katonát. Fontos megjegyezni, hogy emellett az anyakönyvezés rendkívül következtelen. Számos alkalommal jegyeznek be pásztói elhunytként olyanokat, akik Pásztón születtek ugyan, de lakóhelyük nem Pásztó volt. Ugyancsak tudomásunk van olyan elhunyról – a Pásztói Hírlapban olvasható gyászjelentése alapján —, aki pásztói illetőségű volt ugyan, de az anyakönyvben nincs nyoma. Feltételezhető volt, hogy a helyzet tisztázásához az 1930-as években állított és még ma is változatlan formában létező első világháborús emlékmű nyújthat segítséget. Ennek vizsgálata azonban csak tovább bonyolította a helyzetet, hiszen teljes következtelenséget bizonyított. Az emlékművön sok olyan név szerepel, ami az anyakönyvben nem, és igaz ez fordítva is. Több olyan anyakönyvezett hősi halott nevét ismerhetjük, akik az emlékművön nem kaptak helyet. Az eltérésekre logikus és minden tekintetben megnyugtató magyarázat jelenleg nem adható, mindenképpen további kutatás szükséges a kérdés tisztázásához. Érdekes továbbá, hogy Vass József a már idézett művében arról ír, hogy Pásztó 166 hőst vesztett a háborúban. Őket név szerint is felsorolja, forrását azonban nem nevezi meg, így az adatok megnyugtató tisztázása nem megoldható.³² Hosszabb távon azonban mindenképpen fontos feladat az általa közölt adatsor, az anyakönyvi bejegyzések és az emlékművön szereplő nevek összevetése, illetve további források bevonásával az adatok pontosítása és egységesítése.

³² Vass J.: Pásztó története. i. m. 29.

A halotti anyakönyvek emellett tájékoztatnak a járványokról is. A Pásztói Hírlap vizsgálata során már volt szó a közegészségügyi állapotokról, illetve a veszélyekről. Közismert, hogy a legyengült, a háborúban kimerült lakosság körében Európa-szerte pusztított a spanyolnátha. A kór Pásztót sem kímélte meg. 1918. október 9-én történt az első haláleset, az utolsó pedig 1919. január 13-án. Ebben az időszakban összesen 41 halálesetet okozott az anyakönyvekben spanyolbetegség, illetve járványos influenza néven szereplő megbetegedés. Aránytalanság figyelhető meg az áldozatok nemének terén, ugyanis a halottak többsége, – összesen 27 fő – nő, illetve leány volt, tehát a betegség elsősorban az ő életüket követelte. Kirívóan magas a fiatal női áldozatok száma. Az összes haláleset csaknem fele, összesen 20 fő volt 17 év feletti, tehát már felnőttek tekinthető. Közülük 13 fő, tehát 65% volt a nő. A gyermekkorú áldozatok közül 14 fő volt leány. Ugyanakkor feltűnő, hogy az áldozatok között nem találunk idős személyeket. Mindössze 4 olyan személy van, aki 40 év felettiként hunyt el a spanyolnátha következtében, de közülük a legidősebb is csupán 48 éves volt. Ebből egyértelműen látszik, hogy Pásztó idősebb lakosait a járvány megkímélte. Ez különösen az 1920-as, tehát a járványhoz legközelebbi népszámlálás adatainak fényében érdekes. Eszerint Pásztó lakossága 5932 fő, ebből pedig 568 fő 60 év feletti. Tehát a lakosság 9,57%-a, közel egytizede 60 évnél idősebb.³³ Feltételezhetjük, hogy az arány 1918 végén, illetve 1919 elején ennél csak magasabb lehetett, hiszen még az 1919-es év végén jelentős számú gyermek született. Ennek ismeretében különösen érdekes, hogy a község időskorú lakosságát a járvány teljesen megkímélte, hiszen közismert, hogy az influenza az időseket és a gyermekeket különösen veszélyeztető betegség még napjainkban is.

Összegzésként tehát megállapíthatjuk, hogy a források segítségével viszonylag hatékonyan lehet rekonstruálni az első világháború mindennapokra gyakorolt hatását mikroszinten is. A felhasznált források köre természetesen nem lehet teljes, hiszen az jóval meghaladná egy ilyen munka terjedelmi kereteit. A forrásokból kiemelt példák szintén önkényesek, de ennek ellenére segítségükkel egy általánosnak tekinthető kép rajzolható meg a település életéről. Természetesen a vizsgálódásba később még bevonható például a helyi plébánia Historia Domusa, hiszen ez is igen becses történelmi forrás, emellett hosszabb távon érdekes lehet a Hadtörténelmi Levéltár anyagainak vizsgálata is. Mindenképpen fontos tapasztalatként kell megállapítani azt is, hogy az előzetes feltételezett kutatási eredményeket a legkevésbé a halotti anyakönyvek alapján sikerült elérni. A felhasznált források közül ennek az adatai okozták a legtöbb problémát és erről derült ki a legtöbb pontatlanság is. Ennek köszönhetően merültek fel ugyanakkor olyan kérdések is, amelyek megválaszolása a jövőbeni kutatások feladata lesz.

³³ 1920. évi népszámlálás adatai. Forrás: <http://konyvtar.ksh.hu/neda/> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 08.)

WERNER ATYA ÉS A „FEKETE HOLLÓK”

GYOMBOLAI GYULA

Bevezetés

1961-ben zajlott le hazánk egyik legnagyobb szabású egyházüldözést realizáló per-sorozata, amelynek az állambiztonsági szervek a „Fekete Hollók” fedőnevet adták. Ennek az akciónak a része volt a Regnum Marianum papi közösség ellen indított büntetőper is, amely a „Dr. Werner Alajos és társai ellen folyt, és a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának ítéletével végződött 1961. augusztus 29-én.”¹

Jelen munkámban közelebbről kívánom vizsgálni Werner atya magatartását, szerepét, helyét a perbefogottak között, a „Fekete Hollók” fedőnevű akció kontextusában, az állambiztonsági levéltári dokumentumok tükrében.

Feladatom teljesítését segítette a Kádár-korszakban történő egyházüldözésről, annak szereplőiről; az állambiztonsági szervek és az üldözött egyházak kapcsolatrendszeréről, tevékenységéről, céljairól szóló releváns szakirodalom. A korszakban történekről elsősorban a katolikus egyház történészei – sokan közülük az üldöztetésben érintettek – több összefoglaló munkát adtak ki. Én ebben az írásomban: *Mészáros István*: Kimaradt tananyag (A diktatúra és az egyház 1957-1975) Márton Áron Kiadó, Budapest 1994.; *Lénárd Ödön, Timár Ágnes, Szabó Gyula, Soós Viktor Attila*: Utak és útvesztők, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.; *Lénárd Ödön*: Erő az erőtlenségben. Márton Áron Kiadó.1994. *Tomka Ferenc*: Halálra szántak, mégis élünk! Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest 2005. kötetében foglaltakat használtam fel, ügyelve arra, hogy a több szerző érintettsége okán esetleges forráskritikára is fel kellett készülnöm. Dr. Werner Alajos élettörténetének ismertetéséhez felhasználtam: *Gál József*: Schola Cantorum Sabariensis. Bartók Béla Zeneiskola Alapítvány Kiadása. Szombathely. 1996. – könyvét A Regnum Marianum mozgalom történetével kapcsolatosan: *Dobszay János*: Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből. Regnum Marianum, Zászlónk könyvek 1991. munkájából valamint *Dobszay János*: Mozaikok a Regnum életéből. Corvinus Kiadó Bp. 1996. könyvéből tájékozódtam. Az állambiztonsági szervek struktúrájáról, működéséről, a diktatúrát vezető párt és a politikai rendőrség kapcsolatáról és az állambiztonság egyházüldöző tevékenységéről legtöbbet: Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián munkájából tudtam

¹ Ítélet, Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága. T.Bf.V.32/1961/2. szám. Budapest, 1961. 08. 29.

meg.² A katolikus egyház és az állambiztonság kapcsolatrendszeréről hasznos információkkal szolgált még számomra az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára által kiadott tanulmánykötet,³ valamint: Kiss Réka, Soós Viktor Attila és Tabajdi Gábor kötete.⁴ Több számomra releváns tanulmányt találtam az Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban című tanulmánykötetben is.⁵

Dr. Werner Alajosról

A bajor és osztrák származású, ám magyar identitású Werner Alajos 1905. július 14-én született Újkécskén (Tiszakécskén). Pozsonyban végezte alsó és középfokú iskoláit. 1923-ban kitűnő eredménnyel érettségi vizsgát tett. Tanulmányait a Szombathelyi Papnevelő Intézetben majd a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Akadémián folytatta. 1928-ban szentelték katolikus pappá. Főpásztor felismerve kivételes zenei tehetségét Rómába küldte a Pápai Egyházzenei Intézetbe tanulni (1928–1933). Közben befejezte budapesti teológiai tanulmányait és 1930-ban teológiai doktori címet szerzett. 1931-ben a „gregorián ének mestere” diplomát szerez, pápai kitüntetéssel. Tanulmányi befejezéseként 1933-ban olasz nyelven megvédte doktori értekezését és megszerezte második doktorátusát. Az „egyházi zeneszerzés” doktora lett.

1933 őszén, hazatért Szombathelyre, és főpásztor utasításának megfelelően a szemináriumban kezdett éneket és teológiai tárgyakat tanítani. E mellett azonban lelkesen hozzáfogott egy „Schola Cantorum”⁶ szervezéséhez. Rendkívül sok munkával, hangképzéssel, próbával nemzetközi hírű énekegyüttest kovácsolt össze.

Werner Alajost, egyházzenei és szaktudományos munkássága elismeréseként 1936-tól a Zeneakadémia óraadó tanárának nevezték ki. 1936-tól 1942-ig Zeneakadémián gregorián éneket és egyházzenei szaktárgyakat tanított. 1942-ben

² *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy.* Corvina, Bp. 2008.

³ *Cspadában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk.: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – L’Harmattan, Bp. 2010.

⁴ *Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor: Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek.* L’Harmattan, Bp. 2012.

⁵ *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther Kiadó, Bp. 2010.

⁶ *Schola Cantorum (énekiskola): a római pápai udvar hivatásos énekegyüttese.* Alapítása I. Szilveszter pápa. (314–35) korára vezethető vissza. Más források szerint alapítója Nagy Szent Gergely (590–604). Az énekegyüttes tagjai idővel nemcsak zenei jellegű, hanem adminisztratív és jogi, pedagógiai feladatokat is teljesítettek. (Katolikus lexikon)

zeneakadémiai tanárrá – egyetemi professzorrá – való kinevezése után végleg a fővárosba költözött. Budapesti lakóhelyéül a Regnum Marianum⁷ Damjanich utcai székházát választotta. Célja ezzel az volt, hogy Budapesten is létrehozzon egy olyan ifjúsági énekkart, scholát, amelyet Szombathelyen.

Werner esetében olyan személyről van szó, aki semmilyen nyílt vagy bújtatott politikai tevékenységet nem folytatott. Csak saját szűkebb szakmája érdekelte – leszámítva természetesen szoros katolikus egyházi kötődését. Esete azért különösen érdekes, mert demonstrálni lehet rajta azt, hogy hogyan bánt el a kommunista állambiztonság egy teljesen apolitikus emberrel – aki ebből adódóan elvileg nem volt semmilyen rendszer „aktív ellensége”.

Werner atya és a Regnum Marianum tevékenysége. „Illegálisan”?

A Regnum Marianum papi közösséget a mindenkori „házfőnök” vezette, akit demokratikus módon – titkos szavazással – 3 évenként választottak meg. Werner Alajost házfőnökké 1949 szeptemberében választották meg először. Tisztségét 1963-ig viselte, a három évenként megtartott választásokon ugyanis mindig ő élvezte a közösség bizalmát.

Az állambiztonsági szervek parancsára a Regnum Marianum székházát 1951-ben el kellett hagyniuk. A feladatot végrehajtani köteles Beresztóczy Miklós kanonok saját maga adta írásba a következőket: „*a kapott utasítás értelmében a házban nem folyhat tovább pasztorációs munka.*” Az utasításra adott válasz Werner lelkiségét tükrözte: „*A Házban is folytatott pasztorációs munkáról – JURE DIVINO – nem mondhatunk le, mert az egyháztól kaptuk rá a felhatalmazást. Természetesen, ha ugyanazon Egyházi Hatóság újabb dispoziációt ad az atyáknak, annak engedelmesskedünk.*”⁸ Hamvas püspök utasítása alapján a Házat 1951. november 24-én kiűritették. A Regnum Marianum papi közösség formális feloszlására azonban nem találtam bizonyítékot. Werner atya a Központi Papnevelő Intézetbe kapott dispoziációt.

A Regnum folytatta tevékenységét. A cserkészvilág vezetési hierarchiájának felépítéséhez hasonlóan (hálózatos rendszer)⁹ csak a vezetők közössége jött össze

⁷ Regnum Marianum Katolikus Közösség a magyarországi katolikus mozgalmak egyike. Világi katolikus papok egy csoportja indította a 19. század végén, az Budapest egyik külső kerületében. A Regnum Marianum hivatalos megalapítása 1902-ben történt, amikor Rómában bejegyezték „Mária-kongregációként”.

⁸ *Dobszay János*: Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből. Regnum Marianum. 1991. 80–81.

⁹ *Vö. Virág András*: Hálózatok a cserkészzetben – cserkészhálózatok. PhD disszertáció. Piliscsaba. 2013.

rendszeresen, míg a Regnum egésze az ő személyükön keresztül tartotta a kapcsolatot. Kis közösségek, csoportok alakultak, élükre képzett civil vezetők álltak. Az atyák gyakran nem tudtak részt venni az egyes „bázisközösségek” rendszeres összejövetelein, de figyelemmel kísérték azok munkáját. A közösségek szervezése, vezetőinek képzése lett a Regnum papjainak egyik központi feladata. Ez a kisközösségeken alapuló működési modell sok fejtörést okozott a kádári állambiztonsági szerveknek.

A „Házon” kívüli munkát, az állambiztonsági hatóságok természetesen illegálisnak nyilvánították. Az állambiztonság értékelése szerint „a volt házfőnök, továbbá Emödi László kezdeményezésére a papi közösség tagjai tevékenységüket illegálisan tovább folytatták.”¹⁰

Az „illegális” munka folytatásának kezdeményezését Werner – valószínűleg erős presszió és talán, személyiségét ismerve, a többiek védelme érdekében – magára vállalta. Azt, hogy nem saját akaratából és nem a jegyzőkönyvben megjelenő formában történt ez, a következő idézet támasztja alá: „...*az én javaslatomra a Központi Szeminárium épületében – ahol laktam – összegyűltek a regnumpapok(sic!) és indítványom alapján elhatároztuk, hogy tevékenységünket az addigi céloknak megfelelően tovább illegálisan folytatjuk.*”¹¹ Véleményem szerint sem a „regnumpapok” sem az „illegálisan” kifejezés nem származhat Wernertől. A Regnum Marianum papjai saját magukat „regnumi” jelzővel illették, soha nem használták a „regnumpap” megnevezést. Az „illegális” kifejezés pedig tipikusan az állambiztonság szótárából való. Izgalmas az is, hogy 1961. április 17-én a már idézett „*Előterjesztés előzetes letartóztatás meghosszabbítására*” dokumentumban még Emödi Lászlót tartják a további „illegális” munka kezdeményezőjének, egy nappal később Wernerről „derítik ki” ugyanezt.

A Regnum Marianum 1951 és 1960 közötti tevékenységét természetesen különböző módon ítélték meg az állambiztonság szervei és a mozgalom tagjai, vezetői. Az állambiztonsági hatóság folyamatosan megfigyeltette, ügynökök sorát állította a mozgalom tevékenységének ellenőrzésére.¹² Munkájukat egyértelműen veszélyesnek tartotta, hiszen mint „illegális klerikális erő” a fiatalokkal foglalkozott, a hivatalos ideológiától alapvetően eltérő idealista, keresztény elvek alapján. Mivel hivatalosan vallásszabadság volt, a vád nem lehetett csupán a hitoktatás ténye. Az „illegális” jelző a nem a hivatalosan engedélyezett keretek között (iskolai, templomban adott időkeretben történő hitoktatás) folytatott hitre nevelést jelezte.

¹⁰ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1 Előterjesztés előzetes letartóztatás meghosszabbítására. 1961. április 17. 42.

¹¹ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1 Jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos 2. kihallgatásáról. 1961. 04. 18. 83

¹² A Regnum Marianum megfigyelésének rögzítésére az állambiztonság már 1952. II. 20-án nyitott csoportdossziét „REGNUM” fedőnéven. ÁBTL. O_11516/1

A Regnum mozgalom ugyanakkor a valóságban azt a hitbuzgalmi tevékenységet végezte, amelyre papjai a lelkiismeretük szerint kötelezve voltak, és amely kínosan került a nyílt politikai állásfoglalást. A Regnumot ebben az időszakban irányító Werner, a tevékenységüknek a lényegét így foglalja össze: „*azért dolgoztunk, hogy papi hivatásunknak eleget téve, a fiatalokat katolikus szellemben, katolikus világnézetre neveljük*”.¹³ Az idézet forrása egy kihallgatási jegyzőkönyv, ennek ellenére autentikusnak tartom, hiszen koherenciában van Werner egyéb megnyilatkozásaival, apolitikusságával, gondolkozásmódjával.

Az, hogy mi volt a célja és miben állt valójában a Regnum mozgalom tevékenysége 1951 és 1960 között, az állami hatóságokat nem befolyásolta koncepciók perük előkészítésében. A titkos adatgyűjtés, a besúgóhálózat operatív jelentéseinek értékelése, mind egy jövőbeni nagy per előkészítését szolgálták.

A „Fekete Hollók”

A kommunista diktatúra a Rákosi korszakban nyílt megfélemlítéssel, koncepciók peres sorozatával, az egyházi vezetők, papok, laikusok bebörtönzésével, vagy megtörésével kísérelte meg a különböző vallási csoportok, egyházak megsemmisítését vagy legalább gyengítését. A marxista-leninista materialista világnézet primátusát veszélyeztető egyházakkal szemben a korai Kádár korszak is kíméletlenül járt el, de a módszerek változtak. A diktatúrát irányító legfőbb grémium, 1960 júniusában meghatározta a „belső reakció” (idetartoztak a vallási szerveződések is) elleni harc fő irányait: „*A belső reakció elleni harc főiránya: az illegáltságban dolgozó aktív nacionalista, nemzeti kommunista, klerikális horthyista szervezetekbe való további behatolás, azok feldolgozása, tevékenységük félbeszakítása. [...] Az illegális klerikális erők elleni harc vonalán főfeladat: az illegális hierarchia, rendi élet vezetése és ellenséges politikai tevékenységük, külföldi kapcsolataik felfedése, dokumentálása. [...] A BM szerveinek ebben a munkában az Állami Egyházügyi Hivatallal együtt kell dolgoznia, hogy biztosítani tudják az adminisztratív intézkedések politikai előkészítését és kihasználását, az egyház erőinek gyengítését, belső ellentéteinek fejlesztését.*”¹⁴

Az „állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek” jegyzet összefoglalja azokat a motívumokat, amelyek segítségével az állambiztonság ezeket a feladatokat végre kívánta hajtani: „*a püspöki kar, a testület megfigyelése, a megosztásra tett kísérle-*

¹³ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1 Összefoglaló jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos kihallgatásáról. 1961. 07. 22. 67.o.

¹⁴ MSZMP KB PB határozat. In: *Balogh Margit: Egyházpolitika az 1960-as években. História* 1994. 09–10.

tek, az ifjúsággal foglalkozó egyháziak utáni nyomozások, valamint a felozlatott, szétkergetett szerzetesrendek ellenőrzésére tett kísérletek”¹⁵

Az előbbieken idézett direktívák és eljárások realizálásaként zajlott a Kádár korszak legnagyobb egyházellenes akciósorozata, amely a „Fekete Hollók” fedőnevet kapta. Ennek az ügysorozatnak a keretében 1960 novemberétől, 1961 februárjáig több mint 1000 lakásban tartottak házkutatást, összesen 85 személyt tartóztattak le (22 papot, 25 kereten kívüli szerzetest, 38 világit). Közülük a bíróság 76 főt ítélt el: volt, aki egy, volt, aki tizenkét évet kapott. 180 főt vádoltak még, s hallgattak ki, közülük 120 ellen kezdeményeztek büntetőeljárást. Az utóbbi 120 közül 50 egyházi szolgálatban volt, közülük 34-et elbocsátottak állásából (az állam megvonta tőlük a működési engedélyt), 5 főt áthelyeztek, 8 főtől elvonták az (egyébként csekélyke) állami támogatás összegét, a kongruát. A civilek közül 12 pedagógus vesztette el állását, 21 egyetemi hallgatót kitiltottak az egyetemről. Sokan bírósági ítélet nélkül részesültek hasonló „büntetésekben”. Az ügy nagyságát jelzi, hogy 1961. február 6-án, éjjelén csak a budapesti akcióhoz 171 operatív tisztet és 48 személygépkocsit igényelt az állambiztonság.

Ennek az ügysorozatnak része volt a Regnum Marianum vezetői és tagjai ellen indított per.

Az első „Regnum per”

1960. november 22-én őrizetbe vették Emődi László, Tompa Nándor, Rózsavölgyi László és Keglevich István regnumi atyákat. Az állambiztonsági szervek 1960. december 19-én a következő fő irányokat jelölték meg vizsgálati célként: „Bizonyítani, hogy a Regnum Marianum illegális papi közösség államellenes; újabb felderítéseket végezni más papi illegációk irányába”¹⁶

A letartóztatott papok kihallgatása ilyen irányban indult. Professzionális módszereket alkalmazva megtörték őket, bevetve fogdaügynököt, pszichológiai kényszert, vegzálást stb. Tompa Nándort például 1961. március 25-ig 50 alkalommal hallgatták ki. A 25. kihallgatáson tudják rávenni, hogy „elismerje”, hogy az egyik előadása „izgató tartalmú”¹⁷

1961. január végére a letartóztatottak már azt vallják, amit a kihallgatók hallani akartak. A letartóztatottak beismerték:

- a fiatalok nevelése a népi demokratikus rend ellen folyt,
- nem engedték, hogy a KISZ-be, vagy az Úttörő Szövetségbe lépjenek,

¹⁵ Kiss Réka – Soós Viktor Attila—Tabajdi Gábor: Hogyan üldözzünk egyházakat? i. m. 39

¹⁶ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Vizsgálati terv Emődi László és társai rk. papok ügyében. 1960. 12. 19

¹⁷ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jegyzőkönyv Tompa Nándor kihallgatásáról. 1961. 01. 04.

- a fiatalokkal készített képzeletbeli rádióműsoruk irredenta, sovinszta
- egyéb „illegációkkal” kapcsolatban álltak, többek között részt vettek a szemináriumából kizárt kispapok illegális oktatásában.¹⁸

A fent felsorolt és a megtört terheltek által elismert vádak alapjaiban hamisak voltak és ezért nem is sikerült hitelt érdemlően bizonyítani őket. (Mindez természetesen nem zavarta az akkori „igazságszolgáltatást”). Némi igazság a szemináriumából kizárt kispapok oktatásán keresztül egyéb vallási közösségekkel való kapcsolattartásban volt, de paptársaik a regnumi atyák nem tekintették „illegációnak”.

Werner atya a perben

Dr. Werner Alajos négy társának letartóztatását követően 1961 májusáig még szabaddal maradt, de 1960. november 23-án nála is házkutatást tartottak és rendszeresen behívták kihallgatásokra.

A házkutatás alkalmával a szokásos késő esti időpontban jelentek meg a rendőr-tisztek házkutatásra. Az a tény, hogy a vizsgálandó személyt többnyire az ágyból ugrasztották ki, már magában pszichológiai nyomást gyakorolt az intézkedés alá vont személyre... Werner azonban éjfél előtt még a templomban imádkozott, és amikor hazatért akkor közölték vele a házkutatás tényét. *„Ő azt láthatóan nyugodtan fogadta és a megejtett házkutatás ideje alatt magatartása nem változott.”*¹⁹ A „nyugodt magatartás” jegyzőkönyvbe foglalása merőben szokatlan a korszak rendőri gyakorlatában, így azt gondolom, hogy a házkutatást végző személyeket is meglepte Werner viselkedése.

1961 januárjában az állambiztonsági szerveket a Wernerről és a Regnumról informáló „Takács” fedőnevű ügynök meglátogatta Werner atyát. Ő „Takács” hgy-léte felől érdeklődött, és elmondta, hogy „imahadjáratot” indított az elfogottakért. Kérte „Takácsot”, hogy akit tud, vonjon bele a kilenced imádkozásába.²⁰ Nyugodt magatartása éles kontrasztban van az ezzel az üggyel kapcsolatos ügynöki jelentésekben szereplő többi a regnumi mozgalomban részt vevő ember viselkedésével. Róluk a jelentések kiemelik, hogy feltűnően idegesek, nyugtalanok. Természetesen a titkos ügynöki jelentéseket forráskritikával kell kezelni, de talán ezért is egyedül a Wernerről kialakított besúgói kép.

¹⁸ ÁBTL. 3.1.5. O -11516. 1a. Jelentés a Regnum Marianum papi szervezkedés ügyében. 1961. 01. 31.

¹⁹ ÁBTL. 3.1.5. O-146695/1. Jelentés házkutatásról. 1960. 11. 23.

²⁰ ÁBTL. 3.1.5. O -11516. 1a. Jelentés 1961. 01. 10. Az „imahadjárat” ebben az esetben a fogvatartottakért történő buzgó imádkozást jelentette. A 9-ed szintén egyfajta vallás-buzgalmi cselekedet sor.

Az első kihallgatására 1961 márciusában került sor. Ismertették vele, hogy a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétellel” vádolják. A gyanúsítás ellen Werner panasszal élt, mert mint írta *„nem követtem el azokat a cselekményeket, amelyek terhemre a határozatban fel lettek róva”*.

Két paptársával, Tompa Nándorral és Emödi Lászlóval szembesítették, akik novemberből előzetes letartóztatásban voltak. Az ekkorra már teljesen megtört atyák kénytelenek voltak azt állítani, hogy a Regnum tevékenységének *„fő tartalma és célja a fennálló társadalmi rendszerrel szembeállítani a fiatalokat, úgy politikailag, mint ideológiailag. [...]népi demokráciaellenes nevelésünk megmutatkozik az u. n. rádióműsor készítésében[.]”*. Werner válasza: *„vallomását (Tompa Nándorét – Gy. Gy.) nem fogadom el abban a vonatkozásban, hogy célunk volt a népi demokratikus államrend megdöntése. A mi célunk a ránk bízott fiatalok katolikus nevelése volt. [...]Vallomásának azt a részét, amely tevékenységünket politikai jellegűnek minősíti, szintén nem fogadom el.”* Ezt követően hangzik el az az egész eljárás során változatlanul vallott ars poetica: *„én mindig abban a tudatban voltam és az is volt a célom, hogy az ifjúságot katolikus világnézetre, valláserkölcsileg neveljük!”* A szembesítéseket követő kihallgatáson sem változtatott álláspontján.

A kihallgatás napján (1961. március 7-én) „Takács” fedőnevű ügynök a következőket jelentette: Werner azzal köszönt el a kihallgatás előtt, hogy *„mindent vállalunk, ami igaz, de semmit, sem amit nem tettünk”*. Az ügynök megvárta, amíg Werner a kihallgatásról visszatér és rögzítette annak beszámolóját. Werner elmondta, hogy arra akarták rávenni, hogy azt vallja a Regnum az államrend felforgatására törekedett. Azt elismerte, hogy törvényt sértettek, de az nem államellenes felforgatás. Emödi és Tompa azt vallották, hogy a Regnum államellenes – mondta. Ebből Werner leszűrte, hogy *„Emödiéket megpuhították és mondják a leckét”*. Valószínűleg a kihallgatás élménye valamint a megtört paptársaival való szembesítés hatására Werner változtatott az előzőekben ismertetett álláspontján: *„mindent vállalunk, ami igaz, de semmit, sem amit nem tettünk”*. Az ügynöki jelentés szerint ez után azt tanácsolta mindenkinek, hogy *„amíg kinn vagyunk, addig ragaszkodjunk a magunk véleményéhez, de ha bent tartanak, akkor okosabb, ha az első élénk tett jegyzőkönyvet gondolkodás nélkül aláírjuk”*. Emödiéket, akik így jártak el ezért nem ítéli el, sőt megérti őket, mert három és fél hónap (a börtönben) nagy idő.²¹

Egyébként az atya a kihallgatáson reverendában jelent meg, nem kis – az állambiztonság szempontjából nem kívánt – feltűnést keltve. Tette ezt többek között azért, mert más ruhája nem nagyon volt. Nagyon szegényen élt, ez többek között a vele kapcsolatos jegyzőkönyvekből is kitűnik, hiszen vagyoni állapotát mindig „vagyontalan” jelzővel jellemzik. Mindenesetre utasították, hogy a következő alkalommal civilben jelenjen meg...

²¹ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jelentés Werner atya kihallgatásáról. Adta: „Takács”. 1961. 03. 13. 309

A kihallgatást követően Werner atya folytatja a Regnum mozgalom összefogására irányuló tevékenységét. Ez elsősorban személyes kapcsolattartást, odafigyelést jelentett. Ugyanakkor „Takács” azt jelenti, hogy „*Werner pedig kerek parancsot adott a csoportmunka leállítására*”.²² A találkozók szüneteltetése valószínűleg kísérletet jelentett a még szabaddalbon lévő papok és a többi laikus védelmére.

A második kihallgatásra 1961. április 18-án idézték be Wernert. A jegyzőkönyv tanúsága szerint, a kihallgató mindent megtett a számára elsődleges cél elérése érdekében: mindenképpen ki akarta mondatni Wernerrel, hogy a Regnum illegális szervezatként államellenes tevékenységet végzett. Érdekes módon – legalábbis a jegyzőkönyvben ez szerepel – Werner „elfogadja” az „illegális” megbélyegzést (erről már említést tettem) és vállalja a „kezdeményező” szerepét, de sokszor, és nagyon határozottan visszautasítja az államellenes tevékenység vádját. Például két részlet a jegyzőkönyvből: „*Az illegális Regnum Marianum tudomásom szerint ellenséges tevékenységet nem fejtett ki*”. Majd a kihallgató egy újabb provokatív kérdésre így válaszolt: „*A Regnum ellenséges tevékenységét határozottan tagadom! Gyűléseink és összejöveteleink a fiatalokkal való foglalkozás a katolikus világnézetre nevelést célozta*”.²³ Ezt követően a kihallgató a már megtört regnumi társak „beismerő vallomásaiból” idézett. Álljon itt egy példa: Emödi László 1961. február 8-án tett vallomást. Ebben a következőket mondta: „*politikai célunk az volt, [...] hogy az ifjúságot történelmi és irodalmi vonatkozásban szembeállítsuk a népi demokratikus állam politikájával*.” Werner válasza: „*a leghatározottabban tagadom!*” Kemény, határozott a hatalommal dacoló magatartása a perbe fogott katolikus vezetők közül csak kevesekre volt jellemző. Hasonlóan viselkedett Lénárd Ödön, Tímár Ágnes, Tabódy István, akikkel egyébként Wernernek jó kapcsolata volt. A jelen munka keretein túlnyúlik, de mindenképpen kutatási feladatomban lesz a perbefogott, letartóztatott papok, szerzetesek, egyházi személyek magatartásának elemzése, viselkedésük jellegzetességeinek feltárása.

Az atya harmadik kihallgatásán (1961. április 20.) sem változik az a kép, amelyet eddigiek Wernerről alkothattunk. A zenész pap vádlottaktól szokatlan hangon, erélyesen utasítja vissza a gyanúsítások nagy részét, és a jegyzőkönyvekben nyomát sem találok a megtört beismerésnek. Ujdonságot jelent, hogy a kihallgató tiszt, két új témában próbálja Wernert beismerésre bírni. Először a házkutatásnál lefoglalt iratokkal kapcsolatosan kér magyarázatot. Werner válaszul adott jellemző mondatai: „*az idézett részeket nem tartom igazotónak, uszítónak, ellen-*

²² ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jelentés Werner atya kihallgatásáról. Adta: „Takács”. 1961. 03. 13. 310.

²³ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos 2. kihallgatásáról. 1961. 04. 18. 83

ségesnek”.²⁴A továbbiakban a nyomozás „kapcsolattartás egyéb illegációkkal” preconcepcióját igyekszik a kihallgató tiszt rábizonyítani Wernerre. Az „illegális kapcsolattartás” helyett (pl. konspirálás kísérlete), az atya készséggel elismeri, hogy pápi, hitbuzgalmi feladatának megfelelően a Központi papnevelő intézetből kizárt kispapoknak rekollekciókat²⁵ szervezett, sőt 1960 nyarán ő maga is tartott ilyen nekik Máriaremetén. Ilyen irányú tevékenységében azonban semmi törvénybe ütközőt nem látott.

Az egy hét múlva lezajló negyedik kihallgatás ékes bizonyítéka a Rákosi illetve Kádár-rendszer állambiztonsági kontinuitásának, mind a módszereket, mind az tartalmat tekintve. A téma a „Zudar” ügy, amelynek alapja egy 1953-ban lezajlott koncepció per.²⁶ Ebben a perben Zudar Endre és Pálfi Gábor nevű fiatalembereket ítélték el, államellenes tevékenységért. Az elsőrendű vádlott Zudar zavaros módon, de az ÁVH parancsára megpróbálta Werner atyát is belekeverní a (valószínűleg előre megírt forgatókönyvű) ügyébe. A kapcsolat a pap és Zudar között mindössze annyi volt, hogy Zudar 1951-ben háromszor-négyszer gyönt Werner atyánál. Az 1953. augusztus vallomásában Zudar mégis ezt állítja. *„Werner Alajos útmutatása [...] és megbeszéléseink alapján elhatároztuk, hogy egy csoportot hozunk létre, mely legfőbb tevékenysége levelek szerkesztéséből, fasiszta szövegű röpcédulák készítéséből és terjesztéséből áll.”*²⁷ Az ÁVH ezt a vallomást akkor nem használta fel Werner ellen. Azt, hogy miért nem került akkor felhasználásra ez a kompromittáló vallomás, biztosan nem tudhatjuk. Véleményem szerint több tényező is szerepet játszhatott ebben: egyrészt a politikában 1953-ban Nagy Imre nevéhez köthető fordulat, amely a koncepciók perekkal szemben hatott, másrészt talán

²⁴ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos 3. kihallgatásáról. 1961. 04. 20. 97.

²⁵ A latin eredetű recolligo jelentése: újra összeszed. A rekollekció fogalma az egyházi nyelvhasználatban olyan alkalmat jelent, amikor a hívő megállhat, elgondolkozhat és Istenre és a lelki/szellemi folyamatainkra figyelve újraigazíthatja életét a helyes irányba. A jegyzőkönyvvezető „rekorrekciónak” gépelte, valószínűleg tudatlanságból.

²⁶ ÁBTL.3.1.5. O-11516-2 REGNUM Csoport Dosszié 70. Zudar Endre szigorló orvos volt. Az egyetemen kísérelt meg – az ÁVH kihallgatási jegyzőkönyvének állítása szerint – ellenállási mozgalmat szervezni. A módszer fasiszta röplapok terjesztése illetve hamis névtelen feljelentő levelek készítése a diktatúra prominensei ellen. Zudar és az általa beszervezett Pálfi Gábor, aki szintén orvostanhallgató volt, többször találkoztak Werner Központi szemináriumi szobájában. A pap a fiatalok terveit nem támogatta, sőt a jelentést író ÁVH tiszt (Horváth Imre ÁVH főhadnagy) szerint, amikor Wernert tájékoztatták, hogy illegális csoportot hoztak létre, ő „klerikális és hitbuzgalmi célkitűzést jelölt meg számukra”.

²⁷ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos 4. kihallgatásáról. 1961. 04. 27. 108.

Werner sem volt még 1953-ban célszemély. Apolitikus személye, a diktatúra által is elfogadott Kodály Zoltánnal való barátsága ekkor még megvédte az ÁVH látókörébe kerüléstől. 1961-ben azonban, az „elkövetéstől” számított 10 év múlva, vádat próbálnak ebből koholni. Werner válasza ez esetben is határozott és elutasító: „Zudar Endre és Pálfi Gábor semmiféle államellenes tevékenységéről nem tudtam és nem is vettem velük ilyenben részt”.²⁸ A vád ilyen irányú kiterjesztése Werner ellen, az állambiztonság kudarcával végződött. A Dr. Werner Alajos ellen ebben a perben a később meghozott bírósági ítéletben ez az „újrahasznosított” vád nem szerepel.

Dr. Werner Alajost 1961. május 29-én az ötödik kihallgatásán vették őrizetbe és rendelték el előzetes letartóztatását. A vád: „alaposan gyanúsítható a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés büntetendő elkövetésével. Indoklás: 1951 novemberében kezdeményezésére jött létre a Regnum Marianum elnevezésű illegális szervezkedés, melynek tagjai, vezetésével fejtették ki államellenes tevékenységüket”.²⁹ Az indoklásból számomra világosan kiderül, hogy függetlenül attól, hogy Werner beismerő vallomását nem tudták kikényszeríteni, az állambiztonság szakemberei ragaszkodtak a vizsgálati tervben megfogalmazott eredeti prekoncepciójukhoz. Tették ezt annál is inkább, mert számukra bármi, ami az élet bármely területén nem a PÁRT felügyelete és befolyása alatt történt, illegális tevékenységnek számított, így az állambiztonsági szervek szempontjából veszélyes és valóban üldözendő volt.

Az 1961. július 22-én elkészült „Összefoglaló jegyzőkönyv” dr. Werner Alajos kihallgatásairól.³⁰ Ebből a dokumentumból, ha lehet még az eddigieknél is markánsabban bontakozik ki - a többi hasonló jegyzőkönyvhöz képest szokatlan módon - öntudatos, határozott, igazának tudatában lévő és a legkevésbé sem megtört Werner atya képe. A második kihallgatáson úgy tűnt, hogy elismeri a Regnum illegális voltát. Ebből a jegyzőkönyvből válik világossá, hogy ez nem így történt: „1951 után a Regnum Marianum, mint illegálisan működő szervezetnek tagja nem voltam, ugyanis mi, mint illegális szervezet nem működünk. Én 1951-től továbbra is mint házfőnök szerepeltem, tekintve hogy 1949-től házfőnök voltam.” Arra a kérdésre, hogy kitől kaptak engedélyt a működés folytatására, Werner így válaszolt: „Működési engedélyt 1951 után sem én, sem a tudomásommal más személy senkitől nem kért és így nem is volt ilyen.” Arra a felszólításra, hogy „ismertesse szervezetük konkrét ellenséges tevékenységét” leszögezte: „Mint vallottam, államellenes tevékenységet nem folytattam”. A kihallgató a Regnum tevékenység-

²⁸ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos 4. kihallgatásáról. 1961. 04. 27. 108.

²⁹ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Határozat előzetes letartóztatásról. 1961. 05. 29. 42.

³⁰ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Összefoglaló jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos kihallgatásáról. 1961. 07. 22. 67.

géről kérdezte az atyát, elhagyva az illegális jelzőt: „Milyen célból határozták el 1951-ben a tevékenységük továbbfolytatását és a vezetőképző tanfolyamok szervezését?” És válasz, amely Werner ars poeticája is egyben: „Azért, hogy papi hivatásunknak eleget téve a fiatalokat katolikus szellemben, katolikus világnézetre neveljük”. Ezt követően a kihallgató tiszt felszólította Wernert, hogy „tegyen valamást arról, milyen más illegális csoportokkal volt kapcsolatban”. A pap válasza ismét határozott és konzekvens: „Illegális államellenes szervezettel kapcsolatomban nem volt és ilyenről nincs tudomásom”. A „bűnösnek érzem magam” kérdésre adott válasz, már szinte gúnyos volt: „Mivel illegális szervezkedésnek nem voltam tagja és államellenes bűncselekményt nem követtem el, így e vonatkozásban nem érzem magam bűnösnek. Az írásos anyagok engedély nélküli sokszorosítása tekintetében a törvényt szembe kerültem, és ezen tevékenységemet megbántam.”³¹

Végül is Dr. Werner Alajost a Budapesti Fővárosi Bíróság bűnösnek találta, igaz nem csak a sokszorosítás vétségében. Mint elsőrendű vádlottat – ötévi és hat hónapi börtönre ítélték „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel büntette” miatt. Története annyira tipikus, mint amennyire sajátos. Tipikus, mert véleményem szerint a kádári igazságszolgáltatás ebben az esetben is a totális állam logikája szerint bűnös, illegális tevékenységnek nyilvánította mindazt, ami nem az állam elvárásainak megfelelően történt. Tipikus azért is, mert, a MSZMP legfelső vezetése azt a határozatot hozta, hogy az egyházakat meg kell törni (1960. 06. 21. MSZMP KB PB határozat) és az állambiztonság ebben az esetben is minden erejével törekedett ennek a „Párttól” kapott direktíva végrehajtására. Ugyanakkor sajátos, hiszen Werner Alajos egyénisége, emberi-papi tartása, a kihallgatásokon mutatott viselkedése egyedi és különleges és sokak számára reményadó volt. Bizonyos tekintetben igazat kell adnom a „Kőrösi” fedőnevű ügynöknek, aki 1960 februárjában (még az elemzett események előtt) adott jelentésében így jellemzi Wernert: „Abból a típusból való, akinek sem karrier, sem a börtön nem probléma. [...] Egyéniségének súlyát tekintélye, tudása és semmit sem törődő keménysége jelentik. És még hozzátesszi: „Fanatizmusa veszélyes lehet”.³² A kádári állambiztonsági szervek számára bizonyosan...

³¹ ÁBTL.3.1.5. O-146695/1. Összefoglaló jegyzőkönyv Dr. Werner Alajos kihallgatásáról. 1961. 07. 22. 75.

³² ÁBTL.3.1.5. O-11516-2 Csoport dosszié. Regnum. Jelentés. Adta: Kőrösi 1960. 02. 04. 94.

AZ EGRİ ÉRSEKI JOGAKADÉMIA VONZÁSKÖRZETÉNEK VIZSGÁLATA AZ 1870 ÉS 1880 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

HADOBÁS ESZTER

A jogakadémiák az eddigi oktatástörténeti kutatásokban háttérbe szorultak, és inkább csak a képzés kialakulásával és változásaival foglalkozott a szakirodalom. A társadalmi mobilitásban és a térbeli mobilitásban betöltött szerepüket csak egy-két rövid munka ismertette.¹ Ebben az írásomban arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, az Egri Érseki Jogakadémia/Jogliceum általam kiválasztott 10 éves időszakában milyen beiskolázási körzettel rendelkezett az intézmény az első évfolyamra beiratkozott hallgatóinak születési helyei és lakóhelyei alapján. Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a jogakadémiáknak a magyar oktatásban betöltött szerepét, először a jogakadémiai képzés kialakulását és néhány fontosabb változását ismertetem. Ezután bemutatom az egri intézmény rövid történetét, különös tekintettel az 1870–71 és 1879–80 közötti tanévekben történt változásokra. Ezt követően térek rá az iskola vonzaskörzetének vizsgálatára, amelynek során külön megvizsgálom a születési helyek szerint és a lakóhely szerint meghatározható vonzaskörzetet. Ennek segítségével képet alkothatunk arról, hogy az egri jogakadémia milyen nagyságú körben fejtett ki hatást a régió társadalmára.

A jogakadémiákat érintő változások

A jogakadémiák létrejötte hazánkban a protestáns felekezetekhez köthető. Ezeket a már jogi tárgyakat is oktató intézményeket először akadémiáknak nevezték. Az *akadémia* kifejezés alatt a felsőoktatás azon jellegzetes intézményét értették, amely „a 16–17. századi protestáns peregrináció eredményeként terjedt el a magyar nyelvben”.² A 18. századra az akadémia, a nem egyetemi képzést adó felsőfokú iskolák általánosan elterjedt elnevezésévé vált.³ Az első akadémiákat a protestáns felekezetek hozták létre, mert kiszorultak a katolikus egyházi oktatásból.⁴ „A protestáns akadémiákban a bölcsészeti oktatással kapcsolatos természetjogi

¹ Például *M. Novák Veronika*: A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777–1849.

² A Pécsi Püspöki Jogakadémia emlékezete 1833–1923. Szerk. Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs. 2009. 17.

³ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 17.

⁴ Magyar Nagylexikon. Bp. 2000. 10. kötet. 300.

*előadásokból fejlődtek ki előbb a jogi tanszékek, később a jogakadémiák.*⁵ Semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a „*felekezeti jogi oktatást félreérthetetlenül vallási okok alakították ki*”.⁶ A protestáns jogi oktatás hatására jöttek létre a katolikus felekezeti jogakadémiák.⁷ A katolikus felekezeti jogakadémiák között az első volt a Foglár György által alapítványi formában működő egri jogi intézmény. „*Az Egri Érseki Joglíceum volt az első modell a jogakadémiák sorában.*”⁸ A jogakadémia tehát a magyar jogi felsőoktatást nézve a 18–19. század jellemző oktatási intézménye.⁹

A számos jogakadémia létrejöttének hátterében a társadalom irányából érkező igények álltak. A városi politikai elit, a középbirtokosság és a városi polgárság¹⁰ képezte a társadalomnak azt a részét, amely a jogász pálya felé orientálódott. Ennek több oka volt, melyek közül az első és legfőbb a saját érdekvédelmük. Második oknak tekinthető, hogy e társadalmi csoportok látták el részben az önkormányzati adminisztrációs feladatokat. Harmadik ok az érvényesülésre való törekvésük volt. A jogáspálya társadalmi felemelkedést jelentett számukra.¹¹ „*A protestáns középbirtokos nemesség és a városi polgárság körében népszerű intézmények gyorsan fejlődtek. Önálló kialakulásuk a 18. századra tehető.*”¹² Minden olyan jogi tárgyat oktattak a jogakadémiákon, melyek a gyakorlati jogász tevékenységhez elengedhetetlenek voltak. A 18. században a protestáns jogakadémiák sikere megalapozta azt, hogy királyi jogakadémiák is létrejöjjenek.¹³

Az országban 1777-ig csak felekezeti joglyceumok működtek.¹⁴ Ezt változtatta meg az 1777-ben kiadott Ratio Educationis. A rendelet kimondta többek között azt is, hogy királyi jogakadémiákat kell felállítani. Királyi jogakadémia volt a pozsonyi, győri, kassai, nagyváradi és a zágrábi akadémia, amelyet a rendelet kibocsátása után alapítottak, és a kormányzat céljait szolgálták. A cél olyan fiatalok képzése volt, akik alkalmasak hivatalok viselésére, de nem az egyházak,

⁵ *Dr. Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése.* In.: Felsőoktatási szemle. XVIII/10. (1969) 578.

⁶ *Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja.* In.: Jogtörténeti értekezések 14. szám, Bp. 1984. 104.

⁷ *Mezey B.: Jogakadémiák.* i. m. 104.

⁸ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 19.

⁹ Magyar Nagylexikon. i. m. 10. kötet. 300.

¹⁰ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 18.

¹¹ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 18.

¹² Magyar Nagylexikon. i. m. 10. kötet. 301.

¹³ Magyar Nagylexikon. i. m. 10. kötet. 301.

¹⁴ *Mezey B.: Jogakadémiák.* i. m. 104.

hanem a király és az állam szolgálatában.¹⁵ A Ratio Educationis hatására vált két ágra a jogakadémiai oktatás. Egyik ágát az állami költségen fenntartott intézetek jelentették, ezek közé tartozónak tekintették a katolikus jogakadémiákat is. Másik ágát a saját erőforrásaikból fenntartott és működtetett protestáns iskolák jog- és államtudományi képzései jelentették.¹⁶ A Ratio hatására megkettőződött az akadémiai jogi iskolák rendje. A kettéválás oka az volt, hogy a protestáns felekezetek elutasították a Ratio szabályozását.¹⁷ A Ratio Educationis az egyetem és az akadémia jogi oktatása közötti különbséget aszerint állapította meg, hogy az „*egyetem elsősorban a tudomány művelője*”, míg az akadémiák a gyakorlati pályára készítik elő a hallgatókat pl.: igazgatási és jogszolgáltatási pályára.¹⁸ Egy másik meghatározás szerint a fő különbség az egyetem és a jogakadémia között az, hogy a jogakadémián „*tudori szigorlatot letenni nem lehet és a jogakadémiák magántanári képesítést nem adhatnak*”.¹⁹

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot követően „*a jogakadémiákat mint a forradalmi mozgalmak melegágyát, erősen megrendszabályozta a kormány*”.²⁰ „*Az oktatói kart szigorú igazolásnak vetették alá, s a vétkesnek és gyanúsoknak találtaktól megtisztították az iskolákat.*”²¹ „*A királyi akadémiák jogi tanfolyamai jogakadémiaként, intézményesen önállósult és kizárólag jogászképzéssel foglalkozó formájukat az 1850-ben kezdődött Thun-féle oktatási reform keretében nyerték el.*”²² Az akadémiák feladata közül 1850-ben kivonták a bölcsészeti képzést, és azt mint VII. és VIII. osztályt a gimnáziumi struktúrához csatolták. Ezzel ténylegesen szakiskolákká formálták az akadémiákat.²³ Az 1850. évi reformmal egységesítették a jogakadémiai képzést. Tantervük egységessé vált és elrendelték a tandíj- kötelezettséget.²⁴ A felekezeti jogakadémiák csak akkor kapták meg az oktatás jogát, ha megfeleltek a jogakadémiákkal szemben felállított képzési feltételeknek. Amennyiben ennek nem feleleltek meg, abban az esetben a felekezetek

¹⁵ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 21.

¹⁶ Mezey B.: Jogakadémiák. i. m. 104.

¹⁷ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 22.

¹⁸ Dr. Csizmadia A.: Jogi felsőoktatás i. m. 578.

¹⁹ Révai Nagy Lexikona. Bp. 1914. 11 kötet. 14.

²⁰ Magyar művelődéstörténet V: Az új Magyarország. Magyar Történelmi Társulat. 346.

²¹ Magyar művelődéstörténet V. i. m. 343.

²² A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 22.

²³ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 22.

²⁴ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 25.

által fenntartott intézményekben a képzés kényszerűen szünetelt. „A felekezeti akadémiák 1861 októberét követően térhettek vissza a képzési palettára.”²⁵

A jogakadémiai képzésben a következő fontos változást az 1855. október 2-i közoktatási miniszteri rendelet jelentette. A jogakadémiai képzés célját ezzel teljesen elkülönítették az egyetemétől. A jogakadémiai képzés idejét 3 évre emelték, és kizárólagos feladata „...az egyetemi jogi oktatásról leválasztott bírói és közigazgatási szakemberképzés”²⁶ lett. Ezzel egy új önálló képzési út alakult ki. A jogakadémia elvégzése után is lehetett az egyetemre menni, mert csak ott kaphattak a diákok a végzés után doktori címet,²⁷ és egyedül az egyetemnek volt habilitatio és promotio joga.²⁸ Az új szabályozás értelmében a jogakadémiai tanulmányokat az államvizsga zárta le.²⁹ 1870-ben még 15 jogakadémia működött a királyi Magyarország területén. A jogakadémiák között azonban jelentős különbségek voltak, például az egyes intézményekben a tanárok számát illetően. A Győri Királyi Jogakadémián két tanár oktatott jogot, míg a Nagyszébeni Királyi Jogakadémián 11 tanár tanított. Ezek a különbségek az egyes jogakadémiák képzési színvonalában is nagy eltéréseket eredményeztek, ezért ezt az egyetemek élesen bírálták, és támadásokat intéztek a jogakadémiák ellen.³⁰ A jogásztársadalom kritikáját az 1870. évi Jogászgyűlésen fogalmazta meg. A gyűlés résztvevői kérték az alacsony színvonalú jogiskolák megszüntetését, valamint azt, hogy jogiskolákat csak az állam állítson fel.³¹ A jogászok irányából érkező támadások után új szabályzatot adott ki Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter a jogakadémiákra vonatkozóan: „Szabályzat a jogtanodák új szervezéséről, 1874. évi május hó 19-én. A királyi jogakadémiák és az állam közvetlen rendelkezése alatt álló egyéb jogintézetek 4 évi tanfolyammal ellátott teljes jog- és államtudományi karokká alakítatnak át, egyedüli kizártaival a jogtudorozási és a magántanárrá való képesítési jogosítványnak.”³² A törvény szövegéből is jól kivehető a változás. Kibővítette a jogakadémiákat négy évfolyamúra, és átalakította az egyetemi karokhoz hasonló „jog- és államtudományi főiskolákká.”³³ Az új szabályzat lehetővé tette az átlépést a jogakadémiáról az egyetemre, és fordítva. Biztosították azt is, ha ilyen eset van, akkor a tanuló a vizsgáit abban az intézményben tegye le, ahol a tárgyakat

²⁵ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 26.

²⁶ Mezey B.: Jogakadémiák. i. m. 105.

²⁷ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 26.

²⁸ Magyar Nagylexikon. i. m. 10. kötet. 301.

²⁹ Mezey B.: Jogakadémiák. i. m. 105.

³⁰ Mezey B.: Jogakadémiák. i. m. 106.

³¹ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 28.

³² Közoktatás. Művészet. Szerk. Halász Ferenc. II. kötet. Bp. 1910. 485.

³³ A Magyar Tudománypolitika Alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 218.

hallgatta, és a vizsgák eredményeit a másik intézményben is elismerték. A vizsgálati rendszer kisebb eltéréseket leszámítva olyan volt, mint az egyetemeken. A jogakadémiai tanárok fizetését az egyetemi tanárok fizetéséhez közelítették, és a tandíj is megegyezett az egyetemi tandíjjal. Az az intézkedés okozta a legnagyobb problémát és a legfontosabb különbséget, hogy a „*jogakadémiákat a jogtudorsági és a magántanárnak való képesítési jogok nélkül minősítették jogi karoknak*”.³⁴ Ez a különbség vezetett el a jogakadémiák számának fokozatos csökkenéséhez és háttérbeszorulásához. Ezt követően a következő reformnak tekinthetjük az 1883-as új koncepciót, de vizsgálatom záró dátuma 1880, ezért az ezt követő események bemutatása a vizsgálat szempontjából nem meghatározó. A jogakadémiáknak a 19. században a kiegyezésig meghatározó szerepük volt a jogi felsőoktatásban, de a kiegyezést követően – részben az egyetemalapítások hatására – lassan elvesztették a jogi felsőoktatásban betöltött szerepüket.³⁵

Az Egri Érseki Jogakadémia

Az egri jogi iskolát 1740-ben Foglár György hozta létre katolikus ügyvédképzés céljából.³⁶ Az egri jogiskola volt az első szervezett, iskolarendszerű jogi oktatási intézmény, ezért létrejötté változást eredményezett a magyarországi jogász-képzésben. A korábban már ismertetett protestánsok által létrehozott középfokú iskolák továbbfejlesztésével a protestáns felekezetek megteremtették a későbbi jogakadémiák alapjait. Erre válaszként szervezte meg Foglár György az egri intézményt, mert visszásnak tartotta azt, hogy a katolikus egyház jogi ügyeinek intézésénél protestáns jogi szakembereket kell alkalmazni.³⁷ A képzésre tekintettel a következő fontos változást az egri intézményre nézve a Ratio Educationis hozta meg. Mária Terézia 1777-es Ratio Educationis rendeletének értelmében az egri intézmény katolikus jogakadémia maradt. Ez a rendelet adta meg a szervezeti formát az intézménynek.³⁸ II. József uralkodása alatt 1784. május 10-én helytartótanácsi rendeletet adtak ki, amely szerint csak az egyetemen és a királyi jogakadémiákon folyhat jogi és filozófiai oktatás. Ezért 1783–84-es tanév végével Egerben megszűnt a jogi és filozófiai oktatás.³⁹ II. József halála után a püspök rendelkezést

³⁴ Mezey B.: Jogakadémiák. i. m. 110.

³⁵ Magyar Tudománypolitika. i.m. 218.

³⁶ Kiss Péter: Az Egri Líceum az egyetemi gondolattól a „Magyar Athen” jelképig (1754–1950). In: AGRIA XLV. Szerk. Veres Gábor. Eger. 2009. 199.

³⁷ Jusztinger János: Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1949). In: Pécsi Püspöki Jogakadémia. i. m. 49.

³⁸ Jusztinger J.: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 55.

³⁹ Kiss P.: Egri Líceum. i. m. 200.

adott ki a líceumi iskolák újraindítására. Az állam beleegyezését 1792. december 28-án kapta meg az iskola, nyilvánossági jogot a működéshez, így államilag elismert intézet lett. Az 1791/92-es tanévben indult el újra az oktatás egy tanárral.⁴⁰ Az 1806-os II. Ratio Educationis új kihívások elé állította az egri jogakadémiát. A rendelet a jogi képzés idejét 3 évre emelte. Az Egri Joglíceumban a tanárok számát növelni kellett volna és 3 új tanszéket fel kellett volna állítani. A gyakorlatban viszont a reform nem valósult meg.⁴¹

A 19. század első fele az egri joglíceum fénykorát jelentette, ekkor a hallgatók száma folyamatosan emelkedett. Hátterében a II. Ratio Educationis arra vonatkozó rendelkezése állt, hogy „*az egyetem jogi kara és a jogakadémiák között a végzettség értékének tekintetében nincs különbség*”.⁴² A forradalom és szabadságharc leverését követően azonban az 1848–49-es tanévben nem kezdődhetett meg az oktatás az egri jogakadémián. A képzés egy tanévig szünetelt. Az 1849/50-es tanévben kezdődött a tanítás a filozófiai és jogi tanfolyamon 14 fővel.⁴³ 1850. február 1-jével az osztrák kormány a tanügyi reform idejére bezárta az egri jogakadémiát,⁴⁴ a tanárokat elbocsátották. Az oktatás emiatt 10 évig kényszerűen szünetelt, majd a főkapitán 1861. márciusi konferenciáján döntött a „*líceumi főiskolának, név szerint a jogi tanszaknak a helyreállításáról*”.⁴⁵ Az 1861–1862-es tanévben kezdődött meg újra a jogakadémiai oktatás, a korábbi 2 évfolyamos képzési rendszer szerint. Ekkor még az állam részéről nem kaptak engedélyt a jogi képzés újraindításáról.⁴⁶ Az érsek 1861. október 28-án a Helytartótanácsnak jelentést írt az oktatás elindításáról. Kérvényezte a jogi kurzus állami elismerését és a nyilvánossági joggal való felruházást. Az érsek leírta, hogy a jövő évtől 3 évfolyamon indul meg a képzés,⁴⁷ ezzel jelezve, hogy a jogakadémia az 1855-ös szabályozásnak megfelelően fog működni. Az ebben a reformban meghatározott előírásoknak kellett megfelelnie a felekezeti jogiskoláknak is, hogy elnyerjék az állami elismerést és a nyilvánossági jogot.⁴⁸ 1862-ben a Helytartótanács megadta a nyilvánossági jogot az intézménynek, és ezután felállították az 5. és a 6. tanszéket is.⁴⁹ 1863. július 26-án a Helytar-

⁴⁰ Kiss P.: Egri Líceum. i. m. 181.

⁴¹ Jusztinger J.: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 57.

⁴² Jusztinger J.: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 58.

⁴³ Jusztinger J.: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 58.

⁴⁴ Kiss P.: Egri Líceum. i. m. 200.

⁴⁵ Dr. Udvardy László: Az Egri Érseki Joglíceum története (1740–1896). Eger. 1898. 360.

⁴⁶ Dr. Udvardy L.: Érseki Joglíceum. i. m. 361.

⁴⁷ Dr. Udvardy L.: Érseki Joglíceum. i. m. 363.

⁴⁸ A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 26.

⁴⁹ Jusztinger J.: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 58.

tótanács rendelettel felállította a joglíceum mellé a bírói államvizsga bizottságot, mely az 1863/64-es tanévben kezdte meg működését.⁵⁰ Ezzel kialakult a jogiskola szerkezete, amely kisebb változásoktól eltekintve az 1873/74-es tanévig érvényben maradt.

Az 1862-ben bevezetett 3 éves képzéssel elérkeztünk a vizsgált időszak első felében ismert képzési szerkezetéhez. Az 1870–1871 és 1879–1880 közötti tanévek vonzaskörzetének vizsgálatával foglalkozom, ezért fontos ennek az egri jogakadémia életében nagy változást eredményező eseményeknek a bemutatása. 1870–71 és 1873–74 között 3 éves volt a képzés, és a források szerint leginkább a tanárok fizetésemelési kérelmeiről beszélhetünk. Ilyen kérelmet adtak be 1870-ben és 1871-ben is az érsekhez. Az első kérelmükre választ sem kaptak, a másodikat elutasították.⁵¹

Ha kitekintünk a jogakadémiákat általánosságban érintő eseményekre, akkor ismét meg kell említenünk az 1870-es Jogászgűlést, ahol kritikákat fogalmaztak meg az alacsony színvonalú jogiskolákkal szemben. Kérték az alacsony színvonalú jogiskolák megszüntetését és azt, hogy csak az állam tarthasson fenn jogiskolákat.⁵² Ezek a jogászok és a sajtóban is megjelenő bíráló megnyilvánulások, az ország összes jogakadémiájára hatással voltak. 1874-ben született meg a jogakadémiai képzést megváltoztató reform. Ezt a reformot Trefort Ágoston bocsájtotta ki, és léptette életbe május 19-én. Az 1874–75-ös tanévtől kezdve alkalmazzák, és volt érvényben a jogakadémiákon.⁵³ Ez a szabályzat új utat nyitott meg a jogakadémiai képzés számára, és az egyetemi képzési rendszerhez hozta közelebb.⁵⁴ A képzési idő 3 évről 4 évre emelkedett, a meglévő 6 tanszék mellé még 2 tanszéket kellett felállítani, 8 nyilvános rendes tanárt és 3 magántanárt kellett alkalmazni, és ez anyagilag megterhelte az egri intézményt.⁵⁵ 1874. június 23-án az érsek a főképtalanával tanácskozást tartott, és megállapodott az intézmény jövőbeni helyzetéről. Itt mondták ki, hogy az új szabályzat előírásait végre kell hajtani, és az ezáltal megnövekedett költségeket, ha az intézmény rendelkezése alatt álló jövedelmekből nem tudják fedezni, akkor az eddigi gyakorlatnak megfelelően felerészben az érsekség, felerészben pedig a főképtalan saját jövedelméből fogják fedezni.⁵⁶ Ebből jól látható, hogy az egri jogakadémián törekedtek arra, hogy az új szabályzatban meghatározott feltételeknek meg tudjanak felelni. Az új szabályzat-

⁵⁰ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 367.

⁵¹ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 371.

⁵² A Pécsi Püspöki Jogakadémia i. m. 28.

⁵³ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 442.

⁵⁴ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 443.

⁵⁵ *Jusztinger J.*: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 59.

⁵⁶ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 447.

ra való átállás és a korabeli rendszerből hátramaradtak vizsgáinak letétele után, az intézmény átment a kezdeti nehézségeken, és „belejött működésének rendszeres folyamába, melyben zavartalanul haladt is egészen 1880-ig”.⁵⁷ 1880 júliusában a kultuszminiszter, Trefort Ágoston az érseket arra kérte, hogy „a jogakadémiák nagy számára és a jogásztulképzésre tekintettel önként zárása be az egri joglíceumot”.⁵⁸ Ezzel újra a jogakadémia léte került veszélybe. Az érsek Trefort kérésének nem volt hajlandó eleget tenni, és ezt egy válaszlevélben tudatta vele. Erre a levélre nem érkezett válasz, így a jogakadémia megmenekült, és a vártnál sokkal egyszerűbben megoldódott a kérdés.⁵⁹

A térbeli mobilizáció vizsgálata

Alapvetően az 1870 és 1880 között első évfolyamra beiratkozott hallgatók születési helyét és lakóhelyét vizsgáltam meg, ezért figyelembe kellett vennem a közigazgatásban bekövetkezett változásokat is. Ez azért fontos, mert az intézmény vonzáskörzetét térképen ábrázoltam, és az 1876-os közigazgatási reform előtt olyan közigazgatási egységek is léteztek, mint például a Jász-Kun Kerületek vagy a Hajdú Kerület, amelyek a reformot követően létrejövő vármegyékbe olvadtak bele. A közigazgatási beosztás változását szükségessé tette Gyalai Mihály szavaival élve az, hogy „a megyei és városi törvényhatóságok, székek és vidékek eltérő kiváltságú területek zűrzavaros apparátusa végképp életképtelené vált [...] a kapitalizálódó államban.”⁶⁰ A közigazgatásban bekövetkezett változások figyelembe vétele miatt a vizsgált időszakot két részre kellett osztani, hogy a kapott eredményeket térképeken lehessen ábrázolni. Az időszak két részre bontásának másik oka az volt, hogy az egyenlő részre bontott időszakok vizsgálatával kapott eredmények így összehasonlíthatóak legyenek. Az első rész az 1870–71 és 1874–75 közötti tanéveket jelenti, a második rész az 1875–76 és 1879–80 közötti tanéveket foglalja magába.

Az itt közölt vizsgálati eredményeket az Egri Érseki Jogakadémia anyakönyveiben az első évek születési- és lakóhelyére vonatkozó bejegyzések adatbázisban történt feldolgozásával kaptam.

Annak ellenére, hogy ez a vizsgálat csak 8 tanév első éveinek adataival dolgozik, mindenképpen hasznos, mert jelen elemzést megelőzően az egri jogakadémiával kapcsolatban nem született ilyen vizsgálat. Az oktatási intézmények vonzáskörzetének vizsgálatánál elsősorban az iskolai anyakönyvek, főkimutatások erre vonatkozó rovatait használják fel. *Sasfi Csaba*, a gimnáziumok hallgatóinak

⁵⁷ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 454.

⁵⁸ *Jusztinger J.*: Egri Érseki Joglíceum. i. m. 60.

⁵⁹ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 473.

⁶⁰ *Gyalay Mihály*: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Arcanum PC CD-ROM.

társadalmi hátterét, és társadalmi mobilizációját vizsgálja és alapforrásként az iskolai anyakönyveket jelöli meg. Azt írja, hogy az iskolai anyakönyv az „iskolában tanuló, oda beiratkozó diákok regisztrációjának eszköze volt”.⁶¹ A vizsgálat alapforrását ebben az esetben is az egri jogakadémia 1870–71 és 1879–80 közötti iskolai anyakönyvei jelentették. Törvényileg szabályozva volt az, hogy az iskolai anyakönyvek milyen adatokat rögzítsenek a hallgatókról.⁶² Az egri Jogakadémia esetében az 1850. október 4-i Ideiglenes Rendszabály tartalmazza, hogy az iskola főkimutatásának milyen rovatokat kell magába foglalnia.⁶³ Ez a szabályzat kisebb változásokkal 1874-ig volt érvényben. Változás volt például, hogy a főkimutatás másolatát már nem a közoktatásügyi minisztériumhoz, hanem a Helytartótanács-hoz és a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz kell küldeni.⁶⁴ Ennek ismerete azért olyan fontos, mert a születési helyre, és a szülő, vagy gondviselő lakhelyére vonatkozó adatokat az általam megvizsgált anyakönyvek is tartalmazták. Néhány esetben fordul elő, hogy vagy az egyik, vagy a másik adat egyes személyeknél nincs megadva.

Hosszabb időszakok iskolai anyakönyveinek feldolgozását a számítógépes adatbázisok tették lehetővé. Munkám során én is egy számítógépes adatbázisba vittem fel az egri jogakadémia anyakönyveinek adatait. Az adatbázisom név szerint és évek szerint tartalmazza az anyakönyvek adatait, ezt nominális adatbázisnak nevezzük. Az itt közölt szám adatok az adatbázisból történt lekérdezések eredményeként születtek.

Napjainkban a társadalomtörténet-írásban az iskoláztatás kutatásakor a térbeliség mint vizsgálati szempont alkalmazása gyakori.⁶⁵ Az általam vonzáskörzetnek nevezett vizsgálat gyakorlatilag a tanulók térbeliségének vizsgálatát jelenti, külön vizsgálva a születési helyet és a szülő vagy gondviselő lakóhelyét. A vizsgált időszak az 1870-71 és 1879-80 közötti tanévek. Mint említettem az 1876-os közigazgatási reform miatt a vizsgált időszakot két részre kellett osztanom, mert csak így lehet a közigazgatási beosztásnak megfelelően ábrázolni a megyéket a térképeken. Térsemléletem alapegységei, amelyeket az adatok ábrázolása során alkalmaztam, a megye vagy az 1876 előtt létezett kerületek voltak. Felmerülhet a kérdés, hogy miért csak az első éveseket vizsgáltam meg ebben az írásomban. Azért döntöttem így, mert most a jogakadémia beiratkozási körzetét szerettem volna megismerni,

⁶¹ *Sasfi Csaba*: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. Bp. 2013. 125.

⁶² Ezt elsőként a Ratio Educationis szabályozta.

⁶³ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 430.

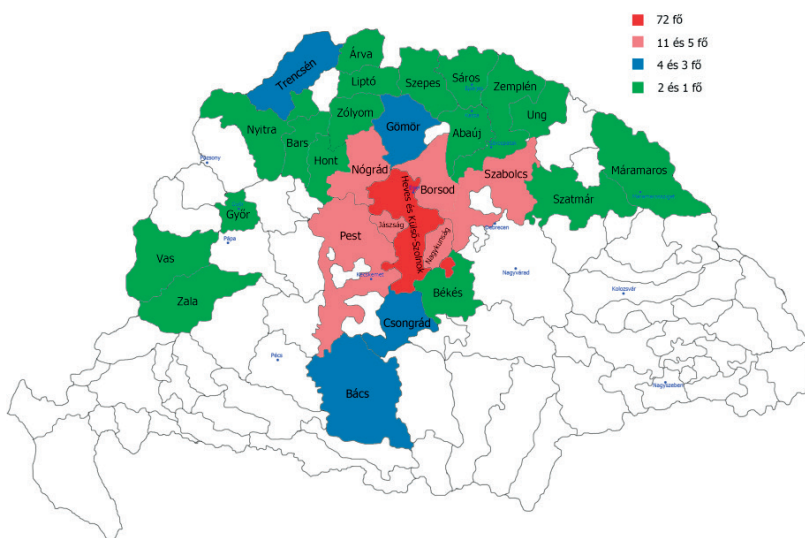
⁶⁴ *Dr. Udvardy L.*: Érseki Joglíceum. i. m. 431.

⁶⁵ A Korall 2001. évi 3–4. számában *Sasfi Csaba*, és Iskola és társadalom 1997-ben megjelent tanulmánykötetében is több tanulmány is foglalkozik ezzel.

azt, hogy milyen megyékből származó diákok számára volt az Egri Érseki Jogakadémia a jogi képzettség megszerzésének elsődleges helyszíne.

A vizsgálathoz szükséges az elsőéves hallgatók létszámának ismerete. 1870–71 és 1879–80 közötti tanévekben összesen 247 elsőéves járt a jogakadémiára. Az első időszakban 1870–71 és 1874–75 között összesen 175, a második időszakban 1875–76 és 1879–80 között 72 elsőéves számolható össze az anyakönyvek adatait tartalmazó adatbázisból. Feltűnő, hogy a második időszakban 103 fővel kevesebb elsőéves volt, annak ellenére, hogy az 1874-es új jogakadémiai szabályzat a jogakadémiákat az egyetemi jogi karokhoz tette hasonlóvá. Véleményem szerint a létszám csökkenésének egyik oka az volt, hogy az 1874-es szabályzat megszüntette a jogakadémiákon a magántanulói állapot lehetőségét. Ez korábban nagyon fontos részét képezte a képzésnek, és ebben az is közrejátszott, hogy a képzési idő 3 évről 4 évre történő emelése következtében a jogakadémián való tanulás drágább lett, ami nagyobb anyagi terheket rótt a szülőkre is. Korábbi vizsgálatom alapján tudom, hogy az egri jogakadémián a magántanulók száma 1870-től folyamatosan növekedett, és 1873–74-ben már elérte az összes tanulói létszámon belül az 56%-ot, emiatt ennek a képzési lehetőségnek a megszüntetése mindenképpen hátrányosan érintette az egri intézményt. 1874 után pedig már a jogakadémiákon is megegyeztek az oktatott tárgyak az egyetemeken oktatottakkal, és a tandíj is megegyezett az egyetemi tandíjjal.⁶⁶ Véleményem szerint a diákok egy része, ha megtehetette, vagy ha a célja az ügyvédi pálya volt, inkább az egyetemekre ment.

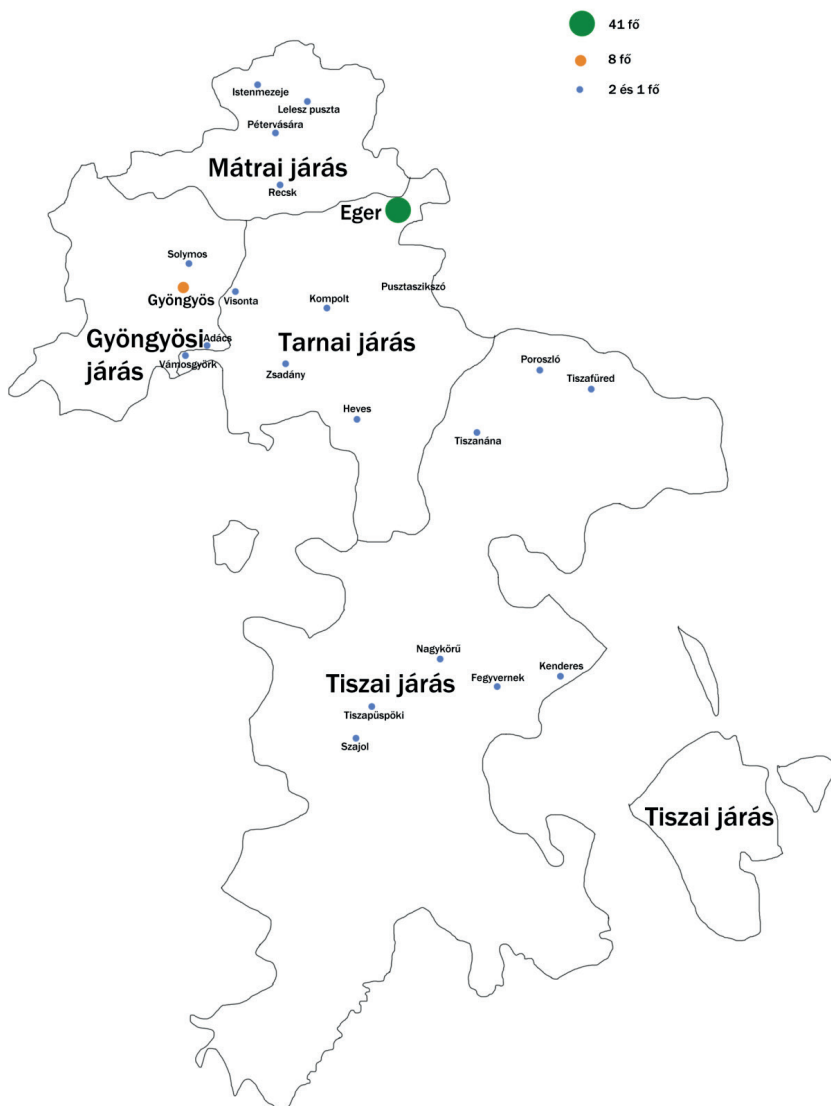
1870-75 között az elsőévesek születési helyei megyék szerint

⁶⁶ Mezey Barna 1984. 110.: Jogtörténeti értekezések 14. szám. Bp.

Az 1870–71 és 1874–75 közötti elsőévesek születési helyeinek vizsgálatára áttérve fontos megemlítenem, hogy a vonzáskörzetek határait az Egerben tanult elsőévesek létszámához viszonyítva alakítottam ki, a kapott eredményeket pedig egy 1830-as térkép alapján készített térképen ábrázoltam. Ebben az időszakban összesen 23 vármegyében vagy kerületben születtek diákok, és a születési hely pedig 24 fő esetében nem volt megadva az iskolai anyakönyvekben. 4 különböző színnel jelöltem meg a megyéket. Sötétpiros színnel azt a megyét jelöltem meg, ahol a *legtöbb elsőéves* született, ez Heves és Külső-Szolnok vármegye volt. Itt született a tanulók 41%-a. Ez 71 diákot jelent, ezért ezt tekintem a jogakadémia fő vonzáskörzetének a születési hely tekintetében. Világosabb piros színnel jelöltem azokat a területeket, amelyeket a vizsgálatom alapján, a jogakadémia vármegyéjén kívüli *elsődleges vonzáskörzetnek* tekintek. Ezek a következők: Jász-Kun kerületekben 11 fő (a térképen külön van bejelölve a Jászság és a Nagykovácsány is), Szabolcsban 9 fő, Nógrádban, Borsodban és Pest megyében pedig külön 8–8 fő született. Ezen a világos piros színnel jelölt területen született a hallgatók 25%-a. Kék színnel jelöltem azokat a megyéket, amelyeket *köztes vonzáskörzetnek* tekintek, itt született a diákok 8,6%-a. Ezek a következők: Bács, Csongrád, Gömör és Trencsén vármegyék. Eddig olyan területekről beszéltem, amelyek szomszédosak voltak Heves és Külső-Szolnok vármegyével, most viszont a kék színnel jelölt területek között találunk két olyan vármegyét is, melyek *nem szomszédosak* a jogakadémia vármegyéjével, ilyen Trencsén és Bács. A következő szín a zöld, amivel a vármegyéket jelöltem. Zöld színnel jelöltem azokat a vármegyéket, ahol csak 1 vagy 2 fő született. Ebbe a kategóriába összesen 13 vármegye tartozik. Volt egy olyan hallgatója ekkor a jogakadémiának, aki Alsó-Ausztria területén született. Összességében azt lehet elmondani, hogy az ebben az időszakban ide járt első éves hallgatók többségében Heves és Külső-Szolnok vármegyében és a környező vármegyékben és kerületekben születtek. Születési hely szempontjából 1870–71 és 1874–75 között a jogakadémia vonzáskörzete az ország középső részére, a mai Szlovákia területén fekvő megyékre terjedt ki és a Dunántúl 3 megyéjére.

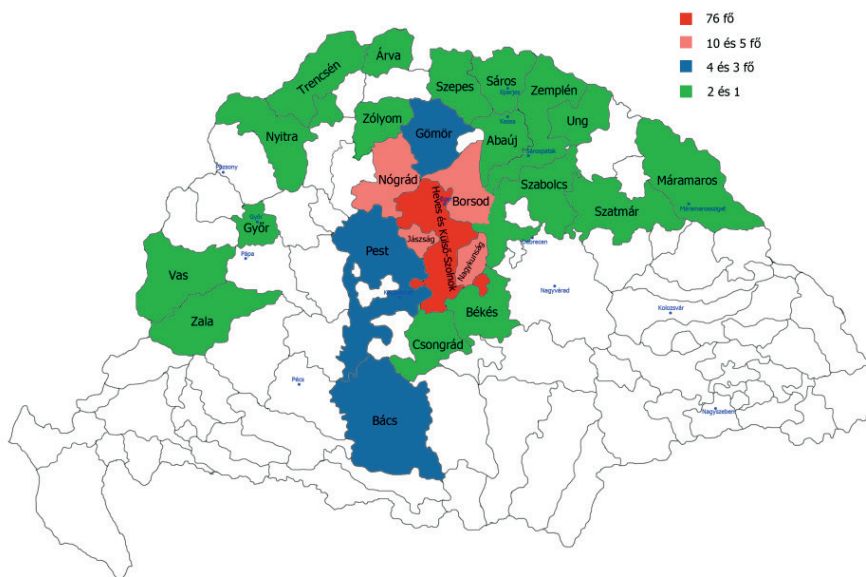
1870-71 és 1874-75 közötti elsőéves hallgatók születési helye

Mivel Heves és Külső-Szolnok vármegyében született a diákok 41%-a, ezért fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy a vármegyén belül hogyan oszlanak el a diákok születési hely szerint járásokként és településekként. Ezáltal tovább lehet árnyalni a fő vonzaskörzetben a diákok eloszlását születési helyük szerint. Ebben

az időszakban 4 járás volt a megyén belül. Ezek a következők: mátrai járás, gyöngyösi járás, tarnai járás és a tiszai járás. A tarnai járásban született a tanulók 68%-a, ez nem meglepő annak ismeretében, hogy az intézmény otthonául szolgáló Eger ehhez a járásához tartozott. Különböző nagyságú pöttyökkel jelöltem a járásokat ábrázoló vármegyete-térképen azokat a településeket, ahol az elsőéves diákok születtek. A pöttyök nagysága aszerint változik, hogy egy-egy településen hány fő született. Így jól látható, hogy a tarnai járáson belül Eger szerepe felülreprezentált, itt 41 fő született, a járás többi településén pedig 1 vagy 2 fő. A gyöngyösi járásban született a tanulók 14%-a. A járásban belül Gyöngyös kiemelkedő, mert itt 8 fő született. A járás többi településén pedig 1–2 fő. A Tiszai járásban született az elsőéves hallgatóknak a 11%-a, és itt minden településen 1 vagy 2 fő született. Az utolsó a mátrai járás, ahol a diákok 7%-a született, és itt is a bejelölt településeken csak 1–2 fő született. Ki lehet jelenteni, hogy a vizsgált időszakban Heves és Külső-Szolnok vármegyén belül a tarnai járás és azon belül Eger szerepe domináns a születési helyek alapján.

1870-75 között az elsőévesek születési helyei megyék szerint

Ezután az 1870–71 és 1874–75 közötti tanévekben elsőéves diákok szülőjének vagy gondviselőjének a lakhelyét vizsgálom meg, mert így könnyebb összehasonlítani a születési hely és a lakhely közötti változásokat. 175 főből 41 fő esetében nem volt megadva a szülő vagy gondviselő lakhelye, ez az összes diákhhoz viszonyítva 23% esetében hiányzik. Összesen 25 vármegyében éltek szülők vagy gondviselők. Itt is 4 színnel jelöltem a vármegyéket és a kerületeket. A térképen beje-

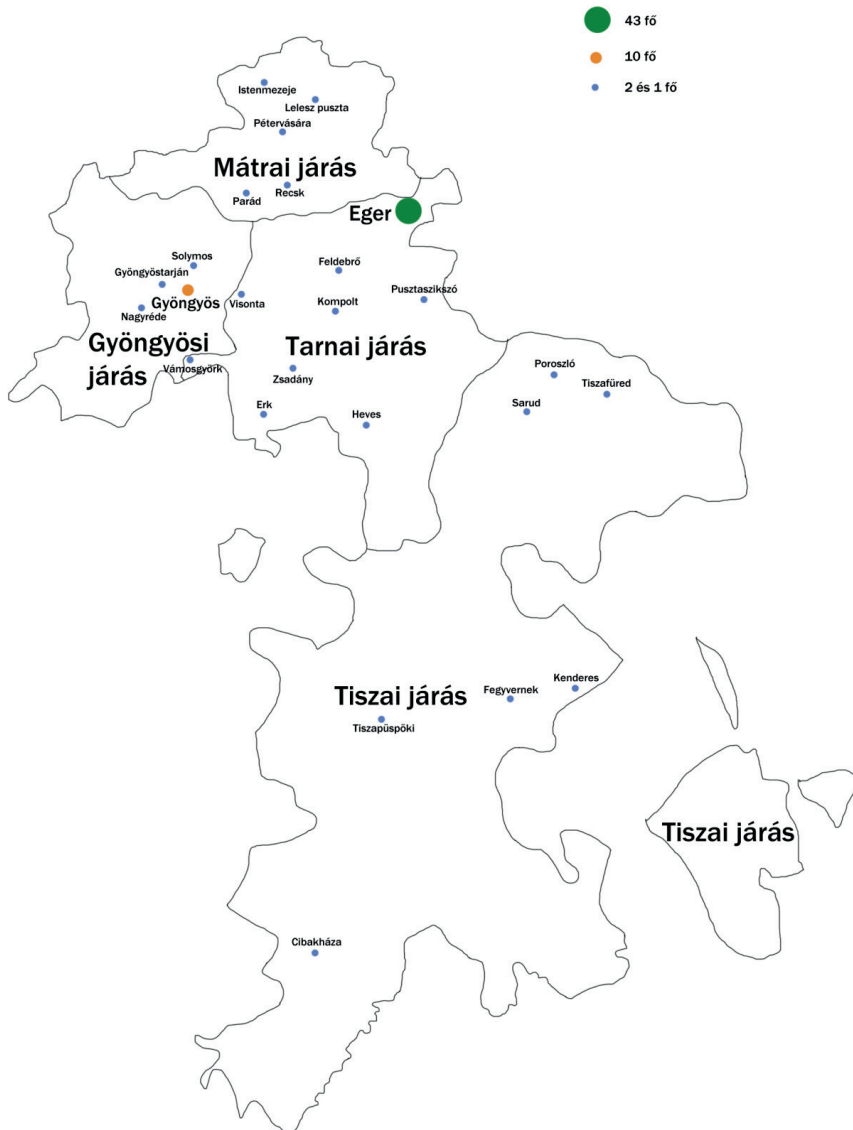
löltem az ekkor működött 13 jogakadémiát is.⁶⁷ A többi jogakadémia bejelölésére azért volt szükség, mert ennek segítségével a térképen jól láthatóvá válik, hogy melyik megyékben működtek ilyen oktatási intézmények, amelyek egyébként az egri jogakadémia vonzáskörzetét is jelentik a szülők vagy gondviselők lakhelye alapján. Ezzel szerettem volna érzékeltetni azt is, hogy az Egri Érseki Jogakadémia vonzáskörzetének vizsgálatánál a későbbi elemzéseimben mindenképpen foglalkoznom kell majd a többi jogakadémiával is. Sötétpiros színnel jelöltem a jogakadémia fő vonzáskörzetét, ahol a diákok szüleinek vagy gondviselőinek 43%-a élt, ami 76 főt jelent, ez a terület pedig Heves és Külső-Szolnok vármegye volt. Az, hogy az iskola vármegyéje a lakhely esetében is ilyen kiemelkedő volt, arra enged következtetni, hogy az itt élők esetében a földrajzi közelség lehetett az intézmény választásának oka, a felekezeti összetétel figyelembevételén kívül, amit ebben a tanulmányban nem vizsgálok. Itt is világos piros színnel jelöltem azokat a területeket, amelyeket az iskola vármegyéjén kívüli fő vonzáskörzetnek tartok, ezek a következők: Borsod, Jász-Kun kerületek, ahol 8 fő élt, és Nógrád, ahol 6 diák szülei vagy gondviselői laktak. Itt élt a diákok szüleinek 13%-a. Kék színnel azokat a területeket jelöltem, ahol 4 vagy 3 fő szülei élnek, ezeket tekintem másodlagos vonzáskörzetnek. A kék színnel jelölt megyék a következők: Gömör 4, Pest és Bács vármegyék 3–3 fő, ezekben a megyékben élt a diákok 6%-a. Itt is zöld színnel jelöltem azokat a vármegyéket, ahol 1 vagy 2 szülő vagy gondviselő élt, ebbe a csoportosításba 18 vármegye tartozik bele. Ez a 18 vármegye adta a szülők vagy gondviselők lakhelyének 18%-át. Az iskola lakhely szerinti vonzáskörzete az ország középső részét, a felvidéki vármegyék jelentős részét és a dunántúli terület 3 vármegyéjét foglalta magába.

Nagyon fontosnak tartom összehasonlítani a születési hely és a szülő vagy gondviselő adatai alapján kirajzolódó térbeli mintázatokat. Erre azért van szükség, mert ezzel nagyon jól vizsgálható a térbeli mobilizáció. Jól látható, hogy a születési hely és a lakhely esetében is Heves és Külső-Szolnok vármegye fő vonzáskörzet volt. Viszont a jogakadémia vármegyéjén kívüli fő vonzáskörzet tekintetében ki kell emelni, hogy a születési hely kategóriájába tartozó Pest lakhely szerint csak kék színnel jelölt köztes vonzáskörzet lett, Szabolcs pedig lakhely szerint zöld színnel jelölt megyék közé került. Ebből a változásból arra lehet következtetni, hogy az ezekben a megyékben született diákok családja elköltözött, ami pedig a térbeli mobilizációt igazolja. A születési helyet ábrázoló térképen Trencsén megye még a kék színnel jelzett köztes vonzáskörzethez tartozik, de a lakóhelyet ábrázoló térképen, már csak az 1 vagy 2 fő lakóhelyeül szolgáló zöld színnel jelölt területek közé tartozik. A születési helyet ábrázoló térképen 2 vármegye is szerepel, az 1 és 2 fő születési helyét jelölő zöld színű megyék között, ezek Liptó és Bars,

⁶⁷ 13 jogakadémia: Királyi Jogakadémiák: Nagyszében, Győr, Kassa, Nagyvárad, Pozsony. Római katolikus akadémiák: Eger, Pécs. Evangélikus jogakadémia: Eperjes. Református jogakadémiák: Debrecen, Kecskemét, Máramarossziget, Pápa, Sárospatak.

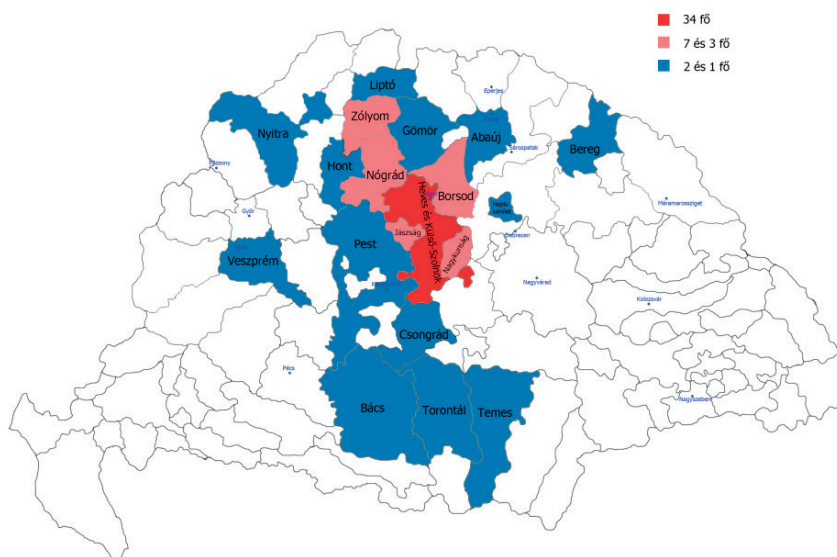
amely lakóhely szerint nem vonzáskörzetek. Ez azt mutatja, hogy milyen fontos megvizsgálni a születési- és lakóhelyet külön, mert olyan eltéréseket lehet ez által megfigyelni, ami az ilyen vizsgálat nélkül nem derülne ki. Ez is lehetőséget nyújthat a térbeli mobilizáció vizsgálatára.

1870-71 és 1874-75 közötti elsőéves hallgatók szüleinek vagy gondviselőinek lakhelye szerint

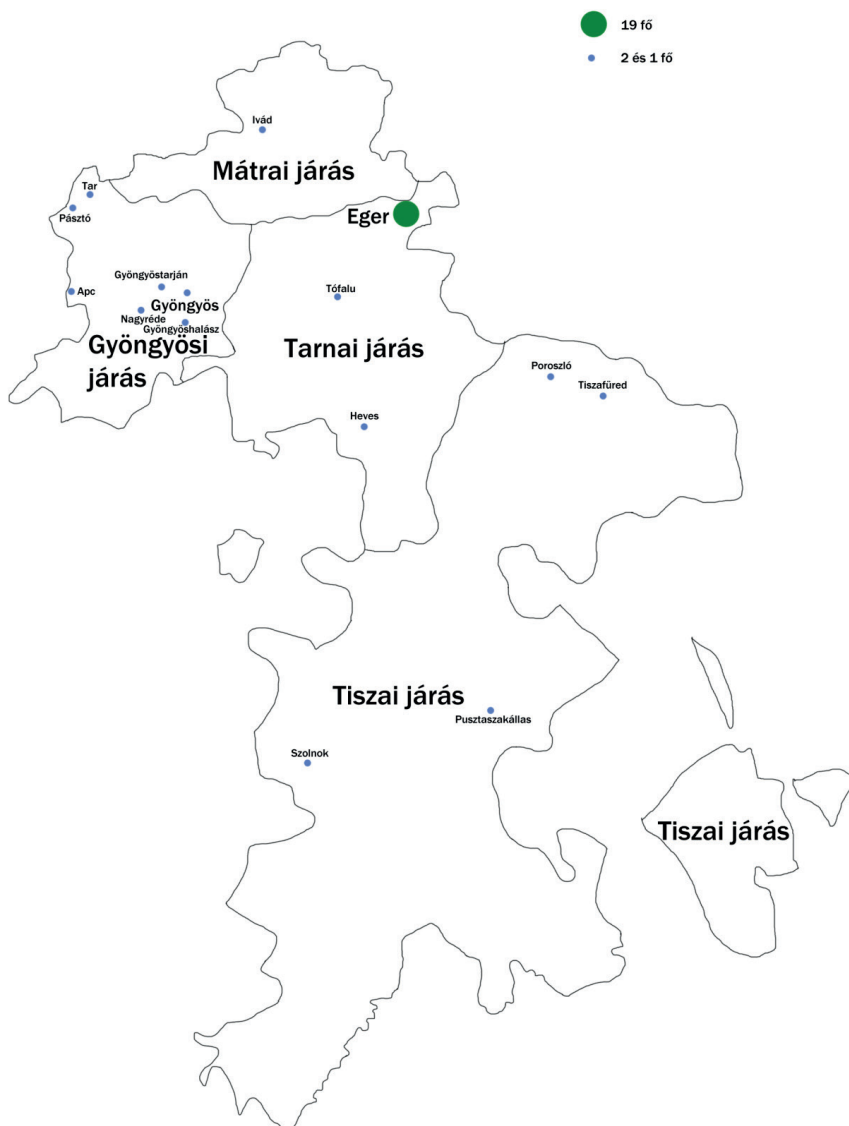
Korábban kitűnt, hogy Heves és Külső-Szolnok vármegye a lakóhely vizsgálatánál is domináns szerepet töltött be, mert itt élt a legtöbb diák szülője vagy gondviselője, összesen 76 fő. Itt is fontos, hogy 4 járás volt a megyében. A tarnai járásban élt a szülők vagy gondviselők 66%-a. A járáson belül ki kell emelni Eger felülreprezentáltságát, mivel itt 43 fő élt. A többi tarnai járásban lévő településen pedig 1 vagy 2 fő. A gyöngyösi járásban lakott a diákok 16%-a, összesen 12 fő. Ezen belül Gyöngyös szerepe kiemelendő, mert itt 10 fő élt, a járás többi településén pedig 1 vagy 2 fő. A tiszai járásban élt a hallgatók szüleinek vagy gondviselőinek 9%-a, összesen 7 fő, ebben a járásban csak 1 vagy 2 fő élt a bejelölt településeken. A 4. a mátrai járás, itt élt az elsőévesek szülei vagy gondviselői közül 6 fő, tehát az ekkor Heves és Külső-Szolnok vármegyében élő szülők vagy gondviselők 8%-a. Ha ezt a térképet összehasonlítjuk a Heves és Külső-Szolnok vármegye járásait és településeit születési hely szerint ábrázoló térképpel, akkor tovább árnyalhatóak az eredmények. A megyében 22 településen születtek, lakóhely esetében pedig 23 településen laktak a szülők vagy gondviselők, tehát 1 településsel nőtt a lakóhelyi vonzáskörzet, ez elhanyagolható bővülés. Mind Eger, mind Gyöngyös szerepe születési hely és lakóhely esetében is meghatározó volt. A két településsel kapcsolatban ki kell emelni, hogy mind a kettőben két fővel többen éltek, mint amennyien ezekben a városokban születtek. Ezzel a változással jól tetten érhető a térbeli mobilizáció, jelen esetben a költözés. A vármegyében 72 fő született, ehhez képest 76 fő szülője vagy gondviselője élt itt, és ez is kismértékű mobilizációt mutat.

1875-80 között az elsőévesek születési helyei megyék szerint

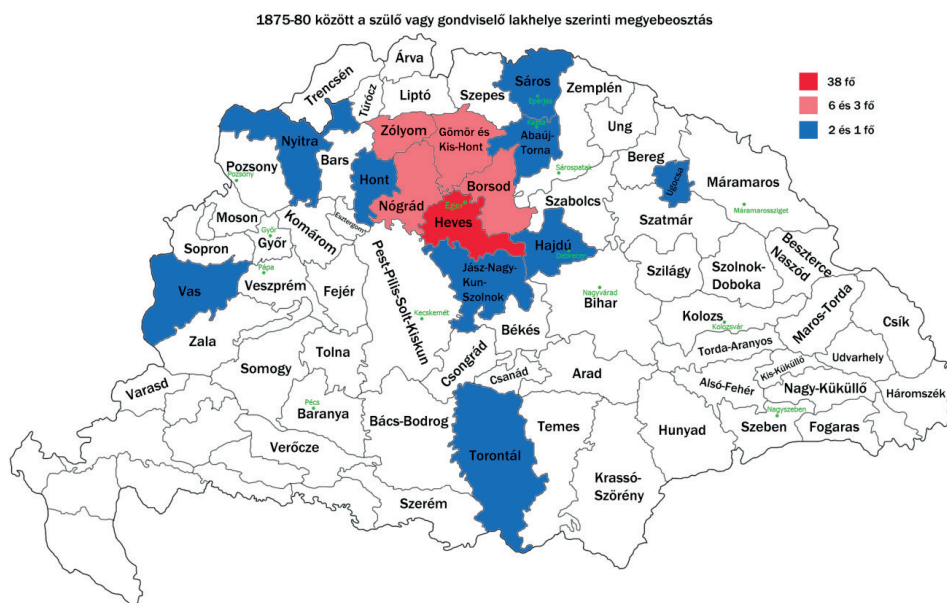
Most áttérek az általam második időszaknak tekintett 1875–76 és 1879–80-as tanévek közötti időszak vizsgálatára. Ekkor összesen 72 elsőéves volt az egri jogakadémián és 3 fő esetében nem volt megadva a születési hely. Itt is az összehasonlíthatóság érdekében a születési helyek elemzésével kezdem az időszak bemutatását. A lekérdezések születési helyre vonatkozó eredményeit az 1876-os közigazgatási reform előtti állapotokat ábrázoló térképre vetítettem rá. Erre azért volt szükség, mert az 1875 és 1880 közötti elsőévesek mindegyike 1876-ot megelőzően született. Az ide járt elsőéves hallgatók összesen 18 vármegyében és kerületben születtek. A vonzáskörzetek meghatározásánál figyelembe kellett venni az elsőévesek számát, és ahhoz próbáltam arányosan kialakítani, hogy a vonzáskörzetet jelölő színek mennyi főt foglaljanak magukba. Ennek eredményeként a térképen három különböző színnel megjelölt területet láthatunk. Sötétpiros színnel jelöltem a jogakadémia fő vonzáskörzetének tekintett Heves és Külső-Szolnok vármegyét. Itt született a diákok 47%-a, ami 37 főt jelent. Világos piros színnel jelöltem azokat a vármegyéket, amelyeket közttes vonzáskörzetnek tekintek, ezek Borsod, Nógrád, Zólyom vármegye, Jász-Kun kerületek. Ezek a területeken született a hallgatók 25%-a, ami 18 főt jelent. Kék színnel azokat a területeket jelöltem be, ahol 1–2 fő között születtek az elsőéves jogakadémisták, ez összesen 16 megyét és kerületet foglal magába. Kék színnel jelölt területek: Gömör, Nyitra, Pest, Bereg, Abauj, Bács, Csongrád, Hont, Liptó, Temes, Veszprém, Hajdú kerület és Torontál vármegye. A térkép alapján jól látható, hogy ekkor a jogakadémia beiskolázási területe az ország középső részét foglalja magába. Ez viszont nagy változást jelent az 1870–71 és 1874–75 közötti tanévek születési helyeire kapott eredményekhez képest, ahol az ország középső részein kívül még a Felvidék majdnem minden megyéje és néhány Dunántúli megye is vonzáskörzetnek számított.

1875-76 és 1879-80 közötti elsőéves hallgatók születési helye szerint

A fő vonzáskörzetnek tekintett Heves és Külső-Szolnok vármegye járások és települések szerinti vizsgálatát fontosnak tartom azért, hogy megismerjük a vármegyén belül mely településeken születtek a hallgatók. Ahogy az országot ábrá-

zoló térkép esetében, itt is egy 1876-os közigazgatási változások előtti állapotokat ábrázoló Heves és Külső-Szolnok vármegye térképen ábrázoltam az eredményeket. Azért mert az összes, ebben az időszakban elsőéves hallgató 1876-ot megelőzően született. Heves és Külső-Szolnok vármegyében 34 elsőéves diák született. Ez a diáklétszám 4 járás települései között oszlik el. A tarnai járásban született a tanulók 68%-a, vagyis 23 fő. A tarnai járáson belül a zöld pöttyel jelölt Egerben született 19 fő. Eger felülreprezentáltságát láthatjuk ebben az esetben is. A mátrai járást szeretném még kiemelni, ahol csak egy diák született. A gyöngyösi és tiszai járások minden bejelölt településén 1 vagy 2 fő született.

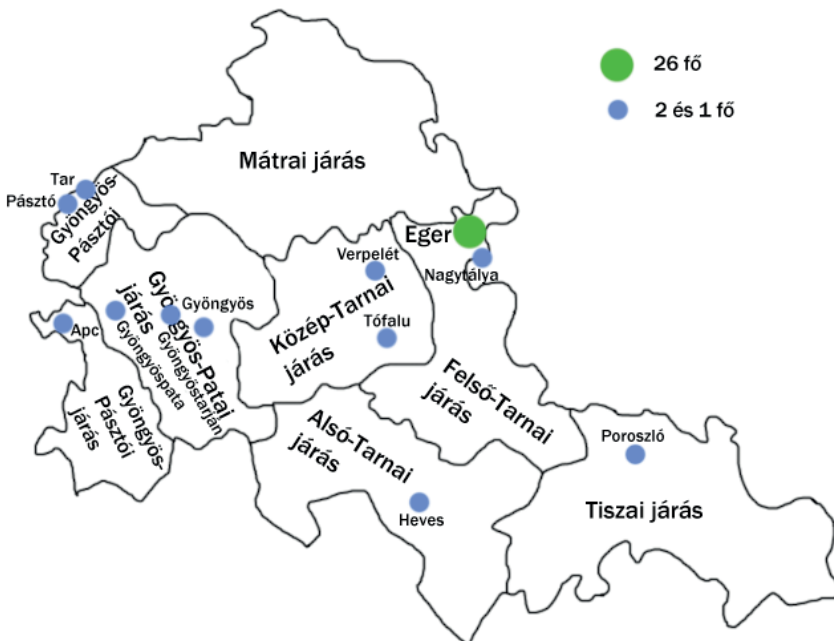

A szülő vagy gondviselő lakhelyének vizsgálata fontos ahhoz, hogy megtudjuk az 1876-os új közigazgatási beosztás alapján, milyen területi mintázatot mutat az 1875–76 és 1879–80 közötti tanévek esetében a szülők vagy gondviselők lakhelyei. A lakóhely vizsgálatával kapott eredményeket egy 1884-ben készült térkép alapján készített térképen ábrázoltam. A lakhely 3 esetben nem volt megadva, ami az összes elsőéveshez képest (72 fő), mindössze csak 4%-ot jelent. Itt is 3 különböző színnel jelöltem a térképen a vármegyéket. Sötétpiros színnel jelöltem az iskola fő vonzókörzetét lakóhely szempontjából, ez Heves vármegye. Itt élt a szülők vagy gondviselők 53%-a, ami 38 diák szüleit vagy gondviselőit jelenti. Világos piros színnel jelöltem az általam köztes vonzókörzetnek tekintett vármegyéket. Ezekben a megyékben 3–6 hallgató szülei vagy gondviselői laktak. Ezek a következők: Borsod, Nógrád, Zólyom, Gömör és Kishont vármegyék. Kék színnel azokat a megyéket jelöltem, ahol 1 vagy 2 tanuló szülei vagy gondviselői éltek, ez 9 ilyen

színnel jelzett területet jelent. Ezek a kék színnel jelölt vármegyék a következők: Jász-Nagykun-Szolnok, Nyitra, Hont, Abaúj-Torna, Hajdú, Torontál, Sáros, Ugo-
csa és Vas. Egy diák volt, akinek az édesapja Bécsben élt.

Mielőtt még a fő vonzaskörzetnek tekintett Heves vármegyét járási és települési alapján megvizsgálom, úgy gondolom, a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében most 1875–76 és 1879–80 közötti születési helyek és lakóhelyek eltéréseit mutatom be. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy ha a diák születési helye megegyezett a családja akkori lakhelyével, és ez alapján hasonlítom össze a születési helyet és a lakóhelyet, akkor jól vizsgálhatóvá válik a térbeli mobilizáció. Születési hely szerint 18 megyében születtek a diákok, de lakhely szerint már csak 14 vármegyében éltek. 4 közigazgatási egységből költöztek el, ami a térbeli mobilizációt mutatja. Az itt észlelhető térbeli mobilizáció iránya az esetek nagy részében a jogakadémiához való közelebb költözést jelentett. A születési helyet ábrázoló térképen Pest vármegye kékkel jelzett terület volt, ehhez képes lakhely szerint a Pest megyéből 1876-ban létrehozott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye már nem tartozik az iskola vonzaskörzetéhez. A Pest vármegyében született *Mennyey László* lakóhely szempontjából Vas megyéhez tartozik. Az ő esetében egyértelműen kijelenthető, hogy nem az intézmény földrajzi közelsége volt meghatározó abban, hogy az egri jogakadémiára jött tanulni. Vegyük még például a Csongrád megyei *Predics Gyulát*, aki lakhely szerint Zólyom vármegyében élt családjával. Predics Gyula esetében a költözés az intézményhez közelebb elhelyezkedő vármegyébe történt.

1875-76 és 1879-80 között az első évesek szüleinek vagy gondviselőinek lakhelye szerint

A lakóhely vizsgálatokor fő vonzaskörzetnek tekintett Heves vármegyét úgy gondolom, közelebről is meg kell vizsgálni, hogy megismerjük hogyan alakultak járásonként és településenként a lakóhelyek a vármegyén belül. Heves vármegyében élt a szülők vagy gondviselők 53%-a, ami 38 főt jelent. Az 1876-os reform eredményeként jött létre Heves vármegye, ezen belül 7 járást alakítottak ki. A 7 járás a következő: felső-tarnai járás, közép-tarnai járás, alsó-tarnai járás, Gyöngyös-patai járás, Gyöngyös-pásztói járás, mátrai járás és tiszai járás. A felső-tarnai járásban élt a diákok szüleinek vagy gondviselőinek 71%-a, ami 27 fő. A felső-tarnai járáson belül Egerben lakott a szülők vagy gondviselők 70%-a vagyis 26 fő. Ebből egyértelműen látható, hogy a megyén belül Eger szerepe felülreprezentált a többi településéhez képest, ami nem meglepő, mert az itt élő diákok számára jelentette a legkisebb anyagi terhet a képzés elvégzése. A közép-tarnai járásban, a Gyöngyös-pásztói járásban és a Gyöngyös-patai járásban külön-külön élt a szülők vagy gondviselők 8%-a, ami mind a három járásban 3 főt jelentett. A tiszai és az alsó-tarnai járásban pedig külön-külön egy-egy elsőéves diák szülője vagy gondviselője élt, míg a mátrai járásban egyetlen fő sem élt.

Ahhoz, hogy a születési hely szerinti fő vonzaskörzetnek tekintett Heves és Külső-Szolnok vármegye településeit össze tudjuk hasonlítani a lakhely szerinti fő vonzaskörzetnek tekintett Heves vármegyével, több kikötést kell tenni. A járasok összehasonlítása nem járható út, mivel a közigazgatási változásnak köszönhetően a megye járási szerkezete is teljesen megváltozott. Születési hely szerint a fő vonzaskörzethez tartozó Solnok és Pusztaszakállás szintén a közigazgatási változás miatt lakóhely szerint már nem tartozik Heves megyéhez, így ezzel a két településsel az összehasonlítás során nem számoltam. Ezek után elmondható, hogy a születési hely szerint 13 településen születtek az elsőéves hallgatók, lakhely szerint pedig 12 településen laktak a szülők vagy gondviselők.

Összegzés

Mivel most csak 8 tanév születési és lakóhelyi adatait vizsgáltam meg, ezért az itt kapott eredmények csak az aktuális időszakokra nézve helytállóak. Mivel csak egy kisebb időszakot vizsgáltam, ezért nem lehet tendenciákról beszélni. Annyi viszont bizonyos, hogy a jogakadémiákat érintő változások, például az új szabályzat bevezetése bizonyíthatóan hatással voltak az iskola vonzaskörzetének alakulására. Az 1870–71 és 1879–80 közötti vizsgálatom alapján úgy látom, hogy a legnagyobb hatást erre az időszakra az 1874-es új jogakadémiai szabályzat gyakorolta. Az új szabályzat bevezetése előtt a jogakadémia az ország középső részére, a Felvidékre és a Dunántúl néhány megyéjében élő diákokra gyakorolt hatást. A szabályzat után ez megváltozott, akkor már inkább az ország középső megyéiben élő diákok esetében volt megfigyelhető a jogakadémia vonzaskörzete. A születési hely és a lakóhely összevetésével jól látható a diákok térbeli mobilizációja, ami ebben az időszakban többségében a jogakadémiához való közelebb költözést jelentette.

AZ EGERI VÁR MINT BÁZISVÁROS- TÉNYEZŐ A RÁKÓCZI- SZABADSÁGHARC IDEJÉN

KIS CSABA

A hazai történeti szakirodalmat vizsgálva mélyrehatóbb kutatások nélkül is kijelenthetjük, hogy a Magyar Királyság területén fekvő erődítmények közép- és kora újkori történetét taglaló munkák – legyenek azok akár vártörténeti monográfiák, akár részkérdéseket feldolgozó szakkikkek – viszonylag nagy számban, jól elkülöníthető csoportként állnak rendelkezésünkre. Talán nem szorul különösebb magyarázatra, ha a jelen tanulmányunk vizsgálati tárgyává tett erősséget, Eger várát állítjuk példaként előbbi megállapításunk igazolására. A korszakunkban kiemelkedő jelentőséggel bíró erőd történetével kapcsolatban – ebben vélhetően szerepet játszik Gárdonyi Géza irodalmi munkássága is – elsősorban az 1552. évi események, illetve az ezekkel összefüggő kérdéseket tárgyaló művek¹ jelennek meg központi szerepben, de nem elhanyagolhatóak a vár 1596-os oszmánok általi elfoglalását, vagy épp az erősség Rákóczi-kori történetét ismertető munkák² sem. Utóbbi művek esetében a legérdekesebb s egyben a legjelentősebb momentum, hogy szerzőik a várat csupán mint egyszerű értelemben vett hadászati tényezőt, nem pedig mint bázisváros-összetevőt vizsgálják. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy ezen munkák igen értékes eredményeinek figyelembe vételével pontosan meghatározzuk Eger erődítményének szerepét a Rákóczi-szabadságharcban, így körüljárva egyik összetevőjét kutatómunkánk központi kérdésfelvetésének, mely szerint nevezhetjük-e Egert (s ha igen, miért) a szabadságharc bázisvárosának? E tekintetben bír tehát kiemelt jelentőséggel az említett erősség meghatározott szempontok szerinti vizsgálata, ám ennek megkezdéséhez elengedhetetlenül szükséges a közvetlen előzmények ismertetése, illetve ezek alapján a megfelelő konzekvenciák levonása.

¹ A teljesség igényét mellőzve említhetjük például: *Soós Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1952.; *Szántó Imre*: A Habsburg-segítség szerepe Eger vár 1552-es védelmében. (Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis 8.) Eger, 1962. 321-336.; *Szántó Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. Eger, 1971.; *Szántó Imre*: I. Ferdinánd király intézkedései 1552 nyarán Eger és Szolnok védelmében. Az Egri Múzeum évkönyve. Annales Musei Agriensis, 1972/8–9. sz. 201–213.; *Sugár István*: Sebészborbélyok és sebesültek az egri vár 1552. évi ostromában. Eger, 1977.

² Mindhárom általam említett kérdés ismertetése megtalálható: *Sugár István*: Az egri vár története. Budapest. 1991.; *Nagy József*: Eger története. Budapest. 1978.

Első és egyik legfontosabb kérdésünk tehát arra vonatkozik: Eger vára esetében megfigyelhető-e az általunk bázisváros-tényezői szerepnek nevezett funkció létrejötte, s amennyiben igen, mindez hogyan, milyen körülmények között történt? E kérdés megválaszolásához kronológiai tekintetben egészen a város 1687. évi visszafoglalásáig szükséges visszatekintenünk. A Lotharingiai Károly elképzelései alapján létrehozott, Giovanni Battista Doria alezredes által irányított, rendkívül hosszú blokád gyümölcseként a vár visszafoglalása végül a Doria alezredes és Rusztem beglerbég között kötött egyezmény, valamint az 1687. december 14-én létrejött Caraffa–Rusztem-szerződés nyomán nyert hivatalos kereteket.³ A visszafoglalás ténye, mint más végvár-városoknál,⁴ Egerben is döntő jelentőséggel bírt, e település esetében viszont, annak speciális helyzeténél fogva hatványozottan megmutatkoznak a királyi korona alá történő visszatérés következményei.

Miért s egyáltalán milyen értelemben beszélhetünk Egerrel kapcsolatban speciális helyzetről? Kutatásaink nyomán teljes biztossággal megállapíthatjuk, hogy a város földrajzi fekvése, adottságai és környezete döntően befolyásolták Eger viszonyait mind a visszafoglaló háborúk idején, mind pedig a Rákóczi-szabadságharc során, hogy csak a minket érintő korszakot említsük. Egyrészt a település földrajzi megosztottságának „letéteményese”, az Eger-patak egészen 1711-ig egyben annak közigazgatási elkülönülését is meghatározta, hiszen a vár és a hozzá tartozó városrész jogilag Borsod vármegye fennhatósága alá tartozott, noha a gyakorlatban Heves és Külső-Szolnok vármegye éppúgy igyekezett e területen is érvényesíteni akaratát. Másrészt e megosztottság a kezdetektől fogva determinálta vár és város kapcsolatát, amelynek 16–17. századra datálható megváltozása

³ *Oross András*: Eger és az egri vár 1687 és 1703 között. In: II. Rákóczi Ferenc, a „nagy-ságos fejedelem” Egerben. Szerk. Dr. Renn Oszkár. Eger, 2010. (a szóban forgó tanulmány a kiadványban oldalszámozás nélkül szerepel!), ill. *Sugár István*: Az egri vár története i.m. 166–173.

⁴ Egerrel kapcsolatban nem véletlenül használjuk a „végvár-város” kifejezést, ugyanis esetünkben a Gecsényi Lajos által a nyugati várostörténeti irodalom mintájára megalkotott erődváros-tipológia nem állja meg a helyét. Ennek oka egyrészt, hogy Eger kívül esett a legfontosabb – Bécs felé vezető – hadművelési útvonalon, másrészt a korabeli településszerkezet sem felel meg az erődváros ismérveinek. A Gecsényi-féle tipológiára ld. *Gecsényi Lajos*: A 16–17. századi városfejlődés kérdéséhez (Az erődváros megjelenése). In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp. 1991. 145–158.

is tetten érhető Eger vizsgálatakor.⁵ Ennek következtében, míg a település szempontjából a kamarai igazgatás megjelenése, továbbá a szabad királyi városi cím használatával járó előnyök, addig a vár esetében az alapvető státuszváltozás volt a visszafoglaló háborúk legfőbb hozadéka.

A funkcióváltozás elsődleges oka, hogy az oszmánok kiűzését övező harcok következtében az ország területének túlnyomó része, illetve az afeletti ellenőrzés visszakerül a korona fennhatósága alá. A Magyar Királyság tényleges határainak délebbre tolódása révén az állam területén található erődítmények többsége elveszíti az addig ideiglenesen bírt végvár-szerepkörét, ahogyan az Eger esetében is történt. Az így felmerülő kérdés rendezésére a Habsburg császári kormányzat berkeiben már az 1680-as évek legvégére kialakult egy általános hadügyi elképzelés, az úgynevezett Universal Systema. A koncepció figyelembe véve a kincstár nehéz helyzetét, régióként egy fővár megerősítését tűzte ki célul,⁶ míg a többi vár sorsáról történő döntéshozatalt a törökkel való béke megkötése utánra halasztotta.⁷ Mindez egy markáns hadügyi koncepcióváltás irányába mutat, s jelentőségét kifejezi az a momentum is, hogy az elképzelés Kollonich Lipót Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn című tervezetében szintén helyet kapott.

⁵ E kérdés elemzésére ld. *Csorba Csaba: Vár és város megváltozott kapcsolata a XVI-XVII. században.* In: *Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században.* (Studia Agrimensia 17.) Szerk. Petercsák Tivadar. Eger, 1997. 91–106. Csorba tanulmányában Egert a várral rendelkező települések csoportjába helyezve megjegyzi, hogy e városok esetében a település kvázi az „elővár” szerepét tölti be, így az adott vár megszerzéséhez először magát a várost szükséges elfoglalni. Megállapítása Eger esetében akár a visszafoglaló háborút, akár a Rákóczi-szabadságharcot tekintve tökéletesen megállja a helyét. Ugyanitt a várkapitányokat, mint a település fölötti tényleges hatalmat gyakorló személyeket jellemzi, ám mindez Egerre csupán az 1695-ben megkötött Fenessy-egyezményig érvényes, ekkor ugyanis a város visszakerül a mindenkori egri püspök és a káptalan (kettős földesuraság) irányítása alá. Erre vonatkozóan ld. MNL HML Eger város ir. V–1/d/2. 13. sz.

⁶ Ilyen fővárnak minősült pl. Buda, ill. Pétervárad is.

⁷ Az elképzelés tekintetében a császári kormányzatban eleinte nem uralkodott konszenzus, ugyanis az Udvari Kamara a kincstár meglehetősen nehéz helyzetére hivatkozva, a jelentéktelennek minősített várak lerontására már a visszafoglaló háborúk idején javaslatot tett. A Kamarával szemben azonban az Udvari Haditanács – utalva a rombolások költséges mivoltára és az erősségek felhasználására egy esetleges „belső ellenséggel” szemben – szerencsésebbnek ítélte, ha a rendezésre a békekötést követően térnek vissza. A történetek világosan megmutatják, hogy az 1702-es várrombolásokig átmeneti jelleggel az utóbbi álláspont győzedelmeskedett. *Oross András: Várrombolások a Rákóczi-szabadságharc idején.* *Hadtörténelmi Közlemények*, 2011/4. sz. 1038.; ill. *Oross András: Régi várak új szerepkörben a 17. század végén.* *Várak, kastélyok, templomok.* 2011/4. sz. 11.

Az előbb említett koncepcióváltás lecsapódását Eger tekintetében már az erősség 1687-es visszafoglalása után konstatálhatjuk: egy 1688. évi névtelen szakvélemény annak lerombolását tartotta helyénvalónak. Érvei között szerepelt az előművek hiányából adódó rosszabb védhetőség, valamint az, hogy a vár modern elvek szerinti átépítésére alig volt lehetőség. A jelentés írója szerint Szolnok erődítménye sokkalta jobb állapotából és kedvezőbb stratégiai fekvéséből eredően inkább alkalmas a fővári státusz betöltésére. A beszámoló szerzőjének megállapításait megerősíti, hogy Johann Buttler egri várparancsnok 1700 júniusában kelt jelentésében a rossz állapotban lévő erősség sürgős kijavítását szorgalmazza. Buttler, majd 1701 februárjában bekövetkező halálát követően az új várparancsnok, Eduard de Wilson⁸ kérése nyomán születtek ugyan tervek a vár kijavítására, viszont a vármegyék elmulasztották az ehhez szükséges faanyag leszállítását, így érdemi változás a vár állapotában nem történt egészen a következő év tavaszáig.⁹

Mint azt már említettük, az ország erődítményeire vonatkozóan az 1690-es évek folyamán az Udvari Haditanács elképzelései valósultak meg, ám a visszafoglaló háborúkat lezáró 1699. évi karlócai békekötést követően a Kamara rendezési elvei kerekedtek felül a császári kormányzat intézkedéseiben. E tendencia az 1702. február 7-én I. Lipót által kiadott rendeletben csúcsosodott ki, amely a Magyar Királyság területén fekvő 18 vár, köztük az egri erőd lerombolását he-

⁸ Wilson, Eduard (Edward) de (?-?): ír származású császári ezredes, 1701 és 1703 között egri commendáns. 1704. december 1-én eperjesi commendánsként átadja a várost gróf Forgách Simonnak. 1705-ben Szendrőn raboskodik, 1707-ben viszont a források már mint generalis főstrázsamestert, illetve mint aradi commendánst említik. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. [Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán] História, Bp. 2005. 457–458.

⁹ *Oross András*: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján. Századok, 2006/6. sz. 1454–1455., ill. *Détszhy Mihály*: Az egri vár története VII. (1687–1967). Az Egri Vár Híradója, 1969/8. sz. 10.

lyezte kilátásba.¹⁰ Az utasítás Eger esetében kizárólag a vár lerontásáról s az ott található fegyverek és munició Budára szállításáról szólt, a városfalakat és a település erődítményeit ellenben megtartandónak ítélte, mivel a fő cél az volt, hogy egy kaszánya vagy egy kaszányajellegű erődítmény építése révén megoldódjon a katonaság mindenkori elszállásolásának problémája. A tervezet egy nagyobb létszámú katonai helyőrség itt tartózkodását irányozta elő, melynek feladata a rebellisnek ítélt térség ellenőrzése lett volna.¹¹ A rendeletben foglaltak megvalósításának költségeit a Budai Kamarai Adminisztráció helyi képviselőjének, Christoph Franz Penz kamarai prefektusnak¹² kellett fedeznie, a szükséges munkaerőt pedig „gratius labor” címén Heves és Külső-Szolnok vármegye biztosította. A várrombolási munkálatok irányítását Johann Ferdinand von Pfeffershoven budai főparancsnok,¹³ valamint Nicolaus Dumont hadmérnök kapta feladatul.¹⁴

¹⁰ E ponton érdemes megjegyezni, hogy vitatjuk Détsky Mihály ide vonatkozó munkájában fellelhető megállapítását, mely szerint „...a rombolás mellett mégis inkább politikai megfontolások szóltak, hiszen a várak a függetlenségükért(sic!) küzdő magyarság támaszpontjai lehettek.” A szerző kijelentése minden bizonnyal a magyar történetírásban általánosan elterjedt, véleményünk szerint hibás értelmezésből ered, amely a Rákóczi-szabadságharcot függetlenségi küzdelemként mutatja be, holott az mibenlétét tekintve a rendi jogok visszaállításáért, nem pedig egy független magyar államért folytatott harcnak tekinthető és tekintendő. Détsky megállapítása továbbá nem veszi figyelembe, hogy a szabadságharc idején anyagi okokból maga Rákóczi is elrendeli több vár (pl. Szatmár, Tokaj, Szendrő és Kálló) lerombolását, tehát a hadakozó felek elvi elgondolásaiban az ország területén fekvő erősségeket tekintve nagyfokú egyezés mutatható ki. *Détsky Mihály: Az egri külső vár lerombolása 1702-ben. Az Egri Múzeum évkönyve. Annales Musei Agriensis. 1967/5. 117., ill. Oross A.: Várrombolások... i. m. 1040–1041.*

¹¹ *Bagi Zoltán Péter: Eger kuruc megszállása 1703–1705. Várak, kastélyok, templomok. 2013/2. 18–19.*

¹² Penz, Christoph Franz (Sprättau, ? – ?): 1692 és 1698 között egri provizorként a Budai Kamarai Adminisztráció alkalmazottja, 1695 és 1698 között harmincados. 1697. március 9-én indigenátust nyert, Heckenast életrajzi adattárában vélhetően ezért szerepel Penz János Kristóf Ferenc néven. 1699-től egri kamarai prefektus, 1705. január 21-től Kassán hadifogolyként raboskodik. A források 1707-ben menekültként tartják számon Bécsben, 1711-től azonban ismét mint egri prefektust nevezik meg. *Heckenast G.: Ki kicsoda... i. m. 334.*

¹³ Pfeffershoven (Pfeffershofen), Johann Ferdinand (Wolfgang?) von (?–Bécs, 1714. máj. 8.): császári altábornagy, 1700 és 1713 között budai főparancsnok 1704. május 11-től 1708. május 10-ig tábornagy minőségben. 1713 januárjában nyugdíjazták. *Heckenast G.: Ki kicsoda... i. m. 340.*

¹⁴ *Détsky M.: Az egri külső vár... i. m. 117–118.*

Az erődítmény lerontását célzó munka 1702. március 31-én indult meg, azonban már két hét elteltével egyértelművé vált, hogy a munkálatok költségei meghaladják az egri kamarai prefektúra anyagi lehetőségeit. Penz jelentéseiből tudjuk, hogy a külső vár lerombolása július 1-jén befejeződött, ugyanakkor az eredeti tervekkel ellentétben a belső vár esetében e tevékenység nem hogy folytatódott volna, hanem épp ellenkezőleg: Pfeffershoven főparancsnok annak megerősítését rendelte el. Ennek hátterében minden bizonnyal a rombolás költséges mivolta húzódozott meg, ugyanis Penz július 17-i beszámolójából kiderül: az addig végzett tevékenység 2303 forint 49 krajcárnyi anyagi ráfordítást igényelt. Tekintettel arra, hogy ezen összeg túlnyomó részét a munkabérek tették ki, a jóval nagyobb területű belső várrész lerontása óriási, az egri kamarai prefektúra lehetőségeit jelentősen meghaladó anyagi áldozatokat igényelt volna. Ebből következően tehát a kilátásba helyezett, kevesebb pénzt igénylő erődítés racionális meggondolásnak nevezhető, noha arra – leszámítva a két várrész közötti árok ellenlejtőjének megerősítését – a kamara nehéz helyzetéből, valamint a szabadságharc 1703. évi kirobbanásából eredően már nem kerülhetett sor.¹⁵ Az egri erősség állapota – más erődítményekhez hasonlóan – tehát nem volt megfelelőnek mondható az adott időszakban, amint azonban azt látni fogjuk, mindez korántsem befolyásolta jelentősen a vár sorsát a szabadságharc éveiben, hiszen sem az 1704., sem pedig az 1710. évi várostromban nem a vár erődítéseinek állapota dönti el az ostrom kimenetelét.

Az 1703 tavaszán kirobant szabadságharc hadműveletei egészen az említett év októberéig nem érintették Egert, a város földrajzi fekvéséből adódóan. Miközben a felkelő sereg birtokba vette a Tiszántúl területének egészét, I. Lipót gróf Herkules Pius Montecuccoli ezredest¹⁶ és seregét rendelte ki a kibontakozó ellenállás megfékezésére, amelyhez Heves és Külső-Szolnok is hozzájárult az általa kiállított fegyveresekkel, 1703. október 9-től pedig rövid időre gróf Forgách Si-

¹⁵ *Détszhy M.*: Az egri külső vár... i. m. 119–122., *Détszhy M.*: Az egri vár története története... i. m. 10–11., *Oross A.*: Végvárakból kaszárnyák... i.m. 1457–1458., ill. *Sugár I.*: Az egri vár története i.m. 174–175.

¹⁶ Montecuccoli, Herkules Pius gr. (? , 1664–?, 1729): 1701-től császári ezredes, 1703. június 28-án kiveri Rákóczi Munkács városából, majd átveszi Kassa védelmét. Utóbbi erősséget 1704. október 20-án adja fel szabad elvonulás fejében. 1704 decemberétől 1706-ig a morva határvédelemben, valamint Északnyugat-Magyarországon, 1707 és 1710 között Erdélyben harcol, 1709-től altábornagyi minőségben. 1710-ben átmenetileg a császári seregek erdélyi főparancsnoka, ezután gr. Pálffy János alatt szolgál a császári főszeregben. 1715-ben nyer indigenátust, 1716-tól lovassági tábornok, 1723-tól haláláig tábornagy. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 292.

mon¹⁷ látta el a térségben a kurucokkal szembeni védekezés feladatát. Ekkorra azonban – elsősorban Szolnok szeptember 21-i elestéből következően – a felkelők megfelelő erőket voltak képesek mozgósítani a vármegye területén, így október 29-re ostromgyűrűbe zárták Egert, ahol a vár védelmének irányítását időközben gróf Ferdinand von Zinzendorf ezredes¹⁸ vette át. Az erősség hadi népességének magvát a korábban már említett Eduard de Wilson császári ezredes szabadszázadának ott rekedt katonái adták, akik a város november 4-i elfoglalását követően kiegészültek a várba húzódó német és rác nemzetiségű fegyverforgató elemekkel, továbbá egy csekély számú magyar katonasággal. A várórséghez tartozó tüzérség létszámával kapcsolatban nem rendelkezünk pontos adatokkal, csupán azt konstata-
lhatjuk, hogy az 1702-es várrombolási rendelet részleges megvalósítása során az erődítményben található hadieszközök Kassára történő átszállítása nem realizá-
lódott teljes egészében, így annak egy része ismeretlen számú tüzérséggel együtt a vár kuruc ostroma idején az erősség falain belül tartózkodott.¹⁹ Az őrség teljes létszámát George Stepney bécsi angol követ Hedges miniszternek küldött 1704. április 30-i jelentése²⁰ alapján kb. 350 főre tehetjük, amelyből 150 fő volt német katona, 200 fő pedig magyar és rác nemzetiségű huszár.

Fontos kiemelnünk, hogy várostromra közvetlenül a település elfoglalását követően egyelőre nem került sor, mivel a várost birtokba vevő Bercsényi Miklós

¹⁷ Gróf Forgách Simon (Rajka, 1669. 07. 08. – Visnyevec, 1730.): 1685. január 24-től 1710-ig Borsod vármegye örökös főispánja. A visszafoglaló háborúk idején alezredes és századparancsnok Miksa Emánuel magyar lovasezredében, 1692 és 1695 között pedig alezredesi rangban szolgál a Pálffy-ezredben. 1700-ig a Kanizsa elleni egykori végvárak, majd Győr vicegenerálisa. 1704. március 20-án átáll a felkelők oldalára. Jelentős szerepet vállal Eger várának megszerzésében, ezután pedig mint dunántúli vezénylő tábornok, illetve 1704 októbere és 1705 augusztusa között mint az erdélyi hadak főparancsnoka tevékenykedik. 1706 és 1710 között letartóztatásban van, 1711-től rövid megszakítással haláláig lengyelországi emigrációban él. *Heckenast G.: Ki kicsoda... i. m. 148–149.*

¹⁸ Zinzendorf, Ferdinand von Gr. (?–?): császári ezredes, 1703. október 16-től Eger parancsnoka a vár 1705. január 2-i szerződéssel megerősített átadásáig. Ezt követően kuruc hadifogságba kerül, ahonnan 1707 elején megszökött. 1710 után ezredesi minőségben Érsekújvár, majd 1712. július 2-től újra Eger parancsnoka, 1717. május 4-től vezérőrnagyi rangban. *Heckenast G.: Ki kicsoda... i.m. 534.*

¹⁹ *Bagi Z. P.: Eger kuruc megszállása... i.m. 18–19.*

²⁰ A várórség létszámának becslésekor érdemes tekintettel lenni arra a tényre, hogy Stepney csupán közvetett, a császári udvartól származó értesüléssel rendelkezett, viszont figyelembe véve a II. Rákóczi Ferenc emlékirataiban leírtakat – „...a helyőrség elég gyenge volt...” —, az általa közölt adatokat közel megbízhatónak mondhatjuk. *Bagi Z. P.: Eger kuruc megszállása... i. m. 20.*

generális²¹ hadaival tovább vonult Felső-Magyarországra, az Almássy János által vezetett vármegyei felkelő hadak pedig nem rendelkezvén ostromgyúkkal, továbbá elégtelen számukból adódóan kizárólag a várat körülvevő ostromgyűrű fenntartására szorítkozhattak.²² Az Almássy-féle csapatok „hatékonyságát” mutatja, hogy a várbeli rác huszárság több alkalommal hajtott végre portyával kiegészített kitörést,²³ melynek révén legalább részben sikerült feltölteniük az őrség egyre apadó élelmiszerkészletét.²⁴

Az átmeneti helyzetnek Rákóczi 1704. március 6-i Egerbe érkezése, s ennek nyomán a vár tervszerű ostromának megkezdése vetett véget. Az offenzíva ke-

²¹ Bercsényi Miklós Gr. (Temetvény, 1665. 12. 06. – Rodostó, 1725. 11. 06.): 1685-ben vágsellyei kapitány, a rá következő évben ezredesi rangban Szeged és a hozzá tartozó véghelyek főkapitánya. 1688 és 1693 között bányavidéki helyettes főkapitány, majd ezután felső-magyarországi tartományi főhadbiztos. 1701 és 1703 között, miután részt vesz Rákóczi rendi szervezkedésében, lengyelországi emigrációban tartózkodik. A szabadságharc kitörésekor Magyarországra visszatérve generális, illetve főgenerális minőségben szolgál. 1704-ben a selmecebányai, 1705/06-ban a nagyszombati béke delegáció vezetője, 1706-ban érsekújvári főkapitány. 1710 és 1716 között lengyelországi emigrációba vonul, s csak 1720. április 24-én érkezik meg Rákóczihoz Rodostóba, ahol haláláig él. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 57–58.

²² Rákóczi az egri ostromzár létszámbeli problémáit többek közt Nógrád vármegye 3 járása katonaságának Egerbe történő átcsoportosításával kívánta megoldani. Erre vonatkozóan ld. MNL NML XVI-3. C-5/5. 54–56.

²³ E portyák sikerességét mutatja, hogy 1703. november 12-én maga Rákóczi ad utasítást a miskolci lakosok helyben tartására, ugyanis tartott attól, hogy az egri csapatok veszélyeztethetik a Borsod vármegyében fekvő várost: „...a megírt Város Egerben szorult ellenségnek excursiójátul s consequenter megtörténhető kárvallástul is nem kevéssé tarthat, és ahozképpeszt szükséges némelly lakos Híveinknek Város oltalmazására otthonn való maradások és serény vigyázások.” – MNL B.-A.-Z. MLt. Act. Pol. Mat. II. Fasc. I. Nro. 263. Közli: *Bánkúti Imre*: A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén vármegyékből, I–IV. Miskolc, 2003–2004. (a továbbiakban: ARSZD) I. 112–113.

²⁴ Minthogy a várba húzódott német ajkú katonasággal tartott a jezsuita rendház főnöke, illetve azok lelkipásztora is, a blokád alá vett erősség viszonyairól a jezsuiták által írott források alapján tájékozódhatunk, melyek az élelemszerzéssel kapcsolatosan a következőkről tudósítanak: „...mivel a hűskészlet a hosszú idő alatt már-már elfogyott, a parancsnok úr két alkalommal 300 portyázót küldött ki, akik mindig szerencsésen tértek vissza sok jószággal.” Külön érdekesség, hogy a várvédők még hallal is el voltak látva a bőjti napokra! Erre vonatkozóan ld. *Leskó József*: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV. kötet. Eger, 1908. 535., *Sugár István*: Az egri vár ostromai a Rákóczi-szabadságharc alatt. Az Egri Vár Híradója, 1977/13–14. 31–33., ill. *Sugár I.*: Az egri vár históriája i. m. 180–183.

retében a kuruc hadak a Rákóczival együtt megérkező tüzérséggel 1704. március 7-től kezdve két hónapon keresztül bombázták a várat, látszólag eredménytelenül. A valóságban azonban a bombázás hatására súlyos vízhiány²⁵ állt be a várban,²⁶ s a császári őrség megadása csupán idő kérdése volt, ám erről a kuruc vezetés mit sem tudott, így gróf Forgách Simon felkeléshez történő csatlakozásában látták a megoldás kulcsát. Rákóczi elképzelése a vár megvételeére ugyanis az eredménytelennek tűnő offenzíva nyomán megváltozott: tárgyalások útján kívánta a várőrséget rábírní a kapitulációra, s ehhez a volt császári tábornok Forgáchnál alkalmasabb személyt saját bevallása szerint sem találhatott volna.²⁷ A tárgyalásos megoldás mellett szólt továbbá az a körülmény, hogy 1704 áprilisában Siegbert von Heister tábornagy²⁸ a Dunántúlon sikeres ellentámadást hajtott végre, ezért Rákóczinak az egri ostrom helyett egészen más hadszíntérre kellett összpontosítania.²⁹

Az események a fejedelmet igazolták, ugyanis a tárgyalások nyomán 1704. április 17-én megszületett a Forgách–Zinzendorf-egyezmény, amely mindkét fél számára kedvező megoldást kínált. A megállapodás értelmében a császári őrség december 17-ig a helyén maradhat, s az ellátásához szükséges élelmiszereket a város

²⁵ Ez a momentum a vár 1710. évi, császáriak által vezetett ostroma idején is problémaként merül fel, érdekes azonban, hogy utóbbi esetben Rákóczi csak nehezen tudja Perényi Miklós akkori várkapitánytól érvként elfogadni az erősség feladásával kapcsolatban.

²⁶ „Egert szándékoztam megtámadni, ágyúkat és mozsarakat hozattam Tokajból és márciusban elhagytam miskolci téli szállásomat. Eger vára régimódi erődítmény volt, a város felé öreg tornyokkal, a szőlők felől igen magas kiszögélő védművekkel, melyeket a németek még a háború előtt leromboltattak. Így csak az erős falú belső vár maradt meg. Zinzendorf gróf a parancsnoka, s a helyőrség elég gyenge volt. [...] Középszerű ágyúim egyáltalában nem ártottak az öreg falaknak, de szökevényektől megtudtam, hogy a bombák okozta rázkódásoktól megrepedtek a víztartók, s kezdett a víz kiszivárogni belőlük. Minthogy ilyen módon vízszúke fenyegette a várat, azzal biztattam magamat, hogy a helyőrség nemsokára megadásra kényszerül.” II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. [ford.: Vas István; s.a.r.: Kovács Ilona] Osiris, Bp. 2004. 78.

²⁷ “Forgách gróf személyében olyan tábornokot szereztem, aki [...] tudta, hogyan kell a németekkel banni. [...] Megbízta hát Forgáchot, kezdjen tárgyalást és bírja rá a parancsnokot a megadásra.” II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai... i. m. 81.

²⁸ Heister, Siegbert von Gr. (?; 1646. 08. 06. – Kirchberg, 1718. 02. 22.): 1664 óta katonáskodik, 1687-ben magyar indigéniát nyer, amelyet 1715-ben iktatnak törvénybe. 1692-től altábornagyi tisztségben szolgál, s ebben az évben kapja meg grófi rangját is. 1704. január 22. és 1705. május 10., valamint 1708. március 30. és 1710. szeptember 26. között magyarországi császári főparancsnok. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 184–185.

²⁹ Rákóczi Eger ostromáról, illetve a gyöngyösi béketárgyalásokról külön levélben számol be XIV. Lajos francia uralkodónak. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1958. 24–29.

piacán beszerezheti, ha azonban a kitűzött határidőig nem érkezik felmentő sereg a császáriak részéről, a várat kötelesek átadni a felkelőknek. A várban található fegyveres erők ekkor szabadon dönthetnek hovatartozásukról, s a császár hűségén maradó katonák sértetlenül elvonulhatnak. A szerződésnek köszönhetően konszolidálódtak az Egerben fennálló viszonyok, így április 24-én Telekessy István püspök a káptalannal egyetemben visszatérhetett székhelyére, s hogy e polgárok számára is kiemelt jelentőséggel bíró intézmény működése biztosítva legyen, Rákóczi oltalomlevéllel biztosította annak javait.³⁰ Mivel a kérdéses 8 hónapban nem érkezett felmentő sereg Eger alá, a vár őrsége 1705. január 2-án átadta az erősséget a Rákóczi által ez ügyben megbízott Szentpétery Imre ezreskapitánynak,³¹ majd Kál irányában Buda felé vonult.³² A felkelők azonban azzal az ürüggyel, hogy az átadás csak az eredetileg kitűzött időpont után 2 héttel történt meg, lefegyverezték az elvonuló őrséget, s a tiszteket Zinzendorffal egyetemben Kassára vitték. A vár tényleges kapitulációját követően Ráthy Gergely³³ lett Eger első parancsnoka, akit alig egy év elteltével Vas Sándor³⁴ váltott.³⁵

Az erődítmény megszerzését követően Rákóczi 1705. február 28-án ünnepélyesen bevonult Egerbe, s első itt tartózkodásának június 18-i befejezéséig a város

³⁰ Az oltalomlevelez közli: *Leskó J.*: Adatok... IV. 374–375.

³¹ Szentpétery eredetileg Borsod vármegye alispánja volt, aki mellé Rákóczi a megye két fegyveres csapatát is odarendelte: „Mivel az egri németnek 16. praesentis kelletvén a várbul az capituláció rendi s ereje szerint kimenni, [...] Nemzetes Vitézljő Szentpéteri Imre Vice Ispán Hívünket deputálván azon várnak kézhez vételére, s egyszersmind ottan az kimenő németek körül kívántató szükséges dispositiók tételére, az Nemes Vármegye két seregét is oda rendeltük.” – MNL BML Acta politica. Mat. II. Fasc. I. Nro. 312., ARSZD. I. 235.

³² Az elvonuló csapatok értékeinek szállításához Rákóczi parancsa értelmében Borsod vármegye is hozzájárult az általa kiállított szekerekkel. – MNL BML Acta politica. Mat. II.Fasc.I. Nro. 311., ARSZD. I. 234., ill. MNL HML Heves és K.-Szolnok vm. Nemesi Közgy. ir. IV–1/a/12. 64.

³³ Ráthy Gergely (? – Pozsony, 1722.dec.11.): 1701-ben Ung vármegyei notarius, 1703-ban a kurucok elől Ungvárra húzódik, melynek kapitulációját követően 1704. március 31-én csatlakozik Rákóczihoz. 1705 folyamán egri várkapitány, 1707-ben pedig mint Ung vármegyei dicator tevékenykedik. 1711-ben Ung vármegye alispánja. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i.m. 357.

³⁴ Vas Sándor (? – Eger, 1709.ápr.6.): 1682-ben szendrői vicekapitány, 1685-ben Thököly híve. 1701-ben a Rákóczi-féle összeesküvés egyik gyanúsítottja. 1704-ben Kassán tartózkodik, majd 1705 januárjában visszakapja elkobzott javait. 1706. március 8-án nevezik ki egri várparancsnokká, amely tiszte haláláig betölti. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i.m. 450–451.

³⁵ *Sugár I.*: Az egri vár históriája i.m. 187–190.

képezte a szabadságharc centrumát mind a diplomácia, mind pedig a hadi és politikai szervezőmunka tekintetében. Figyelembe véve az előbbi megállapításokon felül Eger várának stratégiai fekvését, megalapozottnak tekinthetjük a Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes szerzőpáros állítását, mely Egerrel kapcsolatban „az ország közepe” kifejezést használja.³⁶ Az egri erődítménynek a kuruc hadvezetés elképzeléseiben betöltött szerepét azonban csak akkor tudjuk igazán pontosan meghatározni, ha figyelembe vesszük Rákóczi várakkal kapcsolatos politikájának legfőbb jellemzőit.

Mint ahogy arra már korábban is utaltunk,³⁷ Rákóczi koncepciója e tekintetben rendkívül jelentős mértékben megegyezik a Habsburg császári kormányzat törekvéseivel, amelynek alapjául a már szintén említett *Universal Systema* címmel kiadott elgondolás szolgált, s amely az 1702. évi várrombolási rendelet megvalósulásában csúcspontot ért el. Az ország területén található erődítmények funkciójának megváltozásából eredő átalakulás tehát a szabadságharc kitörésével sem szakadt meg, sőt, egyfajta folytonosságot konstatálhatunk Rákóczi intézkedéseinek vizsgálata során. Bercsényi generális már 1701-es, a francia udvarnak küldött beszámolójában kifejti, hogy a várak erődítéseinek túlnyomó többsége rossz állapotban van, s noha a megfelelő tüzérség hiányából adódóan a harcok során a végül kurucok kezére került erősségek egyikét sem klasszikus ostrommal veszik be, a jelentésben foglaltak alapvető hatást gyakoroltak a kuruc vezérkar elképzeléseire. Rákóczi intézkedései arra engednek következtetni, hogy a felkelők az elfoglalt területek ellenőrzését egy-egy stratégiai fontosságú, kellően megerősített vár segítségével kívánták megoldani: ilyennek minősült például Eger, Szolnok vagy épp Kassa erődje. Az e tekintetben kiemelt szereppel nem rendelkező erősségek lerontására pedig maga Rákóczi adott utasítást: így került sor 1705-ben Szatmár, 1704/05-ben Tokaj,³⁸ 1707-ben Szendrő, 1709-ben Kálló várának teljes, valamint Zólyom, Léva, Pápa, Kapuvár és Belényes részben történő lerombolására.³⁹ A kuruc hadvezetés elképzelései ilyenképpen tehát nagyfokú kontinuitást mutatnak a császári kormányzat 17. század végi intézkedéseivel, a kítűzött célt azonban mégsem érhették el. Ahogy arra Csorba Csaba egy korábbi tanulmányában már felhívta a figyelmet, a magyarországi várak 90%-a hiába került a felkelők kezére,

³⁶ *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 176., ill. *Szántó Imre*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. Egri Múzeum Évkönyve I. Eger, 1963. 273.

³⁷ Erre vonatkozóan ld. a 12. számú lábjegyzetet!

³⁸ Tokaj várának lerombolásával kapcsolatban értékes forrásokat közöl: ARSZD. II. 42–43., ill. 61.

³⁹ *Oross A.*: Várrombolások... i.m. 1037–1047.

a maradék 10% úgy ékelődött be ezek közé, hogy az erődítmények összefüggő láncolata sehol sem alakulhatott ki.⁴⁰

Mindezek fényében válik érthetővé, hogy Eger vára, mely Rákóczi elképzeléseiből adódóan így is kiemelkedő jelentőséggel bír, hogyan válik a szabadságharcban olyan tényezővé, amely hozzájárul Eger bázisvárosi státuszához. Utóbbi kijelentésünkéből egyenesen következik a kérdés: milyen konkrét jelek bizonyítják eme funkció meglétét az egri erődítmény esetében? A rendelkezésünkre álló primer kútfők alapján szembe tűnő, hogy a kuruc hadvezetés a vár megvételeét követő években jelentős anyagi, természetbeni és egyéb forrásokat, továbbá számottevő mennyiségű hadianyagot biztosít az erőd ellátásához, amelynek java részét a környező vármegyékből, például Nógrádból és Borsodból csoportosítják át. A várórség ellátását mindvégig kiemelkedő kérdésként kezelték. Ezt támasztja alá többek közt Rákóczi Usz Ferenc commissariusnak⁴¹ küldött 1705. április 25-i utasítása, amelyben a lerombolásra ítélt tokaji várban található zabot és lőszerkészletet Eger várába irányítja,⁴² továbbá a vezérfejedelem⁴³ Keczer Sándorhoz⁴⁴ írt 1706. ápri-

⁴⁰ *Csorba Csaba*: Várak a Rákóczi-szabadságharcban. In: *A végvárak és végváriak sorsa (1699-1723)*. (Studia Agriensia 11.) Szerk. Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Eger, 1991. 69–76.

⁴¹ Usz Ferenc (?–?): 1686 és 1696 között Borsod vármegye másodalispánja, 1701-ben a Rákóczi-féle összeesküvés egyik gyanúsítottja. 1702/03-ban élelmezési tiszt Szendrőn, 1704 augusztusában, Szendrő kapitulációját követően csatlakozik Rákóczihoz. 1704. november 15-étől 1705 júniusáig vagy júliusáig districtualis (kerületi) commissarius Gömör, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyében. *Heckenast G.*: *Ki kicsoda... i. m.* 444–445.

⁴² OSZK. Kt. FH. 978. 258., ARSzD. II. 59.

⁴³ Tekintettel az 1705. évi szécsényi conventus generalis (országos gyűlés) végzéseire, Rákóczival kapcsolatban a „vezér”, továbbá a „vezérfejedelem” kifejezés használatát tartjuk helyén valónak, ugyanis véleményünk szerint ez felel meg leginkább a Rákóczi által elnyert „dux” cím magyar fordításának. A kérdésre vonatkozóan ld. *Gebei Sándor*: II. Rákóczi Ferenc titulusai (princeps – dux). In: *Évfordulós tanácskozások, 2007. „Az élő Rákóczi” (X.) – 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc*. Szerk. Muzsnay Árpád. Szatmárnémeti. 2007. 88–96.

⁴⁴ Keczer Sándor (? , 1657–?, 1724): 1694-től Sáros vármegye alispánja, 1703-ban a kurucok elől Kassára húzódik, majd a város kapitulációját követően Rákóczi pártjára áll, birtokait 1704. október 12-én kapja vissza. 1704-ben előbb főcommissarius, majd kassai disctrictualis (kerületi) commissarius. 1706-ban a források a kassai pénzverőház főinspectoraként nevezik meg. 1710-ben lengyelországi emigrációba vonul, ahonnan 1711 augusztusában amnesztiával hazatér. *Heckenast G.*: *Ki kicsoda... i. m.* 223.

lis 17-i parancsa, amelyben a Kassán található liszt és abrak egy részének Egerbe szállítására szólít fel.⁴⁵

A forrásokat vizsgálva szembetűnik, hogy nem csupán az élelmezéshez szükséges javakat irányítottak a várba, hanem az erőd fegyveres védelmének növelésére szolgáló egyéb eszközöket, hadianyagokat is. Rákóczi 1705. június 10-i levelében például Szatmári János Gömör megyei fiskális prefektust utasítja, hogy „szállítasson Egerbe 1000 mássa [tudniillik mázsa] vasakat keze alatt levő fiscális jobbágyokkal”,⁴⁶ két héttel ezután pedig Nógrád vármegyének adja parancsba, hogy ágyútalpához és egyéb fegyverekhez szükséges faanyagot küldjön Egerbe.⁴⁷ 1708 novemberéből ismeretes az a jelentés is, amelyben Sréter János⁴⁸ beszámol Rákóczinak, hogy a császáriak által elfoglalt bányavárosokból 80 mázsa puskaport és 25 mázsa ólmot a kurucok visszaszorulásával egyre jelentősebb szerephez jutó egri várba vitették.⁴⁹ Az egri erősség kiemelt szerepe az oda szállított élelmiszereken és hadianyagokon kívül más tekintetben is megmutatkozott, ugyanis a korabeli iratokból kitűnik, hogy a vár szükségleteinek kielégítésére szolgáló szekerezési (szállítmányozási) kötelezettség a vármegyék ilyen jellegű erőforrásainak egy részét szintén lekötötte. Az adott időszakban mindez komoly tehernek bizonyult, hiszen már 1705-ből ismeretesek olyan panaszok, melyeket Borsod vármegye juttatott el Rákóczihoz a megyére nehezedő szekerezési kötelezettség csökkentése

⁴⁵ „...amennyi liszt és abrak Tokaiba vagyon, ott maradjon s ne is szállíttassék több oda, s ne is vitessen pro hinc et nunc máshova Kegyelmed, hanem Kassáru! amennyit lehet, azt ide Egerbe szállíttassa...” – OSZK. Kt. FH. 978. 334., ARSZD. II. 138.

⁴⁶ A rendeletet és annak kiegészítését ld. OSZK. Kt. FH. 978. 282/a., ill. OSZK. Kt. FH. 978. 285/a., ARSZD. II. 78.

⁴⁷ MNL NML XVI-3. C-5/6. 67.

⁴⁸ Sréter János (Besztercebánya, 1655–Surány, 1714): 1680-ban Apafi Mihály erdélyi fejedelem követe, 1683-ban Thököly udvari embere. 1694 és 1701 között Zólyom vármegye másodalispánja, 1703 szeptemberében már Rákóczi pártján áll. 1703-ban a bányavárosok kapitánya, 1704/05-ben az alsó-magyarországi bányákkal szomszédos uradalmak és Zólyom vármegye prefektusa. 1705 végétől brigadérosi minőségben a tüzérség főinspektora, 1709 novemberétől eperjesi commendáns. 1710 végén vonul lengyelországi emigrációba, ahonnan 1711. augusztus 15-én amnesztiával hazatér. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 391.

⁴⁹ MNL OL G.19. RSzL. II.2.e/A., ARSZD. III. 74–75.

érdekében.⁵⁰ Hasonló terheket állapíthatunk meg Nógrád esetében is: Sréter János 1706. április 10-én a vármegyéhez írott leveléből kiderül, hogy Rákóczi parancsa értelmében a megye természetbeni és anyagi javainak egy részét többek közt az egri várórség ellátására kellett fordítania, ám e kötelezettséget éppúgy leróhták gabonában, mint közmunkában (szekerezés, emberek kiküldése a vár körül végzendő munkálatokra) vagy készpénzben.⁵¹ A források alapján megállapíthatjuk, hogy az adott régiót ellenőrző fővárak őrségének ellátása jelentős forrásokat igényelt, s ehhez a kuruc vezetés a konföderáció államának saját anyagi javain⁵² kívül az egyes érintett megyék forrásait is igénybe vette.

A vár helyzetével kapcsolatban elengedhetetlenül fontos kiemelnünk, hogy a kurucok által történő megszállásától az 1710-ig terjedő időszakban földrajzi fekvéséből következően mentesült az ellenség mindennemű hadmozdulata alól. 1706 nyarán ugyan Jean Louis Rabutin császári tábornok⁵³ Erdélyből való kitorése jelentős riadalmat okozott, de a vár megerősített őrségének híre elég volt ahhoz, hogy az ellenség Egert elkerülve Kassa felé vegye az irányt, melyet utóbb siker-

⁵⁰ Az általunk megvizsgált források a terhek folyamatosan magas voltára utalnak, hiszen noha Borsod megye 1704. május 28-i panasa nyomán Rákóczi még 1704 júniusában utasította Darvas Ferenc főcommissariust, hogy a terhek kirovásánál vegye figyelembe a vármegye által az Egert ostromló hadaknak nyújtott segítséget, a következő évben újabb panaszokkal találkozhatunk. MNL OL G.19. RSzL. II.2.c., ill. MNL B.-A.-Z. MLt. Acta politica. Mat.II.Fasc.I. Nro. 288., ARSZD. I. 169–171., ill. 184–185. Ilyen például Borsod vármegye 1705. június 30-i beadványa, melyben kérvényezi Rákóczi-tól, hogy csak annyi szekeret legyen szükséges kiállítaniuk, amennyit a porták száma után kötelesek, s hogy ebbe a már Eger alatt szolgáló szekerek is beleszámíttassanak, ellenben augusztus 10-i feliratukban már e kötelezettség teljesítésének lehetetlen voltáról számolnak be: „...egri praesidiumokhoz való szekerezést arrul való Nagyságod kegyelmes parancsolattya szerént, nemesség immunitássával, kevés számú parasztsággal hogy tovább is véghezvitethessük [...] lehetetlennek láttyuk.” Erre vonatkozóan ld. MOL G.19. RSzL. II.2.c., ARSZD. II. 92–94., ill. 101–102.

⁵¹ MNL NML XVI-3. C-5/6. 140.

⁵² Egerre vonatkozóan ismeretes számunkra Rákóczi 1706. március 27-i, Szalontai János udvari commissariusnak küldött parancsa, amelyben többek közt az egri várórség fizetésére 15 ezer rhénes forintot utal ki Darvas Mihály districtuális commissarius részére. OSZK. Kt. FH. 978. 161/a., ARSZD. II. 135.

⁵³ Rabutin de Bussy, Jean Louis Gr. (Párizs, 1642. – Bécs, 1717. nov. 16.): 1683-ban császári alezredes, 1686 októbertől ezredes, 1688-tól vezérőrnagy, 1694-től lovassági tábornok. 1705. december 5-én Herbeville marsalltól átveszi az Erdélybe vonult császári csapatok főparancsnokságát. 1706-ban Kassát ostromolja, majd 1707-ben visszatér Erdélybe. 1708. április 30-án megindul Szebenből Bécsbe, az ideiglenes parancsnokságot Cusani tábornoknak átadva, majd végleg visszavonul a katonai szolgálattól. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i.m. 350.

telenül ostromolt.⁵⁴ Ebből adódóan az említett időszak leginkább az építkezés jegyében telt az egeri erődítmény szempontjából, s ez különösen az 1708. augusztus 3-i trencsényi csatavesztés nyomán lett különösen fontos, hiszen a zenitjén túljutó felkelés visszaszorulásával megnőtt az Egerhez hasonló erősségek szerepe. Ezzel összhangban Rákóczi már 1708. szeptember 24-i, Bercsényinek küldött tájékoztatójában nélkülözhetetlennek tartotta az egeri várőrség számának legalább 1000 főre történő emelését, továbbá a német tüzérek magyar és tót pattantyúsokkal való helyettesítését.⁵⁵ Alapvető kérdést jelentett ezen felül a várkapitány személye, ugyanis az 1706-ban kinevezett commendáns, Vas Sándor 1709. április 6-i halálával ez a tisztség ideiglenesen megüresedett, s a kuruc hadvezetésnek elemi érdeke volt megtalálni a poszt betöltésére alkalmas vezetőt. Rákóczi végül báró Perényi Miklós brigadéros⁵⁶ mellett foglalt állást, aki a kinevezéséről szóló okiratot április 22-én vette kézhez, s öt nap elteltével már a városba érkezett.

Időközben a vár védműveinek részleges megerősítésére is sor került. A munkálatok Jean de Riviére francia hadmérnök tervei szerint, saját irányításával folytak. Ennek keretében az erőd közepe táján a korábbi ágyúdomb helyén egy sokszögletű belső bástyát építettek a tüzérség számára, továbbá a falakon belül erős sáncokat emeltek, egyéb munkálatokra azonban megfelelő anyagi források hiányában nem gondolhattak. Ami a várban fellelhető muníciót illeti, miután Perényi átvette tisztségét, alapos szemlét tartva optimális mennyiségű ágyú- és puskaövedéket, lőport, salétromot és ólmot talált, amelyet Bercsényi parancsára hamarosan 10 mázsa ólommal és 52 mázsa salétrommal toldották meg.⁵⁷

A vármegyében ekkorra már felütötte fejét a pestis, ami az újoncozást s ezáltal az Egerben lévő hadak kiegészítését jelentősen megnehezítette, noha a várost egyelőre megkímélte a pusztítástól. A helyzet orvoslására Rákóczi 1709. május 22-

⁵⁴ *Szántó I.*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában i.m. 276.

⁵⁵ Rákóczi levelének ide vonatkozó részletét közli: *Szántó I.*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában i.m. 281. p.

⁵⁶ Perényi Miklós br. (? , 1659 u. – ?): 1703-ban a kurucok elől Huszt várába menekül, majd a vár 1703. augusztus 17-i elfoglalását követően csatlakozik Rákóczihoz. 1704 júniusától brigadérosi minőségben szolgál, 1705-ben ideiglenesen szolnoki commendáns, 1709. április 22. és 1710. november 30. között egeri várparancsnok. 1711. április 26-án felesküszik a császárra, majd május 1-én aláírja a szatmári pacificatiót. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 335–336.

⁵⁷ Sugár István: Az egeri vár története i.m. 192–193. Mindezekon felül augusztus folyamán Bercsényi utasítást ad Darvas Mihály nógrádi alispánnak mintegy 600 ágyúgolyó Egerbe szállítására. Erre vonatkozóan ld. MNL NML XVI-3. C-5/8. 172., 179–180.

én kelt rendelete a hadakozó egriek adómentességéről⁵⁸ csak átmenetileg nyújtott megoldást. Tovább súlyosbította a körülményeket, hogy a visszaszorulóban lévő szabadságharc felső-magyarországi hadműveleteihez Egerből is rendeltek ki hadi eszközöket, valamint katonákat, s ennek köszönhetően a várvédők száma mintegy 300 főre csappant, amelyet tetézett az ágyúk és tarackok megfogyatkozott állománya. Perényi újoncok besorozásával próbálta ellensúlyozni e negatív tendenciákat, így Bercsényi parancsának megfelelően katonai szolgálatra fogadta fel a városban tartózkodó vincelléreket és szőlőkapásokat, viszont az egyre kaotikusabbá váló körülmények között e hadak egy jelentős része amint tehetette, otthagyta a szolgálatot, s hazatért családjához. A megfogyatkozott mennyiségű hadi eszközök kiegészítéséről Bercsényi szintén gondoskodott, 52 mázsányi salétrom és 40 mázsányi ólom Egerbe küldésével, ám a muníciót szinte azonnal, még 1709 szeptemberében kénytelen volt továbbszállíttatni Érsekújvárra. Az országos gazdasági tanács rendelkezései értelmében a várórség fizetését az egri jószág egyébként elégtelennek bizonyuló jövedelmeiből kellett volna megoldani, viszont látva ennek lehetetlen mivoltát Perényi báró Klobusiczky Ferenchez, a Consilium Oeconomicum elnökéhez fordult, aki végül a várparancsnoknak árendába adta az egri kincstári serfőző házat és malmot.⁵⁹ Mindezek fényében az egri védelem helyzetét tehát továbbra is aggasztónak nevezhetjük, 1709 telére ráadásul a császári csapatok mindinkább megközelítették Egert, elfoglalva Hatvant és Rimaszombatot. Az előbbieken leírtak alapján meglepőnek tűnhet Rákóczi Bercsényinek küldött, 1710. január 15-i tudósítása, amely az év elején tartott általános hadi szemle nyomán Perényi csapatait kifogástalan állapotban találta.⁶⁰ Szántó Imre tanulmányában arról számol be, hogy 1710 első felében a vár és város népességének a vár őrségén kívül a katonai alkalmazottak, az élelmezési tiszt, a szállás- és fizetómester, a hadi biztos, a seborvos és a mesteremberek is részét képezték, továbbá említi az Egerben székelő kerületi hadi pénztárat, illetve az élelmiszerraktárt is,⁶¹ ám az így kialakult pozitív hatású képet vizsgálataink nyomán érdemes azzal árnyalnunk, hogy sem a hadakozók száma, sem azok felszereltsége, sem pedig a rendelkezésre álló muníció

⁵⁸ „...ezen Városban is, mind azok, akik személyekben hadakoznak, az országnak mindenféle contributiotul simpliciter eximáltattak. Ezen beneficium mindazonáltal nem extendáltatik azokra, akik soldosok által szolgálnak.” – MNL HML V-1/b/3. B.IV.17.

⁵⁹ *Komáromy András*: Perényi Miklós egri várparancsnok (1705–1710). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1915. (16. kötet) 139–142.

⁶⁰ *Komáromy A.*: Perényi Miklós... i.m. 148.

⁶¹ *Szántó I.*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában i.m. 286.

mennyisége nem tette a várat alkalmassá hosszabb távú ellenállásra egy esetleges ostrom bekövetkeztével.⁶²

Az egri erősség szempontjából a helyzet Érsekújvár 1710. szeptember 23-i el-estével vált válságossá, melynek köszönhetően a szabadságharc állásai a Kassa–Eger–Szolnok vonalra szorultak vissza. A kurucok számára rendkívül nehéz helyzetben Rákóczi különösen nagy bizalmat táplált Eger és Szolnok kitartása iránt: előbbiből „katonavárost” kívánt szervezni, melynek feladatául az északkeleti országrészbe visszaszorult kurucság védelmét jelölte ki, míg Szolnok vára a tiszai átkelőhelyet volt hivatott biztosítani.⁶³ A kuruc hadvezetés Egerrel mint potenciálisan megerősített, hosszú ideig kitartani képes várral számolt, ezen elképzelésnek viszont az előbb leírtak fényében kevés létjogosultsága volt. A város helyzete 1710 októberére egyre szorongatottabbá vált, hiszen Franz Paul von Wallis gróf⁶⁴ német csapatai Hatvan felől elárasztották Heves vármegyét, ennek következményeként pedig a rendek október 10-i gyöngyösi közgyűlésük döntésének értelmében behódoltak az uralkodónak, és megfizették a kivetett hadisarcot. Eger sorsa Szolnok október 17-i elestével pecsételődött meg végleg, hiszen ettől kezdve a város felmentése stratégiaiilag nem volt többé kivitelezhető. Jól jellemzi a körülményeket, hogy a szolnoki erőd kapitulációjának napján Perényi kétségbeesett hangvételű levelében Bercsényitől azonnali segítséget kér: a védelem megerősítéséhez 2–300 főnyi hajdút, a várórság harci moráljának fenntartásához pedig annyi pénzt, ami elegendő azok havi zsoldjának kifizetésére.⁶⁵ A segítség megérkezéséről mind-

⁶² Kijelentésünkre bizonyítékul szolgál az egri mezei lovas tisztek és vitézek Rákóczihoz küldött 1710. július 4-i folyamodványa, melyben arra panaszkodnak, hogy „már két éve, mióta Eszterházy Dániel generálisra és Darvas Ferenc commissariusra vannak bízva, sem pénzt, sem ruhát nem kaptak.” *Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai (1703–1711.)* Bp. 1955. 512.

⁶³ *Sugár I.: Az egri vár története* i.m. 195.

⁶⁴ Wallis, Franz Paul von Gr. (? – ?): a források 1708 szeptemberében nyitrai császári commendánsként említik. 1710 novemberében ezredesi minőségben az Eger körüli blokád vezetője. 1716-ban vezérőrnagy, 1728-ban altábornagy, 1734-ben tábornagy rangban tűnik fel. *Heckenast G.: Ki kicsoda... i.m.*

⁶⁵ „...kérem alázatosan Nagyságodat, két vagy három száz haidút méltóztassék ide küldeni, hogy ha szintén az ellenség körül venne is bennünket, a had miatt fogvatkozásunk ne legyen. [...] ...ezen Vég Házban sem a had fizetésére, sem peniglen más kívántató szükségeknek megorvoslására csak egy pénz sintsen, [...] kérem azért alázatosan Nagyságodat, méltóztassék kegyelmessen olly rendelést tenni, hogy a hadnak hó pénze kiadattatásával lehessen consolatiója...” – OSzK Kt. Fol. Hung. 1389/16. Pag. 3., AR-SzD. IV. 165–166.

azonáltal nincs tudomásunk, viszont figyelembe véve Palocsay György⁶⁶ Károlyi Sándor generálisnak⁶⁷ 1710 novemberében írott jelentéseit a várbeliek szorult helyzetéről,⁶⁸ kevés esélyét látjuk a támogatás sikerének. Szolnoki sikerét követően Jacob Joseph Cusani őrgróf⁶⁹ csapatai élén Eger felé vonult, s csatlakozott a várost addigra körülvevő Pálffy-féle seregekhez. Ahogy arról a vármegyei feljegyzések is tájékoztatnak, a benn lévő védősereg a Telekessy által irányított polgársággal egyetemben, látva a túlerőt azonnal meghódolt a császáriaknak, így a továbbiakban csupán a vár maradt a felkelők kezén.

Cusani tisztában volt azzal, hogy a várvédők kuruc részről semminemű segísége nem számíthatnak, ezért ostrom helyett diplomatikusabb megoldást keresett: igyekezett levelek útján meggyőzni a várvédőket a kapituláció szükségességéről és elkerülhetetlenségéről. Perényi következetes elképzeléseit mi sem jelzi jobban, mint hogy a leveleket felbontatlanul hagyván válaszra sem méltatta ellenfelét. Ezekben a napokban – nem függetlenül a várparancsnok magatartásától – Rét-

⁶⁶Palocsay György Br. (? , 1670 k. – ? , 1730.): 1703-ban a Rajnánál harcolt, Landau ostrománál sebesült meg, betegszabadságon Prágában tartózkodott, ahonnan 1704 februárjában hazaszökött és Rákóczihoz csatlakozott. 1705 elején brigadérosi, 1710-től generális főstrázsamesteri tisztségben szolgál. 1710 júliusától decemberéig dunántúli főparancsnok. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i.m. 325–326.

⁶⁷Károlyi Sándor Br. (Olcsvaapáti, 1669.júl.1. v. 2. – Erdőd, 1743. szept. 8.): 1687-től Szatmár vármegye örökös főispánja 1722-ig. 1703 októberében csatlakozik Rákóczihoz. 1704. március 1-től altábornagy, a következő évtől tábornagy és tiszántúli generális, 1705. május 20-án már mint tiszántúli főparancsnok emlegetik a források. 1705 novemberé és 1706 júliusa között erdélyi főparancsnok, ezt követően tiszántúli főkapitány. 1707-ben kassai főkapitány, 1708 februárjától újra erdélyi főparancsnok. 1711. május 1-én Magyarország részéről első helyen írja alá a szatmári pacificatiót. 1712 januárjától császári altábornagy, áprilisban grófi méltóságot nyer. 1723-tól lovassági tábornok, 1741-től haláláig tábornagy. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 220–221.

⁶⁸Erre vonatkozóan ld. MNL OL P. 396. Károlyi lt. Ap. 1. AcRá Ser. I. 1710. november. Fasc. 1. A. 51., 54.; ARSZD. IV. 192–195.

⁶⁹Cusani, Jacob Joseph Őrgr. (? – ? , 1715/16.): a források 1697-ben császári ezredesként említik, 1704-től altábornagyi, 1707-től lovassági tábornoki minőségben szolgál. 1710. szeptember 26-tól a Magyarországon állomásozó császári csapatok főparancsnoka Pálffy megérkeztéig. 1715-ben nyer indigenátust. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 447–448.

hey Ferenc alparancsnokkal⁷⁰ és Csala Sándor hadbiztossal⁷¹ az élen megjelenik egy „belső klikk”, amely ettől kezdve folyamatosan Perényi várkapitánnyal és törekvéseivel szemben állva próbálja aláásni a vár maradék védelmi pozícióit. Az ellenzék célja nem más volt, mint egy Forgách-Zinzendorf-szerződéshez hasonló megállapodás tető alá hozása – s ezzel a vár feladása.⁷² Maga az elképzelés is jól jellemzi Réthey és emberei realitásérzékét: az adott viszonyok között esélyük sem volt ilyen szerződést kieszközölni, mivel a császáriak tökéletesen tisztában voltak jóval előnyösebb helyzetükkel, ilyen módon pedig a felkelők nem voltak tárgyalási pozícióban. Az előbbieket ismeretében csodálatra méltó az a kitartás, amivel a várkapitány ellenáll a „kettős ellenfélnek”: még számos emberével fennálló konfliktusa⁷³ ellenére sem hajlandó Cusani kezére adni a várat, így az ostrom megindítása csupán idő kérdése volt. Október 25-én az offenzíva egy három napon át tartó folyamatos bombázással kezdődött meg.

Az ostromot Cusani nem tudta végigvinni, ugyanis november 6-án serege zömével Pest felé kellett vonulnia, így az irányítást a továbbiakban gróf Franciscus Wallis ezredes vette át. Eközben gróf Pálffy János, a magyarországi császári hadak főparancsnoka Pestre érkezvén 1710. november 18-án kelt levelében felszólí-

⁷⁰ Réthey (Rétey) Ferenc (? – ?): 1703 szeptemberében Hont vármegye császári kapitánya, majd 1703. november 3-án csatlakozik Rákóczihoz. 1704 novemberében nyitrai kapitány, 1705. február 6. és március 3. között ideiglenesen egri commendáns. 1710 novemberében a pártján állókkal kiereszokolja Eger kapitulációját. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 360.

⁷¹ Csala Sándor (? – ?): 1703-ban Heves vármegyei perceptor, 1704-ben Ordódy György vicekapitánya, majd provincialis commissarius. 1707-ben Keczer Sándor alatt districtualis vicecommissarius. Státusza Eger 1710. november 30-i kapitulációját követően bizonytalan: hadifogoly vagy visszatér a császár pártjára. 1715-ben bizonyíthatóan Heves vármegye első alispánja. *Heckenast G.*: Ki kicsoda... i. m. 96.

⁷² Rákóczi 1710. december 12-i, Perényi személyes jelentése alapján Bercsényihez írott levelében is kitér e momentumra: „Rétéi Ferenc az gvarnizionbéli tisztekkel az commendants casamatájában bejövén: kezdék mondani az tisztek, hogy jó volna az capitulatio felől gondolkozni: melyre excandescálván Perényi Miklós, amidőn kérdezné: kicsoda az, aki a felől gondolkodni és szólani mér? minekutána a vár oltalmára holtig öszvesküdték, s azt azonnal kivetteti a bástyán, - csak előszólala Rétei Ferenc, mindnyájuk képiiben, mondván: 'Nincs haszna a vakmerőségnek, - mert se ő, se mások, Isten őket úgy segítse, az én és az Kegyelmed hitegetésemért és sok hazugságunkért magokat nem veszítik, hanem dolgokhoz látnak.'” II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. 109–110.

⁷³ *Czobor Alfréd*: Új adatok Eger várának 1710-i történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1929. 468–469.

totta Perényit a gondjaira bízott erősség haladéktalan átadására.⁷⁴ Tekintettel az egri várparancsnok következetes ragaszkodására álláspontjához, a császári vezetés félretette a diplomatikus megegyezést középpontba állító törekvéseket, s az ostrom folytatását tűzte napirendre.⁷⁵ A felkészülést követően 1710. november 22-én megindult a kimenetelében döntőnek bizonyuló császári offenzíva Eger várának elfoglalására.

A császári csapatok az ostrom során a kurucok által 1704-ben alkalmazott taktikát követték: heves bombázással tettek kísérletet a védelem megtörésére, igaz, csupán mozsarakat alkalmaztak a művelet végrehajtásakor. Noha a kilenc napon át tartó bombázás nyomán létrejövő károkat nem ismerjük, azok valószínűsíthetően elég komolyak lehettek, hiszen Perényi jelentései szerint az ellenség a mozsarakkal több, mint 400 bombát lőtt a várra. A károkkal kapcsolatban annyi bizton kijelenthető, hogy a vár vízellátása megszűnővén⁷⁶ súlyos vízhiány állt be. Az adott viszonyok között megoldhatatlan probléma⁷⁷ a Réthey-féle ellenzék folyamatos nyomásgyakorlásával, valamint egy kuruc felmentő sereg érkezésének esélytelensége a vár védelmének teljes demoralizációját okozta. Perényi 1710. november 29-én ezért kénytelen volt a kapituláció mellett dönteni.⁷⁸

A kapitulációs szerződés előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos tárgyalások lefolytatását a Perényivel szemben álló csoportosulás vállalta magára,⁷⁹ a

⁷⁴ „...nem tudom, mihez lehessen legkisseb reménsége is Kegyelmednek, abban ne bízzék, hogy az üdő tél lévén, formális obsidiója nem lehet, mert az én dolgom lészen az, nagyobb erősséget is Egernél téli üdőben, mindenféle munitióval bővelkedő benn lévő néptől is meg szoktunk venni... [...] ha egyszer odamegyek áldgyúkkal, akikről már tettem is rendeléseket, bizonyos legyen benne Kegyelmed, hogy semminemű kegyelmét nem fogja ő Felségének venni, sőt az hadi törvény kemenségét magán és alatta valóin tapasztallya...” Közli: *Bánkúti Imre*: Dokumentumok a szatmári béke történetéhez. Bp. 1991. 15–16.

⁷⁵ *Sugár I.*: Az egri vár históriája i.m. 196–201.

⁷⁶ Erre vonatkozóan ld. a 28. számú lábjegyzetet!

⁷⁷ Noha Rákóczi tisztában volt a ténnyel, miszerint a vár 1704. évi kapitulációjában is kiemelkedő szerepet játszott a bombázások nyomán beálló vízhiány, a Perényi jelentésében foglaltakat nem volt hajlandó elfogadni, sőt, a várparancsnok szavait érthetetlen okokból egyenesen kifogásnak minősítette. *Czobor A.*: Új adatok... i. m. 475–476.

⁷⁸ *Sugár I.*: Az egri vár históriája i.m. 201–205.

⁷⁹ Rákóczi a már említett 1710. december 12-i levelében az alábbiakról számol be Bercsényinek: „...és noha csak contradicált az capitulációnak Perényi Miklós: de csak kiment Rétei Ferencz Vallishoz capitulálni, s csaknem erővel elvivén magával szegény Gerhárd nevűt, Csalával – aki Réteivel egy követ fűjt, – s tíz órakor éjtszaka mindnyájan holtrészegen jövének fel, s nagy fentszóval kiálta Rétei, hogy mindent jól véghezvittek...” II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. 110.

várparancsnok viszont ragaszkodott hozzá, hogy a mellette végig kitartó Gebhard Lőrinc is a delegáció tagja legyen. Mint utóbb kiderült, Rétheyék törekvései egy kedvező feltételekkel biztosított kapitulációra minden realitást nélkülöztek. Bár Wallis gróf az amnesztia lehetőségét nem vetette el, a várból kivonuló felkelőknek kemény feltételeket szabott:⁸⁰ a védők csupán kézi fegyvereiket, valamint ingó vagyonukat vihették magukkal, minden egyéb javaikat az udvari kamara fennhatósága alá helyezték, az egyes személyeket ért esetleges anyagi károk megtérítéséről pedig szó sem esett, eshetett.⁸¹ Fontos kiemelni, hogy a kapituláció ezen pontjai lényegi hasonlóságot mutatnak érsekújvári megfelelőjükkel. A vár szerződés értelmében történő kiürítését 1710. december 7–8-ára tehetjük. A védők legnagyobb része császári hűségre tért, Perényi brigadéros viszont tartva magát korábbi elvi álláspontjához 100 emberével Rákóczihoz indult, hogy informálja a fejedelmet az Egerben történekről.⁸²

A vár kapitulációjával a kuruc mozgalom lényegében teljesen eltűnt Heves vármegyéből, s a Tiszántúlon is meg voltak számlálva napjai. A püspökét, s ennek révén főispánját visszanyert vármegyében⁸³ már folytak a károk helyreállításai, mikor 1711. május 1-jén a szatmári pacificatio megkötésével lezárult a közel egy évtizedet felölelő háborús periódus. Eger lakossága mintegy egyharmadára fogyatkozva, rendkívül nehéz helyzetben lépett a helyreállítás és a megújulás útjára.

Vizsgálataink s az idézett szakirodalmi bázis eredményeit egyeztetve összességében kijelenthetjük, hogy Eger várának bázisváros-tényezői funkciója egy több mint másfél évtizedes szerves folyamat részeként alakult ki, amelyben szerepet játszott egyrészt az erődítmény és a hozzá tartozó város földrajzi, másrészt stratégiai szerepe, továbbá előbb a császári, majd utóbb a kuruc hadvezetés magyarországi várakkal kapcsolatos elképzelése. Ez utóbbi közvetlen előzménye volt az a visszafoglaló háborúk nyomán fellépő hadügyi koncepcióváltás, amely a vizsgálatunk tárgyává tett erősség későbbi rendeltetését és sorsát is meghatározta. A vár 1687-es visszaszerzésétől a Rákóczi-szabadságharc végéig terjedő időszak mintegy epilógusként vetett véget Eger végvár-létének, hogy aztán az erődítmény a szabadságharcban a kurucok bázisvárosaként, majd a 18. század további éveiben immár kaszárnyaként szolgáljon a régióban tartózkodó császári katonaság számára.

⁸⁰ A kapitulációs pontokat részletesen közli *Czobor A.*: Új adatok... i.m. 489–496.

⁸¹ *Czobor A.*: Új adatok... i.m. 477–478.

⁸² *Sugár I.*: Az egeri vár története i.m. 206.

⁸³ I. József 1711. március 6-án kelt kegyelmi diplomája Telekessy Istvánt visszahelyezte az egeri püspöki méltóságba. Erre vonatkozóan ld. *Szántó I.*: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában i. m. 293–294.

A TAKSÁS NEMESEK 1772–1773. ÉVI ÖSSZEÍRÁSA BORSOD VÁRMEGYÉBEN

KOVÁCS-VERES TAMÁS GERGELY

Kutatásaim során Borsod vármegye közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyveinek¹ köteteit vizsgáltam 1719–1742 valamint 1752 és 1792 között.² Ezekben két olyan összeírásra bukkantam, melyek a vármegye taksás nemeseit gyűjtötték egybe név és gazdasági erő alapján.³ Meg kell jegyezni, hogy 1725-ben is készült egy ilyen jellegű felmérés, de az jóval szerényebb eredménnyel zárult.⁴ E forrás társadalom-, és gazdaságtörténeti szempontból is jelentős. Rajtuk kívül hasonló lajstromot nem találtam az eddig vizsgált időszakból.

Magyarországon a nemesi társadalom rendkívül széles spektrumot fogott át.⁵ Ennek alsó szegmensét az adómentes nemesek és a jobbágyság határán egyensúlyozó taksások alkották.⁶ Elnevezésüket onnan nyerték, hogy az állam és a vármegye adót (taxa) rótt ki rájuk. Közéjük tartoztak a többnyire jobbágytelken élő armalisták, az egytelkes kurialisták, azok, akik a török hódoltság területéről menekültek, és emiatt birtoktalanná váltak, valamint olykor a prédiálisták is.⁷ Adófizetési kötelezettségüket első ízben az 1595. évi 5. és 6. tc. rendelte el a hadiadóra és tizedre nézve.⁸ Az ezt követően hozott rendelkezések – 1596. évi 10. tc., 1598. évi 15. tc., 1599. évi 7. tc., 1622. évi 35. tc., 1630. évi 30. tc. – megerősítették és kiterjesztették a taksát.⁹ Végül az 1723. évi 6. tc. kimondta, hogy azok, akik a szabad királyi és bányavárosokban, véghelyeken, szabadalmas és nem szabadalmas mezővárosokban vagy az országban egyéb helyen tartózkodnak, a megyék

¹ A továbbiakban: jegyzőkönyvek.

² MNL BAZML IV. 501/a. 19b 22., 25–50. kötetek.

³ MNL BAZML IV. 501/a. 36. kötet. 98 130., 422–456.

⁴ MNL BAZML IV. 501/a. 20. kötet. 198–218.

⁵ A témában ld.: Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In: Genealógia 2. Szerk. Kollega Tarsoly István. Bp. 2013.

⁶ Magyar történelmi fogalomtár. Szerk. Bán Péter. Bp. 1989. II. 190.

⁷ Fogalomtár. i. m. II. 190.

⁸ Corpus juris Hungarici = Magyar törvénytár: 1000–1895: 1526–1608. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 749.

⁹ Fogalomtár i. m. II. 190.

házi szükségleteire, azok adózási tervezetéhez képest, adózás alá esnek.¹⁰ Az armalisták nem rendelkeztek saját birtokkal, kevés kivételtől eltekintve jobbágytelket használtak, amelyet „megtaksáltak”, és a földesúri járandóságot is ki kellett adni utána.¹¹ A kurialisták egész vagy töredékkelken gazdálkodtak, hiszen más birtokuk nem volt, velük ellentétben az armalisták szabadon települhettek bárhová, ilyenkor viszont nemességüket megvizsgálták, és más vármegyébe költözve igazolniuk kellett azt.¹²

A taksza különböző adónemeket foglalt magába, amelyek valamilyen módon eltértek a rendes adóktól, és pénzbeli kivételeket jelentettek.¹³ A vármegye szolgabírának a közterhek adminisztrációja terén volt sokféle feladata, mint az adótárgyak és adóalanyok, nemes személyek és vagyonok összeírása, valamint azok kivétele és behajtása.¹⁴ Hiszen a nemesi vármegye több más funkciója mellett, végrehajtással kapcsolatos feladatokat is ellátott.¹⁵

A taksás nemesek összeírásáról még az 1771. év végén rendelkezhetek, melynek megtörténte után az azt végrehajtó tisztségviselők járásonként benyújtották az elkészült listákat Fisser Jánosnak, a házipénztár adószedőjének.¹⁶ Majd ennek jóváhagyása után 1772. január–február hónapjaiban bemásolásra kerültek a vármegye jegyzőkönyvébe.¹⁷ Hasonló elvek szerint az 1772. év végén újra megismé-

¹⁰ Corpus juris Hungarici = Magyar törvénytar: 1000 1895: 1657–1740. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 571.

¹¹ Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Mánások, birtokosok, címerlevelek konferencia: Pécsvárad. 1995. szept. 12–13. Szerk. Ódor Imre. Debrecen 1997. 87.

¹² Pálmány B.: A magyarországi nemesség. i. m. 87.

¹³ Magyar történelmi fogalomtár. Szerk. Bán Péter. Bp. 1989. II. kötet. 190. 196.

¹⁴ Vörös Károly: A feudális megye bürokráciája. História 10. (1988). 15.

¹⁵ Papp László: Az önkormányzatiság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira. De iurisprudencia et iure publico: jog- és politikatudományi folyóirat. 6. (2012) 1–2. sz. L. még: Papp László: The concept of autonomous local governments and their different forms of appearances in the traditions of our national public law. Journal on European History of Law. EU. 1. (2012) 62–65.

¹⁶ Fisser János 1765. augusztus 20-tól 1772. október 20-ig töltötte be tisztségét. Az MNL BAZML IV. 501/m alapján.

¹⁷ Az összeírások keltezetlenül kerültek be a jegyzőkönyvbe, csak a megelőző és az utána következő ügyek dátumaiból lehet következtetni az időpontra.

telték a felmérést, és a munkát 1773 elején rögzítették a protokollumba, melyet Fisser József¹⁸ aljegyző látott el kézjegyével.¹⁹

Az akkori vármegye négy járásra tagolódott, az adatfelvétel sorrendjében: miskolci, egri, szentpéteri és szendrői. Az összeírásban három szempont figyelembevételével mérték fel egy-egy családfő vagyoni helyzetét: a marhák és tehének száma (*pecorum et pecudum*), a vetés (*seminaturae*) és a kapás szőlők (*vineae fossorum*) nagysága.²⁰ E három mutatószám összegzése adta a teljes dikát (*summa dicarum*). Az adózók vagyonát 8/8-adként vették egésznek, és az 1/8-ad volt a legkisebb egység.²¹ 1772-ben az 1/8-ad dika utáni adóalap 14 dénár volt, míg egy évvel később ugyanez után 6,25-öt kellett szolgáltatni. A módosabbak ennek többszörösét fizették, melyet 100 dénár után 1 rénes forintnak számítottak át, amely ebben az időben 60 krajcárral²² volt egyenértékű.²³ 1770. május 8-án a Bereg vármegye közgyűlésén hozott árszabás (*limitatio*) alapján egy csirke 4, 1 icce²⁴ köleskása 4, 1 icce tejföl 8, egy kacska 5–7 krajcárba, egy pár férfi csizma 1 forint 16 krajcárba, az „asszonyembernek” való pedig 1 forintba került.²⁵ Ebből látható, hogy nem egy nagy összegű illetékre kell gondolnunk, hanem inkább csak hozzájárulásra. A beszedett összeg a vármegye házipénztárát gazdagította (a *quibus solvet ad cassam domesticam*).

Az adóösszeírások gazdasági jellegű vizsgálata során célszerű lenne az egyes dika értékeket konkrét számokra, területi egységekre váltani. A dika az egy portára jutó adótétel, melyet a 16–17. századi országgyűlések mindig újonnan állapítottak meg, majd a 18. század folyamán egy számított, mesterséges adókulcsá

¹⁸ Fisser József 1771. március 9-én tiszteletbeli aljegyző lett, 1772. október 20-a és 1775 között aljegyző, 1777. szeptember 9-e és 1781 között, mint első aljegyző tevékenykedett. Az MNL BAZML IV. 501/m alapján.

¹⁹ MNL BAZML IV. 501/a. 36. kötet. 456.

²⁰ Az 1773-as összeírás fejlécében az előbbi kategóriák más alakban álltak: In *pecoribus pecudibus*, *Seminatura*, *Vineis*, In *summa*.

²¹ A táblázatban a könnyebbség kedvéért nem az összeírásban alkalmazott tört, hanem tizedestört alakban írtam át az értékeket. Az alábbiak szerint: $1/8=0,125$; $2/8=0,25$; $3/8=0,375$; $4/8=0,5$; $5/8=0,625$; $6/8=0,75$; $7/8=0,875$; $8/8=1$. Valamint ezek többszöröseit alkalmaztam.

²² Tehát 60 krajcár 100 dénárral volt egyenlő, vagyis 0,6 krajcár tett ki 1 dénárt.

²³ <http://lexikon.katolikus.hu/F/forint.html>, 2014. május 12.

²⁴ Egy begányi (Bereg vm.) icce 0,8393, egy beregszászi (Bereg vm.) pedig 0,7074 liternek felel meg. L.: Bogdán István: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmérték 1874-ig. Bp. 1991. 191.

²⁵ Lehoczky Tivadar: Adatok árszabályzatunk történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1. (1894) 354.

vált.²⁶ Azt mindig a nemesi vármegye határozta meg, hogy területén mi számít egy dikának. Így történt ez Baranya vármegye 1701-ben elfogadott adózási rendjében (limitatio) is, melyben 1 ház vagy 4 zsellér vagy 1 igásbarom, illetve 5 hold szántó számított 1 dikának. Mivel ez a rendszer fenntartotta az adózás aránytalanságait, Mária Terézia királynő 1772-ben rendeleti úton országosan egységesítette az 1 dikát kitevő tételeket.²⁷ E szerint 4 jobbágy, 8 fiú, testvér, szolga vagy házatlan zsellér, vagy 16 leány, szolgáló; az állatokból 8 igásökör, fejőstehén, ló, 24 másodfű tinó, csikó vagy sertés, 40 juh stb. tett ki egy dikát.²⁸ A jobbágyi taksafizetés mintájául a jobbágytelken élő taksás nemesek adózása szolgált.²⁹ Az előbbiekből kitűnik, hogy az igásállat dika térben és időben is változó számszerű értéket vehetett fel. Borsod vármegye jegyzőkönyvei ebben az időszakban nem nyújtanak támpontot e kérdésben.

Mária Terézia királynő 1767-es úrbérrendezése során többek között meghatározásra került a szántóföldek nagysága vármegyénként és osztályonként. Borsod vármegyében négy osztályt különböztettek meg, 26–28–30–32 hold területtel, és ehhez 8–10–12 holdas kaszálórét társult minőségétől függően.³⁰ Hiszen a korabeliek számításba vették, hogy a talaj mennyire termékeny.³¹ 1772-ben az említett dika egységesítés során az I. osztályú ingatlanok esetében 24 magyar hold szántó tett ki egy dikát.³² Mivel az armalista nemesek legtöbbször jobbágytelken, töredéktelken gazdálkodtak, emiatt a fenti értékeket az ő esetükben bizonyosan alapul lehet venni. A taksások halmazába tartozó más nemesi csoportok esetében azonban nem feltétlenül lennének helytállóak.

A kapás szőlő (fossor) eredeti jelentésében akkora szőlőterület, melyet egy ember egy nap alatt meg tudott kapálni. Tényleges nagysága függött a talajviszonyoktól és a munkaeszközöktől, így vidékenként igen nagy eltéréseket mutatott. A 18. század folyamán az egyes országrészekben 190 és 400 négyszögöl kiterjedésű volt a kapá.³³ Kötött talajú művelés esetén 100–200, míg homokos vidéken

²⁶ Fogalomtár i. m. II. kötet. 147–148.

²⁷ Fogalomtár i. m. II. kötet. 148.

²⁸ Fogalomtár i. m. II. kötet. 148.

²⁹ Fogalomtár i. m. II. kötet. 190.

³⁰ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1950. 296.

³¹ Szirácsik Éva: Paraszti gazdálkodás a Divényi uradalomban a XVIII. században. Agrártörténeti szemle = Historia rerum rusticarum. 42. (2000) 416.

³² Bán P.: Fogalomtár i. m. II. kötet. 148.

³³ Magyar néprajzi lexikon. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1980. III. 35.

300–350 négyszögöl is lehetett.³⁴ Az 1720. évi országos felmérés ugyanezt 94 négyszögölnak számította.³⁵ Ennek konkrét értékre való átváltása eredményezné a legbizonytalanabb eredményt az 1772–1773. évi összeírás esetében.

1772-ben 85 településen 851 adózó személyt, míg a következő évben valamivel kevesebb, 78 helységet, de azokban 902 lelket írtak össze. Mindez a járások bonthatásában ekképp alakult:

Ssz.	Járás		Adózási év			
			1772	%	1773	%
1.	Miskolci	települések száma	20	23,52	21	26,92
		<i>adózók száma</i>	264	31,02	271	30,04
2.	Egri	települések száma	29	34,11	19	24,35
		<i>adózók száma</i>	265	31,13	276	30,59
3.	Szentpéteri	települések száma	16	18,82	18	23,07
		<i>adózók száma</i>	185	21,73	211	23,39
4.	Szendrői	települések száma	20	23,52	20	25,64
		<i>adózók száma</i>	137	16,09	144	15,96
Összesen		települések száma	85	100	78	100
		<i>adózók száma</i>	851	100	902	100

Általánosságban elmondható, hogy az egyes járásokban közel azonos számú település tűnik fel, melyek taksás lakossága a szentpéteriben kevesebb, míg a szendrőiben csupán a felét teszi az első kettőnek. Az összeírt helységek száma a szendrői járásban megegyezik, a többiben azonban eltér, az egriben jelentősen.

³⁴Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1974. 30.

³⁵Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában: 1720–21. Szerk. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Bp. 1896. I. Általános jelentés. 26.

A miskolci járás 1773-as adatfelvételében Mályi is szerepelt. Az egriben 1772-ben tízzel többet írtak össze a következő évhez viszonyítva, melyből kimaradt: Keresztes, Nagymihály, Kisgyőr, Daróc, Zsérc, Lövő, Sály, Ostoros, Szomolya és Bábolna. A szentpéteriben 1772-ben Alsó-, és Felsőbarcika, míg a következő évben egyszerűen csak Barcika szerepelt, valamint hozzáírták még Ományt és Domaházát. A szendrőiben 1772-ben Szend helység is említve van, de a következő évi összeírásból hiányzik, és ez fordítva is igaz Szentjakab esetében. 1772-ben Alsó-, és Felsőábrányt együttesen írták össze, majd a következő évben már külön-külön. Az utóbbiakban felsorolt neveket azonban pontosan szét lehetett válogatni. A legtöbb településen mindkét időszakban azonos, vagy közel azonos a taksás családfők száma. Egyes helységeknél viszont jelentős eltérés mutatkozik. A négy közül az egri járásban volt ez a legjellemzőbb, melyben a településeket nem is azonos sorrendben járták végig a két időpontban. A különbségeket az alábbi táblázatban foglaltam össze.

A mindkét adóévben felvett településeken kiugróan eltér az adózók száma, és az is kérdéses, hogy 1773-ban miért maradtak ki az összeírásból olyan jelentős taksás népességgel rendelkező helyek, mint Keresztes, Kisgyőr, Daróc és Zsérc.

Az alábbi táblázatokban foglaltam össze a két listában szereplő településeket, és az azokban található adófizetők létszámát, mindezt a járások bontásában. A helységek jogállását a mezőváros esetében „m”, a falut pedig „f” betűvel jelöltem. Az eredeti forrásban szereplő helyneveket változatlan, a korabeli használatnak megfelelően írtam át, néhány esetben eszközöltem csak változtatást. Bódvát Boldvára, Alsó-, és Felsőábrahámot Ábrányra módosítottam. Az 1772. évi listában Szendrő szerepelt, azonban a következő évből kiderült, hogy ez azonos az ott lévő Ládszendrő alakkal, mindkettőt Szendrőlád formában írtam. A két időpontban Ládbesenyőt és Besenyőládot is használtak, én az utóbbit választottam. 1772-ben összevontan szerepelt Alsó-, és Felsőbarcika, ahol két adózót találtak. A következő esztendőben ezek helyett egyszerűen csak Barcika néven illették a települést, és ugyanaz a két személy jelent meg benne. Mivel ebben a formában Alsóbarcikát jelölték, így én is ennek megfelelően használok.³⁶ Az 1772-ben előforduló Babona falu helyett Bábolnát írtam. Meg kell jegyeznem, hogy Aszaló mezőváros ugyan Abaúj vármegye területén feküdt, de ebben az időszakban Borsodhoz tartozott. A településnevek felsorolásánál azok jogállását a falvak esetében nem, a mezővárosok (oppidum) vonatkozásában viszont jelölték.

³⁶ Magyarország történeti helységnévtára. (Borsod megye (1773–1808) 4.) Szerk. Barsi János. Budapest Miskolc 1991. 112.

Ssz.	Település	Összeírtak száma	
		1772	1773
1.	Alsóábrány	3	45
2.	Keresztes	38	nem írták össze
3.	Emőd	26	49
4.	Kisgyőr	23	nem írták össze
5.	Geszt	7	29
6.	Daróc	16	nem írták össze
7.	Cserépfalva	7	25
8.	Zsérc	18	nem írták össze
9.	Kistálya	2	18
10.	Dorogma	8	18
Összesen		148	184

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1772. év					
Miskolci	1.	1.	Miskolc	m	103
	2.	2.	Diósgyőr	m	23
	3.	3.	Bábony	f	5
	4.	4.	Ecseg	f	2
	5.	5.	Sajókeresztúr	f	11
	6.	6.	Ónod	m	10
	7.	7.	Örös	f	2
	8.	8.	Szederkény	f	10
	9.	9.	Palkonya	f	6
	10.	10.	Nemesbikk	f	4
	11.	11.	Papi	f	6
	12.	12.	Tiszakeszi	f	7
	13.	13.	Tiszatarján	f	9
	14.	14.	Ároktő	f	11

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1773. év					
Miskolci	1.	1.	Miskolc	m	90
	2.	2.	Diósgyőr	m	27
	3.	3.	Bábony	f	5
	4.	4.	Ecseg	f	2
	5.	5.	Sajókeresztúr	f	11
	6.	6.	Ónod	m	10
	7.	7.	Örös	f	2
	8.	8.	Szederkény	f	10
	9.	9.	Palkonya	f	8
	10.	10.	Nemesbük	f	6
	11.	11.	Papi	f	7
	12.	12.	Tiszakeszi	f	8
	13.	13.	Tiszatarján	f	12
	14.	14.	Ároktő	f	12

Járás	Összes település	Települések járásokonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1772. év					
	15.	15.	Csát	m	23
	16.	16.	Igrici	f	9
	17.	17.	Szalonta	f	8
	18.	18.	Kistokaj	f	3
	19.	19.	Csaba	f	10
	20.	20.	Szirma	f	2
	Összesen				264

Járás	Összes település	Települések járásokonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1773. év					
	15.	15.	Csát	m	28
	16.	16.	Igrici	f	9
	17.	17.	Szalonta	f	6
	18.	18.	Mályi	f	2
	19.	19.	Kistokaj	f	3
	20.	20.	Szirma	f	2
	21.	21.	Csaba	f	11
	Összesen				271

Egri	21.	1.	Aranyos	f	13
	22.	2.	Alsóábrány	f	10
	23.	3.	Felsőábrány		
	24.	4.	Keresztes	m	38
	25.	5.	Nagymihály	f	6
	26.	6.	Emőd	f	26
	27.	7.	Kisgyőr	f	23
	28.	8.	Harsány	f	2
	29.	9.	Geszt	f	7
	30.	10.	Daróc	f	16
	31.	11.	Tard	f	2
	32.	12.	Kövesd	m	33
	33.	13.	Bogács	f	3
	34.	14.	Cserépfalva	f	7
	35.	15.	Zsérc	f	18
	36.	16.	Novaj	f	9
	37.	17.	Kistálya	f	2
	38.	18.	Lövő	f	14
	39.	19.	Szemere	f	5
	40.	20.	Dorogma	f	8
	41.	21.	Sály	f	7
	42.	22.	Vatta	f	3
	43.	23.	Valk	f	2

Egri	22.	1.	Aranyos	f	15	
	23.	2.	Felsőábrány	f	7	
	24.	3.	Alsóábrány	f	45	
	25.	4.	Emőd	f	49	
	26.	5.	Harsány	f	2	
	27.	6.	Geszt	f	29	
	28.	7.	Tard	f	3	
	29.	8.	Kövesd	m	34	
	30.	9.	Bogács	f	3	
	31.	10.	Cserépfalva	f	25	
	32.	11.	Novaj	f	9	
	33.	12.	Kistálya	f	18	
	34.	13.	Szemere	f	5	
	35.	14.	Dorogma	f	18	
	36.	15.	Vatta	f	3	
	37.	16.	Valk	f	2	
	38.	17.	Noszvaj	f	2	
	39.	18.	Szentistván	f	3	
	40.	19.	Négyes	f	4	
		Összesen				276

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeirtak száma
1772. év					
	44.	24.	Noszvaj	f	2
	45.	25.	Szentistván	f	2
	46.	26.	Négyes	f	4
	47.	27.	Ostoros	f	1
	48.	28.	Szomolya	f	1
	49.	29.	Bábolna	f	1
	Összesen				265

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeirtak száma
1773. év					

Szentpéteri	50.	1.	Szentpéter	m	75
	51.	2.	Alsóbarcika	f	2
	52.	3.	Kazinc	f	3
	53.	4.	Lászlófalva	f	7
	54.	5.	Radistyán	f	37
	55.	6.	Kondó	f	8
	56.	7.	Alacska	f	5
	57.	8.	Parasznya	f	21
	58.	9.	Varbó	f	6
	59.	10.	Ivánka	f	2
	60.	11.	Bánfalva	f	2
	61.	12.	Arló	f	4
	62.	13.	Bolyok	f	2
	63.	14.	Uppony	f	1
	64.	15.	Lénárddoróc	f	1
	65.	16.	Visnyó	f	9
		Összesen			

Szentpéteri	41.	1.	Szentpéter	m	86
	42.	2.	Radistyán	f	43
	43.	3.	Parasznya	f	21
	44.	4.	Varbó	f	6
	45.	5.	Kondó	f	7
	46.	6.	Lászlófalva	f	7
	47.	7.	Alacska	f	7
	48.	8.	Barcika	f	2
	49.	9.	Kazinc	f	3
	50.	10.	Ivánka	f	2
	51.	11.	Bánfalva	f	2
	52.	12.	Arló	f	3
	53.	13.	Bolyok	f	2
	54.	14.	Uppony	f	1
	55.	15.	Lénárddoróc	f	1
	56.	16.	Visnyó	f	9
	57.	17.	Omány	f	8
58.	18.		f	1	
	Összesen				211

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1772. év					
Szendrőlí	66.	1.	Hegymeg	f	15
	67.	2.	Lak	f	12
	68.	3.	Szendrőlád	f	23
	69.	4.	Balajt	f	5
	70.	5.	Sajóvamos	f	26
	71.	6.	Meszes	f	2
	72.	7.	Felsőnyárád	f	17
	73.	8.	Ziliz	f	4
	74.	9.	Ládbesenyő	f	4
	75.	10.	Borsod	f	6
	76.	11.	Szakácsi	f	1
	77.	12.	Szend	f	1
	78.	13.	Damak	f	1
	79.	14.	Rudabánya	f	4
	80.	15.	Finke	f	1
	81.	16.	Boldva	f	2
	82.	17.	Aszaló	m	10
	83.	18.	Szalonna	f	1
	84.	19.	Disznóshorvát	f	1
	85.	20.	Arnót	f	1
	Összesen				
Járások összesen					851

Járás	Összes település	Települések járásonként	Település	Jogállás	Összeírtak száma
1773. év					
Szendrőlí	59.	1.	Hegymeg	f	16
	60.	2.	Lak	f	11
	61.	3.	Szendrőlád	f	23
	62.	4.	Balajt	f	6
	63.	5.	Sajóvamos	f	27
	64.	6.	Meszes	f	2
	65.	7.	Felsőnyárád	f	21
	66.	8.	Ziliz	f	3
	67.	9.	Besenyőlád	f	6
	68.	10.	Borsod	f	5
	69.	11.	Szakácsi	f	1
	70.	12.	Damak	f	1
	71.	13.	Rudabánya	f	5
	72.	14.	Finke	f	1
	73.	15.	Boldva	f	2
	74.	16.	Aszaló	m	10
	75.	17.	Szalonna	f	1
	76.	18.	Disznóshorvát	f	1
	77.	19.	Arnót	f	1
	78.	20.	Szentjakab	f	1
	Összesen				
Járások összesen					902

A települések és az adózók megoszlását követően az egyes adatfelvételi szempontokat kívánom vizsgálni. Sorrendben haladva elsőként az igazállatok dikáját, részarányát jegyezték fel. Az adózók negyede semmiféle igaerővel nem rendelkezett. Az 1/8-ad értéktől kezdve részletes bontásban látható a haszonállatok megoszlása: –

Igásállat dika	Összeírtak száma	%		Igásállat dika	Összeírtak száma	%
1772. év				1773. év		
6 – 7	1	0,11				
5 – 6	1	0,11				
4 – 5	4	0,47		4 – 5	5	0,55
3 – 4	21	2,46		3 – 4	8	0,88
2 – 3	32	3,76		2 – 3	33	3,65
1 – 2	145	17,03		1 – 2	125	13,85
1	54	6,34		1	42	4,65
7/8-ad	21	2,46		7/8-ad	27	2,99
6/8-ad	137	16,09		6/8-ad	131	14,52
5/8-ad	21	2,46		5/8-ad	35	3,88
4/8-ad	76	8,93		4/8-ad	103	11,41
3/8-ad	7	0,82		3/8-ad	9	0,99
2/8-ad	110	12,92		2/8-ad	94	10,42
1/8-ad	13	1,52		1/8-ad	32	3,54
Igaerő nélküli	206	24,20		Igaerő nélküli	257	28,49
Adómentes	2	0,23		Adómentes	1	0,11
Összesen	851	100		Összesen	902	100

A három alapkategóriára szűkített vizsgálat megmutatja, hogy az adózók több mint 50%-a 1 egész dika alatti igaeerővel rendelkezett, és csak negyedük tartott ettől nagyobb arányú jószágot.

Igásállat dika	Összeírtak száma	%	Igásállat dika	Összeírtak száma	%
1772. év			1773. év		
1 –	204	23,97	1 –	171	18,95
0 – 1	439	51,58	0 – 1	473	52,43
Igaerő nélküli	206	24,20	Igaerő nélküli	257	28,49
Adómentes	2	0,23	Adómentes	1	0,11
Összesen	851	100	Összesen	902	100

A gazdasági erő felmérésének második szempontja a vetés nagyságának meghatározása volt. Az adófizetők közel fele nem rendelkezett ilyenrel. Az egészel bírók csoportján felüli földjük mindössze 4%-uknak volt.

Vetés dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
2 – 3	8	0,94
1 – 2	25	2,93
1	31	3,64
7/8-ad	36	4,23
6/8-ad	19	2,23
5/8-ad	18	2,11
4/8-ad	77	9,04
3/8-ad	62	7,28
2/8-ad	116	13,63
1/8-ad	115	13,51
Vetés nélküli	342	40,18
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Vetés dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
2 – 3	7	0,77
1 – 2	30	3,32
1	17	1,88
7/8-ad	6	0,66
6/8-ad	33	3,65
5/8-ad	13	1,44
4/8-ad	82	9,09
3/8-ad	35	3,88
2/8-ad	155	17,18
1/8-ad	93	10,31
Vetés nélküli	430	47,67
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

A kategória szűkített vizsgálata alapján, az adófizetők között majdnem fele-fele arányban vannak a vetés nélküliek és a töredék dikával rendelkezők:

Vetés dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
1 –	33	3,87
0 – 1	474	55,69
Vetés nélküli	342	40,18
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Vetés dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
1 –	37	4,10
0 – 1	434	48,11
Vetés nélküli	430	47,67
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

A szőlők felmérése mutatja, hogy még az 1773. évben sem rendelkezett senki 1 dikánál nagyobb területtel. Közel 40%-uknak pedig egyáltalán nem volt szőlője. Az 1–, és 2/8-addal bírók fordított aránya az egyes években mutatja a felmérési elvekben, arányokban történt változást.

Szőlő dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
5/8-ad	1	0,11
4/8-ad	3	0,35
3/8-ad	11	1,29
2/8-ad	73	8,57
1/8-ad	426	50,05
Szőlő nélküli	335	39,36
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Szőlő dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
1	3	0,33
7/8-ad	1	0,11
6/8-ad	10	1,10
5/8-ad	0	0
4/8-ad	86	9,53
3/8-ad	20	2,21
2/8-ad	310	34,36
1/8-ad	139	15,41
Szőlő nélküli	332	36,80
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

Az összesítés szerint a családfők több mint 60%-a rendelkezett kisebb–nagyobb szőlőterülettel.

Szőlő dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
0 – 1	514	60,39
Szőlő nélküli	335	39,36
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Szőlő dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
0 – 1	569	63,08
Szőlő nélküli	332	36,80
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

Hogy a három adatfelvételi szempont alapján meg tudjuk állapítani a vagyontalanok, és a dikák megoszlásának arányát, szükséges az összes dika számát megvizsgálni. A táblázatban a két összeírás összesített dika felmérésének részletes bontása látható. Főként az 1 egész alatti vagyonnal rendelkezők esetében fontos mindez, hiszen az adózók többsége ebbe a kategóriába esett. Az adómentes személyek száma elhanyagolható, mivel ilyen mentességet csak nagyon indokolt esetben adott a vármegye. A vagyontalanok vagy olyan személyek, akiknél semmilyen adóalapot sem tudtak feltüntetni, azok a taksások 10%-át tették ki. A 3/8-ad és az 1 egész közötti kategóriákban szereplők aránya hasonlóan alakul a két évben. Nagyobb eltérés az 1–, és 2/8-addal rendelkezők esetében figyelhető meg. Arányaik pontosan fordítottak a két összeírásban. Ennek egyik oka az lehet, hogy az egri járásban 1773-ban nagy létszámú taksás közösségeket nem vettek fel az összeírásba. Ezekben a helységekben azonban nem ezek a csekély vagyonú nemesek alkották a többséget. Az eltérés oka inkább annak tudható be, hogy az összeírók nem érzékelve pontosan az árnyalatnyi különbséget, a többséget inkább a 2/8-adosok kategóriájába sorolták. Már csak azért is, mivel így több adót tudtak volna beszedni. Azonban ebben az esztendőben az előző évi adóösszegnek csupán a felét kellett fizetni az ugyanolyan vagyonnal rendelkezőnek.

Összes dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
8 – 9	1	0,11
7 – 8	2	0,23
6 – 7	4	0,47
5 – 6	7	0,82
4 – 5	17	1,99
3 – 4	29	3,40
2 – 3	86	10,10
1 – 2	227	26,67
1	47	5,52
7/8-ad	35	4,11
6/8-ad	32	3,76
5/8-ad	31	3,64
4/8-ad	40	4,70
3/8-ad	57	6,69
2/8-ad	48	5,64
1/8-ad	108	12,69
Vagyontalan	78	9,16
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Összes dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
7 – 8	2	0,22
6 – 7	2	0,22
5 – 6	5	0,55
4 – 5	11	1,21
3 – 4	22	2,43
2 – 3	89	9,86
1 – 2	229	25,38
1	70	7,76
7/8-ad	30	3,32
6/8-ad	52	5,76
5/8-ad	26	2,88
4/8-ad	58	6,43
3/8-ad	39	4,32
2/8-ad	130	14,41
1/8-ad	42	4,65
Vagyontalan	94	10,42
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

Az összesített dika részletes vagyoni kategóriát három alapsoport formájában is össze lehet foglalni, melyen jól látható, hogy a taksások közel 50%-a töredék dikának megfelelő vagyonnal bírt. A mintegy 40%-ot kitevő táboruk viszont ettől magasabb szinten mozgott.

Dika	Összeírtak száma	%
1772. év		
1 –	373	43,83
0 – 1	398	46,76
Vagyontalan	78	9,16
Adómentes	2	0,23
Összesen	851	100

Dika	Összeírtak száma	%
1773. év		
1 –	360	39,91
0 – 1	447	49,55
Vagyontalan	94	10,42
Adómentes	1	0,11
Összesen	902	100

A taksás összeírások egyéb szempontok alapján is értékelhetők. Az alábbi táblázatban összegeztem a mezővárosok és a falvak számát, a bennük élő lakosság nagyságával együtt.

Jogállás	Meny-nyiség	Lakos-ság	%
1772. év			
Mezővá-ros	8	315	37,01
Falu	77	536	62,98
Összesen	85	851	100

Jogállás	Meny-nyiség	Lakos-ság	%
1773. év			
Mezővá-ros	7	285	31,59
Falu	71	617	68,40
Összesen	78	902	100

Az adózók közel kétharmada falvakban, míg egyharmada néhány mezővárosban koncentrálódott. Az általuk lakott települések 9,4%-a mezőváros, míg 90,5%-uk községi jogállású.

A gabonadézsma-jegyzékek vizsgálata már a 16. század folyamán adatokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a vármegyében melyek voltak a kuriális települések. Ezekben nemcsak nemesek laktak, hanem jobbágyok is, akik nemesi földön gazdálkodtak, és dézsmát nem fizettek.³⁷ A 18. század első negyedéből ismert az 1715. és az 1720. évi országos felmérés, amely ugyancsak kitért a települések lakottságának társadalmi megoszlására. A következő táblázatban a már korábban kiadott forrásmunkákból azon helységeket választottam ki, melyek az általam vizsgált összeírásokban is szerepeltek. Ezek alapján nyomon követhető ha

³⁷ A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 406–413.

évre pontosan nem is, hogy hogyan gyarapodott a vármegye kuriális községeinek, mezővárosainak száma.

Ssz.	Település	Adatfelvétel éve						
		1576	1605	1647	1673	1700	1715	1720
1.	Alsóábrány				x			
2.	Alacska			x				
3.	Arnót						x	
4.	Bábolna				x			
5.	Balajt		x					
6.	Barcika					x		
7.	Besenyőlád					x		
8.	Bolyok					x		
9.	Borsod				x			
10.	Csaba					x		
11.	Csát (mezőváros)					x		
12.	Damak							x
13.	Daróc						x	
14.	Domaháza					x		
15.	Dorogma				x			
16.	Ecseg						x	
17.	Felsőábrány				x			
18.	Felsőnyárád						x	
19.	Finke					x		
20.	Geszt						x	
21.	Igrici				x			
22.	Keresztes (mezőváros)				x			
23.	Kistokaj						x	
24.	Kondó						x	

Ssz.	Település	Adatfelvétel éve						
		1576	1605	1647	1673	1700	1715	1720
25.	Kövesd				x			
26.	Lak				x			
27.	Lászlófalva						x	
28.	Lövő						x	
29.	Miskolc (mezőváros)							x
30.	Nagymihály					x		
31.	Nemesbükk	x						
32.	Noszvaj						x	
33.	Omány				x			
34.	Ónod (mezőváros)							x
35.	Örös						x	
36.	Palkonya							x
37.	Sály					x		
38.	Szederkény						x	
39.	Szemere						x	
40.	Szend						x	
41.	Szendrőlád				x			
42.	Szirma					x		
43.	Tiszakeszi					x		
44.	Tiszatarján							x
45.	Sajóvámos					x		
46.	Vatta		x					

Ezek mellett Balaton, Bába, Berente, (Szirma)Besenyő, Center, Dövény, Felsőgyőr, Hangács, Irota, Járdánháza, Kurityán, Mályinka, Nagycsécs, Nyomár, Pál-falu, Sajószögged, Sikátor, Szendrő mezőváros, Szentmárton és Velezd is kuriális

településnek számított, mégsem kerültek bele az összeírásba.³⁸ A fentiek alapján jól látható, hogy Borsod kismemesi népességével párhuzamosan hogyan nőtt a fentiek száma:

	Vizsgált évek						
	1576	1605	1647	1673	1700	1715	1720
Kuriális települések száma	1	3	4	15	27	41	46

Az 1715. évi országos összeírás Borsod vármegyében 136 települést mutatott ki, melyben nem volt szabad királyi város, 9 mezővárost, melyből 1 kuriális volt, valamint 42 kuriális és 85 úrbéres községet.³⁹ Az 1720-as korrigált, új összeírás ugyancsak 136 helységet tartalmazott, 9 mezővárost, melyből 5 kuriális volt, valamint 47 kuriális, és 80 úrbéres falut.⁴⁰

Ha a települések jogállásbeli különbségénél maradunk, akkor azt is megvizsgálhatjuk, hogy az egyes években milyen eltérés tapasztalható a mezővárosok és falvak adózása között. A mezővárosokban lakók több szőlőt műveltek, mint falusi társaik. A vagyontalanok aránya azonban mindkét évben fordítottja a másiknak.

	Dika összege	%
Mezővárosok 1772. év		
Igásállat dika	170,875	62,27
Vetés dika	73,875	26,92
Szőlő dika	29,625	10,79
Összes dika	274,375	100

	Dika összege	%
Falvak 1772. év		
Igásállat dika	466,125	67,50
Vetés dika	176,250	25,52
Szőlő dika	48,125	6,96
Összes dika	690,500	100

³⁸ Kovacsics J.: Történeti statisztika i. m. 407–412. és Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában : 1720–21. Szerk. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Bp. 1896. II. Táblás kimutatások 41 44.

³⁹ Kovacsics J.: Történeti statisztika i. m. 41–43.

⁴⁰ Kovacsics J.: Történeti statisztika i. m. 43–44.

	Dika összege	%
Mezővárosok 1772. év		
Beszedett adó		307 Rft ⁴¹ 30 Den ⁴²
Adózik	269	85,39
Vagyonta- lan	46	14,60
Adómentes	0	0
Összesen	315	100
Mezővárosok 1773. év		
Igásállat dika	149,125	55,02
Vetés dika	52,250	19,28
Szőlő dika	69,625	25,69
Összes dika	271	100
Beszedett adó		135 Rft 50 Den
Adózik	261	91,57
Vagyonta- lan	24	8,42
Adómentes	0	0
Összesen	285	100

	Dika összege	%
Falvak 1772. év		
Beszedett adó		773 Rft 36 Den
Adózik	502	93,65
Vagyonta- lan	32	5,97
Adómentes	2	0,37
Összesen	536	100
Falvak 1773. év		
Igásállat dika	419,500	62,56
Vetés dika	163,875	24,44
Szőlő dika	87,125	12,99
Összes dika	670,500	100
Beszedett adó		335 Rft 25 Den
Adózik	546	88,49
Vagyonta- lan	70	11,34
Adómentes	1	0,16
Összesen	617	100

Az 1772. évi lajstrom precízen került bemásolásra a jegyzőkönyvbe. Az oldalak alján (latus) és a következő oldal tetején (latus translatum) is követték az összegeket, majd a települések után összesítettek (summa). Az egyes járások lezárásaként az abban szereplő települések mindegyikét összegezték (summa totius proces-

⁴¹ A rénes vagy rajnai forint rövidítése.

⁴² A dénár rövidítése.

sus), majd a négy járásról főösszesítés készült az egész vármegye vonatkozásában (summa quatuor processum). Ennek megfelelően nem is találtam benne számítási hibát. Az 1773. évi lajstromot azonban már nem vezették be ilyen körültekintéssel. Itt már csak a járások különülnek el, a bennük lévő települések szorosan, összesítések nélkül követik egymást. Csak a járásokét és a főösszesítést készítették el, itt is csak a teljes dikát és a pénzösszeget adták meg. Mindez számítási hibákat vont maga után, melyeket félkövér szedéssel jelöltem:

Ssz.	Jársók	Jegyzőkönyvben			Ténylegesen		
		Teljes dika	Rft	Den	Teljes dika	Rft	Den
1.	Miskolci	216,75	108	37,5	216,75	108	37,5
2.	Egri	388,375	194	6,25	392,375	196	18,75
3.	Szentpéteri	205,125	102	57,25	205,125	102	56,25
4.	Szendrői	128,125	64	28	127,25	63	62,5
Összesen		938,375	469	18,75	941,5	470	75

A táblázatból látható, hogy három járásnál történt tévedés. Ebből adódóan a főösszesítés is hibás, hiszen ez alapján a rénes forintokat összeadva csak 468 jön ki, a dénárok esetében pedig 129.

A taksás összeírás gazdasági vonatkozásainak elemzése után nézzük meg annak társadalomtörténeti jellegzetességeit. Az 1772. évben az adózók neve mellett rövid megjegyzéseket tüntettek fel. Miskolc mezővárosban Török György özvegye a fiával (cum filio) együtt adózott,⁴³ Sajókeresztúron ugyanígy Túróczi (?) özvegye, Lévai Péter özvegye, Jócsik János özvegye,⁴⁴ Tiszakeszin pedig Nagy János özvegye.⁴⁵ Palkonyán Tuka Péter volt a bíró (judex), így nem fizetett adót.⁴⁶ Dorogmán Labostyán István felesége (uxor) taksált.⁴⁷ Ostorosról egy Mohácsi vezetéknevű ember elszökött (profugit).⁴⁸ Szomolyáról egy Nándori családnevű el-

⁴³ MNL BAZML IV. 501/a. 36. kötet. 100.

⁴⁴ Uo. 102.

⁴⁵ Uo. 104.

⁴⁶ Uo. 103.

⁴⁷ Uo. 116.

⁴⁸ Uo. 117.

költözött (migravit).⁴⁹ Bábólnán Váli András nőtlen (celebs) volt, és nem adózott.⁵⁰ Szentpéter mezővárosban Sulyok-Papp András⁵¹ és Szi József⁵² semmit sem tudott adni (nihil habens). Ugyanígy Alsóbarcikáról Sós János,⁵³ Kondórol Beregi Bálint,⁵⁴ Alacsikáról Anga Márton,⁵⁵ Arlórol pedig Kolosi András.⁵⁶ E személyek a szentpéteri járásban laktak, és az összeíró nem csak üresen hagyta a rubrikákat, hanem odaírta, hogy nem tudnak adózni, a többi vonatkozásában ezt nem tették meg. Szendrőládon Csík Márton nemesi hadnagyként (ductor) tevékenykedett, és 1 dikányit adózott.⁵⁷ Balajton Sógor Mihály,⁵⁸ Meszesen pedig Csabai István⁵⁹ indoklás nélkül mentes (immunis) volt ebben az évben. Felsőnyáradon Kókai Mihály tizedesként (decurio) funkcionált 3,625 összesített dikával.⁶⁰ Aszaló mezővárosban Túróczi János a testvérével (cum fratre) 3 dika után fizetett.⁶¹

1773-ban Sajókeresztúron Lévai Péter és Jóczik János özvegyei adóztak a fiaikkal.⁶² Nemesbükkön Morvai György, János és István a saját (in proprio) tulajdonú ingatlanukban laktak, ám semmit sem tudtak szolgáltatni.⁶³ Csát mezővárosban Tót József volt a hadnagy (ductor), aki szintén nincstelen volt.⁶⁴ Csabán Babos István pásztorként (armentarius) funkcionált, de nem rendelkezett semmilyen adótétellel.⁶⁵ Az Aranyoson lakó Koós Gergely már az előző évben sem bírt összeírandó vagyonnal, ekkor fel is jegyezték, hogy elaggott és szegény (se-

⁴⁹ Uo. 117.

⁵⁰ Uo. 117.

⁵¹ Uo. 119.

⁵² Uo. 119.

⁵³ Uo. 120.

⁵⁴ Uo. 122.

⁵⁵ Uo. 122.

⁵⁶ Uo. 124.

⁵⁷ Uo. 125.

⁵⁸ Uo. 126.

⁵⁹ Uo. 127.

⁶⁰ Uo. 127.

⁶¹ Uo. 129.

⁶² Uo. 427.

⁶³ Uo. 428.

⁶⁴ Uo. 431.

⁶⁵ Uo. 432.

nio confectus et miserabilis).⁶⁶ A felsőábrányi Donkó Mihállyal ugyanez volt a helyzet.⁶⁷ Alsóábrányban Nagy János vetés nélkül halt el (mortuus sine semine).⁶⁸ Ugyaninnen Kászón József Aranyosra költözött (migravit ad Aranyos), ahol meg is jelent Kászonyi József néven.⁶⁹ Tar Andrásnak semmi vagyona (nullarum facultatum) nem volt, Tar Györgynek pedig az istállóban égtek a marhái, így egy évi mentességet kapott (combustus in stabulo et pecorum primo anno immunis).⁷⁰ Borza Tamás máshová távozott (discessit aliorum).⁷¹ Emődről Panyi Mihály Papira távozott (discessit ad Papi),⁷² oda azonban nem érkezett meg.⁷³ Nagy Mihály és Kis István uradalmi vincellérek (vinicola dominalis) voltak, de rendelkeztek csekély vagyonnal, és adóztak.⁷⁴ Geszten idősebb Vályi-Nagy János ugyanezt a tisztséget töltötte be, de vagyontalan volt.⁷⁵ Innen Bordás Gergely Papira távozott (migravit ad Papi),⁷⁶ ahová meg is érkezett, szintén vagyontalan volt.⁷⁷ Csizmadia György tekintetes Fáy László úr tisztjeként (spanus) szolgált, nem adózott.⁷⁸ Tardon ifjabb Csató István a méltóságos Eszterházy gróf magtárainak (horrearum) (!) volt a tisztviselője.⁷⁹ A kistályai Kovács Mihály vagyontalan kerülő (nullarum facultatum et circulator) volt.⁸⁰ A dorogmai Kiss Mihály Gelejben adománybirtokos (donatarius in Gelej), nem adózott.⁸¹ Ifjabb Labostyán István nem tudni hová szökött (profugit nescitur quo).⁸² Miklósi Miklós szegény, nem tud (men-

⁶⁶Uo. 433.

⁶⁷Uo. 433.

⁶⁸Uo. 433.

⁶⁹Uo. 433.

⁷⁰Uo. 433.

⁷¹Uo. 434.

⁷²Uo. 435.

⁷³Uo. 428.

⁷⁴Uo. 435.

⁷⁵Uo. 437.

⁷⁶Uo. 437.

⁷⁷Uo. 428.

⁷⁸Uo. 437.

⁷⁹Uo. 438.

⁸⁰Uo. 441.

⁸¹Uo. 441.

⁸²Uo. 441.

dicus, nihil habens) adni.⁸³ Visznoszky János özvegye Arnótra ment (transivit ad Arnóth),⁸⁴ de ott nem található.⁸⁵ Szentistvánban Botha Albert pásztorkodással (armentarius) foglalkozott, vagyontalan.⁸⁶ Szentpéter mezővárosban Pogány András, Mihály nevű fiával közösen adózott.⁸⁷ Molnár György 1771-ben megégett (combustus 1771), így nem fizetett.⁸⁸ Sajóvamoson ifjabb Bende István egyházi (aedituus) volt.⁸⁹ Szentjakabon Bodnár István megtagadva az adózást, és kifogásul nemességét hozta (praetendit se esse nobilitatem).⁹⁰ Mindkét összeírásban szerepelt a Csát mezővárosban élő Tompa Mihály, és az Igriciben lakó Tompa István,⁹¹ utóbbi a költő Tompa Mihály dédapja volt.⁹² Az uradalmak is alkalmazták az e rétegből származókat, mint a Koháry család tulajdonában lévő szécsényiben, a személyében nemes Gömrey János tisztartót.⁹³

Egy egy járás kivételével nem egyértelmű, hogy valaki semmiféle vagyonnal nem rendelkezett, és ezért nem fizetett adót, vagy az általa betöltött funkció miatt kapott mentességet. Az özvegyasszonyok minden esetben adóztak, vagy magukban, vagy hozzátartozóikkal együtt.

Az adózók névelemzése alapján elmondható, hogy 1772-ben 45 személy viselt kételemű vezetéknevet, ez az összes taksás 5,28%-a. 1773-ban pontosan 50-en, arányát tekintve ez 5,54%-ot tesz ki. A 18. és 19. században az állam igyekezett kiszorítani a változékony névhasználatot, megjelent az igénye annak, hogy egy-egy család és annak tagjai egyértelműen azonosíthatóak legyenek.⁹⁴ Ennek gyakorlati jelentősége a nemességvizsgálatok alkalmával is megmutatkozott. A ragadványnevek családnévvé válására jó példa csáti Nagy-Matyi György, és az

⁸³ Uo. 441.

⁸⁴ Uo. 442.

⁸⁵ Uo. 456.

⁸⁶ Uo. 442.

⁸⁷ Uo. 445.

⁸⁸ Uo. 445.

⁸⁹ Uo. 453.

⁹⁰ Uo. 456.

⁹¹ Uo. 430–431.

⁹² Nagy Sándor: Tompa Mihály nemzetsége. Irodalomtörténeti közlemények. 17. (1907) 424–425.

⁹³ Szirácsik Éva: A jövevények gazdasági lehetőségei a Koháry-birtokokon az 1716. és 1718. évi urbáriumok alapján. Agrártörténeti szemle = Historia rerum rusticarum. 50. (2009) 166.

⁹⁴ Megyeri-Pálffy Zoltán: Név és jog: a névviselés jogi szabályozásának fejlődése Magyarországon. Bp. 2013. 63–64.

ugyanitt lakó Ábrányi-Nagy György, akinek korábbi lakhelyének elnevezése alkotja vezetékneve egyik tagját.⁹⁵ Az aranyosi Fabri-Kovács István az idegen elnevezésből (faber) magyarosította nevét.⁹⁶ A vattai Balás-Deák Sámuel, aki vezetéknevét egy kereszt-, és egy foglalkozásnévből veszi.⁹⁷ A szentpéteri Tálylyai-Nagy János és Nagy-Tálylyai András családneve felcserélődik, nem tudni melyik az irányadó.⁹⁸ Idegen eredetű az arnóti Psenyiczki-Nagy Mátyás,⁹⁹ valamint a noszvaji Mandori Lanio.¹⁰⁰

Az 1784–1787 közötti első magyarországi népszámlálás, és két¹⁰¹ revíziójának adatai alapján, valamint az Erdélyről 1785–1786-ban készült állapotfelmérés eredményeként a családok átlagos lélekszáma¹⁰² 4,99 és 5,34 közötti értékeket mutat.¹⁰³ Ezt alapul véve helyesnek tűnik az általam vizsgált összeírások esetében is az ötös szorzó alkalmazása. Az 1772. évre vonatkozóan a 851 adózó családjaikkal együtt 4255 lelket tesz ki, 1773-ban pedig 4510-et. A felmérés szerint a vármegyének 134 223 fő volt a tényleges népessége, melyből 10 207 fő a nemes férfiak száma.¹⁰⁴ Ennek alapján a nemesség aránya eléri a 15,2%-ot, amelyet a munkában szereplők tehát nem az ország összes vármegyéje közül egyedül csak Máramaros vármegye előzi meg a maga 16,6%-os arányával.¹⁰⁵

Az 1754 1755. évi országos nemességvizsgálatok idején Borsod vármegye is elkészítette, és fel is terjesztette a Magyar Királyi Helytartótanács felé nemesek katalógusát.¹⁰⁶ Ebben 623 birtokos, és 1605 armalista nemes került összeírásra.¹⁰⁷ Ezeket a számértékeket elsősorban nagyságrendileg hasonlíthatjuk össze egymással, mivel az egyes források között 1–2 évtizedes időbeli eltérés van.

⁹⁵ Uo. 105.

⁹⁶ Uo. 108.

⁹⁷ Uo. 117.

⁹⁸ Uo. 119 120.

⁹⁹ Uo. 130.

¹⁰⁰ Uo. 442.

¹⁰¹ 1786 és 1787 folyamán zajlottak.

¹⁰² A jogi népesség alapján számítva.

¹⁰³ Kovacsics József: Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In: Magyarország történeti demográfiája, 896–1995: millicentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 250.

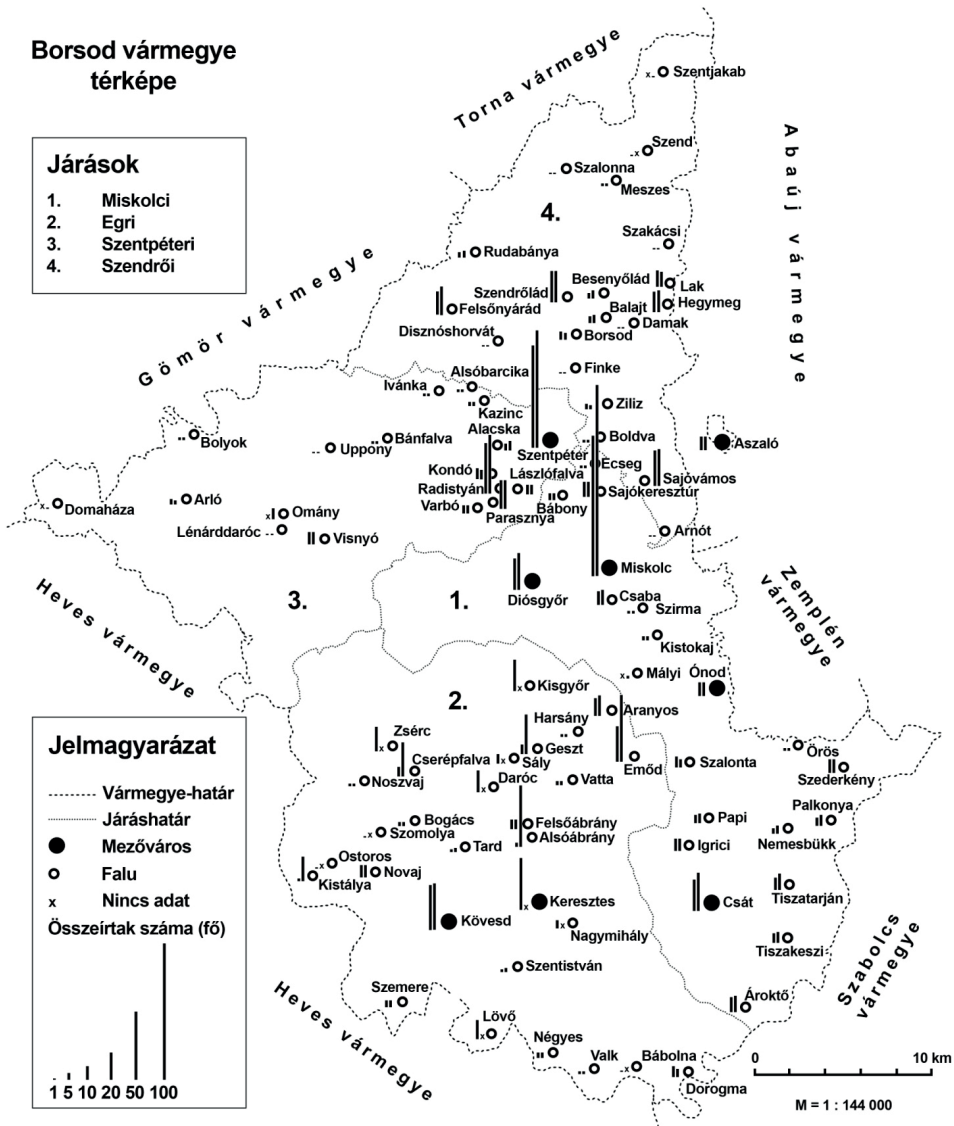
¹⁰⁴ Az első magyarországi népszámlálás: (1784–1787). Szerk. Danyi Dezső. Bp. 1960. Borsod megye 47.

¹⁰⁵ Danyi D.: Népszámlálás i. m. 63.

¹⁰⁶ MNL OL HTL C 30 CN. 21 29.

¹⁰⁷ MNL BAZML IV. 501/b. XXVII. fasc. XXXI. frust. 1019.

A gazdasági és társadalmi vizsgálatok mellett a földrajzi elhelyezkedés is szemléletes lehet, melyet Borsod vármegye térképén foglaltam össze.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Az általam bemutatott térképet A Magyarország történeti helységnévtára. (Borsod megye [1773 1808] 4.) Szerk. Barsi János. Budapest Miskolc 1991. című kiadvány Mészáros Judit által szerkesztett és rajzolt térképmelléklete alapján, Kovács-Veres Ádám készítette.

A taksás nemeseket a vármegye teljes területén, elszórva találjuk meg. Többségük elsősorban a mezővárosokban koncentrálódott. E mellett Miskolc Diósgyőr Szentpéter térségében, valamint az egri járás középső és északi vidékén.

Mint látható a taksáösszeírások során olyan alapvető javakat vettek számba, melyek figyelembevételével kivetették az az évre vonatkozó adóösszeget. A közölt két időpontban eltérő volt ezen hozzájárulás (14 majd 6,25 dénár fejenként), de a conscriptio nem is a befolyt adóösszeg miatt fontos az utókor számára, hanem a gazdasági erő miatt, melyekből pontosabb képet alkothatunk e réteg vagyoni helyzetéről. Sajnálatos módon Borsod vármegyében kevés ilyen jellegű forrás maradt fent. Szálkai Tamás Bihar vármegye tabellás összeírásait vizsgálva az 1759., 1769., 1776., 1784. és 1792. évek felmérését vethette össze, hogy megállapítsa a demográfiai és gazdasági viszonyokat.¹⁰⁹ Zemplén vármegyében az 1785. évi taxalista összeírás lakóhelyük szerint sorolta fel az egyes személyeket, akik 12 kerületben egyenletlenül oszlottak meg, teljes létszámuk 776 fő volt, mely az összes nemes 15,68%-át tette ki.¹¹⁰

¹⁰⁹ Szálkai Tamás: Az armalista nemesség demográfiai és gazdasági viszonyai Bihar vármegyében a 18. század második felében. In: Bihar vármegye a múlt időben : fejezetek történetéből, népeletéből = Comitatul Bihor in timpul trecut : fragmente din istoria comitatului Bihor cuvânt înaintea. Szerk. Varjasi Imre. Debrecen 2011. 33–53.

¹¹⁰ ifj. Barta János: Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja... : gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén. Debrecen 2009. 218–219.

GYERMEKÁLDÁS ROMHÁNYBAN AZ ÁLLAMI ANYAKÖNYVEZÉS KEZDETI IDŐSZAKÁBAN 1896–1924 KÖZÖTT

MÉSZÁROS ÁDÁM

E tanulmány megírását egy napjainkban általánosan tapasztalható sajnálatos jelenség ihlette, miszerint szülőhazánk népessége folyamatosan csökken, a családok egyre kevesebb gyermeket vállalnak. Ugyanez a probléma tapasztalható a szerző szűkebb értelemben vett lakóhelye, Romhány esetében is. Ez a csökkenő tendencia azonban nem volt mindig általános, éppen ezért cikkünkben egy olyan időszakot vizsgálunk, amikor még a népességszám gyarapodása volt jellemző. A vizsgálódás középpontjába az adott időszak gyermekáldását helyeztük. A gyermekvállalás jellemzőivel, változásaival, szokásaival, problémáival együtt. A gyermekáldás vizsgálatát azért ebben az időkeretben helyeztük el, mert 1895. október 1-jén vezették be Magyarországon a polgári anyakönyvezést, s az első államilag anyakönyvezett teljes év 1896 volt. A végpont, 1924 pedig a vizsgált település életében volt egy nagyon fontos mérföldkő, ugyanis ekkor kezdte meg működését a Romhányi Cserépkályhagyár, ami alapjaiban változtatta meg a község és lakóinak életét, így demográfiai képét is.

Mielőtt azonban belekezdenénk a demográfiai folyamatok vizsgálatába, röviden szükséges szólnunk Romhány elhelyezkedéséről és történetének fontosabb eseményeiről, hogy átfogó képet kaphassunk a 19. század végi és a 20. század eleji községről. Romhány Nógrád megyében helyezkedik el, a Cserhát vonulatai között található Lókos-patak völgyében. A település egyben fontos történelmi helyszín, ugyanis itt vívta II. Rákóczi Ferenc utolsó jelentősebb csatáját 1710. január 22-én. A község története azonban ennél jóval régebbi időkre nyúlik vissza, hiszen már a honfoglalás előtt is lakott volt. Lakosságának jelentős részét ekkor a szlávok tették ki, erre utal maga a település elnevezése is, mely a szláv nyelvekben vízszögletet jelent. Ennek lehet is valóságalapja, hiszen a Lókos-patak a területen derékszögben törik meg.¹

¹ Szabó István: Romhány története. Romhány. 1988. 17–18.

Romhány központja a Közsegháza, a római katolikus templom és az iskola épületével – 1930-as évek

Forrás: a szerző magángyűjteménye

Az első írásos említés azonban csak jóval későbből, a 14. századból származik. Egy 1368-ban kelt oklevél szerint két település létezett a mai Romhány területén: Felsew-Rohman és Kys-Rohman. Ezek a birtokok azonban a mai község déli részén, a Kastélyka és Domb nevű településrészekben feküdtek. Felsew-Rohman a Kastélyka, Kys-Rohman pedig a Domb településrészen volt. Napjainkra ezek közül már csak a Domb megnevezés maradt fenn. Újabb említése 1433-ból származik, ekkor egy határjárási okirat említi meg a települést Kys-Rohman néven, amely egy *de Felsew-Rohman* (Felsőromhányi) család birtokában volt.² Néhány évtizeddel később, 1496-ban újabb oklevél említi a község nevét, ekkor Eghazas-Rohman és Kys-Rohman néven. Eghazas-Rohman itt feltételezhetően a korábbi Felsew-Rohmant jelentette. Láthatjuk tehát, hogy a község megnevezése az adott korban következetlen, ugyanakkor az utóbb említett oklevél fontos információt szolgáltat a település történetével kapcsolatban. Ez pedig nem más, mint hogy a 15. század végén a korábbi Felsew-Rohman már plébániával és templommal rendelkezett. A település az évszázadok során számos alkalommal cserélt gazdát, más és más földesúr birtokába került. A már említett 1368-as és 1433-as irat szerint a falu a Rhédey és Felsőromhányi családok birtokában volt, 1493-ban viszont már a

² *Chobot Ferenc: A romhányi plébánia története. Budapest. 1913. 7.*

Ruszkai és a Ruszkai-Kornis család birtokai között találjuk.³ A 16. század végén Romhányt sem kímélték, 1526 szeptemberében a török hadsereg feldúlta, majd a két király – Ferdinánd és Szapolyai János – csatározása sújtotta. 1544-ben a nógrádi vár elestével Romhány ismét török kézre került, ezután tartósan be is rendezkedtek a törökök. A község ekkor a budai pasa fennhatósága alá került. A török korban a falut az 1562–63-as adóösszeírás említi meg, miszerint Kászim szandzsákbég a település ura, s összesen 15 adóköteles házzal rendelkezik. Az ezt követő évtizedekben szintén többször változott a két település birtokosa. 1594-ben – a tizenötéves háború idején – Romhány átmenetileg felszabadult a török uralom alól. A korábbi évtizedek azonban súlyos csorbát ejtettek a településen és annak lakóin, hiszen a kivonuló törökök egy jóformán néptelen pusztát hagytak hátra. Egy 1598-as összeírás alapján ekkor Kis-Romhány földesura Bornemissza Miklós, Nagy- vagy Felső-Romhányé pedig Bornemissza György voltak.⁴ A törököktől való sanyargatás azonban továbbra sem ért véget, 1663-ban ismét török kézre került a falu, egészen 1683-ig. A község állapota ekkorra borzalmassá vált, egy 1663-as összeírás szerint már csak 3 adóköteles porta volt itt. A törökök végleges kiűzése után a régi kettős községnek csak romjai maradtak, így az újonnan érkező és visszaérkező lakosok a mai falu helyén telepedtek le, lényegében új települést hozva létre.⁵

A legfontosabb feladat a falu újjáépítése volt, melyben óriási szerepet töltött be a helyi plébános. Mivel a község korábbi temploma nem állta ki a török időköt, a 17–18. század fordulóján sem templom, sem pedig plébánia nem volt. Az 1702. november 22-én ideérkező Janovics János plébános első, és legfontosabb feladata tehát egy templom és plébánia emeltetése volt. Az új kápolna azonban már nem a Kastélyka-dombon, hanem az újonnan benépesült faluban épült fel, fából. 1711-ben sor került egy kőből álló templom építésére is. Janovics plébános másik fontos tette az egyházi anyakönyvezés megkezdése volt. Romhányban tehát 1702 novemberétől vannak egyházi anyakönyvek, kisebb–nagyobb hiányosságokkal persze, hiszen a 18. század első felében az anyakönyvezés esetleges volt. Az anyakönyvek hiányosságuk ellenére is a község demográfiai és társadalomtörténeti kutatásának felbecsülhetetlen értékű forrásai. Segítségükkel következtethetünk Romhány 18. század eleji népességszámára, melyet 500 főre becsülhetünk.⁶

Romhány lakossága azonban a törökök kiűzését követően sem élhetett hosszú ideig békességben. A török katonákat ugyanis osztrák katonák váltották fel, akik hasonlóan fosztogatták az itt élő embereket. Mindezek mellett 1710-ben valóságos csatatérre vált a község területe, melynek pozitívuma, hogy or-

³ Szabó István: Romhány. i. m. 27.

⁴ Chobot Ferenc: A romhányi plébánia. i.m. 8–9.

⁵ Szabó István: Romhány. i. m. 34–35.

⁶ Chobot Ferenc: A romhányi plébánia. i.m. 13–14.

szágosan is ismertté tette a település nevét. 1710. január 22-én ugyanis a község határában zajlott II. Rákóczi Ferenc utolsó jelentősebb csatája a császári seregekkel szemben. Rákóczi kuruc serege a lengyel és svéd zsoldosokkal együtt a csata előtti éjszakát Bercel közelében töltötte, majd innen indultak Romhány felé január 22-én.⁷ Amint a császári csapatot vezető Sickingen altábornagy tudomást szerzett Rákócziék közeledéséről, lovasságával együtt a mai Érsekivadkert irányából január 22-én délelőtt megindult Romhány felé.⁸ A két fél összecsapása 1710. január 22-én délután 3 órakor kezdődött, s a mintegy másfél óras küzdelem valódi győzelem nélkül zárult. Kezdetben a kuruc sereg felülkerekedett a császáriakon, majd mikor megvertnek vélték őket, fosztogatásba kezdtek. Ezt használták ki a császári katonák, s újabb támadást indítottak a kurucok ellen.⁹ Ugyanakkor viszont a császáriak sem használták ki maximálisan a lehetőségeiket a győzelem megszerzése érdekében. Markó Árpád munkájában kifejti, hogy a taktikai sikert egyértelműen Sickingen könyvelhette el, hadászati szempontból viszont vita tárgyát képezi a győzelem kérdése. A szerző ugyanakkor leszögezi, hogy Rákóczinak mindenképpen fontos és pozitív volt a csata kimenetele, ugyanis ennek köszönhetően Érsekújvár átmenetileg megszabadult a császári katonáktól.¹⁰ Arról, hogy a falu népe miként fogadta a csata hírért szintén szólnak a források. Chobot Ferenc munkájában olvashatjuk, hogy a romhányi lakosokat az 1708/09. évi zord tél, illetve az 1708-ban behurcolt pestisjárvány igencsak megtizedelte.¹¹ Az életben maradt emberek nagy része viszont a csata hírére elhagyta a falut.¹² Az utókor viszont igyekszik a csata emlékét ápolni, melyről számos néphagyomány, illetve emlékmű tanúskodik.

A romhányi csata után, 1711-ben került sor az első nagyobb összeírásra, mely szerint a falu ezekben az időkben a Horváth, a Radvánszky illetve a Gerhard családok birtokában volt.¹³ Néhány évvel később, 1715-ben egy újabb összeírást végeztek, amely országos méretű volt. Az összeírás tanúsága szerint Romhányban ekkor 16 magyar adóköteles háztartás volt. Az 1720-as összeírás viszont már jelzi felénk, hogy a migráció jelen volt a területen. 1720-ban ugyanis 4 magyar és 2 tót adóköteles háztartást tartottak nyilván.¹⁴ A nyolc évvel később, 1728-ban végzett összeírásból megtudhatjuk, hogy a falu lakossága 438 fő volt, 191 lakó-

⁷ Markó Á.: A romhányi csata. 1710. január 22. Romhány. 2010. 13

⁸ Markó Á.: A romhányi csata. i. m. 17.

⁹ Markó Á.: A romhányi csata. i. m. 24–29

¹⁰ Markó Á.: A romhányi csata. i. m. 38–39.

¹¹ Chobot F.: A romhányi plébánia története. i. m. 15.

¹² Markó Á.: A romhányi csata. i. m. 35.

¹³ Szabó I.: Romhány. i. m. 43–44.

¹⁴ Chobot F.: A romhányi plébánia története. i. m. 22.

házzal.¹⁵ A 18. század második feléből fennmaradt dokumentumok újabb földbirtokos családról számolnak be Romhány kapcsán, mégpedig a Bene családról.¹⁶ A II. József uralkodásának idején végzett népszámlás igen fontos adatokat közöl a község 1784–1787 közötti demográfiai helyzetéről. A népszámlálás szerint Romhány lakossága 844 fő volt, lakóházak száma 132, a háztartásoké pedig 153. Ez a korábbi állapotokhoz képest mindenképpen ugrásszerű növekedésnek tekinthető.¹⁷ A 18. század végén ismét egy nagy jelentőségű történelmi eseménnyel hozható kapcsolatba a község, ez az esemény pedig az 1794-es Martinovics-féle összeesküvés. A mozgalomban résztvevők egyik kiemelkedő tagja, Őz Pál Romhányban, a Bene-féle kastélyban volt nevelő. Éppen ezért az összeesküvők egyik népszerű találkozóhelye Romhányban volt.¹⁸

A fennmaradt dokumentumok alapján megtudhatjuk, hogy a 18–19. század fordulóján a Bene család mellett Zemberi Márton volt a község földesura. Az 1810-es években érkezett a településre a Turóc vármegyéből származó tótprónai és blatniczai Prónay család, valamivel később pedig a Hont vármegyéből származó Laszkáry család. Mindhárom földbirtokos család, de különösen az utóbbi kettő rendkívül nagy hatást gyakorolt a 19. századi, illetve a 20. század eleji Romhány életére. Mind a Prónay, mind pedig a Laszkáry család kastélya áll még napjainkban is, és őrzi a hajdan itt élt földesúri családok emlékét.¹⁹ A település az 1848-49-es forradalommal és szabadságharcgal is kapcsolatban volt. Két romhányi születésű, kiemelkedő tehetségű ember is aktívan kivette részét a toborzásból, illetve a harcokból is. A toborzásból Bagyinszki (utóbbi nevén Bereczki) Máté pomológus járt az élen, mint a márciusi ifjak egyik képviselője. Minden igyekezetével azon volt, hogy minél több romhányi lakost toborozzon a nemzetörségbe. Ugyanakkor meg kell említenünk Prónay József országgyűlési képviselő, majd később alispán nevét is, aki a szabadságharcban Görgey Artúr oldalán teljesített kiemelkedő hadiszolgálatot. Az 1849-es hadjárat útvonalai a szomszédos településeken át vezettek, itt több ütközetre is sor került. Romhány területén azonban összeütközés nem történt, csupán arról van ismeretünk, hogy magyar és az orosz sereg 2 napig állomásozott itt.²⁰ Az 1848-49-es forradalom és szabadságharcnak fontos következménye volt a romhányi emberekre nézve is, ugyanis kezdetét vette a jobbágyfelszabadítás. Ez azonban csak nagyon vontatottan haladt előre, hiszen

¹⁵ Szabó I.: Romhány. i. m. 45.

¹⁶ Szabó I.: Romhány. i. m. 48.

¹⁷ Nógrád megye (1773–1808). (Magyarország történeti helységnévtára). Szerk. Hlavácsné Kérdő Katalin. Budapest–Salgótarján. 2002. 74–75.

¹⁸ Chobot F.: A romhányi plébánia története. i. m. 31.

¹⁹ Szabó I.: Romhány. i. m. 60.

²⁰ Szabó István: Romhány. i. m. 69–70.

még 1867-re, a kiegyezés idejére sem zárult le teljesen. A dualizmus időszakában Romhány lakossága – csakúgy, mint korábban – mezőgazdasággal foglalkozott, a termelést zömében a földesurak irányították.²¹ A 19. század utolsó évtizedeiben folyamatosan gyarapodott a népességszám, melyről a 10 évente végrehajtott népszámlálások tanúskodnak.²² Ugyanakkor a községnek állandó problémákkal is szembe kellett néznie. Példának okáért ilyen volt az oktatás megoldatlan helyzete, melyet a képviselőtestületi jegyzőkönyvekben, de a helyi *Historia Domus*ban is nyomon követhetünk. Legfőbb problémának a tanteremhiány, illetve a költségvetés hiánya számított. Az egészségügyi ellátás terén is komoly hiányosságok jellemezték a települést, a lakosságot járványok sorozata sújtotta. A körorvosi ellátás, és ezzel párhuzamosan a gyógyszerellátás is csak az 1880-as évektől volt megoldott. A lakosság ennek ellenére mégis csak ritkán vette igénybe, melynek többek között anyagi okai voltak.²³ Romhány tehát ilyen körülmények között jutott el az általunk vizsgált korszak kiindulópontjához, vagyis az 1890-es évek közepéhez.

Az 1894. évi XXXIII. törvénycikk értelmében 1895. október 1-től országsterete, így tehát Romhányban is bevezették az állami anyakönyvezést. Ez a forrástípus megkerülhetetlen egy település társadalomtörténetének vizsgálatakor, hiszen az addigi egyházi anyakönyveknél jóval több és pontosabb információt szolgáltat az adott személyről. Gyermekeáldás vizsgálatakor mindenképpen a születési anyakönyveket kell segítségül hívnunk, de szükséges áttekintenünk a népességszámlálási adatsorokat is. Az 1890-es népszámlálási adatokat megvizsgálva meg tudhatjuk, hogy Romhánynak ekkor 1749 lakosa volt, 1900-ra ez a szám 1822-re emelkedett. 10 év alatt a lakosságszám tehát 4%-os növekedést produkált. További 10 év alatt a népességszám 1962 főre gyarapodott, ami további 8%-os emelkedést jelentett. Az 1920-as népszámlálás adatait megvizsgálva viszont szerényebb gyarapodást tapasztalhatunk, ekkorra ugyanis a község jelenlévő lélekszáma 2003 fő volt, vagyis az előző népszámlálás adataihoz képest itt az emelkedés mértéke csupán 2% volt.²⁴ A következőkben áttekintjük, hogy a születési anyakönyvek alapján milyen sajátosságai tárhatók fel a gyermekvállalásnak a romhányi lakosok körében. Így megvizsgáljuk többek között a születések számát, azok időbeli eloszlását, illetve a gyermekhalandóságot.

A község születési anyakönyvi bejegyzéseit vizsgálva meg tudhatjuk, hogy 1896 és 1924 között összesen 1772 születés történt Romhányban. Az ezzel kapcsolatos diagramot vizsgálva láthatjuk, hogy a születésszám viszonylag egyenle-

²¹ *Szabó István*: Romhány. i.m. 71–73.

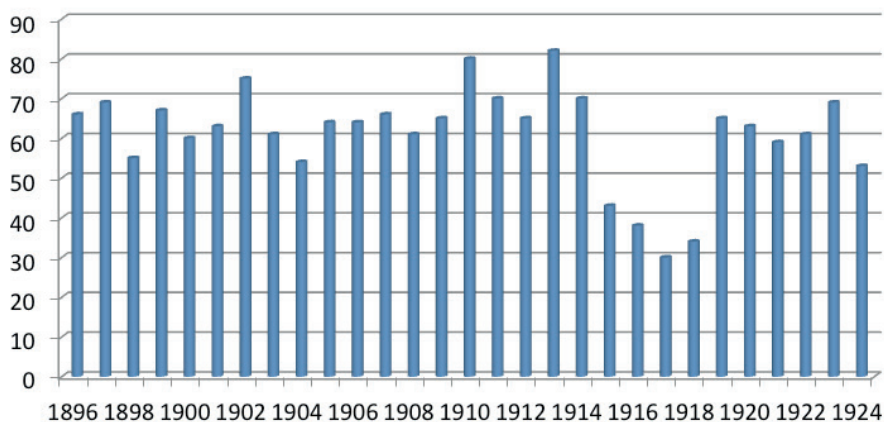
²² *Szabó István*: Romhány. i.m. 77.

²³ *Szabó István*: Romhány. i.m. 82–84.

²⁴ Az 1890–1920. évi népszámlálások adatai. Forrás: <http://konyvtar.ksh.hu/neda/> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

tesnek mondható, az egyes évek között nincsenek nagy különbségek. Átlagosan 61 gyermek született az egyes években.

A születések évek szerinti megoszlása 1896–1924 között

Ha a diagramot jobban megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy van néhány olyan esztendő, amikor a születések száma valamilyen okból eltér az átlagostól. Ennek okait a község életében kell keresnünk. Az első ilyen év 1902 volt, amikor 75 gyermek született, tehát az átlagostól 14-gyel több gyermek jött világra. Az 1902-es születésszám nagyobb mértékű emelkedését vizsgálva kimondhatjuk, hogy a községben nem volt olyan történelmi esemény, ami a születések számát ily mértékben befolyásolta volna. A vizsgálatnak tehát más módját kellett alkalmazni, hogy feltárjuk a gyarapodás okát. A születési bejegyzések részletesebb átvizsgálása után tűnt fel, hogy az adott évben két ikerpár is született, ami önmagában 2-vel megnöveli a születések számát. Ehhez a tényhez társult még, hogy 1902-ben 6 olyan családban is történt születés a faluban, akiknek semmilyen más nyomuk nincsen az anyakönyvi bejegyzésekben, az érintett párok tehát nem Romhányban kötöttek házasságot, illetve nem is szültek itt több gyermeket. Megtaláljuk ezek között a gazdatiszti, a földbirtokosi, de a cselédi családokat is egyaránt. A diagramot tovább vizsgálva szembetűnik az a jelenség is, hogy az előző években a születések száma alacsonyabb volt, s ez a hiány az 1902-es évben pótlódott. Újabb nagyobb mértékű eltérést az 1910-es évben tapasztalhatunk, ebben az évben a születésszám elérte a 80 főt, ami az átlagos születésszámot 19-cel haladta meg. Ebben az esetben is hasonló vizsgálati módszert kellett alkalmazni, mint az 1902-es esetről. Először is meg kellett vizsgálni, hogy milyen esemény tör-

tént a község életében, ami hatást gyakorolhatott a születésszám gyarapodására.²⁵ Ekkor nyert megállapítást a tény, hogy 1909. június 11-én érkezett Romhányba a Vác–Diósjenő–Drégelypalánk vasútvonal szárnyvonala.²⁶ Ezzel együtt több olyan család is betelepült a faluba, akik a vasútnál vállaltak munkát, mint például a kalauz, a vasúti előljáró és a málházó családja is. Ezek a családok pedig az 1910-es évek első felében Romhányban születték gyermekeiket. Az 1910-es évben összesen 3 vasutas családból történt gyermekszületés. Az emelkedés okánál itt is számba kell vennünk a természetes népességgyarapodást, mint tényezőt, hiszen egyre több ember érte meg a felnőttkort, és vállalt gyermekket. A születésszám terén újabb gyarapodást az 1913-as évben figyelhetünk meg. Ekkor a születésszám elérte a vizsgált időszakban a születési csúcst, összesen 82 gyermek született. Ez az év minden tekintetben nagyon hasonlított az 1910-es évré, a születésszám emelkedése mögött ugyanazok az okok húzódnak. 1913-ban összesen 5 gyermek született vasutas családba. A diagramot jobban megvizsgálva joggal következtethetünk arra a tényre, hogy az újabb születési csúcs az előző évek trendjéből kiindulva 1915–1916-os években lett volna. Az I. világháború itt is – mint mindenhol – jelentős hatást gyakorolt a születésszám alakulására. A háború első teljes évében, 1915-ben az előző évhez képest 39%-os zuhanást tapasztalhatunk a születésszám terén, tehát a születésszám több mint harmadára esett vissza. Ez a csökkenő tendencia tovább folytatódott, s a mélypontot az 1917-es esztendőben érte el. Ekkor mindössze 30 gyermek született, ami az 1914-es évhez képest 57%-os csökkenést jelent. A háború utáni első békeévben, 1919-ben a születések száma ugrásszerűen megnőtt és ismét meghaladta az átlagot. Ebben az évben összesen 65 születés történt a faluban, zömében júliustól decemberig terjedő időszakban. Ebből megállapítható, hogy a gyermekek fogantatása 1918 őszén történt, amikor a katonák a háború végeztével hazakerültek a frontokról. A világháború azonban hosszú távú hatást gyakorolt a születésszám alakulására, hiszen az 1920-as évek első felében sem tért vissza az 1910-es évek elejének magas születésszáma, hanem az 1904–1909 közötti szintre állt be, a születésszám egyetlen esetben sem érte el a 70 főt.²⁷ Ennek egyik okaként azt nevezhetjük meg, hogy a harctéren számos családfő halt hősi halált.

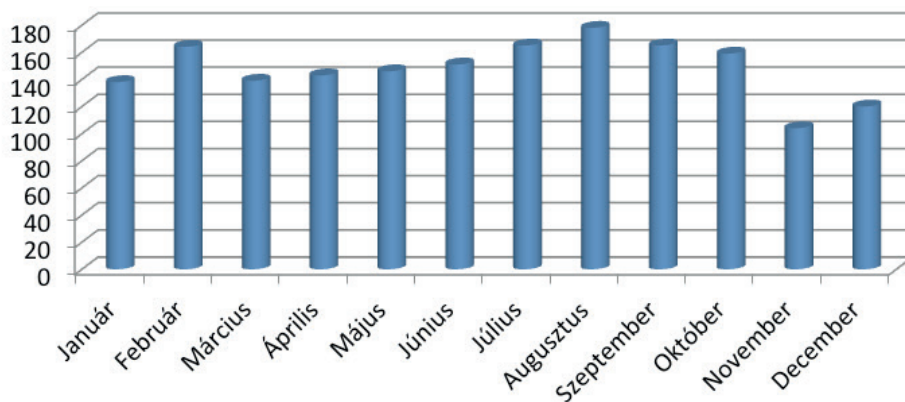
A születésszám vizsgálatakor mindenképpen érdemes megvizsgálunk annak havi megoszlását az egyes éveken belül. A vizsgált időszak egészére nézve a születésszám havi megoszlása a következő diagramon látható, amely megmutatja számunkra, hogy egy túlnyomórészt mezőgazdasági munkából élő községről van szó.

²⁵Nógrád Megyei Levéltár Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

²⁶*Szvircesek Ferenc*: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése (1867–1939). In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 5. sz. Salgótarján. 1979. 98.

²⁷NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

A születések számának havi megoszlása 1896–1924 között

A diagramon is látható, hogy a születések száma márciustól szeptemberig növekszik, bár a növekedés mértéke nem szignifikáns. A legmagasabb születésszám július–szeptember közötti időszakra jellemző, majd októbertől folyamatos csökkenés figyelhető meg.²⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy a gyermekek többsége október és december közötti időszakban fogant, ami egybeesik a mezőgazdasági munkák befejeztével. Február hónapban is kiemelkedés figyelhető meg a születésszám terén. Ezek a gyermekek május hónapban fogantak, ami szintén kapcsolatban van az agrármunkákkal. A kora tavaszi munkák ekkorra már véget értek, viszont a nyári munkák még csak ezután vették kezdetüket. A születésszám havi megoszlásának vizsgálatakor, ha a vizsgált időszakot felosztjuk a világháború előtti, a háborús, illetve a világháború utáni évekre, számos érdekes adat tárul elénk.

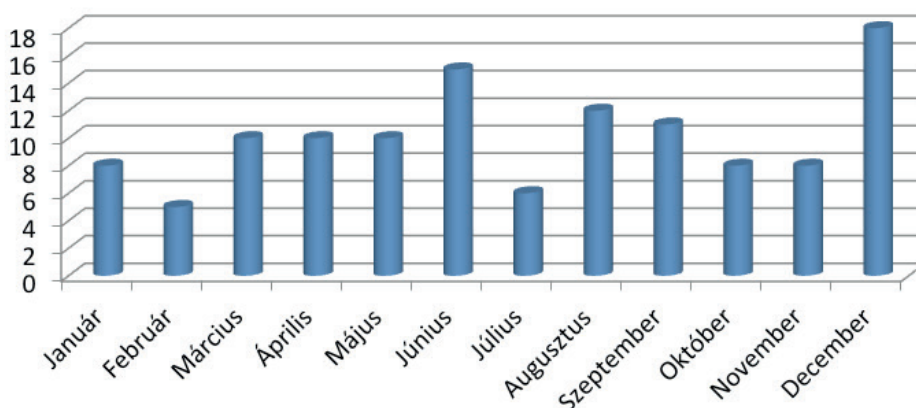
Az 1896-tól 1915 áprilisáig terjedő időszakot vizsgálva az összesített diagramhoz való hasonlóságokat fedezhetünk fel.²⁹ A legmagasabb születésszám itt is július és augusztus hónapokra jellemző, valamint még a február hónapra is. A legkevesebb születés viszont november és december hónapokban történik. Szá-

²⁸ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

²⁹ Az I. világháború 1914. július 28-án tört ki, így augusztus elejére a falu férfi lakosságának jelentős része hadba vonult. Éppen ezért az 1915 áprilisáig született gyermekek még a háború kitörése előtt fogantak, így őket a világháború előtti gyermekekhez kell sorolnunk.

mos ponton eltér a háborús években – 1915 májusától 1919 júliusáig – történt születések havi megoszlása.³⁰

A születésszám havi megoszlása 1915 májusa és 1919 júliusáig

A diagram alapján megállapíthatjuk, hogy ekkor a december hónapban történő születésszám emelkedik ki, illetve ezt követi a júniusi. Arra, hogy miért éppen ezekben a hónapokban történik a kiemelkedés, azt a magyarázatot adhatjuk, hogy a fronton harcoló katonák egy részét a mezőgazdasági munkák – különösen a vetési és betakarítási munkák – idejére szabadságolták. Ha kiszámoljuk, hogy mikor történt a júniusi és decemberi gyermekek fogantatása, az valóban egybeesik a betakarítási munkák (szeptember), illetve a vetési munkák (március) idejével. A háború utáni években a havi megoszlás némileg átalakult. A legmagasabb születésszám szeptember hónapra jellemző, majd ezt követi a június és az október. A háború előtti évekre jellemző július-augusztusi születési csúcs itt már nem figyelhető meg.³¹

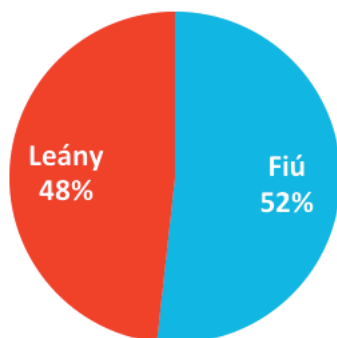
Mindenképpen érdemes megvizsgálnunk az érintett időszakban született gyermekek nemének arányát. Ehhez elsőként a népszámlálási adatokat kell segítségül hívunk. Az 1900-as, az 1910-es és az 1920-as népszámlálás adatait elemezve megállapíthatjuk, hogy a községben jelenlévő népesség körében nőtlélet figyel-

³⁰ Az időhatárok itt is a fogantatás idejét tükrözik, az 1915 májusában született gyermekek 1914 augusztusában, tehát a háború első hónapjában fogantak. Az 1919 júliusában született gyermekek viszont 1918 októberében, az utolsó háborús hónapban fogantak, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia 1918. november 3-án aláírja a fegyverszünetet.

³¹ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

hető meg.³² Ha viszont megvizsgáljuk az 1896–1924 között született gyermekek nemének arányát, fiútöbbletet állapíthatunk meg, ugyanis 917 fiú és 855 leány született³³

A nemek megoszlása a születendő gyermekeknél 1896–1924 között

Ezt jól szemlélteti az ezzel kapcsolatos diagram is, mely szerint a 48–52%-os arány figyelhető meg, a fiúk javára. Ha csak az I. világháború előtt fogant gyermekek nemét vizsgáljuk, tehát akik 1915 áprilisáig születtek, szintén a 48–52%-os arányt figyelhetjük meg. Ha részletesebben megvizsgáljuk az egyes nemek arányát, ingadozásokat fedezhetünk fel. A 19. század utolsó éveiben, tehát 1896–1900 között több leánygyermek született. A 20. század első 5 évében viszont változás történt, az 1901 és 1905 között született gyermekeknél abszolút fiútöbbletet figyelhetünk meg. A következő 5 éves periódusban ismét leánytöbbséggel kell számolnunk, majd 1911-től a vizsgált időszak végéig fiútöbblet figyelhető meg.³⁴

A háborús évek azonban a már említett 48–52%-os arányt is kimozdították, bár ennek mértéke nem túlzottan jelentős. A diagramról leolvashatjuk, hogy 1915 májusa és 1919 júliusa között a nemek aránya 50–50%-os arányt mutat.³⁵ Közismert viszont az a jelenség, hogy háborús időszakban több fiúgyermek születik, mint

³² Az 1900–1920. évi népszámlálások adatai. Forrás: <http://konyvtar.ksh.hu/neda/> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

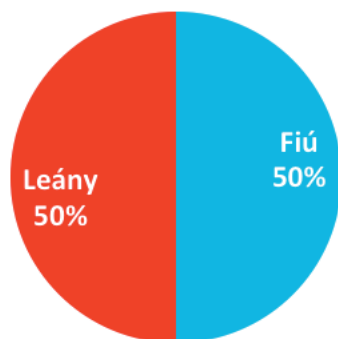
³³ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

³⁴ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

³⁵ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

leány. Romhány esetében ez a jelenség nem állapítható meg, a világháború idején fogant gyermekeknél a nemek aránya egyenlő volt.

A nemek megoszlása a születendő gyermekeknél 1915 májusa és 1919 júliusa között

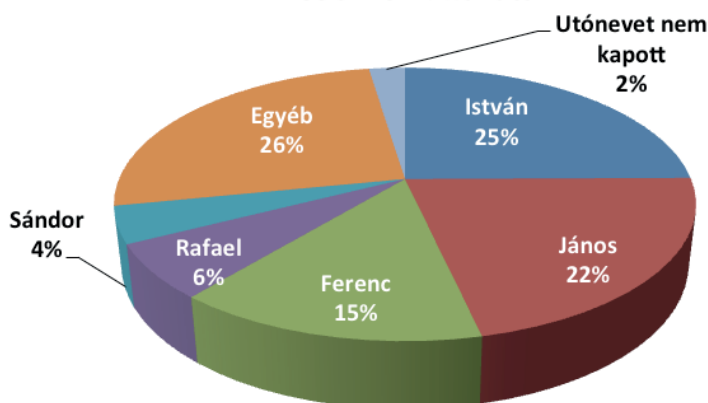
A háború után, tehát 1919 augusztusától 1924-ig született gyermekek nemének aránya nagyjából visszaállt a háború előtti szintre, ekkor 47–53%-os arányt figyelhetünk meg, ugyancsak a fiúk javára.³⁶

A gyermekáldás jellemzőinek tanulmányozásánál mindenképpen szükséges szólnunk a névadási szokásokról. Itt külön kell figyelembe vennünk a férfi illetve a női keresztnévek adásának gyakoriságát. A vizsgálat során kiderült, hogy a gyermekek keresztnéveinek változatossága elenyésző, az esetek nagy többségében ugyanazokat a neveket adják. Férfinevek közül 41, női nevek közül 42 féle keresztnév fordul elő a vizsgált időszakban.³⁷ Kettős keresztnévek esetében itt csak az első nevet vettük figyelembe.

³⁶NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

³⁷NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

A leggyakrabban adott férfi keresztnévek 1896–1924 között

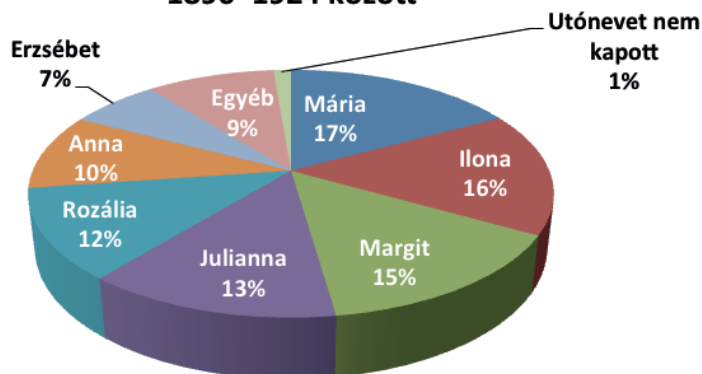
A diagramon jól látható, hogy a férfinevek esetében leggyakrabban az István és a János fordul elő. A vizsgált időszakban született fiúgyermekek egynegyedét István névre keresztelték, szinte minden családban volt ilyen nevű gyermek. Ettől nem sokkal maradt el a János, a fiúgyermekek 22%-a kapta ezt a nevet. Ezt követi a Ferenc 15%-kal, illetve az országos szinten ritkábban adott Rafael, majd pedig a Sándor. A fiúgyermekek 26%-a egyéb utónevet kapott, de ezeknek a keresztnéveknek gyakorisága a vizsgált 28 évben 30 alatt volt.³⁸ Arra, hogy miért éppen ezeket a keresztnéveket adták a gyermekeknek, kétféle magyarázat lehetséges. Ha a keresztnévek eredetét megvizsgáljuk, kiderül számunkra, hogy egy része bibliai eredetű – mint például a János és a Rafael –, más részük görög eredetű – például az István, illetve a Sándor –. Ugyanakkor érdekes, hogy a diagramon ábrázolt leggyakoribb keresztnéveknek volt a történelem során szentként tisztelt gazdája. Az összes, utónevet is kapott fiúgyermekek durván 7%-át jeles napokról, ünnepekről nevezték el. A másik magyarázat a keresztnévek adására az lehet, hogy fiúgyermekek sok esetben az édesapa nevét kapták. Ez a jelenség leggyakrabban az István, a János, a Ferenc és a Rafael keresztnéveknél fordult elő. Az összes, utónevet is kapott fiúgyermekek 26%-a az apa nevét kapta. Összességében véve megállapíthatjuk, hogy a keresztnévek adásának fő indoka az édesapa keresztnévének továbbörökítése volt. Romhány esetében külön érdemes foglalkozni a Rafael keresztnévvvel. Országos viszonylatban ritka keresztnévről van szó, ennek ellenére Romhányban az összes utónevet is kapott fiúgyermekek 6%-a Rafael nevet kapott. További kérdést vetett fel, hogy vajon miért lehetett közkedvelt kereszt-

³⁸NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

név a faluban a Rafael, milyen kötődése lehetett a falunak Rafael arkangyalhoz. A falubéli idősek szóbeli tájékoztatása alapján azonban megállapítást nyert, hogy ennek semmilyen vallási magyarázata nincs, s ezt igazolták a következő adatok is: Rafael nap környékén, tehát június 20-a körüli napokban született fiúknak csupán egyetlen esetben adtak Rafael nevet, viszont 10 esetben a gyermeket az apa után nevezték el. Ez a Rafael keresztnévet kapott gyermekek 17%-át jelenti. Romhány kapcsán szükséges szólnunk még egy másik érdekes jelenségről is, mégpedig arról, hogy a falu védőszentje Sárkányölő Szent György, ezért magától értetődő lenne, hogy gyakori keresztnév legyen a községben. Ennek ellenére viszont igen ritkán adtak a korban György nevet a gyermekeknek. Összesen 7 ilyen eset fordult elő a 28 év alatt, illetve 1 gyermek második keresztnévként kapta ezt. Ez az összes utónevet is kapott fiúgyermekek 0,8%-át jelentette, tehát az arány mindenképpen csekély mértékű volt.

A női keresztnévek adása már valamivel kiegyenlítettebb volt, mint a férfiaké, hiszen itt nincsenek olyan szembetűnő különbségek. A diagramon is látható, hogy a leggyakrabban adott női keresztnévek a Mária, az Ilona, illetve a Margit voltak.

A leggyakrabban adott női keresztnévek 1896–1924 között

Ezeket követi kis lemaradással a Julianna illetve a Rozália, vagy ahogyan a korszakban használták, Rozál. Ezeknek az utóneveknek gyakorisága még meghaladta a 100 esetet. Az Anna és az Erzsébet még 50-nél több alkalommal fordult elő a 28 év alatt. A női keresztnévek 9%-ának gyakorisága viszont már 20 alá esik.³⁹ A női keresztnéveknél is megfigyelhető, hogy jelentős részük bibliai eredetű, mint például a Mária, az Anna és az Erzsébet. Az Ilona és a Margit görög, a Julianna

³⁹NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

és a Rozália latin, illetve olasz eredetű keresztnévek. Leánygyermekes esetében is érdemes megvizsgálnunk, hogy mi indokolta, hogy ezeket a keresztnéveket kapják. A vizsgált időszakban született leányok 7,5%-át a környező jeles napokról, ünnepekről nevezték el, ez az arány nagyjából megegyezik a fiúgyermekével. Itt is látható tehát, hogy a keresztnévek egy részét vallási alapon választották ki a szülők. Itt is jelen volt az a szokás, hogy a gyermeket a szülő után nevezik el, az utónevet kapott leánygyermek 11%-a az édesanyja nevét kapta. Ez az arány azonban elmarad a fiúk esetében megállapított 26%-tól, tehát leányok esetében nagyobb volt a változatos névadás aránya.⁴⁰ A női neveknél ugyanakkor megfigyelhető, hogy Romhányban az országos szinten kedvelt Katalin név alig jelenik meg. Mindössze egyetlen alkalommal kereszteltek gyermeket erre a névre, ekkor is csak kettős név formájában fordult elő.

A vizsgált korszakban szokásban volt a kettős, sőt a hármas keresztnévek adása is. Összesen 86 ilyen eset történt Romhányban, ebből 44 esetben fiúk, 42 esetben pedig leányok kaptak többes nevet. A többes keresztnéveknél megfigyelhető, hogy 79%-ban értelmiségiek, illetve mesteremberek gyermekeinél volt szokásban, földműves és cseléd családokban nem. A kettős illetve a hármas keresztnévek 10%-ban hozhatók összefüggésbe közeli jeles napokkal, illetve ünnepekkel, 37%-ban pedig valamelyik szülő nevével vannak kapcsolatban. Fiúgyermekes esetében leggyakrabban a Gyula, a László, az István, a Tibor és a Jenő nevek mellé adtak másik keresztnévet is. Leányoknál viszont az Anna, az Ilona, a Margit és a Mária utónevek mellett fordul elő a leggyakrabban másik keresztnév is. Ugyanakkor le kell szögeznünk azt is, hogy női nevek esetében ezeket a neveket adták a leggyakrabban a gyermekeknek, ahogyan arról korábban már volt szó.

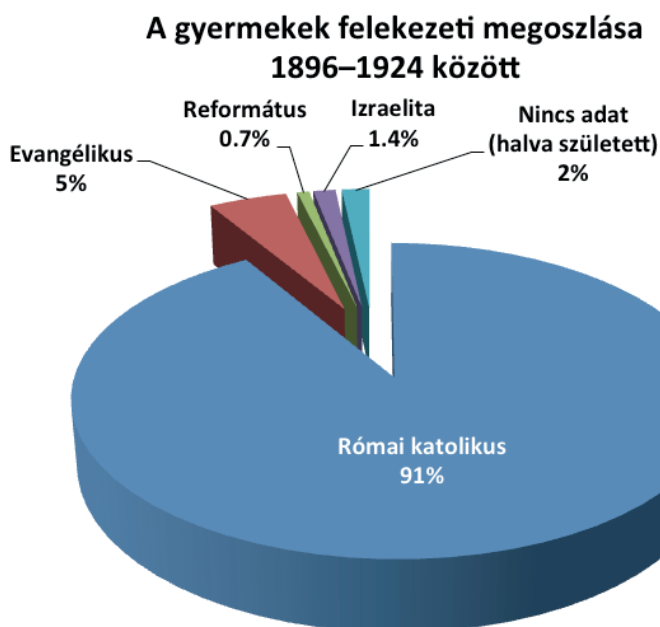
A névadási szokásoknál szólnunk kell arról a jelenségről is, ami a 19–20. század fordulóján a gyermekhalandóság miatt igen gyakran előfordult a családoknál. Ez pedig egyes családokon belül ismétlődő keresztnévek előfordulásához vezet. Sok esetben a nemrégiben elhunyt gyermek nevére keresztelték az újszülött gyermeket. Romhányban a vizsgált időszakban 86 ilyen eset volt, tehát 86 alkalommal ismétlődött a keresztnév az egyes családokban.⁴¹ A leggyakrabban a Ferenc, a János, az István, a Rozália és az Ilona nevek ismétlődtek. Voltak olyan családok is, ahol háromszor is megismétlődött ugyanaz a keresztnév, mint például az István, János, Endre, Mária, Rozália nevek.

Az 1896–1924 között született gyermekek felekezeti megoszlását vizsgálva jelentős aránytalanságokat figyelhetünk meg az egyes felekezetek között. A diagram alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban született gyermekek többsége római katolikus volt, arányuk 91%-ot tett ki. A gyermekek mindössze 7%-a tartozott egyéb felekezethez, melyek közül az evangélikus, a református és

⁴⁰ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁴¹ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

az izraelita volt jelen.⁴² A római katolikus dominancia igen érdekes jelenségnek tekinthető, hiszen a környező települések Kétdobony, Szátok és Tereske kivételével jelentős tót kisebbséggel rendelkező falvak voltak, felekezeti megoszlásuk terén többségében az evangélikus dominancia figyelhető meg. Kétdobony lakossága is túlnyomórészt evangélikus, így tehát Romhány tulajdonképpen egy római katolikus szigetnek is tekinthető.

Ezzel szemben az evangélikusok aránya Romhányban csekély, mindössze 85 evangélikus gyermek született 45 családból a vizsgált időszakban, számarányuk az élve született gyermekek 5%-át tette ki. A gyermeket vállaló evangélikus családok között jelen voltak a földműves, a cseléd, az iparos, a földbirtokos és mérnök családok egyaránt.

Református felekezetű gyermekek csak nagyon csekély számban születtek Romhányban, összesen 13 református gyermek látott napvilágot 8 családból, arányuk még az élve született gyermekek 1%-át sem tette ki. Református gyermekek főként az 1910-es évektől kezdve születtek, az első református születés 1909-ben történt.⁴³ A református gyermekek többségének családja nem romhányi illetőségű

⁴²NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁴³NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

volt, a vasút érkezésével egy időben települtek be a faluba, és a vasútnál vállaltak munkát. A vasutas családok mellett jelen volt például a cipésmester, illetve a gazdatiszt családja is. A korszakban 24 izraelita gyermek született, ami az élve született gyermekek 1,4%-át teszi ki. Az izraelita felekezetű gyermekek többsége kereskedő családból származott, de ugyanakkor megtalálhatók voltak az orvosi és kocsmáros családok is.⁴⁴ A halva született gyermekek esetében viszont nem vizsgálható a vallás, hiszen őket nem keresztelték meg, a vegyes házasságoknál pedig a „tervezett” vallás nem egyértelmű.

Külön figyelmet kell szentelnünk az eltérő felekezetű emberek házasságából született gyermekekre. Azt, hogy ezek a gyermekek melyik szülő vallását kövessék, az 1894. évi XXXII. törvénycikk részletesen szabályozta. A törvénycikket olvasva kiderül számunkra, hogy vegyes házasságok esetén a szülőknek megegyezést kellett kötniük a főszolgabíró, a közjegyző, a polgármester vagy a járásbíró előtt. Ennek alapján dönthettek arról, hogy a gyermekek az apa vagy az anya vallását kövessék. A törvénycikk szól arról is, hogy megegyezés hiányában a fiúgyermekeknek az apa, leánygyermekeknek az anya vallását kell követniük.⁴⁵ Romhányban 90 gyermek született vegyes házasságból, ez 46 családot jelentett⁴⁶ Vegyes házasságból született gyermekek vizsgálatánál számos problémával kell számolnunk. A törvény értelmében, ha nem születik megegyezés a házasuló felek között a gyermek követendő vallásáról, akkor a vallást nemek szerint fogja követni, tehát a fiú az apáét, a leány pedig az anyáét. Az anyakönyvi bejegyzésekben azonban számos pontatlanság figyelhető meg, ugyanis több esetben nem jegyezték be a szülők közötti megegyezést. Éppen ezért nem tudhatjuk biztosan, hogy történt-e a gyermek vallásával kapcsolatos megegyezés, vagy sem. Az anyakönyvi bejegyzések alapján az anya vallását 39 esetben követték a gyermekek, apa vallását pedig 27-en. További 20 esetről biztos tudomásunk van, hogy a szülők között nem történt megegyezés, tehát a gyermekek nemük alapján követték vallásukat. Ilyen eset 10 fiú, illetve 10 leánygyermek esetében fordult elő. Tehát összességében véve az 1896–1924 között vegyes házasságból született gyermekek közül 49-en az anya vallását követték, ami a vegyes házasságból élve született gyermekek 57%-át jelentette, illetve 37 esetben az apa vallását követték a gyermekek, arányuk 43% volt. 4 esetben nem határozhatjuk meg a gyermek vallását, hiszen ők holtan születtek.⁴⁷ Pontosabb adatokat kaphatunk viszont arra vonatkozólag, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek melyik vallást milyen arányban követték. Az anyakönyvi bejegyzéseket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy az élve született gyermekek 58%-a római katolikus, 35%-a evangélikus, s csupán 7%-a

⁴⁴ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁴⁵ Forrás: www.1000ev.hu (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

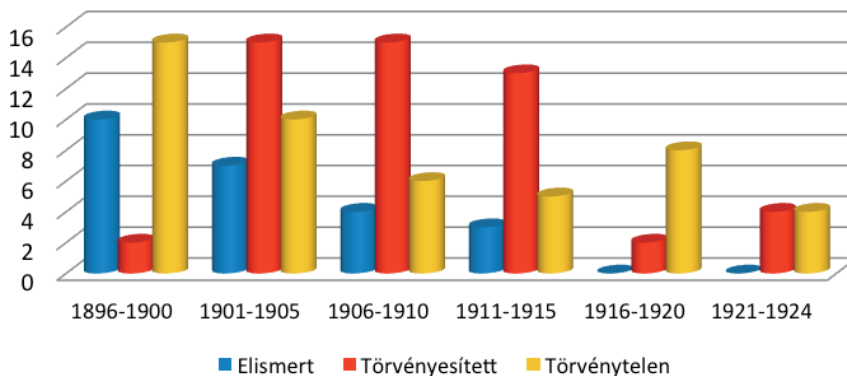
⁴⁶ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁴⁷ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

református vallást követett.⁴⁸ Megfigyelhető, hogy izraelita felekezetűek esetében nem történt a korszakban vegyes házasság, illetve vegyes házasságból származó gyermekszületés sem. Ebből következik, hogy az izraeliták felekezeti szempontból teljes izolációban léteztek.

A 19. század végén és a 20. század első negyedében előfordultak házasságon kívüli születések. Ezt a korban egy nő által elkövethető legnagyobb bűnök egyikének tartották, bár sok esetben nemi erőszak áldozatai lettek. A defloratát, vagyis a virágát vesztett nőt egész életében megbélyegezték. Az általam vizsgált időszakban összesen 134 házasságon kívüli, vagy más szóval törvénytelen születés történt, ami az összes születés 7,5%-a volt.⁴⁹

A házasságon kívüli születések arányának változásai 1896–1924 között

Ebből azonban csak 123 gyermeket tudunk vizsgálni, ugyanis 11 gyermek további sorsáról nincs tudomásunk, őket tehát az arányok megtartásának érdekében ki kellett vennünk a vizsgálatból. A törvénytelenül született gyermekek sorsának 3 lehetséges útja volt. Egyrészt a gyermek születése után a természetes apa apasági elismerő nyilatkozatot tett, tehát a gyermeket magáénak ismerte el, ugyanakkor a gyermek továbbra is törvénytelen maradt. A második lehetőség az volt, hogy a házasságon kívül született gyermeket utólagos házasságkötéssel törvényesítették. A harmadik, s egyben a legrosszabb lehetőség pedig az volt, hogy a gyermeket se nem ismerték el, se nem törvényesítették, tehát törvénytelen gyermek maradt. A házasságon kívül született, vizsgálható gyermekek 19,5%-át az apa apasági nyilatkozattal elismerte, 41%-ukat utólagos házassággal törvényesítették, 39%-uk pe-

⁴⁸NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁴⁹NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

dig törvénytelen maradt.⁵⁰ Az általunk vizsgált időszakot mindenképpen érdemes kisebb periódusokra bontani, hogy részletesebb képet kapjunk a házasságon kívül történt születések arányának változásairól.

A 19. század utolsó éveiben, tehát 1896–1900 között 27 gyermek született házasságon kívül. Megfigyelhetjük a diagram alapján is, hogy az így született gyermekek nagy része törvénytelen maradt, arányuk 55,5%-ot tett ki. Az utólagos házassággal való törvényesítés nem volt szokásban, mindössze 2 alkalommal történt ilyen eset. A legjobb eset, ami az így született gyermekekkel történhetett, hogy az apa elismerte őket, de ugyanúgy törvénytelenek maradtak, arányuk 37% volt.⁵¹ A 20. század első éveiben változást figyelhetünk meg. 1901–1905 között 32 vizsgálható gyermek született házasságon kívül. Közülük 10-en maradtak törvénytelenek, arányuk 31%-ot tett ki, a gyermekek 21,8%-át a természetes apa elismerte, 46,8%-ukat pedig utólagos házasságkötéssel törvényesítették.⁵² Láthatjuk tehát, hogy a törvényesítés népszerűbbé vált a 19. század végéhez képest, s így jelentősen lecsökkent a törvénytelenül maradó gyermekek száma. Az 1906–1910 közötti időszakban 25 vizsgálható gyermek született házasságon kívül, 24%-uk maradt törvénytelen, 16%-ukat az apa elismerte, 60%-ukat pedig utólag törvényesítették. A következő időszakban, 1911–1915 között 21 vizsgálható gyermek látott napvilágot házasságon kívül. Számuk az előző időszakhoz képest csökkent. A gyermekek 62%-át utólagosan törvényesítették, 14%-ukat elismerték, és 24%-uk törvénytelen maradt.⁵³ Megfigyelhetjük tehát, hogy az utólagos törvényesítés aránya fokozatosan növekszik, a pusztai apai elismerése pedig csökkenő tendenciát mutat. Az 1916–1920 közötti időszakban 10 vizsgálható, házasságon kívüli születés történt. Érdekes, hogy apai elismerés ekkor már nincsen jelen, a gyermekek 20%-át törvényesítették, 80%-uk viszont törvénytelen maradt.⁵⁴ Ismét megnövekedett tehát a törvénytelenül maradtak száma, arányuk magasabb lett, mint a 19. század utolsó éveiben volt. Az anyakönyvi bejegyzéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a törvénytelenül maradt gyermekek több mint fele a világháború utáni években, tehát 1919-ben és 1920-ban született. A vizsgált időszakunk végén, az 1921–1924 közötti években 8 vizsgálható, törvénytelen születés történt. Apai elismerés ebben az időszakban sem történt, a gyermekek 50%-át törvényesítették, és ugyancsak 50%-uk törvénytelen maradt.⁵⁵ Az előző időszakhoz képest nőtt az utólagosan törvényesített gyermekek aránya, csökkent viszont a törvénytelenül

⁵⁰ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵¹ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵² NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵³ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵⁴ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵⁵ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

maradtaké. Ehhez nyilván hozzájárult az a tény is, hogy az 1921–1924 közötti években kevesebb házasságon kívüli születés történt.

A törvénytelen születések zömében cselédekénél, illetve földműveseknél fordultak elő, mesteremberek esetében csupán néhány ilyen eset fordul elő.⁵⁶ A gyermekhalandóság a törvénytelen gyermekeknél különösen magas volt, a vizsgálható gyermekek 48%-a gyermekkorban elhunyt. A gyermekhalandóság főként a cseléd leányanyák gyermekeinél volt magas, 26 gyermekből mindössze 6-an érték meg a felnőttkort. A legtöbb gyermek néhány hónapos korában elhalálozott, az 1 éves kort csak 3 esetben érték meg.⁵⁷ Felvetődik a kérdés tehát, hogy vajon mi okozhatta ezeknek a törvénytelen gyermekeknek a halálát. Elsőként fontos számba vennünk, hogy a vizsgált korszakban élő, nincstelen cselédek igen nagy nyomorban és nélkülözésben éltek. Ebből kifolyólag gyermekeiket sem tudták megfelelően ellátni. Ugyanakkor viszont ott van az a tény is, hogy a törvénytelenül született gyermek nemkívánatos volt, éppen ezért különféle módszerekkel igyekeztek eltenni az útból. Számos példa volt erre a történelemben a későbbi idők során is, mint például az 1929-es tiszazugi arzénés ügy, amelyről köztudott, hogy a szokás országos méretet öltött. Az anyakönyveket vizsgálva számos cseléd leányanyánál szembe-sülhetünk azzal a jelenséggel, hogy a pár hónaposan elhunyt gyermek dajkaságba volt adva, az édesanya pedig elköltözött Romhányból, legtöbb esetben Vácra, de volt olyan is, hogy ismeretlen helyre.⁵⁸ A házasságon kívül született gyermekek esetén a gyermekhalandóság mértéke a 19. század végén volt a legmagasabb, ekkor a vizsgálható gyermekek 81%-a gyermekkorban meghalt, jelentős részük még az 1 éves kort sem érte meg. Törvénytelenül maradt gyermekek esetében csak 2-en érték meg a felnőttkort. A 20. század első 5 évében ez az arány 37,5%-ra zuhant le, melynek oka, hogy a gyermekek jelentős részét törvényesítették. Az 1906–1910 közötti időszakban a gyermekhalandóság mértéke ismét emelkedett, a vizsgálható házasságon kívüli gyermekek 48%-a hunyt el gyermekkorban. Az 1910-es évek első felében ez az arány 28,6%-ra csökkent. A csökkenő tendencia a világháború utáni években ismét megtörik, a gyermekhalandóság mértéke 50%-os arányt mutat, és egyik gyermeket sem törvényesítették és nem is ismerte el az apa. Az ekkor elhalt gyermekek többsége az I. világháború éveiben született, kisebb része 1920-ban. Az 1921–1924 közötti években a vizsgálható házasságon kívüli gyermekek közül csak egyetlen gyermek halálozott el gyermekkorban.⁵⁹

A korszakban a településen volt néhány ikerszületés is, összesen 26 ikerpár született, ez az arány azonban valamivel magasabb az ikerszületések napjainkban is-

⁵⁶NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵⁷NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵⁸NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁵⁹NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

mert arányánál.⁶⁰ Romhányban az ikerszületések az összes születésnek durván 3%-át tették ki korszakunkban. Összesen 23 családban történt ikerszülés, ugyanis volt 3 olyan család a faluban, ahol két alkalommal is születtek ikrek.⁶¹

*Kétpetéjű romhányi ikerpár Túri Margit és Túri Ágnes – 1920 körül
Forrás: a szerző tulajdona*

Az ikerpároknál a gyermekhalandóság mértéke szintén magasabb volt, mint az átlag, melynek okát a magzat fejletlenségében, illetve a születési rendellenességekben kereshetjük. Az ikerszülések 66%-ában mindkét gyermek gyermekkorban meghalt, 19%-ban csak az egyik gyermek érte meg a felnőtt kort, s csupán 15%-ban érte meg a felnőtt kort az ikerpár, ami 4 párt jelentett. Különösen érdekes az

⁶⁰ Napjainkban országos szinten természetes fogantatás esetén az átlagos arány, hogy körülbelül minden 80. születésre jut egy ikerszülés. Ez Romhány esetében azt jelentené, hogy korszakunkban körülbelül 22 ikerszülésnek kellett volna történnie. Forrás: www.mek.oszk.hu (Utolsó letöltés: 2014. 06. 14.)

⁶¹ NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

1897-es, az 1913-as és az 1915-ös év, ugyanis az ezekben az években született 2, illetve 3 ikerpárból mindegyik gyermekként elhalálozott.⁶²

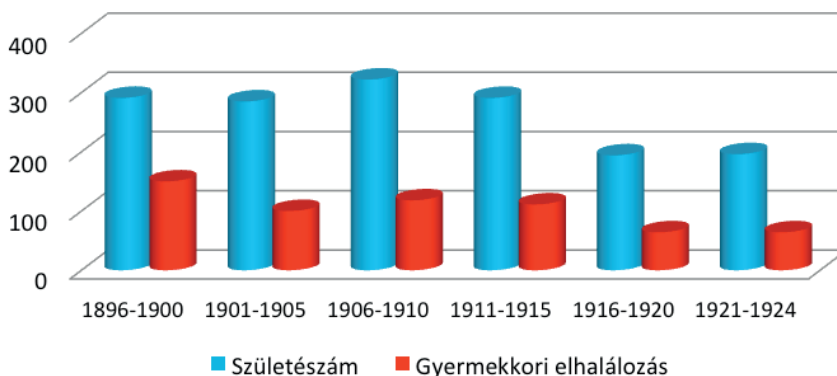
A gyermekáldás szomorú, de ugyanakkor a korszakunkban természetes velejárója volt a gyermekhalandóság. Ennek aránya a korszakunkon belüli periódusokban folyamatosan ingadozott, melyet az ehhez kapcsolódó diagram is szemléltet. A gyermekhalandóság vizsgálatánál számolnunk kell azzal a problémával, hogy nem minden gyermek halálának idejét tudjuk, hiszen többen elköltöztek a faluból, vagy nem rögzítették a haláleset idejét. Éppen ezért az olyan születéseket, ahol nem ismert a halál ideje, kivettük a vizsgálatból. Így tehát az adott generációkban jelen lévő gyermekhalandóság arányai megmaradtak. A másik probléma, hogy mikortól számíthatjuk a gyermeket felnőtt korúnak. A napjainkra jellemző korhatár itt nem alkalmazható, hiszen a leánygyermek egy része 16–17 évesen már házasságot kötött, sőt gyermeket is szült. A korszakra vonatkozó törvényeket átvizsgálva is ellentmondást tapasztalhatunk. Az 1877. évi XX. törvénycikk értelmében a gyermekek 24. életévük betöltéséig kiskorúnak számítanak, nagykorúsítással viszont 18. életévtől felnőttnek tekinthetők. A házassági jogról szóló törvény viszont már másképpen fogalmaz; az 1894. évi XXXI. törvénycikk értelmében házasságot csak fejlett korú személy köthet. A törvény a leányokat a 16, fiúkat pedig a 18. életévük betöltése után tekinti fejlett korúnak.⁶³ Tanulmányunkban ezt a megállapítást vettük alapul, a leánygyermekket 16. életévük betöltéséig, a fiúkat pedig a 18. életévük betöltéséig tekintettük kiskorúnak.

A diagramon is látható, hogy a 19. század utolsó éveiben a vizsgálható születések tükrében a gyermekek 51,5%-a gyermekkorban meghalt. A 20. század első éveiben ez az arány 35%-ra csökkent, majd 1906–1910 között minimálisan növekedett, 36,6%-os arányt mutatott, majd a következő periódusra is csak minimális növekedés volt jellemző.

⁶²NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁶³Forrás: www.1000ev.hu (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

A gyermekhalandóság aránya az egyes generációkban 1896–1924 között

Az első világháború második felétől kezdve 1924-ig a gyermekhalandóság mértéke ismét lecsökkent, mintegy 33%-os arányt állapíthatunk meg az egyes generációknál.⁶⁴ A 19. század végi magas gyermekhalandóság oka az egészségtelen körülmények, a nem megfelelő higiénés viszonyok voltak. A leggyakoribb halálokok ebben az időszakban a gyermekeknél a gyomor-, illetve bélhurut, a tüdőgyulladás, a gyermekaszály, a hörghurut, illetve a veleszületett gyengeség voltak.⁶⁵ Kisebb járványok is jellemzőek voltak korszakunkra, mint például 1900 március–áprilisában a kanyaró, 1902 márciusában ugyancsak a kanyaró, illetve 1902 novemberétől 1903 januárjáig a vörheny, 1906 nyarán szamárköhögés, valamint 1918 őszén és 1919 elején a spanyolnátha. A gyermekhalandóság az 1897–1899 közötti generációban volt a legmagasabb, az 1897-ben született gyermekek 51,5%-a, 1898-ban születetteknek 61,5%-a, az 1899-ben születetteknek pedig 57%-a gyermekkorban elhunyt.⁶⁶ Összefüggés figyelhető meg aközött, hogy 1896–1905 között volt a legmagasabb a cselédektől származó törvénytelenül maradt gyermekek száma, illetve ugyanebben az évkörben volt a legmagasabb a gyermekhalandóság mértéke is. Itt is felvetődik tehát a kérdés, hogy vajon mindegyik törvénytelen gyermek természetes halállal halt-e meg.

A gyermekhalandóságon belül érdemes külön figyelmet szánni a halva születések vizsgálatára is. Korszakunkban 30 halva születés történt, az összes születésnek ez 1,7%-a volt. A nemek tekintetében aránytalanság figyelhető meg, fiúgyer-

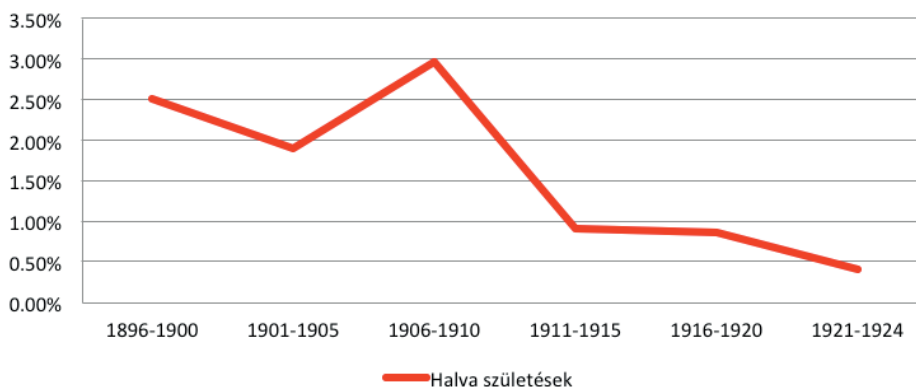
⁶⁴NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁶⁵NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁶⁶NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

mekek esetében jóval gyakoribb volt a halva születés, mint a lányoknál. A halva születések 66,6%-a fiúgyermeknél történt.⁶⁷

A halva születések arányának változásai 1896–1924 között

A grafikon a halva születések arányát mutatja az összes születés tekintetében az egyes generációkon belül. A grafikonon jól látható, hogy 1896-tól kezdve csökkenő tendenciát mutat a halva születések aránya. A 19. század végén az összes születés 2,5%-a volt halva születés, a 20. század első éveiben ez 2% alá csökkent. A következő periódusban változás következett be, ugyanis 1906–1910 között hirtelen megemelkedett, majdnem elérte a 3%-ot. 1910 után ez az arány drasztikusan lecsökkent, mintegy 1% alá esett, majd egy rövid stagnálás után folytatódik tovább a csökkenő tendencia. 1921–1924 között az összes születés csupán 0,4%-a volt halva születés.⁶⁸ Felmerül tehát a kérdés, hogy mi történhetett 1906–1910 között, ami ennyire megzavarta a csökkenés folyamatát. Miután ismételtén megvizsgáltuk az adatokat, akkor szembesültünk vele, hogy 1906–1908 között egyetlen asszony 4 holt gyermeket szült.⁶⁹ Egy család szerencsétlen sorsa tehát már elegendő volt a korábbi trend megtörésére, melynek oka a források hiányában sajnos már homályban marad. Feltételezhetjük a magzatok fejletlenségét, az anyával történt balesetet, esetleg kegyetlen bánásmódot, vagy az anya éretlenségét is, de ugyanakkor a nemkívánatos terhességet is.

Munkánk végéhez érve összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy egy település, egy közösség életének vizsgálata számos módszert igényel, ugyanakkor számos

⁶⁷NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁶⁸NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

⁶⁹NML Romhány község állami anyakönyvi másodpéldányai 1896–1924. XXXIII-1 a

problémával kell számolnunk. Ugyanezt megtapasztalhattuk a gyermekáldási szokások tárgyalásának terén. A tanulmányban láthattuk, hogy egy település gyermekáldási szokásainak elemzése milyen sokrétű és összetett. Szólnunk kell viszont számos olyan tényezőről, amelyek ebben a munkában részben terjedelmi okokból, részben további kutatási tevékenység igénylése miatt nem kaptak helyet. Többek között ilyen az elsőszülött gyermekek jellemzőinek vizsgálata, a szülők korának vizsgálata az elsőszülött gyermek vállalásakor, az egyes családokon belüli gyermekszám, de ide tartozik például az adott család foglalkozásának tanulmányozása is. Ezek a résztémák még további kutatások tárgyát képezik, melynek oka, hogy korszakunkban a családokra jellemző volt a migráció a környező települések között. Éppen ezért szükséges a többi település anyakönyvi bejegyzéseinek átvizsgálása is, ezzel az adatok további pontosítása, árnyalása.

FUTBALLTÖRTÉNELEM DISZKURZÍV SZEMLÉLETTEL

NAGY ZOLTÁN JÓZSEF

A kádári érában az élsport, ezen belül a labdarúgás kiemelt jelentőséggel bírt. Az államszocialista időszakban a politikának, mintegy „*monolit tömbként*” releváns ráhatása volt a specifikus sportági mezőre. A Kádár-korszak homogén struktúráit tekintve egységes korszak benyomását kelti, azonban a hétköznapi élet szempontjából tovább tagolható. A keleti tömb országaiban a labdarúgás lehetőséget adott a rendszer belső legitimációjára azáltal, hogy a labdarúgó-mérkőzések nagy tömegeket vonzó eseményei lefolyást engedtek az érzelmek és elfogultságok megnyilvánulásainak, és ilyen módon hozzájárultak a kollektív identitásképzéshez. „*Az uralmi viszony reflexív jellegéből adódik, hogy minden uralom igazolásra szorul.*”¹ Az uralom legitimációját stabilizálja és hatékonyságát növeli, ha az emberek nemcsak külsődleges érdekből, hanem belső, morális indítékok alapján is jogosnak gondolják. A rendszer az élsport támogatásával az uralom normatív igazolására törekedett, ezzel is a hatalmi viszonyok erkölcsi dimenzióját tágítva, bizonyítékot szolgáltatva, hogy helyes elvek mentén cselekszik. Az a mód, ahogyan a labdarúgás rendszerlegitimáló szerepe működött, minden manipulatív elit vágyálmai között szerepel.

A labdarúgás mint specifikus sportági mező, a szövetség által szabályozott sporttérnek tekinthető. Specifikus sportági mezőről beszélhetünk abban az esetben, amikor a sporttér szabályozottá válik annak köszönhetően, hogy a szövetségek, illetve az egyesületek jelölik ki, hogy mi számít egy adott sportág szabályainak megfelelő sporttevékenységnek. Szövetség által szabályozott sporttérre pedig azáltal válik, hogy a sportág szövetségének tagegyesületei döntenek el, kiket fogadnak el sportolónak, illetve az általuk rendezett sportversenyeken csak igazolt egyesületi tagok indulhatnak.² Fontos kérdés, hogy ebbe a sportági mezőbe milyen súllyal szölt bele a politika és hozta létre jelentéssé világát, ezzel is polarizálva az erőter belső struktúráit a saját szereplőin keresztül. A közeget érintő narratívák megragadására a korabeli sajtó anyagait, illetve az aktorok életút-elbeszéléseit használok. A történelem tárgya a struktúrák változásának története, jelen esetben a sportági mező belső struktúrájának, e struktúra átalakulásának

¹ *Bayer József: A politikatudomány alapjai. Bp.1999. 78.*

² *Szegedi Péter: A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti magyar labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére. Sic Itur ad Astra, 62. sz. 130.*

története.³ A struktúra átalakulásának történetét átszövik a témához kapcsolódó narratívák. Ahogyan Hayden White írja „*A történelem terhe*” című munkájában: „*A történetírás különösen jó terep a narratíva és a narrativitás természetének vizsgálatára, hiszen a képzelt, a lehetséges iránti vágyunk itt szembesül a valós, a létező kihívásaival*”.⁴

A mező belső átalakulásának történetét kutatva kérdéseink arra vonatkoznak, hogy a sportmező és a hozzá kapcsolódó társadalmi szférák mint diszkurzív konstrukciók, milyen társadalmi szerepfelfogásokat kínáltak a szcéna három fő résztvevője (sportolók, sportvezetők, egyesületek) közötti kommunikáció szabályozása révén.

A jelenkor-történeti vizsgálatok az ábrázolás hitelességének több kérdését is felvetik. A levéltári források alapján dolgozó kutatóknak több módszertani problémával is szembe kellett nézniük, hiszen kiderült, hogy a párt- és kormányzati irattárakban fekvő forrásanyag egy része nem alkalmas a társadalmi valóság hiteles ábrázolására. Ennek oka, hogy a szocialista rezsim nyelve „[...]egy ritualizált kommunikációs gyakorlat eszköze volt, mely ismétléseken és tartalmi hiányon alapuló formalizált, kötött szerkezetekben igyekezett nyilvánvalóvá tenni az uralmi viszonyokat.”⁵ Ugyanez a módszertani probléma érvényes a valós gazdasági és társadalmi folyamatokat modellezni kívánó statisztikai adatokra, illetve a korabeli sajtó vizsgálatára is. A rezsim hivatalos nyelve az ideológiával átítatott „*virtuális társadalmat*” reprezentálta. A valóságról megfogalmazott leírás így a legtöbb esetben a társadalmi–hatalmi viszonyoknak megfelelő módon konstruált. „*A valóság definiálásának joga (melyet akár a legitim tudás fogalmával is körülírhatunk) érdekütközések tárgya. Ideológia, hegemonia.*”⁶ A mikrotörténeti nézőpont közelebb vihet az alternatív életvilágok vizsgálatához. Ennek segítségével kirajzolódnak azok a technikák, amelyek alkalmazásával az emberek megélték a szocialista időszak mindennapjait, és láthatóvá válik, hogy miként alkalmazkodtak azokhoz a körülményekhez, amelyeket az állam teremtett számukra. Ahogyan Bódy Zsombor írja egy tanulmányában: „*A mikrotörténet alapvető igénye, hogy az embereket, mint cselekvőket mutassa be, és az egész történelmet, mint az egyének cselekvéseinek sorát értse meg*”.⁷

³ Pierre Bourdieu: Javaslat a sportszociológia programjára. Korall 2011. 7–8. szám. 7–8.

⁴ Hayden White: *A történelem terhe*. Bp. 1997. 109.

⁵ Apor Péter: A mindennapi élet öröme. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Szerk. Horváth Sándor. Bp. 2008. 15.

⁶ Belinszki Eszter: A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató* 2000/1. 63.

⁷ Bódy Zsombor: *A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában*. Századvég 1999, tél. 44.

A labdarúgás csapatjáték, így kitűnő lehetőséget nyújt az azonosulásra. A labdarúgó-mérkőzések rendszeres alkalmat teremtettek a kollektív identitás megkonstruálására.

Hazánkban a 19–20. század fordulóján meghonosodott futballnak a kispolgárokat és a munkásokat is elérő széles társadalmi expanziója épült ki.⁸ A társadalmi pozíció és a sportág-preferencia összefüggésein túlhaladva vizsgálhatjuk a sport és más társadalmi alrendszer viszonyát, hangsúlyosan a sport és a politika közötti szövevényes viszonyrendszert. A Kádár-korszakban a társadalmi csoportok labdarúgást kedvelő tagjainak jelentős részét egyes klubok reprezentálták. Ennek köszönhetően az egyesület a közösség identitásának részévé válhatott. A korszak erőszakszervezetei jelentős energiákat mozgósítottak annak érdekében, hogy megszüntessék vagy átstrukturálják azokat a nyilvános vádakat, amelyek egyes csapatokhoz, városokhoz, közösségekhez kötődő kollektív identitások háttérben álltak. A sporttér 1945 előtt számos – felekezeti–etnikai, politikai, regionális, gazdasági–ideológiai – polarizációs dimenzió mentén tagolódott. Ez azt is jelentette, hogy az erőter többszörösen strukturált volt, így a szembenállás is több különböző fajsúlyú dimenzióban jelentkezett. Ennek megfelelően egy klub az egyik dimenzióban uralkodó, a másik dimenzióban alávetett pozíciót is elfoglalhatott.⁹

A szembenállások gyökerei a régmúlta vezethetők vissza, és a szocialista rendszer sem tudta teljes mértékben felszámolni ezeket a konfliktusokat. Kimondva–kimondatlanul is előbukkantak a sportági mezőhöz kapcsolódó diskurzusokban a vidék–főváros, az elit- és munkásklub ellentétek, de felszínesen az antiszemitizmus is. A felekezeti ellentét 1945 előtt is leginkább szélsőjobbaldali–zsidó politikai dichotómiát takart.¹⁰ A szocialista korszakban a kényelmetlen és veszélyes jelentéstartalmakat hordozó MTK csapata a középszerűség megszgyéjére volt száműzve. A rendszer tarthatott attól, hogy a csapat sikerei a kibontakozó antiszemitizmus és nemzeti identitáselemek előbukkanásával generálhatnak egy olyan folyamatot, amely a rezsím pozícióit is veszélyeztetheti. Takács Tibor írja a Kádár-korszak labdarúgópályáit körülengő antiszemitizmusról: „[...]a sportpályákon felhangzó zsidóellenes megnyilvánulások nagyon is felkeltették a hatalom figyelmét, és kiváltották a fellépését is. Nem lehet véletlen, hogy az MTK-val kapcsolatos politikai rendőrségi dokumentumok többsége a labdarúgócsapatot ért antiszemita támadások révén keletkezett.”¹¹ A hazai egyesületek bármelyikét is nehéz lenne az antiszemitizmus vádjával illetni, azonban a rendszer által felállított keretek közötti normasértésekre – mint az antiszemita viselkedés – az állambiztonság érzékenyen

⁸ Szegedi Péter: i. m. 124.

⁹ Szegedi Péter: i. m. 132.

¹⁰ Szegedi Péter: i. m. 132.

¹¹ Takács Tibor: Szoros emberfogás. Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban. Bp. 2014. 151.

reagált. A Budapest–vidék bináris kódjainak tekintetében pedig észrevehető, hogy a hatalmi centrum a hatvanas évek második felétől igyekezett az esélyeket decentralizálni, a lejtőt némileg az egyensúlyi helyzet javára befolyásolva.¹²

Az 1970-es évektől a labdarúgás autonómiájának lassú növekedése párhuzamba állítható az államilag kontrollált fogyasztói szocializmus meghonosítására tett kísérletekkel. A hatvanas–hetvenes években a rendszer legitimitációját egy kettős folyamat jellemezte. Ennek egyik vonatkozása a rendszer ideológiai és átpolitizálási törekvéseinek gyengülése volt, a másik pedig az, hogy az ideológiai legitimitációt egyre inkább a materiális legitimitáció váltotta fel.¹³ Egyre több szférában tágultak a cselekvési terek, a rezsim által felkínált társadalmi szerződésnek köszönhetően. Ezek az autonómiák azonban viszonylagosak voltak, hiszen a vázukat az ötvenes évek totalitarizmusától való eltávolodás szolgáltatta. Ez az időszak volt az origója annak a folyamatnak, amelynek során az egyesületek visszakapták eredeti nevüket, és így az általuk hordozott eredeti konnotációk ismét jelentésekkel töltődtek fel. De mi jellemezte ennek a névváltoztatási folyamatnak a hátterét a Ferencvárosi Torna Club, az Újpest, vagy az MTK esetében?

A Ferencváros csapata a főváros kilencedik kerületéhez kötődik. Hadas Miklós szerint a latin–angol „club” és a németes „torna” fogalma, továbbá a kispolgári és munkás dominanciájú budapesti Ferencvárosra való utalás egy sűrű egyveleget képez. Ennek összetevői a hangsúlyos lokálpatriotizmussal és exkluzivitással az élen demokratikus szerveződésről árulkodnak.¹⁴ A csapatot 1950 után az Élelmezési Dolgozók Szakszervezetének csapatává teszik, előbb ÉDOSZ-ként, majd Kinizsiként szerepeltetve a hazai pontvadászatban. Az egyesület tradicionális zöld–fehér színét piros–fehérre változtatják, a klub elnöke pedig az akkori budapesti rendőrkapitány, Münnich Ferenc lesz. Az egyesület az 1956-os forradalom idején visszaszerezte korábbi nevét, és ezt a Kádár-rendszer a későbbiekben változatlanul hagyta. A hatalom átalakuló attitűdjeit mutatja az is, hogy az FTC a hatvanas években már nemzeti bajnokságot is nyerhetett – ami egyúttal a szövettség „kézi vezérléses” mechanizmusainak változásáról is árulkodott. Bizonyította továbbá, hogy a klub vezetői, a mezőn belül már egyre több szimbolikus és anyagi investíciót tudtak a klub mellé állítani. Az állambiztonság azonban továbbra is erőteljesen monitorozta az egyesületet, a körülötte összpontosuló „reakciós” elemek után nyomozva.¹⁵

¹² Hadas Miklós – Karády Viktor: *Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához*. Replika 1995. 17–18. szám, 103–104.

¹³ Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Bp. 2007. 22–23.

¹⁴ Hadas Miklós – Karády Viktor: *Társadalmi identitás*. i. m. 94–95.

¹⁵ Takács Tibor: *Szoros emberfogás*. i. m. 125–126.

Az 1899-ben alapított Újpest 1950 decemberében egyesült a rendőrség sportegyesületével, és a belügyminisztérium csapatává vált, felvéve a Budapesti Dózsa nevet, amelyet 1956 után Újpesti Dózsára változtattak. Ahogyan Hadas Miklós és Karády Viktor írják *Futball és társadalmi identitás* című munkájukban: „*Ez a klub is összetett múlt- és jelenbeli konnotációkat hordoz, hiszen nevével egyaránt utal a fővárostól északra elhelyezkedő, túlnyomórészt nagyipari munkások és zsidó (kis)polgárok lakta egykori önálló városra, valamint Dózsa Györgyre, akit a kommunista rezsim nemzeti hősnak, a paraszti osztályharc forradalmi vezetőjének tekintett*”.¹⁶ A csapat 1991-ig szerepelt Újpesti Dózsa névvel a nemzeti bajnokságban, ekkor a közgyűlés Újpesti Torna Egyletre változtatta az egyesület nevét.

Az egykori Kispest csapata is újjászerveződött. Piros–fekete egyesületi színeit piros–fehérre módosítja a hatalom, nevét pedig – a hadsereggel való kapcsolataira utalva – Honvédra változtatják. Az egyesület új neve már egy új politikai programra utal. A csapat nevének negyvennyolcas áthallásai hozzájárultak a népi demokratikus haderő által szimbolizált új militarizmus elfogadhatóvá tételéhez.¹⁷

A korszak másik „*sikerlapata*”, az MTK a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének patronálását „*élvezhette*.” 1950-ben a nevét Textilesre módosítják, elnöke pedig a kommunista pártelithez tartozó tervhivatali elnök, Vas István lesz. Az egyesület nevét előbb 1951-ben Bástyára, majd 1953-ban Vörös Lobogóra változtatják. Az együttes a rettegett ÁVH csapata lesz, a korszak meghatározó klubjaként.

Összességében láthatóvá válik az erőteljes analógia a Szovjetunió labdarúgásában lejátszódó folyamatokkal, ahol szintén a belügy és a hadsereg csapatai élveznek prioritást a bajnokságban. A Szovjetunióban 1922-ben alakult meg a máig népszerű klub, a Moszkvai Sport Klub, amely 1923-ban vette fel a Dinamo Moszkva nevet, mint a belügy csapata. A hadsereg klubja a CDKA volt, amely az ötvenes években a moszkvai Dinamóval felváltva nyerte a bajnokságokat. Az 1952-es Helsinkii Olimpiai Játékokon ennek a csapatnak a játékosai adták a válogatott gerincét. A sikertelen szereplés után azonban a hazatérő labdarúgókat hazafiatlan magatartással vádolták meg, a csapatot pedig megszüntették. Egy évre rá már elkezdték újjáalakítani a klubot, 1954-ben pedig újra elindulhattak a bajnokságban. Az egyesület 1960-ban kapta meg a CSZKA nevet, amelyet a mai napig visel. Látható tehát, hogy a szovjet mintára történő átalakulás hazánkban a sportági mezőn belül is hasonló folyamatokat indukált, mint a Szovjetunióban.¹⁸

A Kádár-korszakban a nevek visszaadásával a rendszer a legitimációs válságától igyekezett szabadulni. Mindazonáltal ennek a „*kiegyezéses állapotnak*” a szimbólumrendszere – ha nem is a felszínen, de a kapcsolódó diskurzusok mélyén

¹⁶ Hadas Miklós – Karády Viktor: *Társadalmi identitás*. i. m. 100.

¹⁷ Hadas Miklós – Karády Viktor: *Társadalmi identitás*. i. m. 99.

¹⁸ Mitrovits Miklós: *Az orosz foci múltja és jelene*. In: *A játék hatalma: Futball – Pénz – Politika*. Szerk. Krausz Tamás – Mitrovits Miklós. Bp. 2008. 114–119.

– nagyon is érzékelhető maradt, csak éppen nem sajátította ki a sportági mezőhöz kapcsolódó narratívákat. Az ötvenes években a csapatok nevei mint szimbólumok, valamilyen fogalmat igyekeztek közvetíteni. A hatalom a nevek valamiféle egymást megerősítő konstrukció részeként történő használatával egy szimbólumrendszert szeretett volna létrehozni a specifikus sportági mezőn belül (is).

Az ötvenes évek végétől a vidéki csapatok valamilyen gazdasági ágazathoz, vagy egy regionális érdekeltsgű szocialista iparvállalat védőszárnyai alá kerültek. A „*nagycsapatok*” közül az Újpesti Dózsa és a Budapesti Honvéd a rendőrség, illetve a honvédség felügyelete alatt maradt, így a rendszer érezhetővé tette, hogy legitimációs alapjának a keretei változatlanul, stabilan fennállnak. A hatalmi centrumként pozicionált MLSZ továbbra is az első osztályú csapatok közötti erőviszonyok meghatározásának letéteményese maradt. Az államigazgatási struktúrában nyomon követhető, hogy a sport és a politika összefonódása az ötvenes évek elején már alapvetően meghatározta a sportági mezőt. A sport irányítása az Országos Testnevelési és Sportbizottság kezében összpontosult, amely az állampárt útmutatásai alapján kontrollálta a sportéletet. Az 1956-os forradalom alapjaiban rengette meg a sztálinista sportvezetést. 1957 áprilisában létrehozták a Magyar Testnevelési és Sporthivatalt (MTSH), amely a Művelődési Minisztérium keretein belül működött. Ezt váltotta 1973-ban a minisztertanács égisze alatt működő Országos Testnevelési és Sporthivatal (OTSH). A Magyar Labdarúgó Szövetség is ennek a hivatalnak a szakmai szervezete volt; elnökét az OTSH nevezte ki.¹⁹ Az egész Kádár-korszakban többszörös alá–fölérendeltségi viszonyok jellemezték a sportot. „*A központi sporthatóság, a területi szervek, a bázisszervek mind-mind felügyelték a játékosok, edzők, vezetők tevékenységét.*”²⁰

Az életszínvonal növekedésével és a második gazdaság meghonosodásával a futball némileg veszített rendszerlegitimáló szerepéből. A Kádár-korszakban a vidék labdarúgása is egyre markánsabb szerephez jutott. Az erőteljes iparosításnak köszönhetően a bányász csapatok – a dorogi, pécsi, komlói, salgótarjáni – egyre többször szóltak bele a fővárosi nagycsapatok vetélkedésébe. A hatvanas években a központi hatalomtól való függés jellemezte a bajnokságot, és egy mesterségesen konstruált versengés folyt, akár a szimbolikus jelentéstartalmak kontextusában is. A nyolcvanas évekre az összképet egyre inkább meghatározta a pénzügyi, politikai és adminisztratív erőforrásokkal bíró helyi intézmények tényleges csatározása. Ennek a példája a RÁBA-ETO csapatának 1981/82-es és 1982/83-as bajnoki címei, amikor is egy vidéki nagyüzem köré szerveződő klub meg tudta előzni a rendőrség és a honvédség csapatát, világossá téve ezzel, hogy erőforrásait jobban tudja kamatoztatni és a futballba beforgatni. Ez úgy is interpretálható, hogy a nagyüzem sporttal kapcsolatos politikájában már nem annyira az ideológia legitimációja, ha-

¹⁹ Takács Tibor: Szoros emberfogás. i. m. 15–16.

²⁰ Takács Tibor: Szoros emberfogás. i. m. 17.

nem inkább a piaci megfontolások kezdtek teret nyerni, már ezzel is érzékelhető tartományba emelve a rendszer összeomlásának egyik előjelét. Érezhetővé vált a társadalom érdektagsága. Az érdekartikulációra, annak intézményesülésére is lehetőség nyílt, azonban csak szigorú korlátok között. A sportági mező belső dimenzióinak alakulása – a győri RÁBA-ETO bajnoki címeinek tekintetében – is rámutathat arra, hogy az artikulált érdekek spontán változása és az érdekkülönbségek feloldása létező folyamat volt, még akkor is, ha ennek központi befolyásolása a pártállam privilégiuma maradt. Az ötvenes évekkel ellentétben az érdekartikuláció alapját a tényleges érdekek és nem kizárólag a párt által preferált csoportérdekek adták. „*A totalitárius korszak offenzív programideológiáját egy egyre defenzívebb állapotideológia váltotta fel.*”²¹

Szabó Márton szerint (hangsúlyosan a politikaolvasás tekintetében) önállóítani kell a szöveg felszínét, elkülönítve a mélystruktúrájától, ennek az elkülönítésnek az eredményeként tudjuk alaposabban vizsgálni a felszínt.²² A történész szakma azzal a feltételezéssel él, hogy az általa interpretált szöveg egy, a múltban lejátszódó eseményre reflektál. A történész és a történeti munkák olvasója azt feltételezi, hogy a forrásdokumentum, vagy tanulmány, amelyet elolvas, a múltbeli valóságra utal. Tehát nem referálhat kizárólag a jelenre. Interjúrészletünk tekintetében is kijelenthető, hogy létezik egy, a forrásszövegen kívüli valóság is. Horváth Sándor szerint a múlt elbeszélése nem feltétlenül tűnik hitelesnek, a múltról szólónak attól, hogy valaki elmondja – sokkal inkább az elbeszélés módja teheti azzá. A hitelesség hiánya lehet az a pont, ahol deficittek generálódhatnak az oral history és a hagyományos történetírás között. Talán az oral history egyik legfontosabb, mozgalmi funkciója lehet, hogy felszínre hozza a kollektív emlékezetet, szemben a történelmi emlékezettel, így eljutva a történelem ábrázolásához, alulnézetből.²³ Az emlékező közösségek, az emlékezés idejével párhuzamosan megszülető politikai és közéleti diskurzusokból termelődnek. Az 1945 utáni időszak, és az ehhez kapcsolódó kollektív emlékezet sok esetben elfojtásokkal terhelt. A jelenleg is folyó társadalmi diskurzusokban előbukkanó viták is rávilágítanak arra, hogy az emberek jó része nem tud mit kezdeni a szocialista időszakra vonatkozó emlékeivel.²⁴ Reményeim szerint az interjú munka megerősíti azt a felfogást, amely szerint a múlt ilyenfajta elbeszélése lehetőséget teremt a benne szereplő ágenseknek,

²¹ *Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor: Politikai rendszer. i. m. 24.*

²² *Szabó Márton: A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések. Bp. 2004. 75.*

²³ *Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. In: Forrás, 43. évf. 2011. 7–8. szám 22–23.*

²⁴ *Tóth Eszter Zsófia: A munkásság életmódja Magyarországon. Egy Állami Díjas női brigád mikrotörténete. PhD disszertáció. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 2003. 8.*

hogy ne csak a múlt és a történelmi folyamatok elszenvedői, hanem aktív résztvevői és döntéshozói legyenek, így létrehozva egy nyitott történetet. Egy interjú során véleményem szerint a specifikus sportági mező történetén keresztül is adódhat lehetőség egy személy történetének átvilágítására. Az alábbiakban egy rövid interjúrészletet mutatnék be, amelynek elemzése reményeim szerint közelebb visz a társadalomtörténeti vizsgálódások diszkurzív nézőpontjához.

Egykori sportolókkal és sportvezetőkkel készített interjúkkal könnyebben interpretálhatjuk a kor társadalmi viszonyrendszerének összefüggéseit, párhuzamot vonva a sportági mező belső dinamikájával és hierarchikus strukturáltságával. Az interjúzás során pontosabb képet kaphatunk a sportági mező és a politika szimbiózisáról azáltal, hogy feltárjuk a benne résztvevő szereplők jelentés-létrehozásának társadalmi hátterét. A politika diszkurzív szféra, olyan kommunikációs tér, ahol jelentések termelődnek és újratermelődnek.

Minden megértésre váró szöveg egy szituációba szól bele, amelyhez előzetes vélemények artikulálódnak. Értelmezőként olyan összefüggésekre irányíthatjuk a figyelmet, amelyek benne vannak az önmagán túlterjedő nyelvben. Egy többszólamú valóság áll előttünk, amelyben a megnyilatkozó pusztán lehetséges verziókat hív életre cselekedete biztosnak vélt céljairól és legvalószínűbbnek gondolt motívumairól.²⁵ Elemzésünk eltávolodás a lingvisztika steril valóságától a beszélés történeti-társadalmi folyamatainak irányába. Forráskritikaként merülhet fel, hogy a szerzők sok esetben késztetést éreznek arra, hogy az általuk létrehozott képet saját elképzeléseik mentén definiálják. A tartalom és a forma segítségével igyekeznek egyéni értelmezési keretet biztosítani mondanivalójuknak.²⁶

A kiragadott interjúrészlet nem pótolhatja a teljes életinterjú elemzését, pusztán rávilágíthat egyes sajátosságokra akár a nyelvhasználat tekintetében is. A teljes életútkövetés segít a közösség fogalmának sikeresebb interpretálásában, hiszen tagjainak története – amely jellemzi őket a csoportba kerülés előtt és után, fogódzót nyújt a csoporton belül megfigyelhető magatartások megismeréséhez. Az identitás egy olyan folyamat, amely az életút során változik. Nemcsak az identitás, hanem a csoport is dinamikus, időben változó kategória. A visszaemlékezők identitásai feltárhatók olyan társadalmi konstrukcióként, amelyben egyes csoportok, főleg azok, amelyekhez életútja során kötődik, szimbolikus jelentőséggel bírnak a számukra.²⁷

Kérdésként merül fel, hogy lehet-e egyáltalán polemikus jellegűnek tekinteni egy diktatúrát. A diskurzus esemény, mert időben zajlik és egy meghatározott jelenhez kötődik. Egy interjú szövege, egy potenciális forrás, amelyet életre kell hívni. A hagyományos dokumentumokkal ellentétben, nem feltétlenül teljesül a

²⁵ Szabó Márton: Elméletek és elemzések. i. m. 19.

²⁶ Murray Edelman: A politikai hírek kétértelműségei. In: Média, nyilvánosság, közvélemény. Szerk. Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás. Bp. 2007. 451.

²⁷ Tóth Eszter Zsófia: A munkásság életmódja. i. m. 31.

történész több alapvető elvárása a forrással szemben. A bizonyíték stabil természete, a kronológiai precizitás és a történész az utáni vágya, hogy a szöveg üzenete értelmezhető legyen más szövegek fényében, hiányosságot mutathat a felszínes interpretáció során. Az interjú narratív jellege miatt fontos az elbeszélő szöveg szerkezet, a narratívum analizálása. A szöveget nyelvi valóságként több síkon is elemezni kell.²⁸

Az alábbi interjúrészletben – amely a közelmúltban készült egy korábbi kiváló labdarúgóval egy nagyobb interjúsorozat részeként – sajátos alkufolyamatot figyelhetünk meg. Az interjúban Détári Lajos hatvanegyszeres magyar válogatott labdarúgó beszél. Az interjúalany egyesülete az egykori Budapesti Honvéd.

Elmesélhetek egy történetet: 84-ben lejárt a szerződése, megállapodtam a Fradival. És ott a Pusztai Laci meg a Havasi Misi [mindketten az FTC labdarúgó szakosztályának egykori vezetői]... fölmentünk a Lőrinc bárba, jól éreztük magunkat. A másnap mit érdekelt, úgysem volt bajnokság a hétvégén. Nem mentem edzésre... Képzeld el, 84-ben!

Ott megállapodtunk mindenben, megyek a Fradiba. Hogy milyen világ volt akkor! Jó rendben, másnap nem mentem edzésre. Fölhívott az elnök... nem, nem is: fölhívott, hogy holnap akarok veled beszélni. Jó, rendben van, fölhívott Sándor György [a Budapesti Honvéd egykori elnöke]... és mondta, hogy nem lehet ezt csinálni. Mi történt, elnök úr? Azt mondja, van egy kis probléma. Hát, mondom, mi? Azt mondja, alá kellene írni három évet. Hát, mondom, elnök úr... a Ferencvárosnál jobban állok... Jó, rendben van! Egy napot nyugodtan gondolkozzál rajta, aztán gyere.

A Havasi Misinek mondom, hogy ez a helyzet. Azt mondja, hogy ő itt nem tud mit csinálni. Másnap bementem. Mondom, nem írnék alá. Azt mondja, jól van, akkor örökre eltiltunk. Mondom, akkor aláírom. Na, akkor aláírom...

Egy történetet négy szempont alapján érdemes vizsgálni. (1) a tények, (2) a szociális háló (3) a nyelvhasználati sajátosságok (4) erkölcsi értékek síkja.

Elsősorban nézzük meg, melyek azok a *tények*, amelyek a szöveg mélystruktúrájától függetlenül releváns információként jelennek meg. A szövegelemzés során nem szabad figyelmen kívül hagynunk a diskurzusok önálló nyelvi sajátosságait, melyek a nyelvi indikátorok révén mindig vonatkoznak saját beszélőjükre. A tények halmazába tartozó kijelentések közé sorolhatjuk például a következő kijelentéseket: „84-ben lejárt a szerződése, megállapodtam a Fradival.”

Érzékelhetjük, hogy ebben a specifikus sportági mezőben a szóbeli megállapodásnak egyfajta jelentősége volt. A visszaemlékezés elején interjúalanyunk a Ferencvárosi Torna Clubot említi, mint szerződő partnert, és csak utána perszonalizálja a szakosztály vezetőit mint döntéshozókat. Megtudjuk, hogy lejárt szerződésű labdarúgóként önmaga tárgyalt, még akkor is, ha ez a tárgyalás esetleg pusztán

²⁸ *Vértési Lázár*: Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. In *Aetas*, (20)1 2004. 165–167.

informális kapcsolatfelvételnél tekinthető. A szóbeli megállapodásról beszélve senki olyat nem említ, aki őt esetleg képviselte volna. Ha adaptáljuk az eseményt a jelenkorunk valóságához, akkor a szöveg mély struktúrájából kiderül, hogy számára ez a viselkedés nem sejlík fel normasértő magatartásként. Még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy egyes intézményrendszerek kialakítják a deviáns és normasértő magatartás határait, és sajátos kódexeket fogalmaznak meg ezzel kapcsolatban. A sportoló mint aktív cselekvő jelenik meg a történet során, aki egy korlátozott racionalitás alapján, a jövőre vonatkozó aspirációi függvényében választásokat tesz. A független partnerként való önbemutató azt sugallja, hogy a mező többdimenziós beágyazottságú volt, amelyben az interjúalany önmagát még döntéshozónak látja, vagy kívánja bemutatni. Mintegy intézményesíti magát. A szimbolikus tőke, amelyet a sportoló presztízskének, hírnevének köszönhetően birtokolt, nem más, mint a tőkefajták legitimiként észlelt és – önmaga számára is – elismert formája. Erre a momentumra erősít rá: „*Nem mentem edzésre... Képzeld el, 84-ben!*” kitétel. Az itt már felsejlő normasértést, amelyet a „*képzeld el*” is nyomatékosít, a szöveg a mély struktúrájában hordja, sugallva, hogy ezt nem akárki engedhette meg magának. Az interjú szövege itt már jócskán eltért a köztörténeti narratívától. Láthatóvá válik, hogy a sportoló a normatív rendszerre hivatkozó uralmi viszonyok között már nem egy típust képvisel, hanem cselekedetét sajátosként, egyediként ábrázolja. Ugyanilyen jelentéssel igyekszik feltölteni azt a diskurzusfolyamot is, amikor Sándor Györggyel történő második beszélgetése alkalmával megjegyzi: „*Nem írnék alá*”. A feltételes mód használatában itt érzékelhető, hogy már nem, mint egyenrangú fél tesz kijelentést, szimbolikus tőkéje a mező másik szereplőjével szemben erre nem hatalmazza fel. Felsejlík egy alá-főlérendeltségi viszony. A klub egykori prominensét a hatalommal azonosítja, aki nem kér, hanem utasít. „*Főlhívott az elnök... nem, nem is: főlhívott, hogy holnap akarok veled beszélni.*” Sándor György fenyegetésére adott válasza: „*Mondom, akkor aláírom. Na, akkor aláírom...*” már egy olyan helyzetet jelez, amit az elnök személyével perszonalizált állam teremtett a mezőn belül. A futballmező intézményei (ide sorolható a klubokon kívül a szakosztály és annak elnöke) eleve jelentéssé dolgok: „*[...]olyan szimbólumok, amelyeket a résztvevők jelentéstudajdonítása tart életben, és szabja meg értelmüket s működésük módját.*”²⁹

A szociális háló vizsgálatokor megfigyelhetjük, hogy milyen emberekről beszél, és hogyan jellemzi őket. Az egyesületek prominensei (Havasi Mihály, Pusztai László, Dr. Sándor György) maguk is a sportági erőtér ágensei. Az interjúrészlet folyamán kikristályosodik, hogy a kor hatalmi mezőstruktúrájában erős differencializálódás volt tapasztalható. „*Tehát a sportegyesületek, illetve koalícióik sikere nagyrészt attól is függött, hogy a vezetői mekkora gazdasági, politikai (és részben kulturális) tőkével rendelkeztek. A nómenklatúra-rendszer jelenléte ebben a dimenzióban is megmutatkozott, hiszen egy, a vezetők kiválasztására létrehozott intézményesített és politikailag irányított szelekciós mechanizmus működött, még*

²⁹ Szabó Márton: Elméletek és elemzések. i. m. 30.

ha kevésbé szolt is bele a mező strukturáltságába, mint az ötvenes években. A kommunista párt más- közigazgatási, oktatási, kulturális, gazdasági- szférákat is politikai ellenőrzés alá vont, így a kontroll a politikán túl, a teljes társadalmi elit rekrutációja fölött érvényesült.”³⁰ A kor sportági erőterében a Honvédelmi Minisztérium által támogatott Budapesti Honvéd és annak képviselője nagyobb befolyással rendelkezhetett a sportági mezőn belül, mint az FTC, vagy annak szakosztályvezetői. A klubokat a hierarchizált államigazgatási elit tagjai működtették, így a politikai erőter hatalmi viszonyainak is egyfajta lenyomata köszön vissza az elbeszélő szövegéből. A Kádár-korszakra jellemző futballmező is annak köszönheti önálló dinamikáját, hogy a benne szereplő ágensek pozícióharcot folytattak egymással, kialakítva egy a rezsím által preferált viszonyrendszert. Erre a viszonyrendszerre erősít rá az idézett visszaemlékezés is.

A szövegben felsejlő nyelvhasználati sajátosság szimbolizálja a kor politikai kultúrájának jelentéstanát. A társadalmi konstrukciók – nyelv, kultúra – diszkurzív áttétellel vezethetnek a megértéshez. A korszakhoz tartozó nyelvi sajátosságok kapcsán is kijelenthető, hogy egyes domináns csoportok a valóság felett nagyobb definíciós hatalommal rendelkeztek. Ennek eredményeképpen érdekelték voltak a jelentések kisajátításában, naturalizálásában. Az egykori elnök kijelentései is többletinformációkkal látnak el bennünket a hatalom működési mechanizmusáról. „*Azt mondja, alá kellene írni három évet.*” „*Egy napot nyugodtan gondolkozzál rajta, aztán gyere!*” „*[...]jól van, akkor örökre eltiltunk.*” Ebben az esetben a politika perszonalifikálása elmélyíti azt a jelentéses valóságot, hogy a dolgokat emberek alakítják, tehát a „jó viszony” fenntartása, a megfelelő személyhez való alkalmazkodás a legfőbb garancia az „ügyek” kedvező megoldására. Láthatóvá válik, hogy a politika nem a sportági mező peremén elhelyezkedő „valami” volt, ami bármikor behívható és kizárható, hanem egy olyan formáló erő, amelynek releváns ráhatása volt a struktúrára, ezen keresztül a benne szereplő ágensek mozgásterére.³¹

Az erkölcsi és etikai síkot is az átpolitizáltság jellemezte. Ennek a túlpolitizáltságnak a morális rendje is felszínre kerül a mikroközösségek erkölcsi rendjének formálásakor. Az interjú során kongruens módon kommunikál, ami arra a törekvésre utal, hogy egykori viselkedését saját önképének megfelelően alakítsa. Az egykori kiváló labdarúgó reakciója az örökös eltiltás fenyegetésére („*Mondom, akkor aláírom. Na, akkor aláírom...*”) egy folyamatba illeszkedik. Egy olyanba, amelyben „*[m]ár egyetlen jelentéssel telített szó is többszereplős dráma hordozója, amelyben a megszólalón túl megidéztetnek a szó korábbi használói, közvetlen és közvetett címzettjei.*”³²

³⁰ Körösenyi András – Tóth Csaba – Török Gábor: A magyar politikai rendszer. i. m. 291–292.

³¹ Szabó Márton: Elméletek és elemzések. i. m. 169.

³² Szabó Márton: Elméletek és elemzések. i. m. 124.

Mint láthatjuk, a labdarúgáshoz szervesen kapcsolódó forrásanyagok is egy széles körű köznapri gyakorlatban jönnek létre, és ezek dokumentumaiban érhetőek tetten. E dokumentumokban polarizálódnak azok a fogalmak, amelyek magas szemantikai telítettséggel bírnak és magukon hordozzák a korszellem lenyomatát. Elemzésükkel lehetőség nyílik egyfajta hermeneutikai megértésre a társadalomtudományok módszertani határain belül. Ezek a társadalmi tények maguk is diszkurzív realitások, amelyekhez jelentős mennyiségű narráció kapcsolódik, így létrehozva az értelmezések értelmezéseit és a szövegeknek a szövegekhez való kapcsolódását, kiépítve egy széles hermeneutikai kört. A hatalmi centrumnak és a vele szimbiózisban funkcionáló szféráknak a stratégái, mozgásai is egy-egy diszkurzív hálót képeznek, narrációkat kapcsolva a társadalmi identitások előre gyártott paneljeihez.

Összegzés

Az önéletrajzi emlékeket saját emlékezetünkben őrizzük, a történelmi emlékezet pedig az írott szövegekben marad fenn. A társadalom kollektív emlékezetében megmaradó események az organikus emlékezetben a mindennapok részét képezhetik. Ha a kollektív emlékezet nem tölti fel étellel a személyes emlékeket, akkor ezek az emlékek elhalhatnak és kieshetnek a nyilvános diskurzusokból.³³ Az organikus emlékezet révén válhatnak a kollektív, egykor személyesen átélt emlékek a – korszakhoz kapcsolódó – szövegelemzés módszerének legitimáló részévé. Az életútinterjú elkészítése, a belőlük kibontakozó önéletrajzi emlékek tehetik organikussá – és reményeim szerint hitelesebbé – a történelmi emlékezetet. Az intézményi kutatás, az interjúzás és társadalomtörténelmi háttér elemzése a kor társadalmának mint „szövegnek” a rekonstruálására tett kísérletek.

A forrásfeltáró módszerek skálája is kiszélesedett. A hagyományos írott levéltári kutatások mellett a szerzők egyre gyakrabban alkalmazzák a történelmi interjúzást, illetve a vizuális dokumentumok feldolgozását kísérő szöveganalízist, vagy tartomelemzést. A *new cultural history* és a társadalomtörténet művelői számára elsődlegessé válik a szimbólumrendszerek elemzése, valamint a kulturális jelentéskomplexumok és a társadalmi hatalmi struktúrák viszonyának analizálása. A sportági mező beékelődése a társadalom egészébe és a többi társadalmi szférához való viszonyának alakítása maga is diszkurzív események mentén folyik. Mivel feltételezzük, hogy az ideologikus narratíva jelentős részben importtermék, ezért mint magyar recepció is „sikertörténet.” A diszkurzív szemléletű interpretáció hozzájárulhat ahhoz, hogy azonosítsuk a „sikerés” recepció feltételeit és mechanizmusát.

³³ Lásd *Dombrádi Krisztián*: Rendszer és politika. A rendszerváltás utáni politikai nyilvánosság szociológiaelméletéről. Bp. 2004. 47–52.

A FALUSI TÁRSADALOM VIZSGÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A BIRTOKVISZONYOK TÜKRÉBEN

RAKITA ESZTER

Tanulmányomban a jobbágytársadalom megismerésének lehetőségeit szeretném elemezni a különböző földbirtoklással kapcsolatos források, köztük a kataszteri dokumentumok és az úrbéri peres iratok tükrében. Szeretnék kitérni az egyes forrástípusok előnyeire és hátrányaira, vizsgálatuk hasznosságára és arra is, hogy saját kutatásomban hogyan tudom őket hasznosítani, hangsúlyozva a forráskritika szerepének fontosságát. A tanulmány első részében az iratok keletkezésének történetét és a kutatással kapcsolatos problémákat tekintem át röviden, a második részben pedig konkrét példákon keresztül illusztrálom néhány forrás felhasználását, elsősorban forráskritikai szempontból. Ezek mellett még arra is kitérek, hogy az általam vizsgált Vecsés esetében milyen források állnak rendelkezésre, és milyen kérdések merülnek fel kutatásuk során.

A társadalomtörténet kutatásának egyik legfontosabb aspektusa a vagyoni helyzet és a birtokszerkezet feltárása. Az érdeklődés a téma kutatása iránt az 1960-as években nőtt meg igazán Magyarországon. Két nagy forráscsoport kutatása indult meg ekkor: a virilis jegyzékeké és a kataszteri iratoké. Mindkét irány ígéretesnek tűnt, közülük viszont csak az első vált széles körben kutatott forrássá, az utóbbi iránti lelkesedés hamar megcsappant. Ennek oka Kövér György szerint több problémában is keresendő. Egyrészt a kataszteri iratokhoz sokkal nehezebb volt hozzáférni. Míg a virilis jegyzékek sokszor megjelentek nyomtatásban, a kataszteri dokumentumok csak levéltárakban, vagy gyakran csak földhivatalokban voltak elérhetőek.¹ Ráadásul sok helyen hiányosak, mivel gyakori volt, hogy elvesztek, vagy megsemmisültek. Azokon a helyeken, ahol telekkönyv helyett egyéni birtokívlapok találhatóak – például épp Vecsés esetében – a levéltárosok elmondása szerint még olyan is előfordult, hogy mivel kifejezetten jó minőségű papírra készültek, az üres oldalakra ráírva újra felhasználták őket.

Másrészt nehezebb volt az adatok feldolgozása is. Ezekben a forrásokban nagyságrendekkel több név és számszerű adat szerepel, mint a virilisek listáin, ennek feldolgozása pedig rendkívül sok időt és energiát igényel. Kövér György itt még azt is megemlíti, hogy sokszor ennek a hatalmas adathalmaznak a feldolgozása nem szolgál annyi fontos információval, hogy egyáltalán „kifizetődő” legyen el-

¹ Kövér György: A politikatörténet „visszavétele”. *Actas* 2009/03. 148.

végezni.² Ezzel kapcsolatban például Kozári József így fogalmaz: „a kataszteri telekkönyvek, vagy birtokrészleti jegyzőkönyvek helyrajzi számok alapján egymást követő több ezer, nagyobb település esetén több tízezer vagy százezer adata joggal rettentí el a kutatót, de még a kataszteri, vagy egyéni birtokívek összesítéseiben szereplő óriási adathalmaz sem csábító, nem beszélve arról, hogy az utóbbiakból lényegesen kevesebb információ nyerhető”.³ Sokakat tehát épp a nagy adatmennyiség riasztott el a kataszteri telekkönyvekkel való foglalkozástól.

Ezeknél viszont talán még fontosabb ok lehetett, hogy a magyar történetírásban domináns politikatörténet, kissé elitista módon, sokáig nem volt kíváncsi a társadalom alsóbb rétegeinek történetére.⁴ Emiatt a virilis listák egyszerűen jobban illettek a hazai történetírásba. Bár akadtak komoly művelői (például olyan történészek, mint Szabad György,⁵ Für Lajos, Orosz István, vagy éppen Kozári József), de a kataszteri dokumentumok kutatása szélesebb körben mégis szinte törvénytzerűen háttérbe szorult.⁶

Azonban fontos azt is megjegyezni, hogy még ha behatóbban foglalkoznak is velük, ezek a források önmagukban csak igen korlátozott értelmezésre adnak lehetőséget. Következésképpen a vidéki társadalom pontosabb megismeréséhez más forrásokat is be kell vonni a kutatásba. Ezzel a problémával igen alaposan és részletgazdagon foglalkozott Benda Gyula, aki Keszthely társadalmát rekonstruálta rendkívül aprólékos munkával az 1740 és 1849 közötti időszakban.⁷ Kutatási eredményeinek közlésében Benda Gyula a kvantitatív társadalomtudomány és a mikrotörténelem megközelítésmódjait ötvözi. A település társadalomtörténetének feldolgozása mellett a forrásokról és a forráskritikai eszközök alkalmazásáról is részletes és jól használható útmutatást ad. A kötetben több helyen kifejti például, hogy a források hiányosságai, pontatlanságai, vagy az adatok egymással való nehéz összevetetősége megköveteli, hogy több irányból is megközelítsük az adott kérdést, bármi is legyen a vizsgálat tárgya. Nála is megmutatkozik, hogy például a birtokszerkezet vizsgálatakor sem elég a szigorúan csak birtoklással kapcsolatos

² *Kövér Gy.*: *Visszavétel*. i. m. 148.

³ *Kozári József*: *Gyöngyös város földviszonyai a kataszteri telekkönyvek tükrében*. Történelmi Tanulmányok. Miskolc. 1999. 158.

⁴ *Kövér Gy.*: *Visszavétel*. i. m. 148.

⁵ Aki egyébként a források kutatási módszertanának alapköveit is lerakta. *Szabad György*: *A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről*. *Agrártörténeti Szemle*. 1966/1–2. 13–18.

⁶ *Várkonyi Péter – Hegedűs István*: *A történelmi Magyarország statisztikai adatforrásai*. EKF TDI Kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések VIII. Módszertani tanulmányok. Eger. 2013. 49.

⁷ *Benda Gyula*: *Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban*. Keszthely társadalma, 1740–1849. Bp. 2008.

forrásokban kutatni, mert a kapott eredmény torz lesz. A birtokszerkezet ismerete mellett meg kell vizsgálni például az adózási iratokat (a fizetett földadó miatt), a lélekösszeírásokat, vagy mondjuk a hagyatéki dokumentumokat is, hogy árnyaltabbá tegyük a település birtokos rétegéről kapott képet.

Ebben a tanulmányban viszont ezekkel nem foglalkozom bővebben, hanem csak a különböző fölbirtokviszonyokat tükröző forrásokat veszem sorra, természetesen annak tudatában, hogy ezek önmagukban nem elegendők a teljes körű vizsgálat elvégzéséhez. Ilyen megkötések alkalmazása mellett foglalkozom a kataszteri iratokkal, az ideiglenes kataszterrel, a jobbágyfelszabadítás előtt készült telekkönyvekkel és birtokösszeírásokkal, valamint az úrbéri tagosítási perek irataival. Ezek közül elsőként a kataszteri iratokról és azok keletkezéséről szólnék kicsit bővebben.

Kozári József definícióját átvéve, kataszteren olyan hatósági felmérés alapján készült jegyzéket értünk, „*amely az adótárgyak részletes leírását és becslését, valamint az egyes adótárgyakból származtatható jövedelmeket tartja számon, s mint ilyen az adózás mértékének megállapítására szolgál*”.⁸ A ma ismeretes kataszteri felmérések az Osztrák Császárságban indultak el először, I. Ferenc uralkodásának idején, 1817-ben. Ekkor még csak a császári pátens jelent meg, amely elrendelte a munkálatokat. A tényleges eredményre egészen 1869-ig kellett várni. A felmérések elkészüléséig egy ideiglenes földadókatasztert léptettek életbe 1819-ben. A ténylegesen vizsgálható kataszteri dokumentumok a 19. század második felében keletkeztek. Céljuk a földadó kivetéséhez szükséges adóalap megteremtése volt. A kataszteri ideiglen rendeltetése pedig az volt, hogy a részletes felmérés elkészüléséig is legyen valamilyen alapja a földadó kivetésének. Magyarország területén a jobbágyfelszabadításig részletes kataszteri felmérésre nem került sor és ideiglenes kataszter sem készült.⁹

A kataszteri felmérések Magyarországon elsőként Ferenc József 1850. március 4-i császári parancsa értelmében vették kezdetüket 1853-ban. A munka 1860-ra fejeződött be és ennek eredményeképpen négyféle dokumentumtípus keletkezett. Sorrendben elsőként a kataszteri térképek készültek el, amelyen feltüntették a birtokok területét, helyrajzi számát, tulajdonosát és a művelési ágakat. Ezután következtek a birtokrészleti jegyzőkönyvek, majd a birtokok osztályba sorolása, végül pedig a maguk a kataszteri telekkönyvek.¹⁰ Ez utóbbiak tartalmazzák a legtöbb hasznos adatot: minden birtokrészlet helyrajzi számát, a tulajdonos nevét és lakcímét, a birtokban való tulajdonrészét, a földterület művelési ágát (például szántó, szőlő, rét stb.), kataszteri osztályát, a belőle származó tiszta jövedelmet, illetve

⁸ Kozári J.: Gyöngyös. i. m. 157.

⁹ Kozári J.: Gyöngyös. i. m. 157.

¹⁰ Kozári József: Szőlőföld Egerben az 1875. évi VII. törvénycikk alapján készült kataszteri telekkönyv tükrében. HSM TFK Tudományos Közlemények. 1978. 381.

azt, hogy melyik dűlőben található. A kataszteri tiszta jövedelem egyébként nem a tulajdonos valós jövedelmét jelentette, amit a telke után realizálni tudott, hanem egy, a termőföld átlagos jövedelmének és a gazdálkodás, illetve a szállítás költségeinek különbségéből kiszámolt mérőszám volt. Tulajdonképpen ez képezte a földadó alapját.¹¹ A telekkönyvekből helyenként, ahogy azt már korábban említettem, egyéni birtokívek formájában laponkénti kivonatok találhatóak, ugyanazzal az adattípussal és mennyiséggel. Ezek kutatása viszont problémásabb, mégpedig amiatt, hogy sokszor nehéz összeszedni a levéltáron belül különböző irategyüttesekben, vagy rosszabb esetben akár különböző levéltárakban elszórtan (!) található dokumentumokat, amelyek szükségesek lennének a település határának teljes feltérképezéséhez.

A felsorolt dokumentumok alkalmasak arra, hogy rekonstruáljuk a birtokszerkezetet, de mivel magukról a tulajdonosokról alig tartalmaznak adatot, ezért a társadalom birtokos rétegéről tulajdonképpen nem is tudunk belőlük tájékozódni. Emiatt írja többek között Kövér György is már idézett munkájában, hogy a feldolgozásba fektetett rengeteg munka csak korlátozott mértékben térül meg.¹² Az első kataszteri felmérés már befejezésekor is rengeteg vitát váltott ki, sokan nem voltak hajlandóak elfogadni az eredményeit, ezért 1875-ben a kormányzat újabb felmérés elvégzését rendelte el. Természetesen ez a több mint tíz éven át húzódó vizsgálat is szinte azonnal ellenkezést váltott ki a lakosság egy részében a fizetendő földadó alapjának (egyébként valóban) hibás kiszámolása miatt, ezért több módosítást és korrekciót is kellett rajta eszközölni.¹³

Kataszteri felmérés, illetve kataszteri ideiglen 1850 előtt tehát nem volt Magyarországon, a levéltárak fondjegyzékeiben mégis gyakran előfordulnak a 19. század első feléből származó telekkönyvek, földkönyvek, illetve birtokszerkezeti térképek. Ezek persze értelemszerűen még nem katasztrális holdat (1600 négyszögöl) használtak mértékegységként, hanem a regionálisan változó, általában 1200 és 1400 négyszögöl közé tehető úgynevezett „magyar holdat”.¹⁴ Éppen emiatt összevetésük problémás a későbbi kataszteri telekkönyvekkel és térképekkel, bár ez még néhány számítás elvégzésével orvosolható. Sokkal nagyobb probléma az, hogy ezek a régebbi dokumentumok sokszor nem pontos mérnöki felmérések eredményeképp születtek. Ezért csak megfelelő kritikával (és persze más forrásokkal összevetve) használhatók csak fel a kutatás során. A különbözőség és a

¹¹ *Für Lajos*: Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1965–1966. évi közleményei. Bp. 1966. 15.

¹² *Kövér Gy.*: Politikatörténet. i. m. 148.

¹³ Pallas Nagy Lexikona, Kataszter szócikk. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/055/pc005598.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

¹⁴ Magyar Néprajzi Lexikon. Hold szócikk. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1344.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

pontatlanság miatt veti fel Kövér György a tiszaezlári drámát és körülményeit feldolgozó művében, hogy sokszor nehéz azt eldönteni a területi változásokat vizsgálva, hogy a felmérések váltak-e pontosabbá, vagy valóban módosultak-e a művelt területek és a művelési ágak.¹⁵

Általában ilyen, korábról meglévő összeírásokat vett alapul például a jobbágyfelszabadítást követően készült kataszteri ideiglen is. Mivel azonban ezekkel az összeírásokkal több probléma is volt, így értelemszerűen ezek az ideiglenes kataszterek sem tekinthetők megbízható forrásoknak. Egyrészt sokszor az adatfelvétel valószínűleg a helyszínen történt. Ennek során a földtulajdonosok törekedtek arra, hogy minél kisebbnek tüntessék fel a földjeiket, hogy minél alacsonyabb adót kelljen majd fizetniük. Másrészt nagy probléma, hogy a kataszteri ideiglen kialakításakor ezeket a korábról származó adatokat rendszerint kritikátlanul, vagy csak hevenyészett vizsgálat után használták fel. Ezek miatt sok pontatlanság, vagy hozzávetőlegesen vizsgálható adat került be az ideiglenes kataszterbe. Ráadásul voltak olyan területek, amelyekről nem maradtak fenn ilyen, korábbi felmérésekből származó adatok. Ilyen esetekben sokszor csak a földesurak bemondásai alapján dolgoztak, vagy még rosszabb esetben csak nagyjából, ránézésre rajzoltak be birtokokat a térképekbe. Ez utóbbi eset főleg az úrbéres birtokokra volt igaz.¹⁶ Mégis hasznos források lehetnek akár az ilyen telekkönyvek is, mivel adnak egy viszonylagos képet a település birtokhelyzetéről az adott időpontból. A kataszteri ideiglen aztán később – részben talán pont ezek miatt – erős változtatási kényszernek volt kitéve (habár, mint arról korábban már szó volt, ugyanez elmondható a hivatalos kataszteri felmérések eredményeiről is).

Gazdag és fontos forráscsoportot jelentenek az úgynevezett úrbéri peres iratok is. Az úrbéri perek fogalma először a 18. században, a jobbágyok szabad költözési jogának visszaállítása kapcsán jelent meg. A perek tárgya az úrbéri birtokok rendezése volt, a földesurak és a jobbágyok egyaránt kezdeményezhették, de míg előbbieket egyénileg, addig utóbbiak csak kollektívan alkothattak peres felet.¹⁷ 1848-ig a peres döntésekben első fokon az úriszék volt illetékes. Ha az elsőfokú ítélettel a felek valamelyike nem értett egyet, akkor fellebbezni lehetett másodfokon a vármegyéhez, 1840 után pedig még tovább, a helytartótanácshoz.¹⁸ Az 1853-as úrbéri pátens megjelenése után kezdődött el a birtokátrendezés tényleges megvalósítása. A vitás kérdések rendezésére megynként úgynevezett úrbéri törvényszékeket állítottak fel, amelyek első fokon voltak hivatottak dönteni az egykori

¹⁵ Kövér György: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp. 2011. 111.

¹⁶ Kövér Gy.: Tiszaezlár. i. m. 111.

¹⁷ Pallas Nagy Lexikona. Urbéri per szócikk. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/103/pc010368.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

¹⁸ Magyar Néprajzi Lexikon. Urbéri per szócikk. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1007.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

jobbágyok és földesurak között folyó perekben. Innen is lehetett fellebbezni, ilyen esetben az ügy előbb a kerületi, majd a Bécsben székelő legfőbb úrbéri törvényszék elé került.¹⁹

A perek során hatalmas iratanyag keletkezett, amely sok hasznos adatot tartalmazhat a kutató számára. Ugyanis a panaszleveleken és bírósági határozatokon kívül gyakran jobbágyösszeírások, zsellérnévjegyzékek, birtoklajstromok is találhatóak az anyagban. Ezek, ahogy egyébként a telekkönyvek is, mind egy-egy pillanatképet rögzítenek az adott település lakosságáról, vagy birtokszerkezeti állásáról.

Az eddig felsorolt források legtöbbjét saját kutatásomban is használok. Segítségükkel a gazdasági és társadalmi folyamatokat vizsgálom Vecsés példáján keresztül. A továbbiakban röviden Vecsésről és a szóban forgó források keletkezéséről szólnék.

Vecsés a török megszállás következtében több mint száz éven át puszta volt. Éppen emiatt a Mária Terézia úrbéri rendelete alapján készült urbáriumban még nem is szerepel. Az úrbérrendezés 1767 és 1774 között az egész ország területén végbement, Grassalkovich Antal viszont ennél később, csak 1786-ban telepítette újra a falut. Sok település birtokszerkezeti vizsgálatának esetében alapvető források az urbáriumok, hiszen a rendelet egységesítette az úrbéri viszonyokat: szabályozta a jobbágytelkek részeit és nagyságát, egységesítette a kusza mértékegységrendszert, kategorizálta az úrbéres népességet, stb. S mivel a szűkebben vett Magyarország 44 vármegyéjében mintegy 7 600 községet és több mint félmillió úrbéres családot érintett,²⁰ igen gazdag forrásanyag keletkezett a rendezés nyomán. Vecsésről azonban csak Ecsér urbáriumból tudhatunk meg információkat, méghozzá azt, hogy a területet az ecséri parasztok 150 Ft-ért árendálták és használták legelőként.²¹

A telepítéskor Vecsésre a környező falvakból, Ecserről, Maglódról, Soroksárról, Dunaharasztaból, Taksonyból és Nagykovácsiról érkeztek telepesek. Erről a „lakosságátömlésről” az úgynevezett *telepítési szerződés* tanúskodik, amely 1786. június 14-én jelent meg Grassalkovich Antal herceg hirdetményeként, és ami egyben Vecsés község új alapokmányává is vált. A telepítési szerződések egyébként igen elterjedtek voltak a korszakban. Az úrbéri szerződésektől az különböztette meg őket, hogy nem személyre szóltak, hanem kollektív jellegűek voltak, azaz minden kedvezmény és kötelezettség egyformán vonatkozott a telepekre. A telepítési szerződést kötött falvak bizonyos téren kedvezőbb, más téren kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, mint az úrbéri tabellával rendelkezők.

¹⁹ Magyar Néprajzi Lexikon. Úrbéri per szócikk. i. m.

²⁰ Magyarország története. Főszerk. Romsics Ignác. Bp. 2010. 524.

²¹ Müller Veronika: Vecsés újraterelítése és reformkori fejlődése 1686–1847. In: Vecsés története. Szerk. Lakatos Ernő. Vecsés. 1986. 65.

Vecsés telepítési szerződésében 50 jobbágycsaládot neveznek meg, amelyek közül többen a letelepítés után évszázadokon át a község lakosságának társadalmilag és gazdaságilag aktív részét képezték. Az újratelepítéskor Vecsés területét ötven egész házhelyre mérték fel, amelyek egyenként 1 hold méretű belső telket jelentettek. A dokumentum²² részletezi a településen kimérendő, földművelésre használandó parcellák mennyiségét, elhelyezkedését, a különböző földtípusok és dűlők szerinti elosztásban. Egy telek szélessége 2 286 méter, hossza 189 méter volt.²³ A belső telkekhez járt még 24 hold szántó és 8 hold rét is, a település határában lévő dűlőkön. Közös földként legelőt, kenderföldet és nádast is kaptak, szőlőt viszont nem. Utóbbihoz csak 1812-ben jutott a község, amikor „*kijárta a község jegyzője, hogy a keresztúri részen szőlőskertet kapjanak*”.²⁴ Ennek meglétét azonban a levéltárban talált források eddig nem igazolták.

A telepítési szerződéssel egyébként az volt az alapvető probléma, hogy nem határozta meg pontosan sem a közös legelő, sem a majorsági legelő nagyságát és pontos helyét sem. Ez később még sok problémához vezetett a földesúr és a jobbágyok/zsellérek között.²⁵ A gödöllői uradalomhoz tartozó Vecsés egyébként – Kartal, Örkény, Kakucs és Tatárszentgyörgy falvak mellett – a Grassalkovich Antal-féle újratelepítések utolsó (1783 és 1787 közötti) hullámaához tartozott, melynek során tulajdonképpen a korábbi telepítések után „fölslegessé vált” lakosság (nincstelenek, második nemzedék) számára kínáltak letelepedési lehetőséget.²⁶

A település történetéről egyébként már több kisebb–nagyobb terjedelmű tanulmány és könyv is született. Ilyen volt például a már idézett Bilkei Gorzó János-féle összegzés 1938-ból, vagy az 1961-ben, Hetényi Rezső szerkesztésében Vecsésen megjelent „*Vecsés község 175 éves. Vecsés története 1786–1961*”²⁷ című rövid, tömör monografikus jellegű összefoglaló munka. Ez utóbbi könyv erősen marxista hangvételű, de viszonylag jó összefoglalást ad a település huszadik század előtti történetéről, a későbbi időszakról szóló részt leginkább a helyi- és környékbeli munkásmozgalomnak szenteli. Ezeknél sokkal bővebb és kiforrottabb munka az 1986-os, Lakatos Ernő (a Pest Megyei Levéltár akkori igazgatója) szerkesztésével készült *Vecsés története*.²⁸ A település történetét korszakonként külön tanul-

²² A dokumentumot közli pl.: *Müller V.*: Újratelepítés. i. m. 67–69.

²³ *Müller V.*: Újratelepítés. i. m. 69.

²⁴ *Bilkei Gorzó János*: Vecsés nagyközség története különös tekintettel a 150 év előtti telepítésre (1786–1936). Monor. 1938. 53.

²⁵ *Müller V.*: Újratelepítés. i. m. 70.

²⁶ *Müller V.*: Újratelepítés. i. m. 67.

²⁷ *Vecsés község 175 éves. Vecsés története 1786–1861*. Szerk. Hetényi Rezső. Vecsés. 1961.

²⁸ *Vecsés*. Szerk. Lakatos E. 1986. i. m.

mányok dolgozzák fel. A kötet gazdag forrásanyagot dolgoz fel és természetesen szemléletében is sokkal modernebb, mint 1961-es elődje.

A szerzők ugyan széles forrásbázisra támaszkodtak, dolgoztak például sok más egyéb között az úrbéri peres iratokkal is, de azok felhasználása során csak kvantitatív módszereket alkalmaztak. A forrásokat sokszor mindössze a társadalmi rétegek számszerűsítésére használták, mélyebb elemzéseket, például korrelációs vizsgálatokat nem végeztek – bár ez nem róható fel nekik, mivel akkoriban a magyar történetírásban még nem volt „divatban” —, és azóta sem végzett még senki. Mindemellett az eddig megjelent művek elsősorban helytörténeti jellegűek, társadalomtörténeti vonatkozásokkal csak érintőlegesen foglalkoznak. Kutatásom során ilyesfajta vizsgálatokat is szeretnék elvégezni, ezzel mintegy pótolva az eddigi hiányosságokat ezen a téren.

Az tanulmány további részében az eddig megtalált és feldolgozás alá vett források alapján szeretnék néhány szót ejteni Vecsés birtoklási szerkezetéről a 18–19. században. Ennek során a források problémáira is szeretnék rámutatni.

1790-ben, vagyis négy évvel a Grassalkovich-féle újratelepítés után a település az eredeti 50 egész telek helyett már 48 egész és 4 féltelkes gazdát, valamint 18 zsellért számlált.²⁹ Házas zsellér viszonylag kevés volt közöttük. Ők évi 18 nap robottal és egy forint füstpénzzel tartoztak a földesúrnak. Házhelyeik 800 négyszögöl körül mozogtak. A közös legelőket korlátozott arányban használhatták. Nagyobb számban voltak közöttük a házatlan zsellérek, akik általában gazdagabb jobbágyoknál laktak és napszámban dolgoztak. Speciális helyzetű réteg volt a taxások csoportja, akik járatosak voltak valamilyen mesterségben, így „szakmájukban” dolgozhattak, mentesültek a robot alól, azonban munkájuk után adót (taxát) kellett fizetniük. Ez a réteg felelt meg Vecsésen a kézművességnek.³⁰ A föld összterülete gyakorlatilag nem sokat változott a későbbi évtizedekben sem, de a lakosság száma eleinte a zselléresedés, majd a betelepülések miatt egyre gyarapodott, végig a 19. század folyamán. Ez tűnik ki a vizsgált forrásokból is.

Vecsésen a legkorábbi telekkönyv 1841-ből származik.³¹ A források tanúsága szerint ez egy pontos felmérés alapján készült dokumentum. A telekkönyv az 1844-ben készült földkönyvvel³² együtt hiteles képet adhat a település állapotáról 1840-es évek első felét illetően. Az ezek alapján készült térképet Somody Károly

²⁹ Müller V.: Újratelepítés. i. m. 69. A tanulmány itt nem nevez meg levéltári forrást, ahonnan ez az adat származhat, helyette a következő munkára hivatkozik: Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása 1770–1815. Bp. 1933. 46. A forrás e munka hivatkozásai között lehet visszakereshető, de a kötetet jelen tanulmány leadásáig egyelőre nem sikerült kézhez kapnom.

³⁰ Müller V.: Újratelepítés. i. m. 86.

³¹ Pest Megyei Levéltár (PML) V. 165/c. 246. kötet: Vecsés telekkönyve 1841.

³² PML IV. 165/c. 247. kötet: Vecsés földkönyve 1844.

uradalmi mérnök készítette, és hitelesítésére 1846. május 11-én került sor.³³ A telekkönyvből az derül ki, hogy 1841-ben már 43 egész és 14 féltelkes jobbágycsalád élt a településen. Emellett 171 zsellér és 11 taxás név szerinti felsorolása is megtalálható még a forrásban. Az uraság legelőjét, az úgynevezett „Birkajárást” ideiglenesen a jobbágyok rendelkezésére bocsátotta.³⁴

A következő táblázat a földterület mennyiségének művelési ágak szerinti megoszlását ábrázolja az 1841-es telekkönyv adatai alapján.

Művelési ág	Szántók	Kaszálók	Káposztaföldek	Kenderföldek
Terület (hold)	1 302,51	427,374	15,76	19,68

1. táblázat: A földterület megoszlása művelési ágak szerint 1841-ben

A táblázaton látszik, hogy a jobbágyok kezén összesen 1 302,51 holdnyi szántóföld volt, összesen 7 dűlőn. Kaszálójuk összesen 427,37 hold volt, míg a káposztaföldek 15,76, a kenderföldek pedig 19,68 holdat tettek ki. A telekkönyvből hiányoznak a zsellérek birtokai, illetve a legelőállomány is. A telekkönyv, a földkönyv és a hozzájuk tartozó térkép önmagában még igen kevés volna a birtokállomány állapotának felvázolásához a 19. század folyamán. Emiatt érdemes szót ejteni az úrbéri tagosítási peres iratok csoportjáról.

A település társadalmi összetételének fontos forrásai még a már korábban is említett úrbéri iratok között található úrbéri tabellák. Ezeket általában mindenütt az urbáriumhoz csatolták, és tartalmazták a földesúr, a jobbágyok, a zsellérek nevét, telekállományukat, a belső telkek kiterjedését, valamint az éves szolgáltatások mennyiségét és összetételét.³⁵ Az úrbéri peres iratok keletkezésének oka Vecsés esetében – mint az már korábban is felmerült – az volt, hogy a 18–19. század során a lakosság rohamosan növekedett, a község területe viszont változatlan maradt. Ez elkerülhetetlenül feszültségekhez vezetett a különböző társadalmi csoportok, azaz tulajdonképpen a földesúr és a falubeliek között. A viták elsimítására 1816-ban kezdődött meg az úrbéri perek sorozata, amely egészen 1862-ig elhúzódott. 1816-ban a vecsési jobbágyok az úriszékhez fordultak panaszaiikkal, melyek lényeges pontjai a közös legelők árendásoknak való kiadása, a tisztartó

³³ PMU 052. Vecsés szerződéses helység térképe.

³⁴ PML IV. 165/c. 247. Földkönyv.

³⁵ A Pallas Nagy Lexikona. Úrbérrendezés szócikk. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1010.html> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

késedelmes munkavégzése, s ennek okán a betakarítás elhúzódása, illetve a zsellérek kizsákmányolása voltak.

Az iratsomóban található úrbéri tabellák és lajstromok sok hasznos adattal szolgálnak a kutatáshoz. Ilyen listák találhatóak például 1821-ből és 1847-ből is.³⁶ A vecsési jobbágyok birtokaira és kötelezettségeire vonatkozó adatokat névszerinti bontásban 1786 után először az 1821-es úrbéri tabellában találhatunk. Eszerint 1821-ben már nem 50, hanem 57 telepes jobbágy élt a községben, ebből 43 volt az egész telkes és 14 a féltelkes gazda. Rajtuk kívül 71 házas zsellér nevét tartalmazza még a lista. Az összeírásban az 50 alapító család közül már csak 9 található meg. Ebből 7 család német, egy–egy pedig magyar, illetve szlovák volt.

Az 1847-ben készült úrbéri lajstrom összesen 57 fő jobbágyot és 182 fő zsellért említ. Közülük továbbra is 11-en voltak taxások. A házhelyek 400 négyszögöl és egy hold között mozogtak. A zsellérek évi 1 forinttal és 18 nap „kézi napszámmal” tartoztak a földesúrnak, a taxások 6 forintot voltak kötelesek fizetni évente.

A telepítési szerződés, az 1821-es úrbéri tabella, az 1841-es telekkönyv és az 1847-es úrbéri lajstrom összevetésével kirajzolódik egy bizonyos kép a település birtoklási viszonyairól ebben az időszakban.

	1786	1790	1821	1841	1847
Egésztelkes	50	48	43	43	43
Féltelkes	0	4	14	14	14
Zsellér	0	18	71	171	182
Taxás	0	?	?	11	11

2. táblázat: A jobbágyok száma Vecsésen az egyes források szerint

Ennek összegző táblázata a fenti ábrán látható. Itt megmutatkozik például a zsellérek számának növekedése az eltelt több mint hatvan év során. Látható, hogy az 1786-os újratelepítéskor 50 egész telekkel induló faluban a birtokelaprózódás már négy évvel később megmutatkozik. 1821-re egy stabil helyzet látszik kialakulni, ami aztán az 1847-es forrásig nem is mutat változást, az egész- és féltelkes jobbágyok száma 43, illetve 14 marad. A zsellérek száma 1841-re áll be az időszakos csúcsára, a taxásokat illetően pedig 1841-ig nincs is pontos adatunk. Nincsenek még megemlítve a házatlan zsellérek sem, akik mint tudjuk, a 18. század végén még a jobbágyok házaiban laktak. Világosan látható tehát, hogy

³⁶ PML IV. 165/a. 83. doboz: A vecsési úrbéri perek iratai 1768–1867.

e néhány forrás megvizsgálása inkább generálja, mintsem megválaszolná a kérdéseket. Rájuk alapozva viszont tulajdonképpen megvalósítható a tanulmány célja, a kérdésselvetés.

A taxások száma az eltelt mintegy hatvan évben nem sokat változott. Nyitott kérdés, hiszen a vizsgált forrásokból nem derül ki, hogy milyen foglalkozást űztek. Ezen kívül például forráskritikai kérdéseket vet fel az, hogy az egésztelkes jobbágyok, illetve a zsellérek száma a források szerint 1821 és 1847 között nem változott. Lehet, hogy a források pontatlanok ezen a téren, hiszen amint láthattuk, az úrbéri lajstrom esetében már kiderült, hogy a névsort nagy valószínűséggel az 1841-es telekkönyvből másolták ki. A felmerülő kérdések megválaszolásához további kutatás szükséges, amelyben szélesíteni kell a vizsgálatba bevont források körét.

Érdekes lehet még összevetni az eddig közölt eredményeket a Fényes Elek által közölt népességi adatokkal. Munkájában Fényes valószínűleg felhasználta az imént bemutatott forrásokat, valamint az 1842-es canonica visitatiót is. 1851-es művében például 41 egész telket említ, ami illik az előző táblázatban ábrázolt tendenciába.³⁷ Magyarország geográfiai szótárában Vecsést Pest megyei német faluként határozza meg. A lakosságot a következő táblázatban ábrázoltak szerint írja le.

Római katolikus	Evangélikus	Zsidó	Összesen
1 109	38	12	1 159

3. táblázat: *Vecsés lakossága felekezetek szerint Fényes Elek 1851-es adatai alapján*

Fényes Elek tehát összesen 1 159 főt tartott számon Vecsésen 1851-ben. Ez persze jóval több, mint ahány főt az 1847-es lajstromból összeszámolhatunk. Ezekről az emberekről viszont nyilvánvalóan a földbirtoklással kapcsolatos forrásokból szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. Nem ismerjük a foglalkozásukat, nem tudjuk hányan éltek egy háztartásban, nem ismerjük kapcsolatrendszereiket, szokásaikat stb. Ezért is fontos, hogy a társadalomtörténeti kutatás más forrásait is bevonjuk és együttesen elemezzük, hogy teljesebb képet kapjunk a vidéki társadalomról.

Az eddigieket összefoglalva tehát elmondható, hogy a birtokszerkezettel kapcsolatos anyagoknak rendkívül sok hiányossága van. Egyrészt keletkezésük körülményei bizonytalanok lehetnek. Vecsés esetében ugyan hitelesített telekkönyv

³⁷ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. <http://www.fsze.hu/digit-doc/fenyese/> (Utolsó letöltés: 2014. 06. 15.)

áll rendelkezésre, ám ennek adatait sem szabad kritika nélkül elfogadni. Másrészt azt sem szabad elfeledni, hogy még a valószínűsíthetően pontos adatokat tartalmazó források is, minden precizitásuk ellenére csak egy adott pillanatban fennálló helyzetet tükröznek. Emellett legtöbbször különbözőségeik (mint például a mértékegységek területen-, vagy korszakonkénti változásai) miatt nem is vethetők össze teljes biztonsággal. Így csak korlátozottan alkalmasak a társadalmi folyamatok (például birtokszerkezet-változás) bemutatására.

Sokszor az is problémát jelent a birtokszerkezet vizsgálatakor (főleg a jobbagyfelszabadítás után), hogy nem derül ki a forrásokból, hogy a földet birtokló személy művelte-e a földet, és valóban abból élt-e. Mint már említettem, a kataszteri tiszta jövedelem például csak azt mutatja meg, hogy a tulajdonosnak mennyi jövedelme lehetett a birtokolt földjei után, azt viszont már nem, hogy valójában ebből mennyit tudott realizálni. Ezen kívül azt sem tudhatjuk meg, hogy a földjeiken kívül voltak-e más bevételi forrásaik. Végeztek-e valamilyen polgári foglalkozást, vagy esetleg például nyugdíjasok, életjáradékosok voltak-e, akiknek a földművelés csak mellékkereseti lehetőség volt-e. Ezek mind olyan kérdések, amelyekre nem lehet választ találni, ha a birtokszerkezettel kapcsolatos iratokat csak önmagukban használva próbáljuk meg rekonstruálni egy vidéki település társadalmi összetételét.

Ezek a problémák tehát részben kiküszöbölhetőek lennének további források bevonásával. Ilyenek például a különböző adózással kapcsolatos dokumentumok (adóösszeírások, adófükönyvek), vagy a felekezeti és állami anyakönyvek. A matrikulák alapján például családrekonstrukció segítségével feltárhatjuk a birtoköröklés rendjét, illetőleg nagyon hasznosak a demográfiai és életmódkutatások lefolytatásában is. Az adóösszeírások, adófükönyvek pedig alkalmasak arra, hogy a foglalkozásszerkezet változásait is elemezzük, illetve egyének életpályáját is megpróbálhatjuk követni általuk. Ha a földadót fizetők körét összevethetjük a telekkönyvek, illetve az úrbéri tabellák, vagy lajstromok névsoraival, az egyező nevek segítségével a forrásokból készített adatbázisok összekapcsolhatóvá válnak. Így megkönnyíthetők az átfogó vizsgálatok, ha pedig az anyakönyvek adatait is hozzájuk csatoljuk, a település társadalmának egészére vonatkozóan is végezhetünk elemzéseket.

Az eddigiek összegzéseként talán annyi mondható el, hogy a kataszteri dokumentumokkal és más, a birtokviszonyok feltárására alkalmas forrásokkal mindenképpen érdemes foglalkozni, de önmagukban könnyen félreinformálhatják kutatójukat. A hatalmas munkaigény manapság, az informatika korában már nem jelent akkora problémát, mint néhány évvel/évtizeddel ezelőtt. A feldolgozást megkönnyítik a táblázat- és adatbázis-kezelő programok és a statisztikai elemző alkalmazások. Térinformatikai szoftverek segítségével pedig ma már a kataszteri térképek és a telekkönyvi adatok összekapcsolása is lehetségessé vált, egy éppen

az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetében kidolgozott új módszer segítségével.³⁸

A források tartalma talán sokszor önmagában nem kecsegtet komoly kutatási eredményekkel, de ahogy egyre több forrást vonunk be a vizsgálatba, az adatok is egyre inkább értelmet nyernek. Ugyanígy van ez Vecsés esetében is. Ahogyan azt a példák alapján láthattuk, a telekkönyv és az úrbéri peres iratok között talált jobbágylisták így, önmagukban kiragadva és vizsgálva sokkal inkább csak felvetik a kérdéseket ahelyett, hogy megválaszolnák azokat. A válaszokat az anyakönyvek, a különböző adózási dokumentumok, hagyatéki leltárok és további források fogják megadni, amelyek a kutatás következő szakaszaiban egymás után feldolgozás alá kerülnek. A földbirtoklás viszonyainak feltárása viszont mindehhez nagyon jó alapot nyújthat, így ennek elvégzése nemcsak érdemes, hanem egyenesen elengedhetetlen.

³⁸ *Várkonyi – Hegedűs*: Statisztikai adatforrások. i. m. 49.

RÁKÓCZIBÁNYA LAKOSAINAK MINDENNAPI ÉLETE (1957–1989)

SZABÓNÉ SINKA SZILVIA

Bevezetés

A történelmi probléma, amelyre a kutatásom során szeretnék rávilágítani a következő: a modernizáció és egyúttal az iparosodás, elsősorban a nagyipar és azon belül is a nehézipar 19. századi magyarországi előretörésének köszönhetően nagymértékben megnőtt az igény nyersanyagok iránt, többek között az egyik legfontosabb hazai ásványkincs, tehát a szén iránt is, így megindult a barnakőszén kitermelése hazánkban, és egyúttal a nógrádi szénmedencében is. Igazából a 20. században teljesebben ki a szénbányák megnyitásai, az egyre fokozódó nyersanyag hiány miatt, amelyek maguk után vonták a bányákra épülő kolóniák létrejöttét. A bányák tehát hozzájárultak a gyárak, üzemek szénrel történő ellátásához, és ezáltal a nagyipar, valamint főleg a nehézipar zavartalan működéséhez, amely a szocialista gazdaságpolitika egyik legfontosabb eleme volt, hiszen Magyarországot „a vas és az acél országává” akarták tenni, de a 20. században mindig nagy volt jelentősége a nehézipar fejlesztésének, fejlődésének.

Két szempont szerint szeretném megvilágítani ezt a problémát: gazdasági és társadalmi perspektívából. A konkrét település és bányái, amelyekkel szeretnék foglalkozni az Rákóczi bányában.

A társadalmi perspektíva szorosan összekapcsolódik a gazdasággal a kutatás során, mert az interjúk segítségével a bányák működésére és a település történelmére, életére lehet átfogóbb képet kapni a bányászok saját, személyes élményein keresztül. A bányák kutatása során is vannak olyan dokumentumok, amelyek rávilágítanak a bányászokkal kapcsolatos információkra.

A téma aktualitását a tudományágon belül abban látom, hogy szerintem lényeges dolog foglalkozni egy olyan kis nógrádi bányász településsel, amely korábban az iparosodásnak köszönhetően szerves részét képezte az ország ipari termelésének a bányászaton keresztül.

A tanulmányomban tehát Rákóczi bányában lakóinak mindennapi életéről, a munka utáni tevékenységeikről szeretnék röviden egy átfogó képet nyújtani, ehhez nyolc más munkakörben dolgozó oral history interjú alany elbeszélését dolgoztam és használtam fel, akik 1957-től költöztek fiatal házasságként az újtelepi, vagy a régi telepi részre, hogy elkezdhesék önálló, független életüket, ezért választottam ezt az időpontot előadásom kezdő dátumául. A vég dátum pedig azért lett 1989, mert bár az utolsó Rákóczi bányai bánya 1971-es bezárásával elindult egy hanyatlási

folyamat, a rendszerváltással a szórakozási, sport és kulturális lehetőségek teljesen háttérbe szorultak, valamint szép lassan leépültek, végül pedig majdhogynem meg is szűntek a településen.

A nyolc interjúalany név szerint a következő:

- Dányi Miklós iparos (lakatos), interjú időpontja: 2013. november 6.
- Jakab József vájár, interjú időpontja: 2012. november 21., 2013. október 2.
- Handó János vájár, interjú időpontja: 2012. szeptember 24., 2013. október 30.
- Makkai János vájár, interjú időpontja: 2013. október 9.
- Szűcs István bányamérnök, interjú időpontja: 2012. szeptember 24.
- Oravecz József irodai alkalmazott (normás), interjú időpontja: 2012. november 26., 2013. október 11.
- Tóber Rudolf iparos (lakatos, kovács), interjú időpontja: 2013. október 9.
- Zimány Rezső vájár, interjú időpontja: 2012. november 14., 2013. október 28.

Véleményem szerint a különböző foglalkozású férfiak jól reprezentálják Rákócziánya lakosainak mindennapi életét, egyúttal mikro társadalmi struktúrát is nyújtva, különös tekintettel a közösen végzett tevékenységekre, szórakozási, kulturális és sport lehetőségeikre. A foglalkozásokból látható, hogy a felhasznált interjúk felét teszik ki a bányászokkal elkészítettek, ennek a magyarázata az, hogy a településen élők közül már sokan elhaláloztak, illetve a bányászati korszakban is a lakosság többségét a vájárok alkották, így bár számuk folyamatosan fogyatkozik, mégis több személlyel sikerült interjút készítenem, mint az iparosokkal, vagy az irodai alkalmazottakkal. Láthatóvá fog válni, hogy nemcsak különböző szakmákat folytattak az interjú alanyok, hanem különböző intenzitással is kapcsolódtak bele a település kulturális életébe.

A rákócziányiak mindennapjait bemutató témát nyolc kérdéskör mentén taglalom és elemzem a tanulmány során: Ház és lakáskörülmények, szórakozás, sport, üdülés és kirándulás, munkaspárt, szakszervezet, társadalmi munka, munkásország.

Rákócziánya

Az 1867 után elindult nagyüzemi bányászat Nógrád megyében, amelyben két részvénytársaság is szerepet játszott a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság, illetve az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. kezdtek el üzemeltetni a nógrádi szénmedencében a bányákat.¹A salgótarjáni és Salgótarján környéki bányászat egyik lényeges problémája volt a munkások el-

¹ A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében 1861–1962. Szerk. Domonkos Lajos, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1962. 6–7. „továbbiakban”: Domonkos L.: Szénbányászat és bányászélet

szállásolása. A vándorló bányászat által lett jellemző, hogy a lakótelepet mindig oda építették, ahol éppen új bányát, vagy bányákat nyitottak meg.²

Rákóczibánya esetében is ez történt, így jött létre a település, amely Nógrád megyében található, a Mátra lábánál, Kazár-patak folyásánál Nemtitől, Kistereenyétől és Kazártól néhány kilométerre. A település két részből tevődik össze: a régi és újtelepből. Rákóczibánya történelmét kutatásom során 1883-ig sikerült visszavezetnem. A Nógrádi Lapok 1883. január 7-i számában már lehet olvasni a településről, amelynek akkor már létezett az úgynevezett régi telepi része.³ Ekkor említik a mai Rákóczibányát, még ekkor Nemti-bánya néven, de igazán konkrét adatokat az 1900-as évek elejétől tudtam találni a településre a képviselő-testületi jegyzőkönyvekben.

Pontos adatok nincsenek az új telepi rész keletkezésének időpontjáról, annyi bizonyos, hogy az 1956-ban kiadott helységnévtárban még az újtelep nem szerepelt.⁴ Az 1962-ben kiadott magyarországi helységnévtárban már lehet látni, hogy a Kistereenyéhez tartozott Rákóczi régi telep és újtelep külön megnevezésként, tehát mint két településrész. A régi telepen 426 fő élt 67 lakóházban, míg az újtelepen 539-en laktak, tehát összesen 965-en, 160 épületben.⁵ Annyi bizonyos, hogy 1956 és 1962 között építették meg az újtelepi részt. A rákóczibányai bányászokkal készített interjúim alapján is kiderült, az újtelep valószínűleg 1956 őszén már elkezdett épülni, nagyobb lendületet 1957-ben vettek a munkálatok és 1958 környékén fejeződött be.

Ház és lakáskörülmények

A vándorbányászat hozta magával azt, hogy a lakótelepeket oda építették, ahol új bányákat nyitottak, vagyis a bányászat kialakult és üzemelt. A legtöbb munkásház téglából épült, amelyet cseréppel fedtek, ahol a terepviszonyok engedték, ott emeletes és sokszalagos házakat építettek. A házak tipikus felépítése két szoba, konyha, fürdő, kamra és tornác.⁶ Elmondható tehát, hogy a házak Rákóczibányán tipikus bányász házak, két szobás, konyhás, spájzos, fürdőszobás, tornácos ikerlakások.

² *Dzsida József*: A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. Nógrádi Szénbányászatának története 1868–1943-ig. A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. Bányagazgatósága, Salgótarján, 1944. 129–131. „továbbiakban”: *Dzsida J.*: A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T.

³ Nógrádi Lapok. 11. évfolyam. 1883. január. 7.

⁴ Magyarország helységnévtára 1956. Központi Statisztikai Hivatal. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 472.

⁵ Magyarország helységnévtára 1962. Központi Statisztikai Hivatal. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 396.

⁶ *Dzsida J.*: A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. i. m. 129–132.

Dányi Miklósék 1958-ban friss házásokként költöztek Rákóczi bányán az újtelepi részre. Elsőként beépítették a házba a veranda részt és kialakították belőle a konyhájukat. A víz bevezetése után alkalom nyílt rá, hogy a fürdőszobát is teljes mértékben kialakítsák. A lakás bebútorozását a hálószobával kezdték, majd pedig a második szobába vették meg az alapvető berendezési tárgyakat. 1965-ben az ingatlan iroda felújította a számukra a házat. Leparkettázták a számukra a szobákat, ajtókat, ablakokat cseréltek és külső pucolást végeztek. Ahogyan fogalmazott, „az asszonyok otthon maradtak a gyerekekkel és a kertben tevékenykedtek, az állatokat ellátták”, hiszen sertést, csirkét, libát tartottak.⁷

Handó János feleségével az öregtelepi részen élt az apósáék házában, aki 19 000 Ft-ért vette meg azt a vállalatától kedvezményesen. A régi telepi házak is tipikus bányász ikerlakások, két szoba, konyha, nyitott veranda elrendezésben, majd a későbbiekben saját építésű nyári konyha is épült a házhoz. A régi telep elrendezése viszonylagos csillag alakot mutat, amely a főtértől indul. A házasságuk után a felesége főállású háziasszony lett, és nevelte két fiúgyermeküket. Az állattartás lényeges volt Handó Jánoséknál, a keresztapja nyulakat tartott, apósáék pedig sertést és tyúkokat neveltek.⁸

Jakab József 1964-ben nősült meg, ekkor költöztek az újtelepi részre. Elmondásából kiderült, hogy a páratlan sort, mint az ő házuk utcáját is eredetileg is két szobásra építették, a páros sorokat pedig egy szobásra, melyet később az ingatlan iroda választott el. A felesége főállású háziasszony és 1965-től, lányuk születése után pedig főállású anyaként otthon volt, mert a férfi keresete elég volt, hogy el tudja tartani a családot. Nemcsak a bányában, hanem a hétköznapi életben is számíthatott társaira, akik a felmerülő nagyobb munkák során segítettek neki. A házat először bérelték, majd mikor lehetőség adódott rá, akkor meg is vették. Az ingatlan iroda alakította a házat. Szakembereket küldtek, akik a folyosón és előszobában lerakták a járólapot, a szobákban pedig elvégezték a parkettázást. Amikor már saját tulajdonuk volt a ház, akkor kezdték el igazán az átalakítását. Megcsinálták a fürdőszobát, a hátsó verandát beépítették, a nappalit összenyitották, a szobákba szalagparkettát raktak le, valamint egy kis házat alakítottak ki még a telkükön. Belső berendezés szempontjából a legalapvetőbb az ágy volt, a felesége szobabútorhozott magával a stafíring részeként.⁹

Makkai Jánosnak már 1956. szeptember 12-én átadták a ház kulcsát, elmondható tehát, hogy az elsők között költözött be az újonnan épült házakba, ahol még akkor csak az első sor épült, majd később négy vízszintes, a főúttal párhuzamosan futó sort alakítottak ki. A házat szolgálati lakásként jegyezték be. A célja az volt, hogy mivel egy év után a ház veszített értékéből és akkor olcsóbban hozzá tudott

⁷ Interjú Dányi Miklóssal, 2013. november 6.

⁸ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30.

⁹ Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

jutni, illetve fel is kínálták a számára eladásra. A házat sikerült 70 000 Ft-ért meg is vásárolnia maga és családja részére. Makkai János kiemelte, hogy a településnek volt termestere, ha valamilyen probléma volt a házaknál, akkor kellett neki szólni és szakemberekkel megcsináltatta, amelyért nem kellett fizetni. Belső berendezés szempontjából mondható elmondható, hogy a felesége hozta a házasságukkal a stafírungot, amelynek része volt a szobabútor. A másik szobának a lényeges berendezése két fotel, dohányzóasztal és ágy, amelyet 40.000 Ft-ért tudtak megvásárolni. A konyhabútor beszerzése is fontos volt, főleg a felesége számára, most már a harmadik bútoruk van. Apránként bútorozták be a lakásukat, miután pedig a berendezési tárgyak elhasználódtak, spóroltak és folyamatosan cserélték le azokat. Felesége még házasságuk előtt szintén dolgozott a bányában, de miután összeházasodtak otthon maradt háztartásbeliként, majd pedig két fia megszületése után főállású anyaként, amikor nagyobbak lettek a gyerekek, akkor ment el dolgozni, hogy a család plusz kereseti lehetőséghez jusson. Megfogalmazása szerint „családi kisgazdaságokként” működtek a háztartások, amelyek biztosították a családok számára az alapvető élelmiszereket és húsellátást.¹⁰

Tóber Rudolf és felesége gyermekkoruktól Rákócziabányán éltek, miután összeházasodtak, akkor terjesztették be igényüket szolgálati lakásra, amelyet – ahogyan fogalmazott „protekcióval” lehetett megkapni, nekik is így sikerült beköltözni az egyik újtelepi házba. A felesége stafírungra által rendelkeztek szobabútorral, valamint kaptak ún. hűségpénzt, amelyből sikerült konyhabútorra is szert tenniük. Szerették a kertet gondozni, állatokat tartani, mint csirke, sertés, galamb. A nyulat leadásra tartották, harminc tyúkgalambot a szépségük miatt, valamint a postagalambot röptetés céljából. Idős korban azonban már nem foglalkoznak állattartással, mert már nem bírják úgy a munkát.¹¹

Zimány Rezső felesége rákócziabányai származású, ezért költöztek friss házasokként a településre is a házat először bérelték, elsőként az újtelepen telepedtek le és éltek kilenc évet, majd a régi telepi részen megvették a házukat, még kutat is ástak a kertben, hogy az öntözést megkönnyítsék. A felesége főállású háziasszony lett, miután összeházasodtak, illetve édesanyaként otthon volt és nevelte két fiúgyermeküket. A kerti munka, állatok tartása, a gazdálkodás lényeges és meghatározó eleme volt az életüknek, disznókat, csirkéket tartottak.¹²

Szűcs István és Oravecz József is elmondta, hogy ugyanúgy megkapták a szolgálati lakásukat, mint a bányászok, vagy az iparosok. Szűcs István fiatal házasokként az újtelepen kapott lakást. A kert gondozása, állatok tartása szorosan az életük részét képezték. A felesége főállású háziasszony lett, miután összeházasodtak, illetve édesanyaként otthon volt és nevelte lány és fiúgyermeküket. Oravecz József

¹⁰ Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

¹¹ Interjú Tóber Rudolf-fal, 2013. október 9.

¹² Interjú Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28.

1963-ban vette meg a régi telepen a házát, még ekkor agglegényként, ami a többi interjútól eltérést jelent, hiszen eddig mindegyik esetben a fiatal házasoknak adtak szolgálati lakást. A ház felújítását is elkezdte, lebontotta a nyárit, és megcsinálta a toldást, amelyből a konyha, fürdőszoba részt készítette el. A berendezések közül a legemlékezetesebb a konyhabútor megvásárlása volt, Salgótarjánban sorba kellett nekik állni a berendezési tárgyért. A felesége hozta a lakásba a szobabútort, majd pedig apró lépésekben megvették a többi szükséges bútort is, mint például a szekrényeket. A felesége főállású háziasszony lett, miután összeházasodtak, illetve édesanyaként otthon volt és nevelte lányukat. Oravecz József irodai alkalmazott elmondása alapján az egy szobás házat 90 000 Ft-ért, a két szobásat pedig 110 000 Ft-ért lehetett megvenni.¹³

Makkai János hangsúlyozta, hogy a település rendelkezett térmesterrel, ha valamilyen probléma volt a házaknál, akkor kellett neki szólni és szakemberekkel megcsináltatta, amelyért nem kellett fizetni. Ettől függetlenül az interjúalanyok maguk is alakították a házaikat, hiszen még kerítések, melléképületek sem voltak megépítve az új lakások körül, maguknak kellett azokat felhúzni.¹⁴

Zimány Rezsőék 1958-ban az újtelepen kezdtek lakni, majd 1967-től már a régi telepen telepedtek le véglegesen, ahol a házak szép tűzfalal és faverandával rendelkeztek. A ház elülső részét azonnal átalakították, a nyitott faverandát bele építették a házba, és kialakították belőle a fürdőszobát. Belsőleg folyamatosan alakították és mai napig alakítják a házukat. A disznó-, csirke- és nyúltartást, és a kert megművelését lényegesnek tartották, hogy ezzel is biztos élelemellátást biztosítsanak a családjuknak.¹⁵

¹³ Interjú Szücs Istvánnal, 2012. szeptember 24., és Oravecz Józseffel, 2012. november 26., 2013. október 11.

¹⁴ Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

¹⁵ Interjú Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28.

1. kép Rákóczi bányája ikerlakásai az újtelepen

Megvizsgálva Rákóczi bányája lakóinak ház és lakáskörülményeit, megállapítható, hogy a házak a településen tipikus bányász házak, két szobás, konyhás, spájzos, fürdőszobás, tornácos ikerlakások. A régi telepiek fedett faverandával és szép faragott tűzfalakkal is rendelkeztek, amelyek közül némelyiket még ma is meg lehet csodálni. A házakhoz történő hozzájárásról elmondható, hogy szervezett módon, vállalati irányítással történt. Az élettér saját igényű alakítása, kialakítása, bebútorozása, családi élet alakulása természetesen egyénileg és fokozatosan zajlott, mégis sok hasonlóságot lehet megfigyelni (például: feleség háztartásbeli, 1–2 gyermek vállalása). A földművelés és állattartásnak is meghatározó szerep jutott a település mindennapi életének alakulásában. A közösségformáló szerep ezen téma esetében is megfigyelhető a lakosok egymást segítése, támogatása által.

Szórakozás

Az üzemi kulturális munkát a szakszervezetek és a tanácsok népművelési szervei tartották a kezükben. A bányatelepülések kulturális életének növelését fontosnak tartották a vállalatok, ezt részben beruházásokból valamint egyéb társadalmi munkának köszönhetően üzemi kultúrotthonokat építettek, ahol színházi, filmvetítéseket, előadásokat tartottak.¹⁶

¹⁶ Székely Lóránt: Bányászati alapismeretek. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1964. 260–261. „továbbiakban”: Székely L.: Bányászati alapismeretek

A kulturális élet is virágzott a településen az 1950-es évektől egészen az 1980-as évek végéig. Makkai János, a kulturális élet egyik szervezője kiemelte, hogy a bányászok szórakozására létrehozták a bányászkaszinókat, ahol olvasóköri, felnőtt és gyermek színjátszó csoportok jöttek létre. Faluszínháza, táncegyüttese volt a településnek, a gyerekek és felnőttek üzemeltették, a zenekart pedig a helyi bányászok, név szerint Makkai János is zenélt a zenekarban, sőt az egész zenekar létrehozása, működtetése az ő nevéhez kapcsolódott. 1954-ben kezdte el működtetni a zenekart és 15 évig üzemelt is. A helyi mulatságok, rendezvények mellett hívták a rákócziabányai zenekart különböző bállokba, lagzikba is. A zenekar megszűnése összekapcsolódik a bányászok egyre több családi elfoglaltságával, a gyermeknevelés örömeivel. A bállok közül a kokárdabált emelte ki, ahol nem a fiúk, hanem a lányok választott maguknak partnert a mulatság során. A belépő árát a rendezvényekre nem szabták meg, tehát mindenki annyit adott, amennyit jónak látott. Kiemelte a hétvégekénti közös, település körüli sétálásokat is, amelyek szintén lényegesek voltak a település lakóinak életében.¹⁷

2. kép Rákócziabánya zenekara

„A kulturális élet nagy volt a telepen”, fogalmazott Handó János, hiszen ide járt a Déryné színház Pestről és különböző színi előadásokat tartott. A televízió sugárzás

¹⁷ Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

szünnapjain, tehát hétfőn és pénteken szélesvásznú mozi működött a településen. Táncmulatságokat és bálakat havi két-három alkalommal tartottak. A kultúrháznál építettek egy nagy beton színpadot, ahogyan nevezi, sörkertet, ahol tartották a különböző mulatságokat, pincérek szolgáltak fel a vendégeknek. A feleségével Handó János minden kulturális rendezvényen részt vett, egy ilyen eseményen ismerkedtek is meg. Híres színészek, énekesek, komikusok közül a településre látogatott Kovács Apollónia, Fónay Márta, Payer András, Galambos Erzsébet, Kovács Katalin. A mai napig szeret részt venni a település még meglévő kulturális életében, hiszen minden év szeptemberében megtartott bányásznapi, szilveszteri mulatság, idősek napja és az idős klub által megrendezett események még a mai napig is emlékeztetik a település egykori élénk, pezsgő kulturális életére.¹⁸

Jakab József kiemelte, hogy a pesti Déryné színház több alkalommal tartott színi előadásokat a telepen, jelentősek voltak a táncmulatságok, szilveszteri bállok és a bányásznapiak. A rendezvények mindegyikén részt is vett Jakab József a családjával együtt és a mai napig ellátogat a településen szeptemberben szervezett bányásznapi is.¹⁹

Tóber Rudolf kiemelte, hogy a település kultúrházában színházi, filmvetítéset, előadásokat tartottak. Különösen megmaradtak benne a moziba járás emléke, hiszen heti szinten háromszor is tartottak vetítést, konkrétan hétfő, szombat és vasárnapi napon. Kiemelte, hogy a bálloknak, helyi színháznak, táncbálknak a havi egy-két alkalommal vetített szélesvásznú mozinak nagy jelentőséggel bírt, valamint a fiatalok hétvégekénti közös, település körüli sétálása szintén lényeges és összetartó erejű volt a település lakóinak életében, hiszen ekkor összetalálkoztak szinte mindenki mindenkivel és beszélgettek, érdeklődtek egymás felől. A rendezvények közül főleg a május elsejék maradtak meg az emlékezetében, amikor hajnalban már zene csalogatta az embereket a település főterére. Nagy gyermeknap rendezvényeket tartottak a gyermekeknek a főtéren, az asszonyok sütötték a sok lángost, főzték a bográcsot. A különböző rendezvények során felesége is többször megmutatta énekesnői tehetségét és gyönyörű zenei előadásokkal szórakoztatta a település lakóit. Híres színészek, énekesek, komikusok is ellátogattak a településre, mint Cserhádi Zsuzsa, Csala Zsuzsa, Korda György, Latabár Kálmán, Koós János, Petre Zsuzsanna. A hírességek érkezésekor a gyermekek tartottak délelőtti előadásokat és aznap nem kellett iskolába menniük.²⁰

Kártyaszoba és nyugdíjas klub is működött a telepen Oravecz József elmondása szerint, ahol főleg a település férfi lakói szintén össze tudtak gyűlni. Rákóczi-bányán a helyi és a pesti Déryné színjátszó társulati előadások, bállok lényeges elemei voltak a telepi életnek, amelyen családjával maguk is szívesen részt vettek.

¹⁸ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30.

¹⁹ Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

²⁰ Interjú Tóber Rudolfal, 2013. október 9.

A helyi színjátszó körben gyerekek voltak, akik színvonalas színdarabokkal szórakoztatták családjukat és a település többi lakóját.²¹

Szűcs István elmondásából is kiderült, hogy a kulturális életbe a családjával együtt bekapcsolódott, Latabár Kálmán többször látogatott a településre, a faluszínház és mozi is lényeges szórakozási lehetőségként szolgált a település lakóinak. Családjával maguk is szerettek részt venni Rákóczi-bánya kulturális életében.²²

A kulturális életbe történő csatlakozás, bekapcsolódás Zimányi Rezsőéknél is lényeges volt, mindig szívesen vettek részt a különböző kultúrházi ünnepegekben, mint például szilveszteri mulatságban, színházi előadáson, amit havonta egyszer-kétszer rendeztek, május elsejei rendezvényen. Kiemelte Zimány Rezső, hogy saját zenekarral rendelkezett a telep, szilveszteri bálon mindig zenéltek is. Hírességek közül Vajh Ilus, Vámosi János, Zárai Márta jártak a településen. Kihangsúlyozta egy filmforgatási emlékét is, amikor Rákóczi-bányától néhány kilométerre forgatták a Fekete gyémántokat, még Rákóczi-táróba is elmentek fényképeket készíteni a forgatáskor.²³

Megvizsgálva a település kulturális életének alakulását, úgy tűnik, hogy a helyi, hagyományos és fokozatosan, szervesen változó-modernizálódó szórakozási és szórakoztatási lehetőségek (például a saját zenekar, a táncegyüttes, a kaszinó, a színjátszó kör, bálók, mozi, vendéglőadók, színház, és különböző ünnepek) közösségformáló szerepe a vizsgált időszakban is fennmaradt, sőt jelentősnek mondható.

Sport

A bányászok sportlehetőségei is adottak voltak, 1920-tól működött a Salgótarjáni Bányász Torna Club, amelynek lövés, atlétika, labdarúgó és úszó szakosztálya is volt. A vállalat klubházat és füvezett labdarúgó pályákat működtetett.²⁴

Az SBTC labdarúgói nagyon szép sikereket értek el, 1932-ben Észak-Magyarország II. osztályának a bajnoka volt, majd egy év múlva megnyerték az I. osztályú bajnokságot is. A Salgótarjáni Bányász Torna Club 1947 óta állandó tagja a bajnokság I. osztályának. A klub 1960-ra már 12 szakosztályra bővült. Az 20-as években pedig a sikerek hatására a nógrádi szénmedencében sorra alakultak a te-

²¹ Interjú Oravecz Józseffel, 2012. november 26., 2013. október 11.

²² Interjú Szűcs Istvánnal, 2012. szeptember 24.,

²³ Interjú Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28.

²⁴ A magyar bányászat évezredes története II. kötet. Főszerk.: Benke István, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 1997. 337.

lepeken a sportegyesületek és az 1960-as évekre szinte minden bányászközségnek volt saját sportköre is.²⁵

Dányi Miklós a település nagy szórakoztatási ágát, a futballt hangsúlyozta ki, amely, ahogyan fogalmazott húsz évig szórakoztatta a lakosokat, a kuglipálya és a mai játszótér helyén álló torony pedig Rákóczibánya díszje és egyben kulturális központja volt. A futball meccsek pedig a mindennapi, rendszeres szórakozást biztosították a számukra, hiszen minden héten hétfvégén voltak meccsek, és minden második héten a településen játszottak.²⁶

Jakab József a sportok közül az asztaliteniszt, amit maga is űzött, sakkot, futballt említette, és főleg az 1970-es évektől vált jellemzővé, hogy a sportot a vállalat támogatta, szponzorálta. Makkai János szintén az asztaliteniszt emelte ki, mert megyei szinten ügyesen játszott a település, ő maga űzte is a sportot, de csak hobbi szinten.²⁷

Tóber Rudolf főleg a focit emelte ki, amely nagy jelentőséggel bírt a település életében. Maga is űzte ezt a sportot, a település az 1. osztályig is eljutott. Idősebb korában pedig edzőként működött közre a futball sikere érdekében, 3 játékost MB 2-be is kinevelt. A bánya támogatta a sportolókat, engedélyezte a számukra, hogy ne menjenek munkába edzések, meccsek alkalmával, viszont a munkabért az adott napra ugyanúgy megadták a dolgozóknak.²⁸

Oravecz József a futballon kívül a kultúrházban a kártyaszobát, a női és férfi röplabda működését hangsúlyozta, valamint a különböző telepi atlétikai szakosztályokat, amelyek a megyén belül szintén jó teljesítményeket produkáltak. A sportok közül asztalitenisz, atlétika, diszkoszvetés, magasugrás, futás, női és férfi röplabdára volt lehetőség.²⁹

A sok sportlehetőség közül a telepen Szűcs István atlétikai sportokat űzött, és indult versenyeken is. Handó János sportok közül a röplabdát, kuglit és a focit említette, ahogyan fogalmazott, az utóbbiban a Rákóczibánya lakói jól teljesítettek járási szinten. Zimány Rezső kiemelte, hogy saját focicsapattal rendelkezett a telep, járási szinten jó helyezéseket ért el a csapat. Kugli pálya és ping-pongozási lehetőség is adva volt. Zimány Rezső nem űzött egy sportot sem.³⁰

²⁵ A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében 1861-1962. Szerk: Domonkos Lajos, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 1962.18–19.

²⁶ Interjú Dányi Miklóssal, 2013. november 6.

²⁷ Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2., Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

²⁸ Interjú Tóber Rudolfffal, 2013. október 9.

²⁹ Interjú Oravecz Józseffel, 2012. november 26., 2013. október 11.

³⁰ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30., Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28., Szűcs Istvánnal, 2012. szeptember 24.

3. kép Rákóczibánya futballcsapata

Megvizsgálva a település sport életét, sportolási szokásait, úgy tűnik, hogy teljes mértékben kihasználták a vállalat, valamint a Bányász Torna Club által biztosított sportolási lehetőségeinek széles skáláját a vizsgált időszakban. Megfigyelhető Rákóczibánya lakosainak sport iránti szeretete, a különböző sportágak iránti nagymértékű érdeklődése (például: a kultúrházban kártyaszoba, valamint futball, asztalitenisz, sakk, atlétika, futás, magasugrás, röplabda, teke, diszkoszvetés, gerelyhajítás és súlylökés) a Kádár-korszakban.

Üdülés és kirándulás

A SZOT által üzemeltetett szakszervezeti üdülőkből az üzemi dolgozók üdülése biztosított volt. A SZOT üdülőbe a beutalást a szakszervezet, a vállalati üdülőbe a szakszervezet és a vállalati munkaügyi osztályok közösen végezték. Az utóbbiakat a vállalati dolgozók és családtagjaik vehették igénybe. A szanatóriumi üdültetés célja a betegség megelőzése, szakmai megbetegedés, hosszabb betegség, vagy műtét utáni felépülés biztosítása volt. A SZOT családi üdültetési akciókban olyan családok vehettek részt, ahol mindkét szülő munkaviszonyban állt és szakszervezeti tag volt. A SZOT és a vállalatok is szerveztek csoportos gyermeküdültetéseket.³¹

³¹ Székely L.: Bányászati alapismeretek. i.m. 260–261.

Dányi Miklós és családja szerettek kirándulni egy-egy napot töltöttek el Egerben, Bükkszéken, Pesten, azonban a szakszervezet által kínált nyaralási és kirándulási lehetőségeket nem használták fel. 1974-től már saját kocsival rendelkezett, konkrétan fiat 127-t vásárolt, Németországból hozatta, három hónap alatt érkezett meg Magyarországra. Az autónak köszönhetően még gyakrabban tudtak a családdal kisebb kirándulásokat tenni.³²

Handó János a szakszervezet által Zsóryba és Egerbe is kirándulhatott a családjával együtt. A pártbizottság jóvoltából hosszúhétvégét tölthettek Hajdúszoboszlón, ez az utóbbi pihenés maradt meg a legjobban az emlékezetében, sokat tudtak pihenni a feleségével, részt vehettek egy mulatós estén, pihentek a strandon, sétáltak a városban. Fiai nyaraltak két hetes tábor keretében Keszthelyen.³³

Jakab József még agglegényként Hévízen nyaralt két hetet, családjával mentek Egerbe, a Szépasszony-völgybe, Hajdúszoboszlón egy napos kirándulás keretében tartózkodtak, a családdal Hévízen nyaralt egy hetet, a lánya pedig a Balatonnál táborozott két hetet. A legemlékezetesebb kirándulás a számára a ferihegyi brigádlátogatás volt, hiszen nemcsak közelről vehették szemügyre a gépeket, hanem belülről is megcsodálhatták. Lánya pedig kététhetes táborozáson vett részt a Balatonnál.³⁴

Makkai János sok üdülesen vett részt a családjával, két hetet töltött családjával Hévízen, Keszthelyen, Berekfürdőn. Nyaraló házakban laktak és még el is vitték, valamint vissza is hozták őket, Pesten hirdették meg nekik a gyülekezőt és ugyanott tették is le az utasokat Benne volt nekik a nyaralásban az ingyen fürdő jegy, masszázs, étkezés. A szülői munkaközösség vezetőjeként a gyerekeknek is szerveztek hétvégéken különböző kirándulásokat, főleg Bükkszékre és Egerbe. Külföldre is sikerült eljutnia, amihez önéletrajzot kellett benyújtani és a vállalatnak is engedélyeznie kellett, járt Prágában, Bécsben, Poprádon két hetet üdült, többször ellátogatott Bécsbe, illetve részt vett egy dunai két hetes hajókiránduláson is.³⁵

Oravecz József kihangsúlyozta, hogy üdülesi jegyet kaptak és annak köszönhetően mindenki eldönthette, hogy a kereteken belül hová akar nyaralni menni, ő maga Egerben és Hajdúszoboszlón, Hévízen üdült. Hajdúszoboszlón, Hortobágyon a munkásörtségével jutalomüdülesen is részt vett. Egerben a szocialista brigádmozgalom keretében is járt a családjával 1959-ben.³⁶

Tóber Rudolf kiemelte, hogy sikerült egyénileg, és nem szakszervezet keretén belül eljutniuk Zsóryba, Bükkszékre, valamint Egerbe, Mátrát teljesen bejárták egy-egy hétvégi kirándulás keretében. Fiuk pedig egy hetes táborozáson vett

³² Interjú Dányi Miklóssal, 2013. november 6.

³³ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30.

³⁴ Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

³⁵ Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

³⁶ Interjú Oravecz Józseffel, 2013. október 11.

részt iskolai szervezés keretében. A sportegyesület jóvoltából Egerben, a Szépaszszony-völgyben kirándultak a feleségével együtt.³⁷

Zimány Rezsőék Kazincbarcikán vettek részt a feleségével együtt egy kisebb kirándulásban. KISZ titkárként egynapos kirándulásokra többször eljutott, ellátogattak Ipolytarnócra, Egerbe, ahol a vár nagy élmény volt a számára és a szépaszszony-völgyi látogatás is emlékezetes maradt neki. Jakab József és Zimány Rezső is kiemelték a közös kirándulásokat Gyurcsányosba, ahol brigádgüléseket tartottak, elmentek a környékbeli erdőkbe bográcsolni.³⁸

4. kép Egri kirándulás

Megvizsgálva Rákócziánya lakóinak üdülési, kirándulási lehetőségeit, úgy tűnik, hogy a szakszervezet, a helyi iskola által biztosított különböző és változatos üdülések, és kisebb-nagyobb kirándulások (például: Eger, Bükkszék, Zsóry) közösségformáló, családi nyaralásokat elősegítő szerepe a vizsgált időszakban

³⁷ Interjú Tóber Rudolfal, 2013. október 9.

³⁸ Interjú Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28., Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

megfigyelhető. Egyénileg szervezett nyaralások, kirándulások is meghatározó szerepet kaptak a település kulturális életének alakulásában. Kimutatható a szabadidő eltöltésének több és alapvetően más, tehát nem helyi lehetőségek általi kihasználása.

Munkáspárt, szakszervezet és társadalmi munka

1949-ben az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) szervezőbizottsága határozatot hozott a bányauzemi pártszervezetek létrehozásáról, amelynek legfontosabb feladata a termelés irányításában való részvétel, a bányászok politikai, ideológiai fejlődése, a szakszervezetek munkájának ellenőrzése, a bányászok mozgósítása a különböző feladatokra. 1952-ben létrehozták a műszak-pártszervezeteket, és ezzel párhuzamosan kiépültek a pártcsoportok, ebben az évben történtek a bányász szakszervezeti választások, valamint az ifjúsági szervezetek is.³⁹

Dányi Miklós 1952-től hatvan éven keresztül szakszervezeti tag, de annak ellenére egyszer sem használta ki a szakszervezeti kirándulások lehetőségét. Társadalmi munka keretében segített elkészíteni a két hidat, amelyek összekötik a régi telepet a főúttal. Tóber Rudolf is szakszervezeti tag volt, hiszen, ahogyan fogalmazott, „kötelező volt a tagság”. Hónaponként tartottak gyűlést, most ezeknek a száma is csökkent, félévente, egy évente hívják össze a tagokat. Szakszervezeti bizalmiként a rászorulóknak csomagokat osztott, valamint pénzbeli támogatást nyújtott. Társadalmi munka keretében az új temető körbe kerítésében, a játszótér, hinták elkészítésében, és az új kultúrház megépítésében is részt vett feleségével együtt.⁴⁰

Handó János a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja volt, ahová elmondása szerint agitálással került be, ahol fegyvermesteri titulust kapott. Az egyik tag jelölte a jövőbeli tagot, majd a taggyűlésen megszavazták, hogy beválasszák-e a pártba. Előfordult, hogy a műszak előtt tartottak párgyűléseket a számukra. A rákóczi bányai építkezésekben nem vett részt, a mátraszzelei kultúrotthon építése miatt kapott aranyérmes kitüntetést is. Néha előfordult, hogy a műszak előtt tartottak párgyűléseket a számukra.⁴¹

Jakab József a munkásárság tagja volt 25 éven át, bár először a bejutással nehézségekbe ütközött, mert a vallásossága miatt nem akarták elfogadni a jelentkezését csak második alkalommal, ekkor lépett be a párt soraiba is, ahol minden hónapban kellett tagdíjat fizetni, attól függően, hogy mennyi volt az ember keresete. Jakab József szakszervezeti tag volt kezdettől fogva, aktív dolgozóként, de

³⁹ Domonkos L.: Szénbányászat és bányászélet, i.m. 15–16.

⁴⁰ Interjú Dányi Miklóssal, 2013. november 6., Tóber Rudolfal, 2013. október 9.

⁴¹ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30.

miután nyugdíjba ment, egy évvel később kilépett a tagok közül, mert megemelték a tagdíjat. Társadalmi munka keretében a játszóteret, a focipályát csinálták meg.⁴²

Makkai János 1971-től szakszervezeti tag és bizalmi volt, bélyegpénzt szedett össze, amellyel az éves tagságot fizették ki az emberek. Régebben rendszeresen tartottak gyűléseket, most már csak kb. éves szinten. Ma már egész évre előre be lehet fizetni a tagdíjat is. A párt sorába azonban nem lépett be. Társadalmi munka keretében részt vett az új kultúrház megépítésében, felesége is segédkezett a munkák során.⁴³

Szűcs István részt vett többször a kommunista szombaton, mint a bányászok is, általában tereprendezést tartottak. A bányász szakszervezet tagja is volt. A Hazafias Népfront és a járási tanács, bányász szakszervezet tagja volt, 1956-ban a mátranováki munkástanács elnöke. A sok vízrendszer mellett, amelyeket a bányákhoz készítettek, Rákóczi bányáét is megtervezte, aztán a vízmű által az emberek bevezették a vizet az 1980-as években.⁴⁴

Oravecz József a szakszervezetnek pedig 1957-től tagja bizalmi csoportvezető beosztásban, 1967-től pedig párttitkári tisztséget is betöltötte. Kiemelte, hogy a szakszervezet segítette az embereket, ha problémájuk volt, segélyeket utaltak ki a számukra, üdülőjegyeket kaptak. Pártbizalmi funkciót is betöltött, amelynek keretében be kellett szednie a pártdíjat a saját pártcsoportjának embereitől, valamint az alá tartozó tagokról értékelést is kellett írnia. A nyugdíjas alapszervezetben pedig párttitkár lett a későbbiekben. Társadalmi munkában is részt vett utak, árkok takarítása, focipálya, hidak építése és karbantartásában.⁴⁵

Zimány Rezső a kommunista szombatok keretében részt vett a szorospataki úttörőtábor építésében, a mihálygergei ivóvíztárolóban, az újtemető útja és kerítés elkészítésében. A munkáspárt tagja volt, jelentkezés alapján került be, titkárhelyettes tisztséget látott el, havonta gyűltek össze, megkapta a párttól a 25 éves párttagsági kiténtetést is. A szakszervezet tagja a mai napig, éves szinten legalább két gyűlést rendeznek a számukra, a tagdíjuk most már éves szinten 1 440 Ft. A bányász szakszervezeti érdemérem arany fokozatát kapta meg.⁴⁶

Megvizsgálva a település lehetőségeit, megállapítható, hogy a Munkáspárt (a bányászok egy kivétellel, valamint az irodai alkalmazott beléptek agitálás útján beléptek, az iparosok, és a bányamérnök viszont nem), és szakszervezet is meghatározó és szintén közösségformáló, építő közegek a bányászok életében a szocialista rendszer időszakában. A társadalmi munkák kötelező, de egyúttal lakóhely építő, és egyben közösség formáló szerepe kimagasló, mert megfigyelhető, hogy

⁴² Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

⁴³ Interjú Makkai Jánossal, 2013. október 9.

⁴⁴ Interjú Szűcs Istvánnal, 2012. szeptember 24.,

⁴⁵ Interjú Oravecz Józseffel, 2013. október 11.

⁴⁶ Interjú Zimány Rezsővel, 2012. november 14., 2013. október 28.,

minden munkakörben dolgozó rákócibányai lakos részt vett a település és környékének kialakításában, fokozatos fejlesztésében.

Munkásőrség

1957-ben a minden bányüzemben újjászervezték a munkások az MSZMP alapszervezeteit. A Munkás Paraszt Forradalmi Kormány feladata az volt ekkor, hogy megnyerje a tömegeket a céljainak, így nagy agitációs és nevelő munkát végeztek a párttagok. 1957-ben megszervezték a megyei munkásőrség parancsnokságát. A munkásőrök társadalmi munkában végezték kiképzési feladataikat, elősegítették a közbiztonság javulását és segítették a rendőrök, határőrök munkáját.⁴⁷

Oravecz József 1968-tól munkásőr szakaszparancsnok volt, ahogyan fogalmazott, „a munkásőrök fegyveres szerv volt, akik társadalmi munkában végezték kiképzési feladataikat, elősegítették a közbiztonság javulását, igazoltathatták az embereket, segítették a rendőrök, határőrök munkáját, a hátszágban tudták őket bevetni”. A rákócibányaiak hatszor kapták meg a zászlóalj legjobb szakasza címet.⁴⁸

5. kép Rákócibánya munkásőreinek csoportképe

⁴⁷ 100 év. A nógrád megyei bányász munkásmozgalom története. Szerk.: Móna Gyula, Nógrádi Szénbányák Igazgatósága, Salgótarján, 1970. 242.

⁴⁸ Interjú Oravecz Józseffel, 2013. október 11.

Handó János a Munkásörtség, valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja volt, az utóbbi esetben agitálással került be, ahol fegyvermesteri titulust is kapott, ahol 15 évet szolgált. A fegyverek karbantartásáért volt felelős, valamint a fegyverszobát kellett ellenőriznie, ha lövészeti gyakorlatot folytattak, akkor pedig az éles lőszerket osztotta ki a társainak, illetve felügyelte is a lövészetet, amelyet egy évben kétszer-háromszor tartottak Sóshartyánban.⁴⁹

Jakab József Munkásörtség tagja volt 25 éven át, bár először a bejutással nehézségekbe ütközött, mert a vallásossága miatt nem akarták elfogadni a jelentkezését csak második alkalommal, ekkor lépett be a párt soraiba is, ahol minden hónapban kellett tagdíjat fizetni, attól függően, hogy mennyi volt az ember keresete. Különböző kiképzéseket tartottak a számukra. Éles löszert csak lögyakorlat során adtak a számukra, ekkor 30 db, vagyis egy tányi lőszer állt a rendelkezésükre. Az éles bevetés nem volt meghatározó, de akadt rá példa, amikor, egy eltűnt katonát kerestek, ekkor mutatkozott meg, hogyan kell végezni ténylegesen a kutatás folyamatát.⁵⁰

Megvizsgálva a Munkásörtség szerepét Rákócziabánya életében, úgy tűnik, hogy a szervezet közösségformálása, rendvédelmi és társadalmi közegként meghatározó a település lakosai számára a szocialista rendszerben. Az is megállapítható, hogy mint a párttagságnál is, nem az összes munkakörű lép be. (Az iparosok, bányamérnök nem léptek be, a bányászok többsége és az irodai alkalmazott viszont igen és a megszűnéséig tagok is maradtak.)

Összegzés

Az interjú alanyok közül többen tősgyökeres rákócziabányai lakosok, valamint gyermekkoruk óta élnek a telepen, ketten pedig a településre nősültek.

A házak Rákócziabányán tipikus bányász házak, két szobás, konyhás, spájzos, fürdőszobás, tornácos ikerlakások. A régi telepiek fedett faverandával és szép faragott tűzfalakkal is rendelkeztek, amelyek közül némelyiket még ma is meg lehet csodálni. Rákócziabányáról elmondható, hogy házai kiállták az idő próbáját, tehát, ha valaki ellátogat erre a kis településre még szinte teljesen eredeti állapotában láthatja a bányász ikerházait.

Az újtelep valószínűleg 1956 és 1958 között épült folyamatosan, összesen négy vízszintes, a főúttal párhuzamos utca épült meg, míg a régi telepi elrendezés nagyjából csillag alakot mutat. Az interjúkból kiderült, hogy mindkét teleprész házait főleg fiatal házások részére osztották szét, legyenek azok bányászok, irodai alkalmazottak, vagy akár iparosok. Ezzel a lehetőséggel is a letelepedésüket segítették elő. Először bérbe vették az ingatlan irodától a házakat a lakók, majd

⁴⁹ Interjú Handó Jánossal, 2012. szeptember 24., 2013. október 30.

⁵⁰ Interjú Jakab Józseffel, 2012. november 21., 2013. október 2.

lehetőség volt a házak egy összegben és részletekben történő megvásárlásra is. Az újtelepen a páros sorokon a házak csak egy szobásként készültek, bár alapterületben megegyezett a két szobásakkal, így, miután az ingatlan ingyen szétválasztotta a helységeket, belsőleg is teljesen megegyeztek a lakások kialakításai. A páratlan sorokon eredetileg is két szobásak lettek az ikerházak. Néhány kivételnek számított a településen, mert saját építésű volt, de külső és belső tulajdonságaiban nem különbözött az előzőektől.

A település lakói segítettek egymásnak, ha valaki építkezett, költözött közülük, ezzel is kifejeződött összetartásuk a munka világán kívül is. A belső berendezés szempontjából mindegyik interjú alany kiemelte, hogy hoztak magukkal különböző bútorokat a stafírungr keretében, majd pedig apránként alakították belsőleg és külsőleg, illetve bútorozták is be a házukat.

Jól megfigyelhető, hogy mindegyik bányászcsaládban 1–2 gyermek született, valamint szinte minden esetben elmondható, hogy az asszony otthon maradt a gyermekkel, vagy gyerekekkel, tehát főállású anya lett, a férfiek pedig a kenyérkeresők, a családfenntartók voltak.

A családok lényegesnek tartották a jószágok tartását is, főleg sertéseket, csirkéket, nyulakat és kacsákat, libákat, galambokat tartottak, ezzel is biztosították a húsellátásukat, valamint mindenki csinálta a kis kertjét, gyümölcsösét ezzel a zöldség és gyümölcs ellátásukat tudták biztosítani családjaik számára. Több interjúalany a mai napig is foglalkozik állattarással és gondozza a kertjét, de vannak, akik már idős koruk miatt szeretnék, de nem bírják elvégezni már ezeket a ház körüli munkákat.

A kulturális élet virágzott az 1950-es évektől egészen az 1980-as évek végéig, mondhatjuk a rendszerváltásig. A báloknak, helyi színház, havi egy-két alkalommal vetített szélesvásznú mozinak nagy jelentősége volt. A Déryné Színház többször volt a telepen, és szórakoztatta műsorával a lakókat. A 20. század híres és népszerű énekesei, színészei és komikusai is szívesen látogattak, akár több alkalommal is a településre és műsorukkal szórakoztatták a telep lakóit. A hírességek érkezése előtt pedig a gyermekek tartottak délelőtti előadásokat és aznap nem kellett iskolába menniük. Minden vasárnap rendezett táncos mulatságok, valamint gyermeknap, bányásznapi, május 1-je, különböző bállok minden évben megtartott és lényeges rendezvényei voltak a telepieknek. Faluszínházzal, táncszínházzal is rendelkezett a település, amelyet a gyerekek és felnőttek üzemeltettek, a zenekart pedig a helyi bányászok. A megkérdezettek mindegyike részt vett ezeken a rendezvényeken, ez is mutatta, hogy a kis közösség nagymértékben összetartott, mulatni is együtt mulatott. A fiatalok hétvégenkénti közös, település körüli sétálás szintén lényeges és összetartó erejű volt a település lakóinak életében.

A bányászsport nagy népszerűségnek örvendett, a vállalatok és üzemek keretében több sportegyesület is létrejött. Rákóczi bányán több sportot is űztek a fiatalok, futballt, asztaliteniszt, sakkot, atlétikát, tekét, diszkoszvetést, gerelyhajítást és súlylökést, női és férfi röplabdát. A kultúrházban külön kártyaszobát

hoztak létre a játékedvelőknek. Az interjú alanyok többsége üzte is a különböző sportokat. A település sport csapatai járási és megyei szinten is a legjobbak közé tartoztak. A legnépszerűbb és egyben legsikeresebb sport a településen. A férfiak közül a legtöbben ezt a sportot gyakorolták. Kihangsúlyozták, hogy a vállalat támogatta a sportolókat, engedélyezte a számukra, hogy ne menjenek munkába edzések, valamint meccsek alkalmával. Minden héten hétvégeken voltak meccsek, és minden második héten a Rákóczi-bányán játszottak a focisták, így nemcsak a helybeliek, hanem a környékbeli települések lakói bele kapcsolódtak a település kulturális életébe.

A bányászati alkalmazottak közül többen nyaraltak vállalati üdülőkben, valamint gyermekeik is többször táboroztak a vállalat jóvoltából. Az iparosok inkább egyéni, családi kirándulásokat szerveztek maguknak egy-egy hétvégre, és nem vették igénybe a szakszervezet által kínált üdülési lehetőségeket. Főként a bányászok és az irodai alkalmazottak vettek részt a munkásörtség, vagy a brigádoknak szervezett kirándulásokon. Elsősorban a közelebbieket voltak népszerűek, mint Eger, Zsóry, Bükkszék, Berekfürdő, Hajdúszoboszló és a Balaton szerepelt még a fő úti célok között. Makkai Jánosnak külföldre is sikerült eljutnia, amihez önéletrajzot kellett benyújtani, és a vállalatnak is engedélyeznie kellett. Az interjú alanyok kiemelték a kirándulásokat, amikor is a környékbeli erdőkben a bográcsozásokat, rövid túrázásokat tettek. Az egyéni kirándulások esetében is elmondható, hogy a fő úti célok a környékbeli települések, látnivalók voltak.

A bányászati alkalmazottak mindig részt vettek a társadalmi munkákban, amit kommunista szombatnak hívtak, az új temetőbe a vizet kivezették, körbekerítették, az utat, hidakat megcsinálták, az óvodát, a kultúrházat, a szorospataki úttörőtábor építésében segédkeztek, a játszóteret megépítették és körülkerítették, futballpályát kialakították, de még az irodistáknak és a bányász mérnököknek is kellett ezekben a munkákban részt venni.

A Magyar Szocialista Munkáspártba a bányászok javaslat alapján kerültek be, az egyik tag jelölte a jövő tagot, majd a taggyűlésen megszavazták, hogy beválasszák-e a pártba. Oravecz József párttitkár, Zimányi Rezső titkárhelyettes, Handó János fegyvermester. A műszakok előtt néha, egyébként pedig havonta rendszeresen tartottak pártgyűlést, valamint minden hónapban kellett tagsági díjat fizetni, a keresetüktől függően. A párttagság esetében a bányászok egy kivétellel, valamint az irodai alkalmazottak beléptek agitálás útján, az iparosok, a bányamérnök viszont nem.

A bányászok mindegyike, az iparosok, valamint a bányamérnök és az irodai alkalmazottak szakszervezeti tagok lettek, többen még a mai napig is azok, éves szinten mind a mai napig fizetik a kötelező tagsági díjat, valamint összejövetelek is szoktak lenni évente kétszer. Jakab József, Makkai János bizalmi lett, Oravecz József bizalmi csoportvezetőként dolgozott. A gyűlések száma és a nagyobb aktivitás a rendszerváltással azonban megszűnt.

A település lakói mindig részt vettek a társadalmi munkákban, amit kommunista szobatnak hívtak, az új temetőbe a vizet kivezették, körbekerítették, az utat, hidakat megcsinálták, az óvoda, a kultúrház, a játszóteret építették és körülkerítették, futballpályát kialakították, jól látszik, hogy még az irodistának, mérnöknek is kellett ezekben a munkákban részt venni. A társadalmi munka keretében a település lakói kialakították Rákóczibánya kulturális helyszíneit és segítettek a szomszéd falvaknak is az építkezésekben. A férfiak mellett a nők is kivették részüket a munkákból, két esetben a kultúrház építésénél történt segédkezést emelték ki az interjúalanyok.

A Munkásőrség lényeges volt a bányászok életében. Oravecz József 1968-tól munkásőr parancsnok volt, 25 főt irányított. Handó János, Jakab József, Zimányi Rezső szintén a tagjai voltak, a legutóbbi 1978-ban vezette is az őrséget. Az interjúkból kiderült, hogy a Munkásőrség fegyveres szerv volt, akik társadalmi munkában végezték kiképzési feladataikat, elősegítették a közbiztonság javulását, igazoltathatták az embereket, segítettek a rendőrök, határőrök munkáját, a hátszágban vetették be őket. A rákóczibányaiakat el is ismerték országosan is, hiszen hatszor kapták meg a zászlóalj legjobb szakasza címet. Megfigyelhető, hogy a Munkásőrségbe az iparosok és a bányamérnök nem léptek be, a bányászok többsége és az irodai alkalmazott viszont igen, és a rendszerváltásig tagok is maradtak.

Végző konszenzusként elmondható, hogy a kulturális, szórakozási lehetőségek lényeges elemei voltak a telepi életének, amelyen a férfiak családjukkal együtt maguk is szívesen részt vettek. A megkérdezetteknek tehát mindegyike részt vett a település kulturális rendezvényein, üdülési és kirándulási lehetőségekben, ez is mutatta, hogy a kis közösség nagymértékben összetartott, mulatni is együtt mulatott, hétköznapijait szívesen töltötte együtt. A kulturális élet is virágzott 1957-1989 között és egyúttal a település is virágkorát élte. Az interjúalanyok többsége a mai napig szeret részt venni a település még meglévő kulturális életében, hiszen minden év szeptemberében megtartják a bányásznapot, valamint a szilveszteri mulatság, idősek napja és az idős klub által megrendezett események még a mai napig is emlékeztetik a település egykori élénk, pezsgő kulturális életére.

A bányászinterjúk készítése meghatározó mozzanata a kutatásnak, a disszertáció egyik pillérét képezik, amelyek segítségével válik kerekké a kutatás és tárulnak fel a társadalmi vonatkozás lényeges információi. A kérdéskörök az interjúk során: élet a bányában, élet a munka után, élet a településen és Rákóczibánya általuk ismert története.

A kutatási eredmények jelentőségét társadalmi vonatkozásban úgy gondolom látható lesz, hogy a nógrádi bányászok munkájuk által milyen meghatározó szerepeket tölthettek be a magyar ipar, azon belül is a nehézipar és egyúttal az iparosodás fejlődésében, a gyárak működtetésében. Remélhetőleg kirajzolódik majd a bányászok társadalomban elfoglalt lényeges pozíciója és egyúttal a munkájuk meghatározó és fontos szerepe.

AZ MKP KOMÁROM-ESZTERGOM VÁRMEGYEI POLITIKÁJA AZ IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS IDŐSZAKÁBAN

WENCZ BALÁZS

1944 novemberének elejétől a nyugati határ felé továbbgördülő front mögött, a megszálló szovjet csapatok kíséretében Magyarországra visszatért kommunisták (Révai József, Gerő Ernő, Nagy Imre és Vas Zoltán) kezdeményezésére és részvételével megalakult a Magyar Kommunista Párt Ideiglenes Központi Vezetősége.¹ Az újonnan létrehozott grémium előbb Szegeden, röviddel ezután pedig a kelet-magyarországi agrárvidéken kezdte meg a párt helyi szervezeteinek kiépítését, és dolgozta ki annak akcióprogramját – mely a Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja² címet viselte –, s melyet antifasiszta és demokratikus jellege miatt az időközben újjászerveződő politikai pártok teljes mértékben elfogadtak.³ Ezen pártok részvételével 1944 decemberének közepén megkezdődött az Ideiglenes Nemzetgyűlés életre hívásának gyakorlati előkészítése is. A Vörös Hadsereg által megszállt keleti országrészen a sebtében megszervezett népgyűléseken közfelkiáltással delegálták az új parlament leendő képviselőit.⁴ Az 1944. december 21-én, a debreceni református kollégium oratóriumában megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 230 tagja volt. Közülük 90 (39%) tartozott a Kommunista Párthoz, 56 (24%) a Kisgazdapárthoz, 43 (19%) a Szociáldemokrata Párthoz, 16 (7%) a Nemzeti Parasztpárthoz, 13 (6%) a Polgári Demokrata Párthoz. A többiek (5%) függetleneknek nevezték magukat.⁵ A fentiekben már említett Magyar Kommunista Párt Ideiglenes Központi Vezetősége mellett egyébként megjelent egy MKP Budapesti Központi Vezetőség elnevezésű

¹ *Bencze Cs. Attila*: A Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Dolgozók Pártja Komárom-Esztergom megyében 1945–1956. Esztergom. 2002. 10.

² A programot közli: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk. Rákosi Sándor – Szabó Bálint. Bp. 1979. 37–41.

³ Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). Főszerk.: Vida István Bp. 2011. 298.

⁴ *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011. 38.

⁵ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 2005. 279.

szervezet is, mely a hazai illegális Központi Bizottsággal volt azonos, ennek ellenére elfogadta az időközben már Debrecenben működő Központi Vezetőséget országos központnak. A debreceni Központi Vezetőség Budapestre történő áttelepítésének és az egyesített Központi Vezetőség előkészítésének feladatait elvégzendő 1945. január 26-tól kezdett működni a Titkárság, majd 1945. február 23-tól megjelentek a Központi Vezetőség osztályai is. Az egységes vezetésre és a párt nevének véglegesítésére pedig 1945. február 23–24-én került sor.

A tanulmányunk témáját érintő dunántúli területeken 1945. március 28-án fejeződtek be a fegyveres harcok, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a vármegye közigazgatásának újjászervezésén dolgozóknak a kelet-magyarországi helyzettől eltérően rögvest megoldást kellett találniuk arra, hogy a mindennapi életet visztereljük a rendes kerékvágásába, a földosztást minél előbb végrehajtsák, illetve a nemzeti bizottságokat is életre hívják. Ezzel egy időben a kommunisták hozzáláttak a pártszervezési munkához, melyben a rendkívül széles körű felhatalmazással érkezett, mintegy százötven központi kiküldött is a segítségükre volt. Feladatuk elsősorban a vármegyei, járási, városi, községi, illetve a több községet és tanyacsoportot átfogó helyi vezetőségek megalakítása volt.⁶ Miután ezt sikeresen végrehajtották, az így létrejött szervezetek közvetlen irányítását az 1945. április 20-i központi vezetőségi határozat alapján közbülső szervként létrehozott területi bizottságok – budapesti, kecskeméti, pécsi, győri, szombathelyi, debreceni, szegedi, miskolci – látták el. Ezek a területi bizottságok átvették az addig működő Kerületi Titkárságok feladatkörét is. Kialakításukban az alapelv az volt, hogy egy területhez egész vármegyék tartozzanak. Komárom-Esztergom vármegye a Budapesti Területi Bizottsághoz tartozott, melynek titkára Kádár János volt, a vármegyébe delegált pártszervezési feladatokra kijelölt személy pedig Kóbor Ferenc lett.⁷

Kóbor Ferenc 1907-ben született a Békés vármegyei Endrőd községben. Ebből adódóan az illegális kommunista tevékenysége egyáltalán nem kötődik Komárom-Esztergom vármegyéhez, mégis mindenképpen szólnunk kell arról, hiszen új adalékokkal is szolgálhat az életútja. Kóbor emlékezete szerint úgy 1929 illetve 1930 környékén csatlakozott az illegális mozgalomhoz, tagságát azonban csak 1934-től ismerték el hivatalosan. Kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett az 1945-öt megelőző időszakban is, melyet a rákoshegyi Békepártban – melynek megalakítására a lakásában került sor – betöltött titkári pozíciója is igazol. Ezzel kapcsolatban említést tett arról is, hogy a Békepárt fedőszerveként a Szociáldemokrata Párt szolgált. Azt, hogy Komárom-Esztergom vármegyébe került, még hozzá hamarosan a titkári pozícióba az illegális mozgalomban kifejtett tevékenységével és a kommunista vezetéssel kialakított jó viszonyal indokolta. Sajnos

⁶ *Bencze Cs. Attila*: i. m. 11.

⁷ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL), 274-2/24. 1–3.

Kóbor Ferenc 1946 utáni életéről meglehetősen keveset tudunk, annyi biztos, hogy visszaköltözött Budapestre, ahol hosszas betegeskedés után 1981-ben hunyt el.⁸

A kommunista párt első szervezetei tehát Kóbor Ferenc és segítője, Blau Lajos vezetésével a vármegye ipari, illetve a jelentősebb létszámú bányamunkások által is sűrűn lakott településein alakultak meg (Tatabánya, Dorog, Tokod, Tata, Oroszlány, Sárísáp). A pártba elsősorban a vármegye illegális munkásmozgalmi életében részt vevők, a szakszervezeti mozgalomban és az 1919-es Tanácsköztársaság idején is aktív szerepet vállalók léptek be leghamarabb. Ezen kívül nagyszámú volt orosz hadifogoly, ipari- és bányamunkás, valamint falusi munkás is belépett a pártba. Az értelmiségiek aránya kezdetben minimális volt.⁹

A vármegyei pártszervező munkának a nyitányát az 1945. április 1-jén, Tatabányán megtartott nagygyűlés jelentette, melyen a beszámolók szerint több mint tízezer fő vett részt. A nagygyűlésnek Kupor József, Szöőr István, Király Lajos és Gerő Ernő voltak az előadói, akik felszólalásaikban különösen nagy hangsúlyt fektettek a Vörös Hadsereg, Rákosi Mátyás és J. V. Sztálin méltatására. Gerő Ernő előadásában azt hangsúlyozta, hogy: „*A Magyar Kommunista Párt megmondja, mit akar: földet, kenyeret, szabadságot. 1. Földet a parasztnak nem ígérünk, hanem osztunk földet, a nagybirtok átment a kisbirtokosok kezébe. A nagybirtok felosztása célszerű szét kell zúzni azt a nagybirtokosztályt mely romba döntötte az országot. Összekovácsoljuk a parasztság és a munkásság egységét. 2. Kenyér kell a munkásságnak, ezért helyre kell állítani az ipari termelést, ennek helyreállítása elsősorban a munkásságtól és mérnököktől függ. A kommunista párt a munkáspárt, de tárt karokkal fogadja azokat az értelmiségieket, melyek hajlandók felépíteni a szabad, független és demokratikus Magyarországot. 3. Szabadságot kell követelni és egyben biztosítani is azon módon, hogy elbánunk a belső ellenséggel. A reakció még itt van, mert nem folyik erélyes munka ellene. A belső reakció sok időt nyernek. Meg kell változtatni a rendeleteket. Nem vagyunk vérszomjasak, de akarjuk, a bűnösök bűnhődjenek*”.¹⁰ Miután Gerő Ernő nagyvonalakban felvázolta a hallgatóságnak a kommunista párt irányvonalát az elkövetkező hónapokra, azt is közölte a megjelentekkel, hogy a központi vezetőség nevében megbízta Kóbor Ferencet a vármegyei titkári teendők ellátásával, majd a tatabányai alapszervezet vezetőivel együtt arról is döntöttek, hogy a későbbiekben megalakuló vármegyei bizottság központja Tatán lesz.¹¹ Ez utóbbi nagy meglepetés lehetett a kommunisták számára, ugyanis Tatával szemben a jóval nagyobb munkásmoz-

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML), XXXV. 42/114. 1–33.

⁹ Szakács Mihály: A Magyar Kommunista Párt megalakulása és tevékenységének első időszaka Komárom-Esztergom vármegyében 1945–1946. Tatabánya. 1979. 14–17.

¹⁰ MNL KEML XXXV. 24/1. 1–2.

¹¹ Szakács M.: MKP. i. m. 16.

galmi múlttal rendelkező Tatabánya sokkal erősebb bázisuk volt, nem beszélve a mozgalom másik két gócpontjáról Bánhidáról és Felsőgalláról, mely települések szinte már ekkor Tatabányához tartoztak. Kóbor Ferenc szerint Tatára elsősorban a központi fekvése, városias jellege (pedig ekkor még község volt – W. B.), illetve az itt lévő nagyobb létszámú szovjet városparancsnokság miatt esett a választás.¹²

Április elejétől felgyorsult a pártalapszervezetek megalakításának az üteme, illetve a szintén kommunista kezdeményezésű nemzeti bizottságok életre hívása is. Ez utóbbiak tevékenysége az állami élet szinte minden területére kiterjedt, ugyanis – a képviselőtestületek megalakításáig legalábbis biztosan – ők intézkedtek a mindennapi élet megindításáról, az iskolák és az üzemek kitakarításáról, emellett gondoskodtak az élelmiszerkészletek kiosztásáról, a földosztás megindításáról, és nem utolsósorban a megszálló szovjet csapatok megfelelő színvonalú ellátásáról. A nemzeti bizottságok többpárti testületek voltak, hiszen azokban együttműködtek a kommunisták mellett a szociáldemokraták, kisgazdák, és a később létrejövő Nemzeti Parasztpárt, illetve a szakszervezetek képviselői is. Esztergomban és Komáromban a kommunisták meghallgatásával pedig még főispánokat és polgármestereket is neveztek ki a szovjet városparancsnokok.¹³ Az előbbieken kívül a nemzeti bizottságok fontos érdeme volt, hogy a közoktatás ügyére is igyekeztek figyelmet fordítani. Ennek eredményeként már április első napjaiban megindult a tanítás Tatabányán, Felsőgallán, Tatán, Komáromban és Esztergomban is.¹⁴ Habár a nemzeti bizottságok szervezése valóban kommunista kezdeményezésre történt, a rendelkezésre álló vármegyei névsoros kimutatások ellenben arról tanúskodnak, hogy azokban egyáltalán nem rendelkeztek személyi többséggel, a megalakított szervezetekben a korszak pártjai és a szakszervezetek képviselői általában azonos létszámban képviseltették magukat.¹⁵ Merőben más volt a helyzet a kommunisták meghallgatásával kinevezett főispánok és polgármesterek esetében. Erre ugyanis még a két vármegye egyesítését megelőző időszakban került sor, akkor, amikor az újonnan megszervezett közigazgatás vezető állásainak a betöltését a helyi szovjet városparancsnokok engedélyezték és hagyták jóvá.

A háború befejezését követően ismét felmerült a vármegye egyesítésének a kérdése, amelyet hivatalosan már az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény elvei rendeztek.¹⁶ Az egyezmény ugyanis kimondta, hogy Magyarország a megszállt területekről visszavonja a magyar csapatokat és hivatalnokokat az 1937. december 31-én fennállott határai mögé, valamint határon kívül helyez minden olyan törvényhozási és közigazgatási szabályt, amely

¹² MNL KEML XXXV. 42/114. 13.

¹³ *Ortutay András*: Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv. Tatabánya. 1988. 13.

¹⁴ *Szakács M.*: MKP. i. m. 19.

¹⁵ MNL KEML XXXV. 41/327.

¹⁶ *Ortutay A.*: Olvasókönyv. i. m. 13.

csehszlovák, jugoszláv és román területek Magyarországhoz való csatolására vonatkozik.¹⁷ Így érvénybe lépett az 1923. évi XXXV. tc., mely a trianoni béke után rendezte a töredék közigazgatási megyék helyzetét, s létrehozta Komárom-Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyét Esztergom székhellyel, amit a komáromi főispán minden zokszó nélkül elfogadott, de még hosszas viták forrása volt a vármegye székhelyének a kérdése és az egyes vármegyerezsek képviseleti aránya a létrejövő vármegyei törvényhatósági bizottságban. Komárom-Esztergom vármegye Nemzeti Bizottsága 1945. június 23-án döntött ezekről a kérdésekről, s 1945. augusztus 28-án alakult meg a törvényhatósági bizottság Esztergomban.¹⁸ Komárom-Esztergom vármegye alispáni tisztségének birtokosa pedig Dr. Tárkányi Lajos lett.

Dr. Tárkányi Lajos 1885. november 22-én született Tatán. Családi neve Tevez volt, azonban ezt nevének magyarosítási eljárása során a közeli Tárkány község nevével cserélte le. Tanulmányait Magyaróváron a mezőgazdasági akadémián, majd Budapesten a jogi karon végezte. A jogi doktorátus megszerzését követően előbb Komáromban majd Tatán dolgozott ügyvédgyakornokként. Az első világháborúban tartalékos tisztként vett részt, ezt követően a vármegye közigazgatásában töltött be tisztséget: a Tatai járás főszolgabírói teendőit látta el. A Tanácsköztársaság idején a tatai és a vármegyei munkástanácsnak illetve a direktóriumnak is a tagja volt. Ez irányú tevékenysége miatt a Győri Törvényszék egy év hét hónapnyi börtönbüntetésre ítélte. Az ekkor megszakadt közigazgatási pályát csak 1945 után folytathatta. Miután szinte elsőként belépett a Magyar Kommunista Pártba, nagy lendülettel vetette magát a politikai életbe. A Tatai Községi és a Tatai Járási Nemzeti Bizottság elnöki tisztsége mellett két ízben, 1946-ban és 1947-ben is beválasztották az MKP Komárom-Esztergom vármegyei választmányának a tagjai közé. Megromlott egészségi állapota miatt 1948-ban nyugdíjazták, s ezután egészen 1965. május 24-én bekövetkezett haláláig Tatán élt.¹⁹

A kommunisták egyebek mellett különös figyelmet fordítottak a széntermelés minél előbbi megkezdésének a szorgalmazására, méghozzá nem is eredménytelenül, hiszen 1945 áprilisának elejére már komoly sikereket értek el ezen a területen. Dorogon például már egészen hamar, 1945. április 7-én hozzáláttak az elárasztott bányaszintek víztelenítéséhez, melyben nagy segítséget jelentett a tokodi bányatelep épségben maradt gépeinek a használata. Erőfeszítésük úgy tűnik nem volt hiábavaló, ugyanis hat nappal később megindult a széntermelés – igaz ekkor még csak napi 25 vagonos átlaggal. Ezzel egy időben a vármegye számos üzemében is hozzáláttak a háborús károk felszámolásához, s mihelyt lehetőség nyílt rá a termelést is megkezdtek. Rövidesen üzemképes állapotba hozták a tatabányai

¹⁷ *Földesi Margit*: A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága. Bp. 2009. 360.

¹⁸ *Ortutay A.*: Olvasókönyv. i. m. 13–14.

¹⁹ *Gecsényi – Szabó – Tóth*: i. m. 259–260.

és a bánhidai erőműveket, a felsőgallai cementgyárat és az alumíniumgyárat is. A nyergesújfalui Viscosa és az esztergomi Petz Rt. is hamarosan termelésre alkalmas állapotba került, igaz ebben az esetben meg kell említenünk azt is, hogy ez utóbbi üzemek kezdetben folyamatos nyersanyaghiánnyal küzdöttek.²⁰

A fentiekben már szó esett az alapszervezetek létrehozásáról is, melyeknek a községek szerinti kimutatását a következő táblázat tartalmazza.²¹

1. táblázat. Kimutatás a megalakult alapszervezetekről

Település neve	Járás neve	Megalakulás időpontja	Taglétszám
Almásfüzitő	Gesztesi járás	1945. május 22.	45
Alsógalla	Tatai járás	1945. május 1.	18
Ács	Gesztesi járás	1945. május 20.	380
Bajna	Esztergomi járás	1945. április 8.	54
Bajót	Esztergomi járás	1945. április 8.	110
Bánhida	Tatai járás	1945. március 31.	354
Bokod	Tatai járás	1945. április 15.	60
Csév	Esztergomi járás	1945. március 25.	72
Csolnok	Esztergomi járás	1945. április 8.	52
Dad	Tatai járás	1945. május 2.	52
Dorog	Esztergomi járás	1945. április 7.	141
Dömös	Esztergomi járás	1945. április 10.	30
Dunaszentmiklós	Tatai járás	1945. április 30.	3
Gyermely	Tatai járás	1945. június 5.	35
Héreg	Tatai járás	1945. április 2.	20
Kecskéd	Tatai járás	1945. június 8.	27
Kocs	Tatai járás	1945. május 1.	76

²⁰ Szakács M.: MKP. i. m. 12–13.

²¹ MNL KEML XXXV. 23/1. 1–135.

Település neve	Járás neve	Megalakulás időpontja	Taglétszám
Komárom	Gesztesi járás	1945. március 29.	402
Környe	Tatai járás	1945. április ?	99
Lábatlan	Esztergomi járás	1945. április 2.	45
Nagyigmánd	Gesztesi járás	1945. április 2.	100
Naszály	Tatai járás	1945. április 9.	62
Nyergesújfalu	Esztergomi járás	1945. április 1.	190
Oroszlány	Tatai járás	1945. május 9.	120
Pilismarót	Esztergomi járás	1945. április 10.	100
Piszke	Esztergomi járás	1945. április 8.	40
Sárisáp	Esztergomi járás	1945. április 1.	70
Szőny	Gesztesi járás	1945. április 7.	30
Tardos	Tatai járás	1945. április 15.	45
Tarján	Tatai járás	1945. április 18.	24
Tata	Tatai járás	1945. április 10.	118
Tatabánya	Tatai járás	1945. március 24.	500
Tát	Esztergomi járás	1945. április 8.	40
Tokod	Esztergomi járás	1945. április 15.	?
Tokod-Altáró	Esztergomi járás	1945. április 1.	?
Úny	Esztergomi járás	1945. május 25.	14

A táblázatban szereplő adatok arról tanúskodnak, hogy a legelső pártszervezetek az 1945. március 24. és az 1945. május 25. között eltelt két hónap leforgása alatt alakultak meg. Egyáltalán nem meglepő módon minderre elsőként Tatabányán került sor, ráadásul nem is akármilyen kezdeti taglétszám mellett. Amennyiben a táblázatban szereplő települések földrajzi fekvését és nemzetiségi viszonyait is megvizsgáljuk, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a szervezetek megalakítására elsőként a vármegye szénmedencéiben, illetve a német nemzetiségek által kevésbé lakott településeken került sor.

A megalakult alapszervezetek első fontosabb feladata a küszöbön álló május 1-jei ünnepek megszervezése, lebonyolítása, illetve az azon résztvevő munkásság mozgósítása volt. A rövid idő ellenére, ami az alapszervezetek megalakítása és

május 1. között eltelt, a kommunisták beszámolóinak tanúsága szerint nagyszámú résztvevőt (átlagosan 10–12 ezer fő) sikerült mozgósítani az ünnepségekre nemcsak Tatabányán, hanem Tatán, Komáromban, Dorogon és Esztergomban is. Szabó Imre május 5-én kelt jelentésében például az esztergomi ünnepségről a következőket olvashatjuk: „Május 1-e igen szépen sikerült, kb. 10 000 főnyi tömeg vonult fel, a felvonuláson részt vettek a környező falvak gyári munkásai, a földmunkásság, az iskolák részben, a közhivatalok tisztviselői. Az ünnepségen az orosz katonai parancsnok is megjelent. A párt helyi titkára, Lieszkovszky László magas színvonalú beszédet tartott; ugyancsak szép volt Damásdy Gyula budapesti szakszervezeti kiküldött beszéde is. Az ünnepség után a tömeg szervezeten felvonult az elesett orosz hősök sírjaihoz és a sírokat a pártok megkoszorúzták. Ez alkalommal a katonai városparancsnok tartott beszédet orosz nyelven”.²² A kérdés már csak az, hogy ebből a tízezer fős tömegeből az esztergomiak milyen számban képviseltették magukat. A források szerint nem lehettek túl sokan, ugyanis több helyütt arról panaszkodtak a kommunista jelentéstevők, hogy kezdetben úgy a párt, mint a Vörös Hadsereg ellen komoly ellenszenv mutatkozott meg a város lakosságának részéről.

Az 1945. május 20–21-én megrendezett pünkösdi konferencián merült fel a párton belüli „ultrabalosok” problémája, melynek veszélyeire a Központi Vezetőség 1945. április 13-i ülésén már Rákosi Mátyás is figyelmeztetett. Véleménye szerint ezek az emberek nem értik meg a párt jelenlegi irányvonalát, ráadásul közülük kerülnek ki az „apró diktátorok” is.²³

A 19-esek tevékenységét a vármegyében is megtapasztalhatták a lakosok, különösen Esztergomban, Ácson és Komáromban. Ez utóbbi két településen a legnagyobb problémát az okozta, hogy képtelenek voltak azonosulni a háború után előállt politikai helyzettel, ezen kívül a feltörekvő fiatalabb generáció képviselőit – akik koruknál fogva nem élhették meg az 1919-es Tanácsköztársaságot – igyekeztek a párton belül a perifériára szorítani.²⁴ A háború utáni esztergomi állapotokat kitűnően érzékelteti Bády István, akinek a visszaemlékezésében a közigazgatás megszervezéséről illetve az 1919. március 21-ét követő időszak visszatérésének réméről is olvashatunk. Minderről ekképpen írt: „Az Esztergomban tartózkodó Beleuszov alezredes, városparancsnok volt az, aki kezdeményezte a közigazgatás megindulását és vezetőállások betöltését. A hadihelyzet miatt a város vezetőségének, sőt lakosságának nem volt tudomása arról, mi történik, vagy mi történt a keleti részeken. A mi korosztályunk, kétségtelen, idegenkedéssel fogadta az ismeretlenség homályából előbukkant Lieszkovszkit, a kommunista párttitkárt, és őszintén mondván, tartottunk is tőle. Mibennünk – ezt be kell vallani – még éltek az 1919-es kommunizmusnak a kilengései. A kérdés az volt: mit várhat az ember, milyen

²² PSZL 274-16/109. 40.

²³ PSZL 274-2/23. 4.

²⁴ PSZL 274-16/109. 67–68.

*eseményekre számíthatunk? Visszajönnek az 1919-es idők?*²⁵ Aggodalma nem volt minden alap nélküli, ugyanis a Mikler József polgármester által kinevezett Váradi Árpád rendőrkapitány tevékenysége idején Esztergomban is megkezdődött a nagyszámú letartóztatások illetve a törvénytelen vagyonszerzések időszaka, melyek behálózták szinte az egész vármegye területét.

A fent ismertetett eset bemutatása során sajnos csak szórványos levéltári forrás állt a rendelkezésünkre, ezért a történet rekonstruálása érdekében Bády István visszaemlékezésre kell támaszkodnunk. Elsőként az 1919-es kommunista Mikler Józsefről szóljunk, aki Esztergom város lakosságának túlnyomó többségének szerencséjére a polgármesteri tisztséget mindössze 20 napig töltötte be. Lemondatása elsősorban a szovjeteknek volt köszönhető, ami egyben ékes bizonyítéka annak is, hogy a közigazgatásra és az annak irányításában részt vevőkre – legalábbis a kezdeti hetekben – komoly befolyást gyakoroltak.²⁶ Ez az eset azért is elgondolkodtató, mert ezek szerint a szovjetek nem támogatták bármi áron a kommunistákat, főleg ha azoknak tevékenysége a kommunista párttal és a szovjetekkel szembeni ellenszenvet váltott, válthatott ki a lakosságból. Nézzük meg ezután Váradi esetét, mit is jelent a vagyonszerzés és a törvénytelen letartóztatás? Váradi Árpád (akinek testvére Várady József rövid ideig a főispáni tisztséget töltötte be – W. B.) vezette kommunista rendőrség tagjai a háború befejezését követően szinte azonnal hozzáláttak az elhagyott zsidó javak begyűjtéséhez, méghozzá oly módon, hogy felhívást intéztek a város lakosságához melyben felszólították a polgárokat arra, hogy mindenki, akinek a tulajdonában idegen javak vannak, haladéktalanul szolgáltatassa be azokat. Akik ennek nem tettek eleget azokat begyűjtötték, s ezután több héten keresztül a rendőrségi fogdában tartották őket.²⁷ Cselekedetük visszhangja hamarosan a párt felsőbb köreihez is eljutott, aminek következtében Zöld Sándor (MKP) belügyi államtitkár június 6-án váratlanul megjelent Esztergomban, és vizsgálatot kezdeményezett, mely úgy tűnik, eredményes volt, hiszen ezután komoly személyi változásokra került sor nemcsak a rendőrség, hanem a közigazgatás berkein belül is.²⁸

Korábban, illetve ennél az esetnél is felmerült az úgynevezett 1919-esekkel kapcsolatos probléma, ami ugyancsak magyarázatra szorul. Először is, mi volt velük a legfőbb baj? Véleményünk szerint ezek az emberek a kommunista hatalomátvétel fokozatosságának elvét teljes mértékben elutasították, és az azonnali proletárdiktatúra bevezetését (kommunista egyeduralom, tanácsrendszer bevezetése, a társadalom megfélemlítése stb.) szorgalmazták, illetve valósították volna meg. Ez irányú elképzelésük azonban a vármegyében is teljességgel kivitelezhetetlen volt.

²⁵ *Bády István: A Bazilika árnyékában. Egy polgármester visszaéz. Esztergom. 1989. 52.*

²⁶ *Bády I.: Bazilika. i. m. 52.*

²⁷ *Bády I.: Bazilika. i. m. 53.*

²⁸ PSZL 274-15/48. 22.

Hiszen nemcsak a politikai helyzet volt merőben más, mint 1919-ben, hanem ott volt még Sztálin is, aki mindettől óva intette a hazai kommunista vezetést.

A Magyar Kommunista Párt Komárom-Esztergom vármegyei titkársága egy nappal a pütkösi konferenciát követően 1945. május 22-én alakult meg. A négytagú vármegyei bizottság operatív irányító tevékenységében a járási titkárok is részt vettek. Munkájuk a rendszeres pártélet kialakításán kívül kiterjedt a termelésre, a közrendre, a közigazgatásra, a közellátásra, a földosztásra²⁹ és az újjáépítéssel kapcsolatos teendők megoldására, az agitációs és propagandatevékenység szervezésére, valamint az új hatalmi szervezetekben tevékenykedő kommunisták irányítására. Elsősorban az ő kezdeményezésükre éledt újjá a szakszervezeti mozgalom is, amit bizonyít, hogy egymás után jöttek létre az üzemi bizottságok a vármegye jelentős iparral rendelkező területein. A párt fontos politikai feladatai közé tartozott a tagtoborzás is, ami kezdetben az ipari munkásság és a bányászok köréből történt.³⁰

A következő táblázat a Magyar Kommunista Párt taglétszámának alakulását mutatja be járásek, azon belül pedig községek szerinti kimutatásban az 1945-ös év augusztusi és szeptemberi hónapjaiban.

2. táblázat. A Gesztési járás taglétszámának alakulása.³¹

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Ács	350	420
Ászár	74	90
Bábolna	35	82
Bana	45	45
Császárs	101	93 (!)
Csép	76	110
Dunaalmás	29	37

²⁹ A földosztás történetére vonatkozó pártiratok rendkívül hiányosak, ezek is mindössze a telekkönyvek kommunisták általi ünnepélyes átadásáról tudósítanak.

³⁰ *Leblancné Kelemen Mária: Sorsdöntő évek (1945. március – 1947. október)*. In: *Az újjáépítéstől a községegyesítésig. Tatabánya elődtelepülései a koalíciós években (1945–1948)*. Szerk. Simonik Péter. Tatabánya. 2007. 12–13.

³¹ PSZL 274-16/41. 20., 36.

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Ete	28	34
Kisigmánd	144	250
Kisbér	165	240
Komárom	440	650
Mocsa	53	65
Nagyigmánd	260	260
Neszmély	63	98
Szák	96	92
Szend	55	54 (!)
Szőny	240	360
Tárkány	260	263
Vérteskethely	15	15
Összesen	2 529	3 258

3. táblázat. Az Esztergomi járás taglétszámának alakulása³²

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Bajna	32	32
Bajót	135	152
Csév	147	147
Csolnok	55	121
Dág	60	60
Dorog	432	550
Dömös	40	36 (!)
Epöl	42	42

³²PSZL 274-16/41. 18., 25.

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Esztergom	520	560
Kesztlöc	54	90
Lábatlan	56	110
Leányvár	80	80
Máriaalom	-	24
Mogyorósbánya	-	21
Nagysáp	60	60
Nyergesújfalu	300	410
Pilismarót	222	238
Pilisszentlélek	n.a.	7
Piszke	54	70
Sárisáp	181	214
Süttö	18	33
Tát	120	102 (!)
Tokod	546	708
Úny	20	-
Összesen	3 174	3 867

4. táblázat. A Tatai járás taglétszámának alakulása³³

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Agostyán	-	14
Alsógalla	18	25
Baj	40	50
Bánhida	435	516
Bokod	-	-

³³ PSZL 274-16/41. 22., 26.

Település neve	Augusztusi taglétszám	Szeptemberi taglétszám
Dad	70	86
Dunaszentmiklós	3	7
Felsőgalla	565	620
Gyermely	41	75
Héreg	22	55
Kecskéd	28	42
Kömlőd	40	54
Környe	145	186
Kocs	75	130
Naszály	84	87
Oroszlány	395	420
Szomód	14	21
Szomor	n.a.	n.a.
Tata	182	207
Tatabánya	2210	3070
Tardos	50	58
Tarján	22	25
Várgesztes	5	9
Vértessomló	36	50
Vértesszőlős	28	48
Vértestolna	6	12
Összesen	4514	5867

A táblázatok adatainak összesítése után megállapíthatjuk, hogy alig egy hónap leforgása alatt a taglétszám 10 217-ről 12 992-re emelkedett, kiugróan magas taglétszámmal természetesen Tatabánya rendelkezett. Emellett figyelemre méltó még Bánhida, Felsőgalla, Dorog és Tokod taglétszáma is. A vármegyei bizottság tevékenységéről 1945 augusztusának végén készült el az első átfogó jelentés, melyben a jelentéstévő arról számolt be, hogy annak működése még mindig nem volt megfelelő, melynek okait a közlekedési eszközök hiányával, és a nem megfelelő munkamódszerekkel magyarázott. Kitért továbbá arra is, hogy úgy a járási, mint

a községi szervezetek vezetőségei finoman szólva sem tudták ellátni és képviselni a kommunista párt fentről meghatározott irányvonalát. Pártnapokat mindössze az alapszervezetek kevesebb, mint felében tartottak, ezen kívül a propaganda is gyenge lábakon állt. Az egyetlen igazi pozitívumot az jelentette, hogy a Szociáldemokrata Párt helyi szervezeteivel sikerült már–már „testvéries” viszonyt kialakítani.³⁴ Ez utóbbi csak általános megállapítás lehetett, hiszen számos kérdésben komoly ellentétek voltak a két párt között, mely a korszak egészére jellemző volt.

*

Április elejére Magyarországon befejeződtek a fegyveres harcok. Ennek köszönhetően a kormány Budapestre tette át a székhelyét, és megteremtette a közigazgatás működésének a kereteit, melynek fontos részét képezte a rendfenntartó szervezetek helyzetének a jogi tisztázása is. Az 1945. május 10-én kihirdetett 1690/1945. M. E. számú rendelettel feloszlatták a csendőrséget és létrehozták a belügyminiszter közvetlen felügyelete alatt álló Magyar Államrendőrséget, azon belül is a Nagy-Budapestért felelős Budapesti Főkapitányságot és a Vidéki Főkapitányságot. Jogszabályi szinten tehát véget vetettek a kezdeti hónapok zűrzavarának, és a politikai rendészeti osztályok helyet kaptak a rendőri szervezeten belül.³⁵ Az előbbi szervezet központja továbbra is Péter Gábor vezetése alatt az Andrássy út 60-ban maradt, míg az utóbbi központját Tömpe András vezetésével a Bajza utca 52. szám alatt helyezték el.³⁶ A politikai rendőrség hivatásos állománya és a velük együttműködő „civil segédcsapat” tevékenysége egyrészt a múlt rendszer kiszolgálóinak, a háborús és népellenes bűntettek elkövetőinek kézre kerítésére irányult, másrészt azok felderítésére, akiknek működése nem volt összeegyeztethető az akkor kiépülő új, magát demokratikusnak meghatározó politikai rendszerrel. A politikai nyomozó szervek ezzel részben valós társadalmi igényt elégítettek ki, azt azonban ki kell emelni, hogy mindezt kezdetől fogva komolyan befolyásolták a kommunista párt felső vezetésének az érdekei.³⁷ Az állomány alapvető feladatai közé tartozott tehát a háborús bűnösök, nyilasok és a volksbundisták internálótáborokban történő elhelyezése is. Az internálások szabályozásában fontos szerepe volt Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. június 21-én kelt bizalmas rendeletének (138 000/1945. sz.),³⁸ amely korlátlan lehetőséget biztosított a hatóságoknak az internálásra. A rendelet felsorolta azokat a pártokat,

³⁴ PSZL 274-16/109. 145–146.

³⁵ Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Bp. 2012. 14.

³⁶ Palasik Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In Államvédelem a Rákosi-korszakban. Szerk. Gyarmati György. Bp. 2000. 37–38.

³⁷ Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf: Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Bp. 2009. 51.

³⁸ A rendeletet közli Palasik Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). Társadalmi Szemle, 52 (1997: 7. sz.) 90–94.

társaságokat, egyesületeket, szövetségeket, melyek tagjait internálni kell, ha azok bármely okból a népbíróságnak nem adhatók át. Ebből kifolyólag internálhatóvá vált az egykori kormánypárt, a Magyar Élet Pártjának jobboldala, a nyilas és a jobboldali/szélsőjobboldali pártok vagy egyesületek tagjainak jelentős része.³⁹ Emellett internálták a feljelentőket, a besúgókat, valamint azokat a korcsmárosokat, trafikosokat stb., akik a közösséggel való közvetlen kapcsolatuk során elsőrendű terjesztői voltak a fasiszta propagandának akkor is, ha a német megszállás előtt vagy után léptek be vagy ki a szélsőjobboldali pártokba, illetve pártokból.⁴⁰ 1945 végére Budapesten és környékén 15 internálótábor működött. Az internáltakat különböző közmunkákon foglalkoztatták, romeltakarításra és egyéb háború utáni helyreállítási munkálatokra vezényelték, de alkalmanként az is előfordult, hogy fel nem robbant háborús aknákat és bombákat is hatástalanítaniuk kellett.

A közigazgatás megszervezésével párhuzamosan Komárom-Esztergom vármegyében is sor került a rendőrség életre hívására, melynek alapját a fentebb már említett, 1945. május 10-én megjelent 1690/1945 M. E. rendelet képezett. A korábban már idézett kommunista alapszervezeti kérdőívek egyébként a településeken működő rendőrség kezdeti létszámára vonatkozóan is hordoznak értékes információkat, melyet a könnyebb áttekinthetőség érdekében a következő táblázattal illusztrálunk.⁴¹

5. táblázat. Kimutatás a rendőrség létszámáról az egyes községekben

A rendőrségre vonatkozó adatok			
Település neve	Járás neve	A rendőrség létszáma	Ebből kommunis- ta párttag
Ács	Gesztesi járás	14	?
Alsógalla	Tatai járás	5	4
Bajna	Esztergomi járás	9	7
Bajót	Esztergomi járás	5	4
Bánhida	Tatai járás	17	14
Bokod	Tatai járás	5	-

³⁹ Pál Zoltán: Internálások Magyarországon (1945–1953). Kommentár, 5 (2010: 2. sz.) 63.

⁴⁰ Zinner Tibor: Internálások, kitelepítések, igazoló eljárások. Történelmi Szemle, 28 (1985: 1. sz.) 123.

⁴¹ MNL KEML XXXV. 23/1. 1–135.

A rendőrségre vonatkozó adatok			
Település neve	Járás neve	A rendőrség létszáma	Ebből kommunis- ta párttag
Csév	Esztergomi járás	8	8
Csolnok	Esztergomi járás	25	6
Dad	Tatai járás	5	3
Dorog	Esztergomi járás	22	5
Dömös	Esztergomi járás	4	4
Gyermely	Tatai járás	7	7
Héreg	Tatai járás	5	3
Kecskéd	Tatai járás	6	6
Kocs	Tatai járás	7	-
Komárom	Gesztesi járás	200	80
Környe	Tatai járás	7	4
Lábatlan	Esztergomi járás	10	10
Nagyigmánd	Gesztesi járás	7	-
Naszály	Tatai járás	5	-
Nyergesújfalu	Esztergomi járás	10	2
Oroszlány	Tatai járás	7	7
Pilismarót	Esztergomi járás	11	-
Piszke	Esztergomi járás	10	1
Sárisáp	Esztergomi járás	12	6
Szöny	Gesztesi járás	9	2
Tardos	Tatai járás	2	-
Tarján	Tatai járás	6	3
Tata	Tatai járás	64	12
Tatabánya	Tatai járás	24	18
Tát	Esztergomi járás	7	7
Tokod	Esztergomi járás	10	-

A rendőrségre vonatkozó adatok			
Település neve	Járás neve	A rendőrség létszáma	Ebből kommunista párttag
Tokod-Altáró	Esztergomi járás	11	11
Úny	Esztergomi járás	6	1

A táblázat adatai szerint az 562 főt kitevő teljes létszámából 235-en voltak a Magyar Kommunista Pártnak a tagjai, mindez közel 42%-ot jelent. Természetesen voltak olyan települések is ahol 100%-ban kommunista rendőrség működött, ilyen volt Csév, Dömös, Gyermely, Kecskéd, Lábatlan és Tokod-Altáró. Ez utóbbi község ezen kívül még egy egészen érdekes adalékkal is szolgál, itt ugyanis – a beszámolók szerint – a rendőrség teljes állománya volt nyilas párttagokból állt. Hasonló volt a helyzet Tatán is, mindössze annyi különbséggel, hogy itt a rendőrség vezetője volt nyilas szimpatizáns, ugyanis az iratok tanúsága szerint látványosan szabotálta a nyugatról „visszaszivárgó” nyilasok letartóztatását.

A fentiekben már többször is említett 1690/1945 M. E. rendelet értelmében Komárom-Esztergom vármegye területén 1945 augusztusának végére az alábbi létszámmal rendelkező rendőri szervezetet létesítették.⁴²

6. táblázat. *A vármegye közigazgatási területén létesített rendőri szervek.*

Kapitányság neve	Létszám	Székhely
Vármegyei főkapitányság	52 fő	Komárom
Járási kapitányságok	233 fő	Tata
	160 fő	Komárom
	229 fő	Esztergom
	62 fő	Komárom
Városi kapitányságok	87 fő	Esztergom

⁴² *Bahurek György – Cseh János: A Komárom megyei rendőri szervek 25 éve (1945–1970). Tatabánya, 1969. 9.*

1945 augusztusának végére, amikor is a vármegyei rendőri szervek megszerzése a befejezési stádiumához érkezett, az immár 823 főre duzzadt rendőri állománynak – melyet a fenti táblázat illusztrál – pártállás szerinti megoszlását tartalmazó kimutatások alapján annak már közel 30%-a birtokolta a Magyar Kommunista Párt tagkönyvét. A legnagyobb hányadot pedig – közel 64%-ot – a pártonkívüliek adták.⁴³ A vezető tisztségeket (vármegyei politikai osztályok vezetői, járási és városi kapitányok és az internáló tábor parancsnoka) betöltőknek pedig majd 80%-a volt a párt tagja.⁴⁴ Az iratok tanúsága szerint azonban a többi vezetővel sem lehetett különösebb gondjuk a kommunistáknak, róluk ugyanis a következőt állapították meg: „*Valamennyi vezető tisztelet betöltő személy, ha pártunknak nem is tagja, pártunkkal a legmesszebbmenőkig együtt dolgozik*”.⁴⁵ Ennek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a vármegyében különösen a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetei támogatták a rendőrségnek a háborús bűnösök felkutatására vonatkozó munkáját, elsősorban feljelentések megtételével, melynek következtében nagyszámú sikeres nyomozás lefolytatására is sor kerülhetett.⁴⁶ Mindenképpen említésre méltó az is, hogy a politikai osztályok elsősorban a kifogástalan működésük és a kommunista káderállomány biztosítása végett, főként a fiatalabb generáció képviselői részére négyhetes tanfolyamokat is szerveztek. Ezáltal azokat a nyomozókat, akik a Horthy-rendszer alatt is szolgálatot teljesítettek a rendőrségnél rövid időn belül el tudták távolítani.⁴⁷

Stibor Imre parasztpárti vármegyei rendőr főkapitány szerint a politikai és a bűnügyi nyomozó osztályok gyors ütemben végezték el a Horthy-rendszer kiszolgálóinak és a háborús- és népellenes bűntettek elkövetőinek felderítését és őrizetbe vételét. Ennek eredményeként az általa készített jelentés arról tudósít, hogy a vármegye területén ez idő tájt 694 fő volt véghatározattal internálva a komáromi Csillag-erődben, míg további 537 fő a nyomozás befejezéséig rendőrhatósági őrizetben volt.⁴⁸ Ebben az esetben már a közrend és a közbiztonság megteremtése mellett a legfontosabb feladatként jelentkező internálás végrehajtása is szerepet kapott. A komáromi Csillag-erődön kívül ezt a célt szolgálta további két – igaz, nem központi – internálótábor, az esztergomi⁴⁹ és a tatabányai. Az 1945. július 18-án kelt kimutatások szerint az esztergomi táborban 343 fő, a tatabányaiban pedig 85 fő volt „elhelyezve”. A három tábor közül a komáromival kapcsolatban

⁴³ *Bahurek – Cseh*: Rendőri szervek. i. m. 10.

⁴⁴ PSZL 274-25/40. 11.

⁴⁵ PSZL 274-25/40. 11.

⁴⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 1.1. 4. d. 19.

⁴⁷ MNL KEML VI. 2. ad 45/1945. biz.

⁴⁸ MNL KEML VI. 2. ad 45/1945. biz.

⁴⁹ A tábort élelmezési gondok miatt 1946 januárjában felszámolták.

rendelkezünk a legtöbb adattal, melyek közül az egyik legfontosabb az őrizetbe vétel „jogcímének” a megnevezése volt. Eszerint az itt elhelyezett 694 főből 246-an nyilasok, 149-en a Volksbund tagjai voltak, míg 43-an az SS kötelékébe tartoztak.⁵⁰ A foglalkoztatásukra vonatkozóan Stibor Imrének, a korábban már idézett jelentéséből nyerhetünk fontos információkat melyben arról számolt be, hogy: „A tábor ellátását önellátási alapon szerveztem meg, oly módon, hogy részben a tábor gazdaság keretén belül, megműveletlenül hagyott földön gazdálkodást folytatok, részben pedig közérdekű munkák végzésére munkásszázadokat adok ki az internáltakból. Így ezidő szerint 150 főt a MÁV komáromi pályaudvarának helyreállítási, 150 főt Komárom város megrongált közműveinek rendbehozási munkálatainál foglalkoztatok, ezenkívül kiadtam a dorogi bányagazgatóságnak 142 főt, a tokodi bányagazgatóságnak 50 főt a MÁK központi bizottságának kérelmére és az Iparügyi Minisztérium javaslatára pedig a tatabányai bányagazgatóságnak 100 főt bányafa kitermelés céljára”.⁵¹ Hasonló sors jutott osztályrészül az Esztergomba szállított járási és városi politikai őrizetesek számára, akiknek a megoszlása a következő volt: 177 fő nyilas; 129 fő Volksbundista; 29 fő SS-katona; 7 fő Wehrmacht-katona; 2 fő hungarista; egyéb pedig 82 fő volt. Az összesen 406-ból 162 főt adtak ki „tartós” munkákra elsősorban bányákba részint pedig csépléshez.⁵² A két tábor adataiból világossá válik, hogy az internáltak jelentős részét képezték a német nemzetiségű polgárok, akiknek a felelősségre vonásának a jogalapját a 81/1945. M. E. sz. rendelet szolgáltatta. A helyzetjelentések tanúsága szerint 1945-ben a csolnoki, a táti, a süttöi, a máriahalomi és a dági Volksbund, SS és nyilas tagokat majdnem teljes létszámban internálták. A máriahalomi volt Volksbund-tagok vagy SS-hozzátartozók egyébként pincékben, kukoricásokban, a határ vízmosásaiban bújtak meg a letartóztatástól való félelmükben. Epölön, Tokodon, Pilisvörösváron vagy Budapesten élő rokonaik is nemegyszer bújtatták őket. A komáromi internálótáborba egyébként 1945 decemberének végéig több mint 28 000 fő érkezett, melyből a rendőrkapitányság 25 118 főt elbocsátott, internálás alá került 2623 fő, míg 485 ügy volt elintézés alatt.⁵³

Tanulmányunkban a rendelkezésükre álló források felhasználásával átfogó képet nyújtottunk az Ideiglenes Nemzetgyűlés majd hét hónapot felölelő kommunista politikájáról, mely időszak alatt a vármegyében szinte mindenütt sikeresen megalakították a kommunista alapszervezeteket. Úgy véljük, komoly eredményeket tudtak felmutatni a taglétszám tekintetében is, hiszen az 1945 szept-

⁵⁰ *Bahurek – Cseh*: i. m. 10–11.

⁵¹ MNL KEML VI. 2. ad 45/1945. biz.

⁵² PSZL 274-15/48. 45.

⁵³ *L. Balogh Béni*: Nemzetiségi kérdés Komárom-Esztergom vármegyében 1945-1949 között. In: *Évkönyv 2010. A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyve*. Szerk. Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom, 2010. 204–205.

temberének végére majd 13 000 főre emelkedett. Ugyanezen időszak azonban bővelkedett nehézségekben is, melyek közül az úgynevezett 19-esekkel kapcsolatos problémák emelkedtek ki. Emellett az újonnan megalakult pártszervezetek belső életében is akadtak gondok, főként a felsőbb pártszervezettől érkezett utasítások végrehajtásának a tekintetében. A közigazgatás megszervezéséhez szorosan kapcsolódott a rendőrség megalakítása is, melyben megállapíthatjuk, hogy a kommunisták szintén fontos szerepet töltek be. Már az alapszervezeti kérdőívekből világossá vált, hogy szinte az összes településen túlnyomó többségét alkották a testületeknek. A rendőrség vezető tisztségviselőinek pedig majd 80%-a volt a Magyar Kommunista Pártnak a tagja, ami igen magas arányszámot jelentett.

